

BALCANICA XXXIV

BALCANICA XXXIV, Belgrade 2004, 1–450

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА XXXIV

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Одговорни уредник
ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ
Директор Балканолошког института

Редакцијски одбор
ДИМИТРИЈЕ ЂОРЂЕВИЋ (Санта Барбара), МИЛКА ИВИЋ,
ФРАНСИС КОНТ (Париз), ЂОРЂЕ С. КОСТИЋ, ЉУБОМИР
МАКСИМОВИЋ, ДАНИЦА ПОПОВИЋ, БИЉАНА СИКИМИЋ,
НИКОЛА ТАСИЋ, АНТОНИ ЕМИЛ ТАХИАОС (Солун),
СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ (Москва), ГАБРИЈЕЛА ШУБЕРТ (Јена),
КРАНИСЛАВ ВРАНИЋ (секретар)

БЕОГРАД
2004

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA XXXIV

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),
MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,
DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,
ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,
SVETLANA M. TOLSTAJA (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),
KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE
2004

САДРЖАЈ TABLES DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ	[Оригинални научни радови]
ETUDES ET ARTICLES	[Travaux originaux]
АРХЕОЛОГИЈА. АНТИЧКА ИСТОРИЈА	
<i>Milica Tapavički-Ilić</i> , Manche Überlegungen zur romanisierung der Skordisker	7
<i>Radmila Zotović</i> , Romanisation of the Population of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia	19
<i>Ivana Popović</i> , Bijoux romains dans les Balkans	39
<i>Милена Милин</i> , Епиграфска сведочанства о Јулијановом проласку кроз Илирик 361. године	63
<i>Владимир П. Петровић</i> , Екскурси о римским старинама на подручју Тердапа у делу Беле де Гонде	71
ЛИНГВИСТИКА. ЕТНОЛОГИЈА. ФОЛКЛОР	
<i>Aleksandar Loma</i> , Some Traces of Interlinguistic Contacts in the Central Balkan Mountains	97
<i>Вања Станишић</i> , Српско-албански језички додир и два типа фонолошких система у балканским језицима	105
<i>Jasna Vlajić-Popović</i> , The Ways of Suffering in the Balkans: <i>Pator</i> and Πάσχω Intertwined	119
<i>Марта Бјелетић</i> , Јужнословенска лексика у балканском контексту. Лексичка породица именице <i>хала</i>	143
<i>Снежана Петровић</i> , Путеви лексичког позајмљивања на Балкану. Позајмљенице из албанског у српском призренском говору	157
<i>Tanja Petrović</i> , Studying the Minority Groups' Identities in the Balkans from the Perspective of Language Ideology	173
<i>Maja R. Đokić</i> , Denominations of "Squill" in the Balkan Languages	189
<i>Љубинко Раденковић</i> , Названия демонов, вѣдущие происхождение от детей, умерших до крещения у славян	203
<i>Djordje S. Kostić</i> , Baedeker und Meyer. Ein Bild der Balkanhalbinsel für Reisende	223
<i>Милош Луковић</i> , Истраживања Валтазара Богишића племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и Албанији	237
<i>Manolis. G. Varvounis</i> , Historical and Ethnological Influences on the Traditional Civilization of Pomaks of the Greek Thrace	265
<i>Miroslav Svirčević</i> , The Legal Structure of Households in Serbia and Bulgaria in the 19 th Century	281
<i>Jovanka Djordjević-Jovanović</i> , Serbian Folk Lyrical Poems in „Αττική Γῆς“	309

ИСТОРИЈА. ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

<i>Никола Жутич</i> , Католическая црковь и православие в Албании, Македонии, Косове и Метохии в период между Первой и Второй мировой войной	339
<i>Sanja Pilipović</i> , Dolphin Representations on Stelae from Upper Moesia . . .	355
<i>Nenad Makuljević</i> , The „Zograph“ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870.	383

Milica TAPAVIČKI-ILIĆ
Nationalmuseum
Belgrad

MANCHE ÜBERLEGUNGEN ZUR ROMANISIERUNG DER SKORDISKER¹

Abstract: Im Text werden manche Aspekte der Romanisierung der Skordisker besprochen. Änderungen, zu denen es nach der römischen Okkupation gekommen ist, spiegeln sich sowohl in materieller (Siedlungs- und Münzwesen, Tongefäße- und Öllampenproduktion usw.), als auch in geistiger Kultur (Bestattungssitten, Kult und Onomastik) wieder.

Im Skordiskergebiet können seit den Jahren um Christi Geburt manche sozio-ökonomische Veränderungen festgestellt werden, die als allmähliche Romanisierung bezeichnet werden können. Noch vor der tatsächlichen Anwesenheit römischer Truppen sind römische Händler und Warenaustausch mit den Einheimischen nachweisbar. Teure Ware wie *Terra Sigillata*- oder Bronzegefäße wurde gegen Rohstoffe oder Sklaven ausgetauscht. Trotzdem entstanden feste Handelsbeziehungen erst nach der Okkupation.

Eine gemeinsame Charakteristika vieler skordiskischer Siedlungen ist die Nähe zu Handels- und anderen Fluß- oder Landwegen sowie eine hohe Entwicklungsstufe der spätlatènezeitlichen Landwirtschaft. Viele von unbefestigten Siedlungen befanden sich entlang der heutigen Autobahn Beograd - Zagreb, bei deren Ausbau sie entdeckt und ausgegraben wurden.²

Die befestigten Siedlungen der Skordisker (*oppida*) sind heute meist in sehr schlechtem Zustand. Viele wurden durch Flußerosion zerstört, manche wurden in römischer, byzantinischer oder einer späteren Zeit abgebaut. Sie

¹ Dieser Artikel stellt eine etwas geänderte Form der Zusammenfassung eines Teiles meiner Dissertation dar, der im Frühjahr 2004. in der Reihe Internationale Archäologie, IA 84, erscheinen wird.

² Brukner, O., 1995; Brukner, O., 1995-a.

zeigen aber, dass bei den Skordiskern ein Befestigungssystem existierte, das sich sehr gut dem späteren römischen Befestigungssystem anpasste. In römischer Zeit wurden nämlich viele skordiskische Oppida entlang der Donau ein Teil der römischen Limesbefestigung. Solche Befestigungen, bzw. spätere römische *castra*, die sich meist an der Donau nördlich von Belgrad befanden, waren als Verteidigungsbauten gegen die Daker bestimmt und haben einen mehr oder weniger gleichen Abstand zueinander, der durchschnittlich 7 km beträgt. Die mächtigsten von ihnen befanden sich an strategisch außergewöhnlich wichtigen Punkten, wie Zemun (*Taurunum*)³ an der Sava-Mündung, oder Slankamen (*Acumincum*)⁴ an der Theiß-Mündung. Slankamen war ein wichtiges protourbanes Zentrum der Skordisker, das seine Rolle als eines der Stammeszentren auch nach der römischen Okkupation behielt. Hier befand sich dann das Zentrum der *civitas Scordischorum*.⁵ In anderen Gebieten, in denen die Skordisker ansässig waren, wurde kein solches Verteidigungssystem festgestellt.

Nach der römischen Okkupation verloren durch den Ausbau römischer Fernstraßen viele einheimische Siedlungen an Bedeutung. Sie paßten wegen ihrer Lage meistens nicht in das neue Planungskonzept. Nur diejenigen, die sich im Kreuzungspunkt wichtiger Fernstraßen befanden, existierten weiter. Im Skordiskergebiet geschah das z. B. mit Sremska Mitrovica (*Sirmium*), obwohl sie als einheimische Siedlung vor der Besetzung Roms keine große Rolle im militärischen und wirtschaftlichen Leben der Skordisker spielte.⁶

Den Straßen fiel auch eine bedeutende Rolle bei der Entstehung der Villen zu. Im Skordiskergebiet haben sich viele Siedlungen im 3. Jh. n. Chr. zu *villae rusticae* entwickelt. Kleine Gutshöfe, die überwiegend als Eigentum römischer Veteranen angesehen werden, treten hier zum ersten Mal schon in flavischer Zeit auf. Auf diesem enteigneten Land lebte und arbeitete ebenso die einheimische Bevölkerung, die meistens eine längere Zeit ihre eigene Lebensart beibehielt. Als Hersteller und Händler bekamen die Einheimischen auf diese Weise eine bedeutende Rolle im wirtschaftlichen Leben der ganzen Provinz. Im ehemaligen Skordiskergebiet kann also eine Besiedlungs- und Platzkontinuität erwartet werden, aber keine Besitzkontinuität des Landes.

Bei den skordiskischen Siedlungen wurde nicht untersucht, ob es dort nach der römischen Okkupation zu einer Verkleinerung der bewohnten Fläche kam. Da die Größe der meisten Oppida an dem rechten Donauufer

³ Petrović, P. et al., 1995, 18.

⁴ Dimitrijević, D. et al., 1956.

⁵ Papazoglu, F., 1969, 265.

⁶ Mirković, M., 1971.

von der Topographie bestimmt wurde, behielten diese Befestigungen auch in römischer Zeit, als sie zu wichtigen römischen *castra* wurden, ihre ursprüngliche Größe. Einige Niederlassungen, wie etwa Sremska Mitrovica (*Sirmium*), Beograd (*Singidunum*) oder Kostolac (*Viminacium*), entwickelten sich zu den großen römischen Städten, und es kann deswegen auch vermutet werden, dass sie an ihrer Größe zunahmen.

Da sich Beograd (*Singidunum*) und Kostolac (*Viminacium*) im Grenzgebiet des *Imperium Romanum* befanden, stellten sie ebenso strategisch wichtige Punkte bzw. *castra* bestimmter Legionen dar. Durch die Anwesenheit des römischen Militärs ist es hier zu einer schnelleren Urbanisierung und Entwicklung der Zivilsiedlungen gekommen.

Bei den Keramikformen der Skordisker läßt sich feststellen, dass sich nach der römischen Okkupation ausschließlich die Drehscheibenware geändert hat. Die meisten Formen des Tafelgeschirrs wurden durch *Terra Sigillata* oder Campana - Ware beeinflusst. Zur Zeit der römischen Besatzung waren hier aber immer noch dakische oder sogar illyrische Einflüsse stark vertreten. Im Skordiskergebiet läßt sich das Auftreten des frühesten Imports italischer oder gallischer *Terra Sigillata* in Zusammenhang mit der Anwesenheit römischer Truppen und neuzugezogenen Italikern bringen. Die Einheimischen waren also bis zum 1. Jh. n. Chr. keine Verbraucher importierter Ware. Erst nach diesem Zeitpunkt kann man eine Romanisierung einheimischer Töpfereien erwarten. Dies wird durch Funde von Abgussformen verschiedener *Terra Sigillata*- und *Terra Nigra*-Gefäßtypen, sowie verschiedener Krüge und Amphoren bestätigt.

Die einfachen, ohne Drehscheibe hergestellte Formen, wurden nicht importiert und deswegen haben sie keinen Einfluß auf die einheimische Keramik ausgeübt. Der einzige Typ des Küchengeschirrs, der importiert wurde, ist die Reibschale, die ausschließlich in Verbindung mit der römischen Kochart steht.⁷ Andere Formen des Küchengeschirrs, wie Töpfe, Siebe, Deckel oder Vorratsgefäße, haben eine lange und kontinuierliche Nutzungszeit.

Nach der römischen Okkupation änderte sich auch die Zahl der Formen bestimmter Typen. Dies wird besonders bei Schüssel- und Krugformen deutlich.

Manche Verzierungstechniken haben sich ebenso geändert. Bei der skordiskischen Keramik kommen in römischer Zeit auf Schüsseln plastische Rippen vor, die in der Spätlatènezeit unbekannt waren. Die Bemalung als Dekorationselement überlebte dagegen sehr lange. Sie kommt nicht nur auf

⁷ Baatz, D., 1977.

einigen wenigen Pithoitypen vor, sondern auch noch im 3 Jh. n. Chr. auf einigen Bechern. Auch die Kammstrichverzierung war eine lange Zeit in Gebrauch.

Bei einigen Gefäßtypen kommt es zur Änderung der Herstellungs- und Brandtechnik. Skordiskische konische Schüsseln mit konkavem Rand hatten in der vorrömischen Zeit z. B. eine Oberflächenfarbe von verschiedenen Graustufen, in römischer Zeit hatten dieselben Schüsseln eine orangene oder rotfarbige Oberfläche.

Konische Schüsseln mit zylindrischem Hals stehen nach Magerung und Herstellungsart in latènezeitlicher Tradition, sie wurden aber zwischen dem 1. und dem 4. Jh. n. Chr. auch in *Terra Sigillata* Technik hergestellt. Auch zweihenkelige Schüsseln wurden als Nachbildungen der *Terra Nigra* gefertigt.

Änderungen in der Form lassen sich bei skordiskischen konischen Schüsseln mit konkavem Rand feststellen, da sie in römischer Zeit einen immer höheren und mehr gegliederten Rand bekamen und dadurch höher wurden. Manche Untertypen bekamen plastische Rippen am Rand und an der Schulter. Während auf den Gefäßen der vorrömischen Zeit keine Drehscheibenspuren zu erkennen waren, sind sie auf den Exemplaren des 1. und 2. Jh. n. Chr. sehr deutlich sichtbar.

Im skordiskischen Raum wurde oft frühitalischer Import aus spätaugusteischer und tiberischer Zeit zusammen mit einheimischer Keramik gefunden.⁸ Der römische Import des 1. Jh. v. Chr. kommt häufig in den Siedlungen mit einer spätlatènezeitlichen Tradition vor. Als Beispiel können hier kleine halbsphärische Schüsseln oder ovoidale Becher mit gerundetem Rand, flachem Boden und mit Reihen eingeschnittener Ornamente genannt werden, die aus den norditalischen Werkstätten stammen und in tiberischer Zeit über *Aquileia* und *Emona* nach Pannonien exportiert wurden.

Das Auftreten tönerner Öllampen kann als Romanisierung einheimischer Bevölkerung gedeutet werden. Diese sind typisch römische Beleuchtungsgegenstände und können als ein Gradmesser der Romanisierung gewertet werden.

Die meisten Öllampen aus dem Skordiskergebiet können keinem bestimmten geschlossenen Fundkomplex zugeordnet werden. Sie stammen überwiegend aus Siedlungen.

Die meisten gefundenen Öllampen sind importiert, was für entwickelte Handelswege spricht. Trotzdem sind auch einige Funde von Lampenformen bekannt (z. B. aus *Sirmium*)⁹, die eine Entwicklung von lokalen Werkstätten

⁸ Vgl. etwa Brukner, O., 1981, Taf. VI, VII-1, VII-2 und VIII.

⁹ Brukner, O. et al., 1987, Taf. 40, 5, 6.

in der zweiten Hälfte des 1 Jh. n. Chr. in Pannonien belegen. Das kann als eine logische Erscheinung in dem Gebiet beobachtet werden, in dem die Herstellung von Keramikgefäßen eine lange Tradition hatte. Die Entwicklung lokaler Lampenherstellung spricht für eine Dezentralisation italischer Werkstätten, da diese nicht fähig waren, die steigenden Bedürfnisse zu befriedigen. Lokale Werkstätten boten wahrscheinlich auch qualitativ schlechtere und deshalb billigere Produkte an, die ihre Verbraucher unter der weniger reichen Bevölkerung fanden.

Weiter muß auch der Ölimport in Betracht gezogen werden und es sollte untersucht werden, wie und in welchem Maße dieses Produkt importiert wurde. Es sollte ebenso erforscht werden, ob ausschließlich Öl oder auch andere Brennstoffe für solche Lampen gebraucht werden konnten.

Die meisten Fibelfunde aus dem Skordiskergebiet stammen aus Siedlungen wie Sremska Mitrovica, Gomolava, Beočin, Beograd oder Befestigungen an der Donau.

Obwohl Spätlatènefibeln im 1 Jh. v. Chr. in ganz Europa verbreitet waren, ist es für das Skordiskergebiet spezifisch, dass sie in Siedlungen oft zusammen mit frühitalischen Importen gefunden wurden und dadurch datiert werden konnten. Später haben Spätlatènefibeln einige Formen der provinziäl-römischen Fibeln beeinflußt, wie etwa Zweiknöpffibeln, die auf dem Territorium Pannoniens von ihnen abgeleitet wurden. Dieser Fibeltyp wurde paarweise getragen und als norisch-pannonischer Typ gehört er ebenso zu einem Spezifikum des Skordiskergebietes.

Außer wenigen Fibeltypen können keine Schmuck- oder Trachtelemente genannt werden, die die Charakteristika der protohistorischen Kulturen der einheimischen Bevölkerung zeigen.

Einen der wichtigsten Bestandteile der in den keltischen Gräbern des 1. Jh. v. Chr. aufzufindenden römischen Importwaren bilden Bronzegefäße.¹⁰ Sie sind ebenso ein Beleg für den Grad der Romanisierung der einheimischen Bevölkerung.

Mediterrane Bronzeimporte aus dem Skordiskergebiet stellen meistens Grab- und noch häufiger Lesefunde dar, die vermutlich auch aus zerstörten Gräbern stammen. Das sind Grifffragmente bzw. Daumenplatten verschiedener Siebe, Pfannen vom Typ *Aylesford*, Schöpfer vom Typ *Pescate*, Becher des Typs *Idrija*, sowie Krüge vom Typ *Gallarete*.

In augusteischer Zeit kamen bei den Skordiskern Bronzebecher aus der Mode und an diese Stelle traten verschiedene Formen aus *Terra Sigillata* padanischer und arretinischer Fabrikation. Mit der Ankunft des römischen Militärs scheint der Import bronzener Gefäße aufzuhören.

¹⁰ Mehr dazu bei Popović, P., 1992.

In diesem Zusammenhang soll untersucht werden, ob es bei der Benutzungsart solcher Bronzegefäße im Skordiskergebiet zu einer Zweckentfremdung kam. Bisher sind im ehemaligen Skordiskergebiet aus der Zeit vor der römischen Okkupation keine Amphorenfunde und somit auch kein Weinimport belegt. Mit Konsum von hausgemachtem Wein oder einem anderen Getränk kann jedoch auch gerechnet werden.

Wie bei anderen keltischen Stämmen, waren auch bei den Skordiskern neben lokalen Prägungen zuerst griechische Münzen und später auch römische Republikdenare in Gebrauch.

Bald nach dem ersten Kontakt mit römischem Geld begannen die Skordisker mit der Imitation von römischen Münzen. Es handelt sich meistens um Nachahmungen römischer Denare vom Ende des 2. Jh. v. Chr. und aus der Zeit zwischen 91 und 70 v. Chr.¹¹ Ein gutes Beispiel bietet der Schatzfund aus Gomolava, in dem neben lokalen Prägungen auch eine Bigata-Nachahmung und eine Hybridmünze, die eine Kombination der Münzen aus den Jahren 82 und 78 darstellt, zutage kamen.¹²

Mit den ersten Bronzeprägungen kann man mit einer Etablierung der Geldwirtschaft rechnen. Parallel damit verringert sich die Verbreitung bestimmter einheimischer Münztypen. Bei den Skordiskern beschränken sich die „Srem“ Münzen, Phase D, nur noch auf das sremische Donautal. Das bronzene Geld besaß nur einen lokalen Wert. Durch den nur auf kleine Gebiete begrenzten Geldumlauf lokaler Bronzeprägungen wurde es einfacher, nach der römischen Okkupation in allen Imperiumsgebieten einheimisches Geld zurückzudrängen und im ganzen *Imperium Romanum* ein einheitliches Monetarsystem einzuführen. Mit diesem Prozess kann schon in den Jahren um Christi Geburt gerechnet werden.

Im serbischen Donauraum liegen bisher noch keine Resultate archäobotanischer Untersuchungen vor.

Für das Skordiskergebiet wäre wichtig zu untersuchen, ob es dort während der römischen Okkupation zu deutlichen Veränderungen in der Landwirtschaft gekommen ist, ob die Zahl der angebauten Pflanzen größer geworden ist oder ob in römischer Zeit andere Pflanzensorten bevorzugt wurden als in vorrömischer. Ist der Hauptunterschied zwischen den eisenzeitlichen und den römischen Befunden des Skordiskergebietes, wie etwa in Mittel- und Westeuropa¹³, im Fehlen von in Gärten gezogenen Gewürz-, Gemüse- und Obstarten? In welchem zeitlichen Rahmen könnte die Ein-

¹¹ Popović, P., Nalazi novca iz latenskog naselja na Gomolavi. In: Jovanović, B. et al., 1988, 104.

¹² Ibid, 102.

¹³ Vgl. Kreuz, A., 1994/95, 61, 62.

führung von Gartenbau und Obstkultur und der Import von „exotischen“ Nahrungsmitteln abgelaufen sein?

Läßt sich weiter nach der römischen Okkupation ein Unterschied der Landwirtschaftsweise zwischen den in demselben Gebiet siedelnden Einheimischen und den Neuangekommenen bemerken? Wie wurde das landwirtschaftliche Potential der Skordischer durch das römische Militär beeinflußt? Wie schnell haben das römische Militär oder die neuangesiedelten Italiker überhaupt eine eigene Nahrungsproduktion und -versorgung gegründet?

Im ehemaligen Skordiskergebiet sind archäozoologische Untersuchungen erst in einer Entwicklungsphase. So ist für diesen Raum nicht bekannt, welche Tierarten in der vorrömischen und welche in der römischen Zeit bevorzugt wurden. Die prozentuale Verteilung einzelner Tierarten hat sich in der römischen Zeit wahrscheinlich geändert, dies muß aber erst untersucht werden. Es wäre interessant zu wissen, ob es in diesem Gebiet nach der römischen Okkupation zu gleichen oder ähnlichen Änderungen in der Tierhaltung gekommen ist wie in Mittel- und Westeuropa¹⁴ und in welchem zeitlichen Rahmen diese Änderungen stattfanden. Dasselbe betrifft die Nutzung der Tiere als Kultopfer oder Speisebeigaben in Gräbern.

Bei Bestattungssitten zeigt sich ein allmählicher Romanisierungsprozess mehr an den Grabbeigaben und weniger im Grabritus. Als Beispiel kann der Grabtyp „Stenjevac“ aus dem Skordiskergebiet genannt werden, der hier von den Jahren um Christi Geburt bis zum 3. Jh. n. Chr. vorkommt.¹⁵ Eine autochthone Tradition läßt sich bei der Beigabe keramischer Gefäßen, Schmuck und Waffen feststellen, während römische Gegenstände Metallgefäße (Weinservice), Öllampen, Münzen und Glasobjekte umfassen.

Bei den Gefäßbeigaben fand schon vor der tatsächlichen Okkupation eine Änderung statt. So wurden einheimische Schalen, Flaschen oder Töpfe durch Henkelkrüge, Teller, Platten, Tassen oder Becher ersetzt. Nach der römischen Besetzung überwiegt in Gräbern vor allem Eß- und Trinkgeschirr während in vorrömischer Zeit z. B. oft Töpfe als Grabbeigaben vertreten sind.

Männergräber sind sowohl in der Spätlatènezeit als auch im 1. Jh. n. Chr. durch Waffenbeigaben charakterisiert, obwohl nach der römischen

¹⁴ Sehr wertvolle Angaben dazu bietet Benecke, N., 1994, Abb. 85 und Benecke, N., 1996/97.

¹⁵ Jovanović, A., 1984, 50.

Okkupation diese typisch keltische Sitte bei den Skordiskern nur sporadisch auftritt.¹⁶

Frauengräber waren in vorrömischer Zeit an Fibeln und anderen Schmuckstücken zu erkennen. Wegen spärlichen Angaben können Änderungen bei den skordiskischen Frauengräbern nicht untersucht werden.

Bei allen bisher untersuchten skordiskischen Nekropolen, besonders bei denen der größeren Stadtzentren der *Pannonia Inferior* und *Moesia Superior*, kann keine Fortsetzung der Nutzung (Platzkontinuität) festgestellt werden. Eine größere Bevölkerungsintegration tritt hier erst am Anfang des 3. Jh. n. Chr. auf. Dementsprechend kann der traditionell keltische Grabritus bis zu diesem Zeitpunkt verfolgt werden.

Mit der Zeit hat römische Ware die keltische zurückgedrängt, und deswegen tritt sie immer häufiger in Gräbern auf. Das steht nicht immer im Zusammenhang mit der Romanisierung, sondern kann auch als Folge der Verwendung der auf dem Markt vorhandenen Waren gedeutet werden.

Die archäologischen Angaben über die Entwicklung der keltischen Religion sind bei den Skordiskern sehr spärlich. In der Spätlatènezeit wurden von ihnen wahrscheinlich die Gottheiten verehrt, die der ganzen keltischen Welt gemeinsam waren.

Es ist z. B. nicht bekannt, wie die skordiskischen Heiligtümer aussahen und was mit diesen nach der römischen Okkupation geschah. Die Skordisker scheinen sich offensichtlich mehr lokalen Kulturen gewidmet zu haben, die keinen offiziellen Charakter besaßen, was sich am besten im Matronenkult spiegelt.¹⁷ Die Matronen wurden auf einem niedrigeren gesellschaftlichen Niveau verehrt, in Gemeinschaften die sogar kleiner als z. B. eine *civitas* oder ein *pagus* waren.

Die Namen skordiskischer Gottheiten sind weder aus der vorrömischen noch aus der römischen Zeit bekannt. Es gibt keine Weihinschriften aus dem Skordiskergebiet, durch die erkennbar wäre, welche römischen Gottheiten von den Skordiskern bevorzugt wurden oder welche Gottheiten im skordiskischen Gebiet ihre *interpretatio Romana* bekommen haben. Es ist aber möglich, dass die Gottheiten bevorzugt wurden, die in enger Verbindung mit in diesem Gebiet verbreiteten Wirtschaftszweigen standen.

Im Skordiskergebiet treten zwar auch römische Gottheiten auf, die aber meistens in Zusammenhang mit dem römischen Militär oder neuzugezogenen italischen Siedlern gebracht werden können. Am häufigsten wurde

16 Milošević, P., 1985, 181.

17 Dautova-Ruševljan, V. et al., 1992, Taf. 8/38.

die Verehrung der Kapitolinischen Trias belegt.¹⁸ Solche Kulte hatten aber einen mehr offiziellen Charakter als die Kulte der Einheimischen.

Die Zahl der epigraphischen Denkmäler des Skordiskergebietes ist relativ gering, doch ist es durch Inschriften belegt, dass die Skordisker eine gewisse Autonomie innerhalb des Römischen Reiches hatten.¹⁹

Sehr interessant sind auch Grabinschriften, die Angaben über Familien vermitteln, deren Kinder römische und Eltern keltische Namen hatten.²⁰ Die meisten Grabinschriften des 1. und 2. Jh. n. Chr. stammen aus größeren Siedlungen und deren Umgebung, oder sie wurden entlang von wichtigen Verkehrsverbindungen errichtet. Erst im 3. Jh. findet man sie häufiger auch auf dem Lande.

Das Schicksal der skordiskischen Einheimischen ist anhand von Inschriften nicht nachvollziehbar. Das seltene Auftreten keltischer Namen bezeugt, dass sie zu keiner Oberschicht gehörten und nur sehr selten am öffentlichen Dienst teilnahmen. Erst am Ende des 2. und im 3. Jh. wurden sie stufenweise in das öffentliche Leben der Städte einbezogen.

Aus dem Skordiskergebiet sind viele lateinische Ortsnamen bekannt, die auf einen keltischen Ursprung hinweisen.²¹

Ein deutliches Zeichen der Romanisierung ist die Nutzung der lateinischen Schrift. Sie wurde genau in dem Lebensbereich genutzt, in dem in der keltischen Welt keine schriftlichen Hinterlassenschaften erlaubt waren.

* * *

Es läßt sich schließen, dass die Romanisierung ein langandauernder Prozess mit Hoch- und Tiefpunkten war. Zu diesem Prozess ist es mehr oder weniger spontan gekommen. Einerseits weil sich die Eroberer bemüht haben, die einheimische Aristokratie und auch andere Bevölkerungsschichten für sich zu gewinnen. Es bestand auch immer das Streben der einheimischen Bevölkerung nach einem besseren und leichteren Leben, so wie man sich das Leben der Eroberer vorgestellt hatte. Das Gebiet der Skordisker war für die Römer sehr wichtig, was sich auch im Romanisierungsprozess dieses Gebietes widerspiegelt. Je mehr die einheimische Bevölkerung unter römischem Einfluß stand, desto einfacher war es, sie zu kontrollieren. Auf der anderen Seite waren die Römer gezwungen, einige Aspekte der lokalen materiellen

18 Nađ, Š., 1960, Abb. 5, 114, 129.

19 Papazoglu, F., 1969, 265.

20 Z. B. CIL III, 10249.

21 Mirković, M., 1971, 18 - 20.

und geistigen Kultur zu dulden, um die Einführung ihres Systems besser und einfacher durchzuführen zu können. Deswegen kann die Romanisierung nur als eine der zwei möglichen Einflußrichtungen zwischen den Römern und den Skordiskern gedeutet werden.

LITERATURVERZEICHNIS

- Baatz, D., 1977.
Reibschale und Romanisierung, RCRF Acta XVII/XVIII, In Castro Rauracensi.
- Benecke, N., 1994.
Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendalten Beziehung, Stuttgart.
- Benecke, N., 1996/97.
Archäozoologische Beiträge zu Wirtschaft, Kult und Umwelt in den Jahrhunderten um Christi Geburt, Ber. KAL in Hessen 4, 53-60.
- Brukner, O., 1981.
Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Beograd.
1995.
Domorodačka naselja, Arheološka istraživanja duž auto-puta kroz Srem, Novi Sad, 91 - 136.
- 1995-a.
Rimska naselja i vile rustike, Arheološka istraživanja duž auto-puta kroz Srem, Novi Sad, 137 - 174.
- Brukner, O. et al., 1987.
Brukner, O. und Dautova - Ruševljan, V., *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Novi Sad.
1992.
Dautova-Ruševljan, V. und Brukner, O., *Gomolava (rimski period)*, Novi Sad.
- Dimitrijević, D. et al., 1956.
Dimitrijević, D. und Gorenc, M., "*Gradina*" u *Starom Slankamenu*, RVM 5, 150 - 155.

- Jovanović, A., 1984.
Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije, Beograd.
- Jovanović, B. et al., 1988.
Jovanović, B. und Jovanović, M., *Gomolava - naselje mlađeg gvozdenog doba*, Novi Sad - Beograd.
- Kreuz, A., 1994/95.
Landwirtschaft und ihre ökologischen Grundlagen in den Jahrhunderten um Christi Geburt: zum Stand der naturwissenschaftlichen Untersuchungen in Hessen, Ber. KAL in Hessen 3, 59 - 91.
- Milošević, P., 1985.
Etnički i društveno-ekonomski aspekti kulta mrtvih na ranim nekropolama Sirmijuma, Materijali XX, Beograd, 177 - 185.
- Mirković, M., 1971.
Sirmium – its history from the 1st century A.D. to 582 A.D., Archaeological Investigations in Sirmian Pannonia, Sirmium I, Beograd.
- Nađ, Š., 1960.
Zaštitno iskopavanje na Gomolavi kod Hrtkovaca, RVM 9, 112 - 129.
- Papazoglu, F., 1969.
Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela, knj. XXX, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo.
- Petrović, P. et al., 1995.
Petrović, P., Dušanić, M., Brukner, O. und Dautova-Ruševljan, V., *Fruška gora u antičko doba* (Prilozi za staru istoriju i arheologiju), Novi Sad.
- Popović, P., 1992.
Italische Bronzegefäße im Skordiskergebiet, Germania 70/1.

Милица Тапавички

НЕКА РАЗМИШЉАЊА О РОМАНИЗАЦИЈИ СКОРДИСКА

Р е з и м е

Текст представља покушај сажимања и спознавања многих промена у материјалној и духовној култури Скордиска које су биле проузроковане доласком Римљана на овај простор. Такве промене обухватају урбанизацију скордистичких насеља или пак њихово уклапање у римски одбрамбени систем. Такође, оне обухватају и промене код разних занатских производа, пре свега керамике. Осим ње, романизација се на занимљив начин огледа и у скордистичком монетарном систему, који се постепено приближава римском, да би се на крају са њим стопио. Представљен је римски импорт, који се огледа у увозу жижака и бронзаног посуђа, предмета чија се појава у домородачким гробовима може сматрати романизацијом погребних прилога, али и ритуала и веровања везаних за свет мртвих. Најзад, донекле је могуће пратити романизацију и у области ономастике, како код личних имена, тако и код топонима.

За области као што су археоботаника или археозоологија, у којима није било могуће проучити романизацију на некадашњем подручју Скордиска, дат је покушај приближавању овој тематици постављањем низа питања и указивањем на могуће промене.

Radmila ZOTOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

ROMANIZATION OF THE POPULATION OF THE EASTERN PART OF THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA

Abstract: It is considered that the territory of the eastern part of the Roman province of Dalmatia was inhabited by the population of the same ethnic and cultural identity. The process of the romanization of population in the eastern part of the Roman province of Dalmatia can be researched through epigraphic material from gravestone and votive monuments, and morphological characteristics of gravestones.

The territory of the eastern part of the Roman province of Dalmatia is a region, which on the basis of archaeological investigation up to now, is considered to have been inhabited by people of the same ethnic group and cultural identity, during the period of Roman domination. As a territorial entity, it includes the following areas: in the north the area from Bratunac in the west Drina valley and Rogatica, in the east and further on the west side of the Drina, the areas around Srebrenica, Skelani, Višegrad, Goražde and Foca, and on the east side of the Drina the areas around Kosjerić, Užice, Požega, Priboj and Nova Varoš, all the way to Prijepolje and Pljevlja on the south¹. The process of Romanization in this region can be followed mainly through the epigraphic material from gravestones and votive monuments, as well as the morphological characteristics of gravestones. The archaeological finds are of less assistance since they have not been entirely published up to now. The town centers like municipia and colonies, were formed in certain areas of this territory, for example municipia in the region of today's Skelani, the regions around Užice and Požega (municipium Malvesatium), Prijepolje or

¹ The line of the eastern border of the Roman province of Dalmatia has not been established with certainty up to now. Here the line cited by Wilkes, J.J., 1969, 27–28.

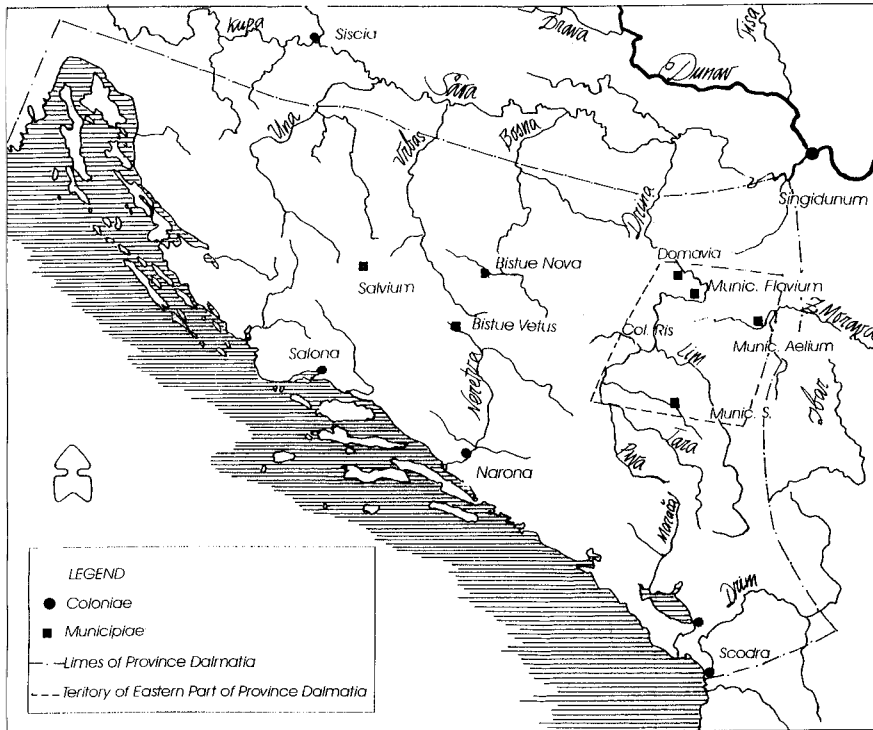

Fig. 1 Roman Province of Dalmatia and the territory of the eastern part of the province of Dalmatia

Pljevlja (municipium S.) and the colony in the region of today's Srebrenica (colonia Domavia) and Rogatica (colonia R.) (fig. 1)

Nothing is known of the population in the eastern part of the Roman province of Dalmatia in the earliest period of Romanization, which was certainly a military-political period to a large extent. The only information is provided by the necropolis Komini I, dated to the 1st century AD in the region of today's Pljevlja, which shows an absence of Roman cultural elements and thus that the indigene inhabitants in this area up to the 1st century AD had not begun a process of "self" Romanization and that they retained their own traditional cultural forms and characteristics². The first data concerning the local inhabitants' participation in the Romanization process

² Cermanović - Kuzmanović, A. and Srejšević, D., 1966. Cermanović - Kuzmanović, A., 1966, 77 ff. Јовановић, А., 1984, 65, 66 - 67.

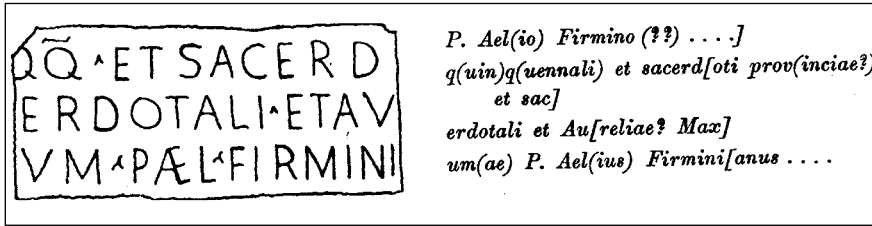

Fig. 2 Inscription from the monument of Pubilius Aelius Firminus

are found during the first half and around the middle of the 2nd century in the region of Skelani and Pljevlja thanks to two epigraphic finds: (*P*)ublius [*Ael(ius)*] *pri[n]ceps civ(itatis) (?) Dindariorum* from Skelani³, and *P. Ael(io) P[il]adome[no] Carvanio an...[praef(ecto)] civitatium ...m praef(ecto) [mun...?] Aurelii S[p]lo(nistarum)* from Kolovrat by Prijepolje⁴ (fig. 2). Even though the inscriptions are not chronologically identical, they provide data, that during Hadrian's rule, the indigene population of this region was included in the Roman social standard of granting the right of citizenship, and that the tribal aristocracy represented the first link in the process of social-political Romanization. It was reflected in the awarding, not only the right of citizenship, but also non-municipal and combined, municipal and non-municipal social functions. Although we know that the old forms of tribal state organization collapsed and disappeared with time, we cannot establish how quickly or in what way this happened. The inscription cited, from Kolovrat, indicates that in certain regions, i.e. micro-regions, such processes took place successfully. From the period of Hadrian's rule, epigraphic material appears for the first time in this territory in somewhat of a larger number, which certainly relates to the inhabitants of pre-urban and proto-urban centres. Analysis of the onomastic formulae and name content of the epigraphic material indicates that one can follow two groups of inhabitants there. The indigene population makes up one group, which can be followed in the onomastic formulae, mainly two syllable and rarely three or four syllable, with gentilicium *Aelius*, while a second group consists of immigrants, who were already Romanized in their native region. This second group of inhabitants was noticeable in the Pljevlja region, as an immigrant population, most frequently or most probably from Risan and Agruvium,⁵ which according to the nomenclature can

³ Сергејевски, Д., 1938, 112, fig. 16. Imamović, E., 1977, 370, no. 109.

⁴ CIL III 8308

⁵ Цермановић-Кузмановић, А., 1981, 49.

be characterised as a mixed group of Italic, Greek and Illyrian population. Analysis of the blood relations⁶ shows that immigration of this group was organized or carried out within the families, of whom some like the families *Paconii* and *Cipii*, were blood relatives, while others like *Gavieni* and *Statii*, appeared through earlier mixed marital connections between indigene and Greek inhabitants of the coastal region of the province of Dalmatia. In the Rogatica area it can be seen that the immigrant population belongs to the *Clemens* family, which is mentioned earlier in *Asseria*.⁷ According to the chronological determination of burial, of the first members of the group of immigrants, around Pljevlja in the second quarter and middle of the 2nd century, we can assume that these inhabitants arrived in the eastern part of the province of Dalmatia, most probably during the rule of Trajan.

It is interesting to notice that members of this family, like *Paconii* in the Pljevlja area and *Clemensi* in Rogatica, were subject to an intensified process of Romanization. For this reason we can follow them later on, through those who functioned in the financial-administrative apparatus of the town's government, as decurions and duumvirs, and according to the system of inheritance the function passed "from father to son".⁸ The same can also be seen among the indigene group of inhabitants, primarily as separating the tribal aristocracy into a new social group of "earlier" Roman citizens, and later through the next generation into the official apparatus of the city administration. Thus in the Pljevlja region, from the already mentioned Publius Elius Pladomen Carvanus we can trace the social development of their successors further, distinguishable in the family *Firminii*, of the new Roman aristocracy, one of whose members actually became *sacerdos provinciae*.⁹ Finds of gold and silver jewelry from the family tomb (type *area maceria cincta*)¹⁰ (fig. 3) speak of their high material and social status (fig. 4). It is certain that the group of early Romanized indigene population, i.e. new Roman aristocracy in the Užice-Požega area belonged to the family of P. Aelius Quintilianus, the decurion, whose son likewise became decurion and duumvir in the city administration.¹¹ From all this it can also be concluded, that the second

⁶ Zotović, R., 2002, 92 - 96. The same method of analysis of blood relationships or marital connections see Paki, A., 2001, 61 - 82.

⁷ Medini, J., 1973-74, 41.

⁸ Zotović, R., 2002, 15-17, list of social hierarchy.

⁹ CIL III 8310

¹⁰ Cermanović-Kuzmanović, A., 1990.

¹¹ Бујић, Ј. and Петровић, П., 1983, 26. Петровић, П., 1986, 16, no. 5, fig. 10.

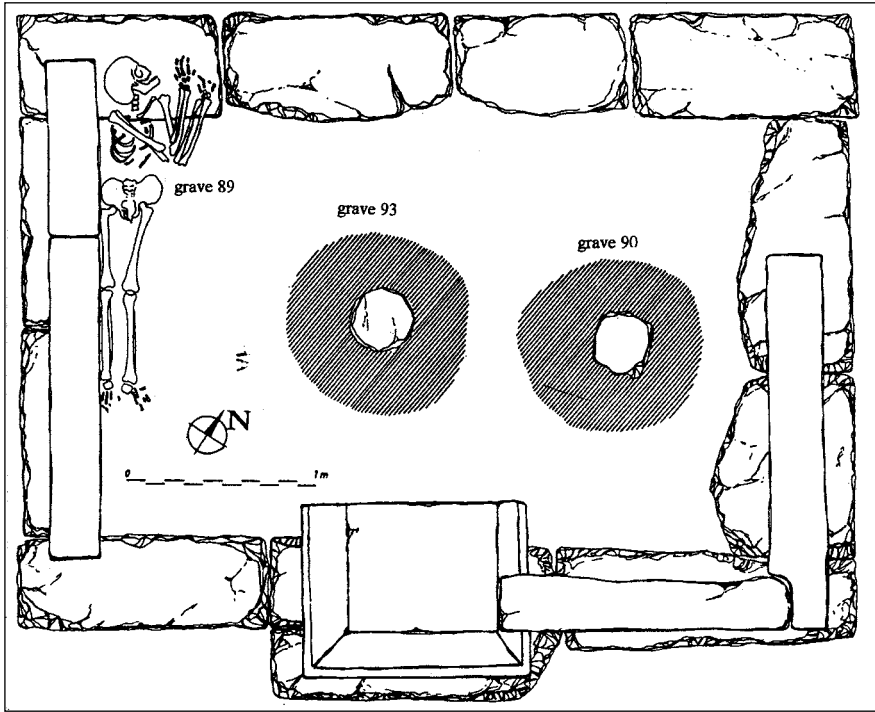

Fig. 3 Kolovrat, tomb of the family Firminii

quarter of the 2nd century was a period when there was already a weakening of tribal relations. From then on a process of disintegration of clans, in favour of the family and its ever-greater role in social-economic relations can be observed. Even though, as already mentioned, it is impossible to establish how the mechanism of this process developed, it can be claimed that it developed slowly and individually. Both of these facts depended on the relationship, which the individuals and the family had with the economic factor in society, and vice versa. At present it is not possible to establish to what extent this process was similar or different, in all regions of the eastern part of the province of Dalmatia, because of different degrees of archaeological investigation in certain regions. This is also reflected in the epigraphic material, which is most numerous in just these regions, Prijepolje and Pljevlja. It is probably just for this reason that only here, remains of earlier clan signs instead of gentile names are found, for example *Carvanius*, *Cambria*, *Cameria*, *Arguriana*, *Agregianus*.¹² Only for a few examples can it be claimed with

¹² Цермановић-Кузмановић, А., 1968.

certainty that they are patronymics derived from “surnames” like *Gavienii*, and the previously mentioned *Firminii*. Among a large number of examples, it is very difficult to perceive the difference between the clan designations or family “surnames” as a patronymic inheritance (e.g. *Stataria*, *Nantius* and others). This refers mainly to the three syllable and four syllable onomastic formulae of mixed nomenclature both Latin and non-Latin. Such onomastic formulae can be accepted as reliable indicators of a deterioration of clan social relations and strengthening of the family, in which the father becomes ever more important. This process is least noticeable in the northern regions of the eastern part of the province of Dalmatia, where the lack of family names is interpreted as the greater influence of Pannonia, where they were in fact unknown.¹³

From the middle of the 2nd century and particularly in the late part of that century and onward, epigraphic material appears more frequently. This, together with the fact already mentioned, that it was only in the early 2nd century that epigraphic material appeared in somewhat greater number, in the eastern part of the province of Dalmatia, is analogous with other parts of the Empire, otherwise a generally established fact which refers to the entire Roman Empire.¹⁴ The same is true of the fact that the earliest epigraphic material refers to the local aristocracy or city elite, while from the late 2nd century and onward a larger number, not only of officials of city administration but also of “common people” appears.¹⁵

Thus in the eastern part of the province of Dalmatia, in the late 2nd century, a greater number of Romanized indigene inhabitants is noticed in general, through two syllable and three syllable onomastic formulae with gentilicium *Aurelius*.¹⁶ The chronological determination of the appearance of onomastic formulae of this type is not completely clear, but it certainly appears in somewhat greater number from the period of Marcus Aurelius and in significantly greater number after the year 212. It is possible that in a great many examples of two syllable onomastic formulae, where as well as gentilicium *Aurelius* there is a name from the non-Latin repertoire, the year 212, can be taken as *terminus post quem* for their appearance. This refers particularly to the characteristics, which are very prominent in the eastern part of the province of Dalmatia, i.e. the traditional conservatism of the indigene

¹³ Alföldy, G., 1965, 67.

¹⁴ Bartel, B., 1980, 18.

¹⁵ Bartel, B., 1980, 18.

¹⁶ For this and all other examples of epigraphic material see Zotović, R., 2002, 92 - 96.

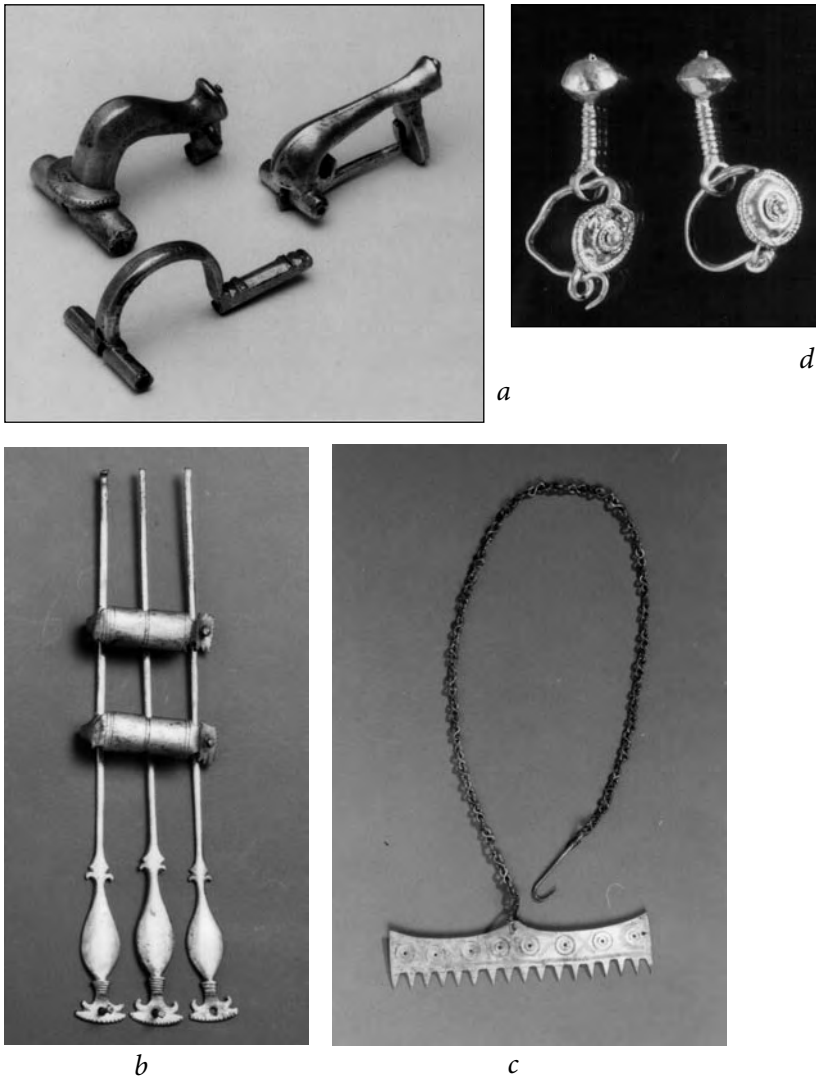

Fig. 4 Finds from the tomb of Firminii family: a, b, c - silver; d - gold.

population. This, together with the degree of Romanization of individuals which it conditions, the retention of certain old social features of the clan system and the appearance of new ones within the family, whose members did not belong to the higher classes of the social hierarchy, can be observed on the basis of type, that is the nomenclature of the onomastic formulae. Thus we can follow, as the simplest form in the development of onomastic formulae, the growth of single syllable formulae of the type *Maximus* for

Fig. 5
Grave monument
of decurion P. Aelius
Quintilianus

masculine gender i.e. *Panto* for feminine, into two syllable formulae, more rarely type *Aelius*, and more frequently *Aurelius Maximus*, i.e. *Aelia* (*Aurelia*) *Panto*, and their expansion to three syllable formulae for masculine gender type *Titus*, less frequently *Aelius*, and more frequently *Aurelius Maximus*. It is important to emphasize that such schematised development of onomastic formulae of this type does not agree with logical chronological order but is conditioned by social and even psychological factors in the case of individuals or the group according to social events. The appearance of a greater number of lines of personal names from the non-Latin name repertoire in female onomastic formulae corresponds to the generally known facts that women

joined the process of Romanization more slowly and with more difficulty and much longer and more firmly retained the traditional cultural distinctions. Apart from that, Garašanin¹⁷ had already noticed that a large number of female names in the epigraphic material as well as retaining their clan characteristics in the forms of feminine gender, suggests pronounced and long term presence of matriarchy among the indigene population, during the period of Roman rule in the Prijepolje and Pljevlja regions. In addition to that, it is certain that in a small number of examples, like *Aplis Pantonis*,¹⁸ the remains of a matriarchy are found, as in the examples *Fusca Ana* (or *Anae* ?), *Heronia Vera*, *Actia Balbiae* and others from the region of Sandžak, Rudo and Srebrenica.¹⁹ The men were less faithful to tradition, and accommodated more quickly to the process of Romanization, so there are fewer personal names of masculine gender in the non-Latin repertoire when compared with feminine. However, considered as a whole, Latin names are more noticeable than non-Latin among the single syllable formulae. It can be assumed that a certain number of names are the Latin translations of local ones with the same meaning. This is most frequent with the names *Maximus* and *Maxima*, while *Firmus* and *Valens* are fewer in number. Likewise the translation of local names to Latin is noticeable and corresponds to the ordinal number of children born in the family (*Quintus*, *Quintina*), or the appearance of corrupted forms of Latin names (*Secunda* - *Sicundo*, *Mustela* - *Musta*). The chronological range of appearance of such onomastic formulae is very wide and conditioned to a large extent by the individual's social factor. This is most noticeable in single syllable formulae as an expression of the slave class group which appears in these regions from the 2nd century (*Daziero vilicus* - *Karan*)²⁰ to the 4th century (*Vurus vilicus* - *Kolovrat*).²¹ The development from single syllable formulae to two syllable with the addition of gentilicium as a mark of citizenship, together with its relatively long use, up to the 3rd and 4th centuries, indicate a slower social development of individuals under new conditions of social and cultural changes.

In examples of inheriting function in the family circle, or receiving a new and higher one, we find proof of further weakening of the clan tradition among that section of the population which in its time belonged to the upper aristocratic class of the indigene clan community. In the late 2nd and dur-

¹⁷ Гарашанин, М., 1967, 227-228.

¹⁸ Mirković, М., 1975, 98, no. 3.

¹⁹ Сергејевски, Д., 1940, no. 261. Паč, К., 1907, 447, no. 24. Šašel, А. et J., 1978, no. 261.

²⁰ Петровић, П., 1986, 14, no. 4, fig. 9.

²¹ Šašel, А. et J., 1986, no. 1690.

ing the 3rd century a social hierarchy formed mainly by granting functions to inhabitants, who received citizenship thanks to census, or after 212 AD the edict *Constitutio Antoniana*. This corresponds to the facts which refer also to other regions i.e. the provinces of the Roman Empire, especially as the reasons and necessity for this edict lay just in the financial weakening of the one time city elite and property strengthening of the population without the right to Roman citizenship.²² Evidence of this, in the eastern part of the Roman province of Dalmatia, is found in *Aurelius Valerius-a, arcarius fisci Dalmatiae*,²³ an official of lower rank in the fiscal department. The name of his wife *Andetia*, is indigene in origin and cited without gentilicium which once again proves that the domestic population and particularly women, retained the old traditional traits. Outstanding proof of this is found also on a gravestone from Kolovrat by Prijepolje (fig. 6).²⁴ On this gravestone of stele type, dated to the end of the 2nd and beginning of the 3rd century, three generations of women are mentioned with names in single syllable formulae from Latin and non-Latin repertoires of names. Possibly none of them had yet received the right of citizenship, but they had begun their own process of Romanisation by accepting the Roman form of gravestone, which on one hand was made possible by their financial situation, and on the other it was conditioned by psychological factors i.e. desire to enter the higher layers of society. Only the costumes (scarves with loose ends) on the relief representation of the bust on this gravestone suggest the traditional conservatism of the local population, while all the rest belongs to the already formed Roman sepulchral art.

The 3rd century, in the eastern part of the province of Dalmatia, can be distinguished as a period of sudden growth in the economic power of individuals and their affirmation in positions among the social hierarchy. Division into classes and change in Roman civil society takes place in this region according to the general model and no longer specifically according to region. This can be seen particularly in the Domavia area, where sudden urban and economic development to meet the requirements of ore deposit exploitation is noticed. Thus a large number of procurators appear, in this area in the 3rd century, whose onomastic nomenclature do not make it possible to differentiate between Romanized indigene inhabitants and other immigrant individuals.²⁵ The remaining data from the epigraphic finds provides an op-

²² Starac, A., 2000, 113.

²³ Вулић, Н., 1909, no. 122.

²⁴ Mirković, M., 1975, 99, no. 6. Зотовић, Р., 1995, 104, no. 18.

²⁵ Zotović, R., 2002, 15 - 16, no. 20 - 25.

Fig. 6
Gravestone
from Kolovrat
by Prijepolje

portunity to observe their great financial power. They had been the financiers of the renovation and construction of public buildings, and even the patrons of the province. Disintegration of the Roman civilian society into classes was felt in the eastern part of the province of Dalmatia through the Roman order of knights. This also can be noticed particularly in the region of Domavia, and then Prijepolje, where it is seen that military service or census, likewise contributed to this former class of aristocrats being reduced to just above the rank of common citizens.²⁶

However, on the other hand, the 2nd century was a period in which one could follow the survival of traditional conservative domestic inhabitants.

²⁶ Zotović, R., 2002, 16, no. 43 - 47.

*Fig. 7 Grave-
stone from
Kolovrat by
Prijepolje*

This is reflected in the retention of traditional elements of female national costume, and possibly even certain characteristics of the matriarchy also. This includes the above mentioned manner of wearing the scarf with loose ends, which are met on the relief representations of female busts on gravestones in the areas Pljevlja, Prijepolje, Foča, and further to the north, Nova Varoš (fig. 7). This style of wearing the female scarf, which is in fact characteristic also for the interior of the province of Dalmatia, in the surrounding of today's Glamoč and Konjic, is not found on the gravestones of the northern part

Fig. 8 Gravestone from Seča Reka, frontal side

of the eastern province of Dalmatiae. In the north of the eastern part of the province of Dalmatia, in the Užice - Požega area, the presence of a square type gravestone was confirmed at one time in Seča Reka, where the presentation of jewelry indicates the retention of traditional conservatism in female costume (fig. 8).²⁷ This gravestone which dated to the late 3rd century, shows through a bracelet with crossed ends and a female diadem in the shape of a band, a long tradition of use even from the La Tène period. The grave from the vicinity of Rogatica,²⁸ dated to the 4th century shows, thanks to a bracelet of spirally twisted bronze wire, bronze bracelets fastened with ornamented fish bone, as well as pearls of enamel in different colours and geometric decoration, that the prehistoric tradition in jewellery production, in this region, lasted a long time. Males as in all else, so in this case, displayed less conservatism than women. Relief presentations on gravestones indicate that they were mainly presented in tunics with short or long sleeves, with a cloak over them,

²⁷ Зотовић, Р, 1995, 126 - 127, no. 137.

²⁸ Fiala, F, 1897.

Fig. 9 Gravestone from Seča Reka, right side

which was fastened with a fibula on the right shoulder. Only the representation of one tunic with long sleeves gives an indication of the tunic's origin. It is a completely singular example on a relief representation of servants, on the above mentioned gravestone square from Seča Reka, on which it can be seen that they were clothed in some sort of "dress" to the knees made of fur or rough woven material of wool (fig. 9).

If however we return once again to the epigraphic material, the question arises what can be said, on the basis of the epigraphic material and relief presentations of costumes, concerning the ethnic composition of the population? In the epigraphic material, apart from the already mentioned population of Greek and Italic origin, names are mentioned from the repertoire which Katičić²⁹ marked as a group identical with those of the central Dalmatian region. Here are names: *Aplini*, *Andetia*, *Bazo*, *Besus*, *Carvus*, *Calvus*, *Dasius*, *Dussona*, *Germano*, *Lautus*, *Lavius*, *Panto*, *Vendo*, *Pinentia*,

²⁹ Katičić, R., 1962.

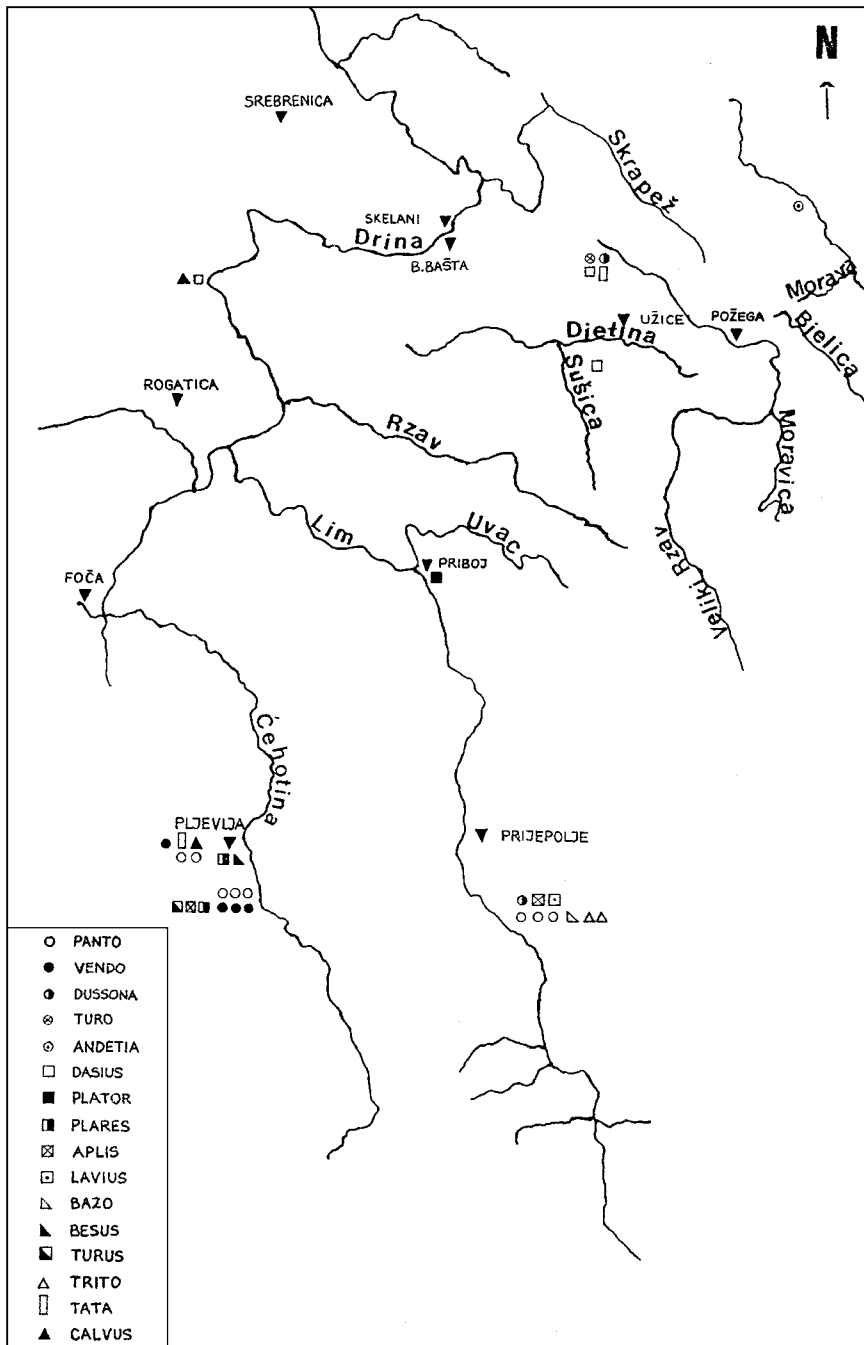

Fig. 10 The spreading of identical names of central region of province of Dalmatia in the eastern part of province

Plator, Plares, Stataria, Stadius, Scavenianus, Tata, Turo, Turus, Testo, Tritano... These names appear most frequently in the regions of Pljevlja and Prijepolje, but are less noticeable in the other regions of the eastern part of the province of Dalmatia (fig. 10). This fact together with the statement that pieces of female costume from the regions Prijepolje and Pljevlja in particular, and to a lesser extent also other parts of the eastern province of Dalmatia, similar or identical costumes from the interior of the central Dalmatian belt, do not provide an answer to the question, whether these were immigrants, from the period of Roman rule, or ethnic relatives, or just an identical population already settled in this region in the pre-Roman period?

Altogether the following can be said of Romanization of the inhabitants of the eastern part of the Roman province of Dalmatia. Traces of the beginnings of Romanization of the population in this region are found from the middle and in the second half of the 2nd century in the areas Skelani and Prijepolje, where one can follow Romanization of the clan aristocracy and their inclusion in the social functions of Roman standards. Already in Trajan's time in the region of Prijepolje and Pljevlja a group of immigrant inhabitants is noticed, of mixed Italic, Greek and indigene inhabitants from coastal areas of the province Dalmatia which were already Romanized in their own native regions. This group of inhabitants becomes the bearers of an intensified process of social-political Romanization, together with members of families of Romanised indigene aristocracy. Epigraphic material from the 2nd century refers mainly to the urban elite, with a small number who belonged to the middle social groups i.e. classes, while the epigraphic material from the end of the 2nd century and from the 3rd century refers to the late Romanized domestic population of lower and middle-social groups. Onomastic formulae indicate, according to their developmental phases, that the mechanism of Romanization of the individuals can not be observed in a logical chronological sequence, but is dependant rather, on economic factors of the individual or social group and vice versa, as well as on psychological factors in some people with "their own" understanding of the process of Romanization. In all this the domestic population shows, particularly through female costume and jewelry as well as the remains of social traits of the clan matriarchy, that the remains of traditional conservative indigene population were retained chronologically for a very long time, up until the period of the late 3rd century.

LITERATURE

Alföldy G.

1965 *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen provinz Dalmatien*, Budapest.

Буђић Ј. - Петровић П.

1983 *Municipium Malvesatium код Пожеге*, Ужички зборник 12, Титово Ужице.

Bartel B.

1980 *Colonialism and cultural responses: problem related to Roman provincial analises*, World Archaeology 12/I, London.

Цермановић А.

1968 *Неколико нових римских натписа из Комина*, Старинар XVIII, Београд.

1981 *Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља*, Старинар XXXI, Београд.

Cermanović-Kuzmanović A.

1966 *Rezultati arheoloških istraživanja sa područja municipijuma S, kod pljevalja, selo Komini*, Materijali IV, Herceg Novi,

1990 *Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja*, Arheološki vestnik 41, Ljubljana.

Cermanović-Kuzmanović A. and Srejić D.

1966 *Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije*, Materijali IV, Herceg Novi.

Fiala F.

1897 *Römische Brandgräber bei Rogatica*, Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnia und Herzegowina V, Wien.

Гарашанин М.

1967 *Историја Црне Горе I*, Титоград.

Имамовић Е.

1977 *Antički kulтни i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo.

Јовановић А.

1984 *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд.

Katičić R.

Die Illirischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, Živa antika XII/1; *Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa antika XII/2, Skopje.

Medini J.

1973/74 *Ordines decurionum Liburniae*, Radovi 5, Zadar.

Mirković M

1975 *Iz istorije Polimlja u rimsko doba*, Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja 14, Sarajevo.

Pač K.

1907 *Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX, Sarajevo.

Петровић П.

1986 *Римски камени споменици из Карана, Ужице*.

Сергејевски Д.

1938 *Римски споменици из Босне; Римски натписи из Босне*, Споменик СКА LXXXVIII, Београд.

1940 *Римски натписи из Босне, ужичког краја и Санџака*, Споменик СКА XCIII, Београд.

Starac A.

2000 *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II – Liburnija*, Monografije i katalozi 10/II - Arheološki muzej Istre, Pula.

Šašel

1978 *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter anno MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana.

1986 *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter anno MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana.

Вулић Н.

1909 *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА XLVII, Београд.

Зотовић Р.

1995 *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице.

Zotović R.

2002 *Population and Economy in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, Oxford.

Радмила Зотовић

РОМАНИЗАЦИЈА СТАНОВНИШТВА
ИСТОЧНОГ ДЕЛА РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ

Р е з и м е

Први знаци војно-политичке и економске фазе романизације на источном делу римске провинције Далмације могу се уочити од средине I до средине III века. После тога, у епиграфском као и другом археолошком материјалу, видљив је већи степен романизације, не само војно-политичког и економског типа, већ шире, укључујући социјалне факторе становништва кроз римске стандарде живота и културе. Први подаци о домородачком становништву у процесу романизације односе се на два епиграфска налаза из период прве половине и средине II века, са подручја Скелана и Пљеваља. Оба налаза, иако нису хронолошки идентична, упућују на то да је домородачко становништво на овим подручјима било укључено од периода Хадријана у римске стандарде добијањем права грађанства, и да је племенска аристократија представљала у том смислу прву карику у спроводјењу социјално – политичке романизације кроз облике немунципалних и муниципалних функција. Механизам социјално-политичке романизације одвијао се постепено, спроводјењем урбанизације као потпуне новине римског стандарда живота и распадањем старих родовско-племенских организација, за које се још увек не зна у ком хронолошком распону или којом брзином су слабиле и нестајале. На одређеним подручјима, односно микрорегијама одређених области, ови процеси су се одвијали сукцесивно.

Анализа епиграфског материјала показује да се могу пратити две групе становништва. Једну групу, која се може пратити преко ономастичких формула углавном двочланих, а ретко трочланих или четворочланих, са гентилицијем *Аелиус*, чини домородачко становништво, док другу групу сачињава досељено становништво, које је већ било романизовано на својим матичним подручјима. Друга група становништва је уочљива на подручју Пљеваља, као досељено становништво, најчешће или највероватније уз Рисна и Агрувиума, која се према именској номенклатури може окарактерисати као мешовита група италског, грчког и илирског становништва. Анализа крвног сродства показује да је досељавање ове групе било организовано или вршено у оквиру породица, од којих су неке као породице *Расониј* и *Сипиј*, биле у крвном сродству, а друге, као *Гавиениј* и *Статиј*, настале претходним мешањем путем брачних веза домородачког и грчког становништва приморских области провинције Далмације. На подручју Рогатице може се уочити да досељеном становништву припада породица *Клемс*, која се од раније помиње у *Асериј*-и. Што се тиче досељеника са подручја Пљеваља, може се према хронолошкој детерминацији сахрањивања првих чланова ове групе становништва у период друге четвртине и средине II века, претпоставити њихово досељавање на територију источног дела провинције Далмације највероватније у време Трајана. Такође једино на овом подручју налазимо и задржавање тј. остатке старијих родовских ознака на месту гентилних имена, као што су *Карваниј*, *Камбрија*, *Камерија*, *Аргурјана*, *Агрегијанус*.

У епиграфском материјалу, поред већ помињаног становништва грчког и италског порекла, помињу се имена из репертоара који је Катичић означио као групу идентичну са средњедалмацијским подручјем. То су имена: *Aplini, Andetia, Bazo, Besus, Carvus, Calvus, Dasius, Dussona, Germano, Lautus, Lavius, Panto, Vendo, Pinentia, Plator, Plares, Stataria, Statius, Scavenianus, Tata, Turo, Turus, Testo, Tritano...* Најчешће се ова имена јављају на подручју Пљеваља и Пријепоља, али су у мањој мери уочљива и на осталим подручјима источног дела провинције Далмације.

Као једна од карактеристика спорог процеса романизације у оквиру одређених друштвених слојева или група уочава се дуго задржавање конзерватизма. Ово се огледа у епиграфском материјалу, где се у ономастичком материјалу могу пратити остаци матријархата преко великог броја женских имена у једночланим ономастичким формулама, или преко женских имена на месту где би се иначе налазио патронимик. Рељефне представе на надгробним споменицима, као и налази накита из гробова из околине Пожеге и Рогатице, показују да се све до краја III и почетка IV в. задржао традиционални начин одевања и украшавања, нарочито у женској ношњи. Извесни елементи женске ношње (марама са пуштеним крајевима) идентични су онима из средишњег дела провинције Далмације, нарочито околине данашњег Гламоча и Коњица. Ова чињеница, као и појава имена идентична са средњедалмацијским именичким подручјем, ипак још увек не даје могућност да се да одговор на питање да ли се ради о досељеном становништву из периода владавине Римљана, или о етнички сродном или идентичном становништву насељеном на овим подручјима још у предримском периоду?

Ivana POPOVIĆ
Institut Archéologique
Beograd

BIJOUX ROMAINS DANS LES BALKANS: TRADITIONS LOCALES ET INFLUENCE DE LA ROMANISATION

Abstract Les bijoux en métaux précieux, or et argent, reflètent non seulement la position sociale d'un individu ou d'un groupe social, mais aussi de nombreux éléments relevant de la vie spirituelle, de nature religieuse ou esthétique. Le matériel, trouvé dans les Balkans central, offre donc des informations importantes sur la culture des habitants militaires et civils de ces centres, ainsi que le rôle des traditions locales dans la production et l'usage des ornements précieux. Etant donné le nombre réduit d'exemplaires de bijoux luxueux nous arrivons à la conclusion que les ateliers d'orfèvres provinciaux produisaient des bijoux de qualité moyenne destinés à la clientèle habitant les agglomérations formées près des camps militaires. Le répertoire de ces centres, présentant les formes habituelles des bijoux romains, est en partie enrichie par des formes en usage dans la population autochtone et basées sur des traditions hellénistiques, produites par des ateliers locaux à l'intérieur des Balkans. L'apparition des bijoux de style traditionnel indique que, jusqu'au moitié de IIIe siècle en particulier, la composante locale a joué un rôle considérable et que ne pouvons compter avec une romanisation intensive qu'à partir de ce temps.

Les bijoux représentent une forme spécifique de la culture spirituelle et matérielle de chaque peuple ou groupe ethnique puisque ses qualités sont de caractère utilitaire, religieux ou esthétique. Ils peuvent être considérés comme une partie du costume à destination pratique, qui indique également la position du propriétaire dans son rang social, dans la famille, l'armée ou le culte. D'autre part, cependant certaines formes de l'ornement sont portées pour des raisons particulières en tant qu'objets de caractère protecteur, de sorte que le style entier d'ornement et du port des bijoux représente le reflet de la culture spirituelle d'un groupe ethnique. Par les bijoux chaque individu exprime son besoin personnels esthétiques, tandis que la richesse des formes et le luxe des techniques témoignent incontestablement du style général dans l'art d'une époque donnée.

Les bijoux en or, et surtout en argent, apparaissent dans les régions centrales des Balkans en nombre proportionnellement important dès les derniers siècles de l'antiquité. Exécutés en général dans des centres locaux, ils expriment d'une part toutes les tendances du style général d'une époque et de l'autre la situation et les traits spécifiques locaux. Ces caractéristiques locales présentes dans la production des régions centrales des Balkans durant l'époque romaine permettent précisément d'élargir dans une certaine mesure la définition de l'orfèvrerie romaine soit comme hellénistico-romaine, soit comme italo-romaine, en dépendance des influences, est-méditerranéennes ou italo-étrusques, dominantes dans la formation du style des régions données. En effet dans les provinces balkano-danubiennes de l'Empire à l'époque romaine certaines formes de bijoux de caractère autochtone apparaissent, dues à des transformations sous des influences des époques précédentes venues du cercle culturel égéen.¹

Le domaine des Balkans du centre, en tant qu'arrière-pays naturel de la Grèce, est venu très tôt en contact avec les acquisitions de cette civilisation. Dès le VIIe siècle avant n.e. les contacts commerciaux avec le monde grec sont intenses, ce qui accélère la formation de l'aristocratie des tribus locales, qui manifeste sa position particulière par l'exposition rituelle et funéraire riche de ses trésors. L'horizon des tombes princières (Novi Pazar, Atenica, Pečka Banja, Kruševica, Mramorac)² comporte une multitude d'objets et ornements des costumes en or, et surtout en argent, où des traditions autochtones de la riche décoration linéaire sont croisées avec de nouvelles impulsions culturelles du monde grec, qui se manifestent d'abord dans la percée des motifs figuratifs. Le style nouveau de l'art atteint son sommet aux VIe-Ve

siècles avant n.e. où les ceintures monumentales en tôle d'argent du type Mramorac³ sont décorées des ornements linéaires (losange, triangle, ménadre, swastika) en combinaison avec des motifs aux lignes courbes, des palmettes souvent. Ces ceintures luxueuses sont certainement le produit des ateliers du pays, mais leur apparition doit être rattachée aux centres toreutiques grecs, les ornements aux méandres complexe et aux palmettes représentant une nouveauté dans le répertoire des ateliers locaux.

Parallèlement à la percée continue du style figuratif, dont l'usage de plus en plus large est confirmé par des bracelets se terminant en forme de tête de serpent, de nouvelles techniques d'une riche décoration des bijoux en argent pénètrent à l'intérieur des Balkans: le filigrane et la granulation. De

¹ Popović I., 1996-a, 53–53, 149–150.

² Palavestra A., 1984.

³ Vasić, R., 1986 (1987), 15–30 (avec bibliographie citée).

l'usage de ces techniques témoignent dès la première moitié du Ve siècle les bijoux de poitrine luxueux de Kruševica⁴. Comme la découverte des boucles d'oreille et de la bague de Čurug⁵ le démontrent, les bijoux somptueux en filigrane et à la granulation sont en usage au cours du IVe siècle avant n.e. également, tandis que les techniques et les motifs figuratifs repris continuent à vivre dans la culture matérielle de la population locale durant la période romaine aussi.⁶

Durant les premiers siècles de la domination romaine les bijoux en argent sont très nombreux dans la région des Balkans, tandis qu'ils sont très rares ou pratiquement inexistantes dans les autres parties de l'Empire. Il faut rattacher ce fait à l'importante production déjà mentionnée des ornements en argent dès l'époque pré-romaine, qui s'est maintenue dans la région jusqu'à la moitié du IIIe siècle. De nombreuses découvertes particulières et celles des dépôts des bijoux en argent de cette époque témoignent que la composante autochtone a joué un rôle important dans la production locale dans tout le domaine balkano-danubien, composante issue des traditions de la culture de la Tène dont les manifestations sousentendaient de nombreux éléments généralement adoptés, communs dans cet espace aux substrats illyrien, dace, thrace et celtique. A la lumière de telles hypothèses la production des bijoux en argent dans le territoire de la Mésie Supérieure à l'époque du Haut Empire comporterait en gros deux horizons culturels.⁷

Le premier horizon engloberait la période des conquêtes romaines jusqu'aux années quatre-vingt du Ier siècle et il serait représenté par des découvertes fermées des bijoux en argent pouvant être rattachées à la dernière phase des dépôts daces, vu que les deux dépôts de cet horizon, ceux de Tekija et de Bare, sont trouvés dans la partie du territoire de la Mésie Supérieure exposées aux fortes influences venant de Dacie (fig. 1). Cependant, quoique les bijoux de ces trésors soient analogues par leur style et leurs types à ceux des dépôts d'objets en argent daces, l'origine de la majorité de formes ne doit cependant pas être cherchée en Dacie même. En effet, les bracelets et les anneaux en fil tordu, ainsi que ceux aux bouts étirés et enroulés en spirale, nombreux dans les découvertes daces, mais aussi dans les dépôts de Tekija et de Bare⁸, sont parsemés dans tout le domaine balkano-danubien

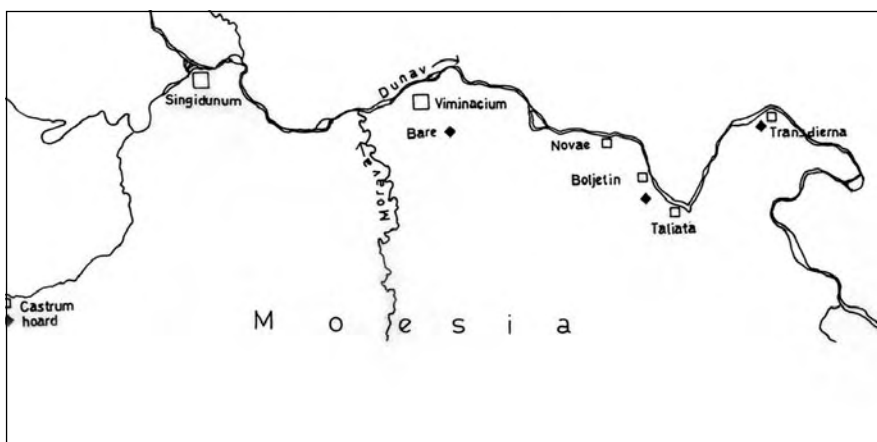
⁴ *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 10 (avec bibliographie citée)

⁵ *Ibid.*, cat. 16, 17.

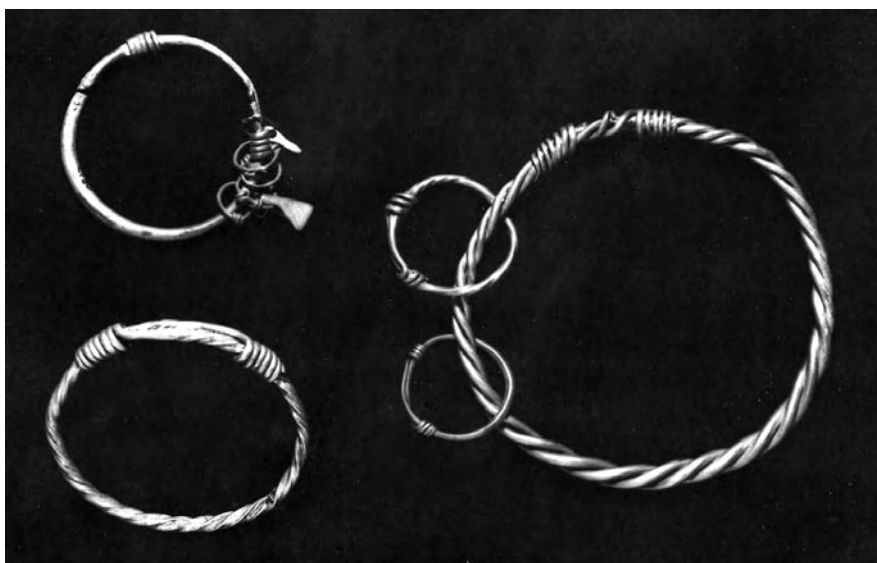
⁶ Vasić R., 1986 (1987), 15–30.

⁷ Popović I., 1994, 25–31; 89–94.

⁸ Mano-Zisi Đ., 1957, n° 8–13, Pl. III–X; Popović I.–Borić-Brešković B., 1994, cat. 7–10, fig. 5–7, Pl. IV, V; *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 32–37; 56–59.

Pl. 1 – Premier horizon des dépôts de bijoux en argent de style autochtone

Pl. 2 – Bracelets, argent, Tekija

où ils se maintiennent jusqu'à la moitié du IIIe siècle. Les plus anciens de ces bracelets des dépôts de

Tekija (fig.2) et de Bare sont très massifs, comme d'ailleurs certaines autres formes des bijoux en argent faits dans le cadre du complexe culturel dace. Les breloques, clous et outils en miniature, y suspendues, sont connues dans le centre des Balkans depuis la période de Hallstatt et sont probable-

Pl. 3 – Torquès, argent, Bare

ment de caractère apotropaïque. Des torquès tordus aux bouts différents sont bien représentés dans les dépôts daces aussi bien que dans le dépôt de Bare⁹ (fig.3), ainsi que les bracelets dont les bouts sont en forme de tête et de queue de serpent¹⁰ (fig.4). Cependant, ces formes-là continuent des traditions plus anciennes des bijoux créés sur ce sol; certaines des formes, tels les bracelets en argent en forme de serpent, seront présents dans la culture matérielle de la population de ces régions en formes pour ainsi dire inchangées jusqu'aux IIe–IIIe siècles, comme les bracelets en forme de serpent trouvés à Kutina près de Niš¹¹, à Juhor¹² (fig.6), dans les environs de Kladovo¹³ ou à Nova Božurna¹⁴, datés de cette époque-là, en témoignent. Quoique en moindre mesure des torquès tordus aux bouts différents testent aussi en usage à l'époque romaine. Le bague enroulé en forme de tête et de queue de serpent de Bare¹⁵

⁹ Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-a, cat. 1–5, fig. 1–3, Pl. I, II; *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 50–54.

¹⁰ Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-a, cat. 12, 13, fig. 11, 3–4, Pl. XI, 1–2; *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 61, 62.

¹¹ *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 114, 115 (avec bibliographie citée).

¹² Popović, 2002, cat. 5–6.

¹³ *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 114, 115 (avec bibliographie citée).

¹⁴ Jovanović A., 1978, cat. 6, fig. 28.

¹⁵ Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-a, cat. 14, fig. 11, 2, Pl. XI, 4; *Antičko srebro – Antique Silver*, 1994, cat. 63.

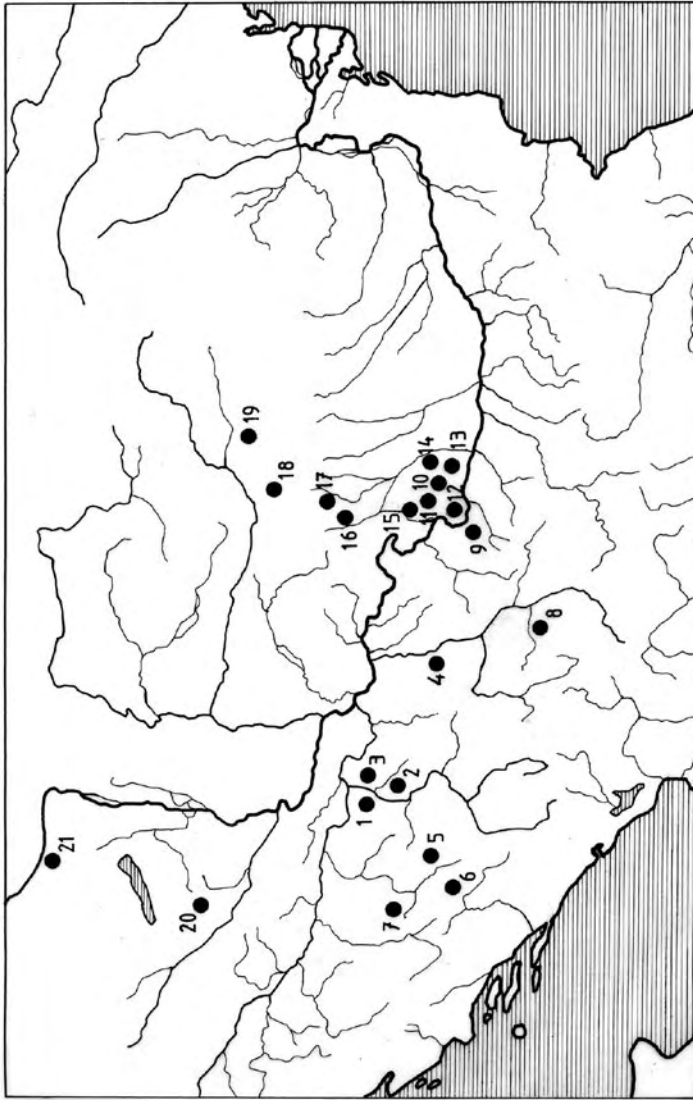
Pl. 4 – Bracelet, argent, Bare

est un produit typique dace, démontrant que des parties de Bassin danubien serbe se trouvaient sous une forte influence du complexe culturel dace en tant que conséquence de fréquents raids des Daces dans les territoires de la rive droite du Danube ou bien de leur installation plus ou moins intense dans les régions riveraines de ce côté-là du fleuve. Mais, en jugeant par les motifs, les solutions en forme du noeud d'Hercule, ainsi que le filigrane et la granulation, appliqués dans certaines exemplaires des bagues provenant de ces dépôts, l'orfèvrerie dace était formé sous une forte influence de la culture hellénistique, venant aussi bien du sol grec, que des centres côtiers de la Mer Noire, de l'Olbie en particulier.¹⁶

Comme déjà mentionné, certaines formes des bijoux des dépôts daces, bracelets et anneaux aux bouts étirés et enroulés en spirale, ou des torques tordus et des bracelets en forme de serpent, sont produits dans la domaine balkano-danubien jusqu'à la moitié du IIIe

siècle. De tels bijoux, avec des fibules en forme d'ancre, des chaînes tressées (fig.7), des breloques en forme des feuilles de lierre ou des bracelets en fil tressé ou tordu, apparaissent en grand nombre soit comme découvertes particulières, soit, plus souvent, au sein des ensembles fermés, dont les

¹⁶ Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-a, 13–103.

Pl. 5 – Second horizon des dépôts de bijoux de style autochtone:

1 – Janja; 2 – Dvorska; 3 – Bela Reka; 4 – Juhor; 5 – Gorњи Vakuf; 6 – Bukovica; 7 – Bare Trbovo; 8 – Nova Božurna; – Arčar; 10 – Vîrtopu; 11 – Urdinița; 12 – Moțaței; 13 – Drănic; 14 – Craiova; 15 – Bălăcița; 16 – Bumbesți; 17 – Gorj; 18 – Atel; 19 – Beia; 20 – Szalacska; 21 – Brigetio

contenus sont très similaires, formant ainsi l'horizon balkano-danubien des dépôts des bijoux (fig.5) qui comportent tous des combinaisons diverses de tels ornements.¹⁷

Tous ces objets appartiennent au répertoire standard des bijoux dans l'espace balkano-danubien, et leur usage étendu est confirmé aussi par des représentations en relief nombreuses surtout en Bosnie et dans la vallée de

¹⁷Popović I., 1994, 25–31; 89–94; Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-b, 31–44; 60–68.

Pl. 6 – Bracelet, argent, Juhor

la Drina. Le second horizon des dépôts des bijoux en argent, constitué par des dépôts fermés des sites de Janja, Dvorska (rive gauche de la Drina), Bela Reka (Mačva), Juhor (vallée de Velika Morava), Gornji Vakuf, Bukovica, Bare-Tribovo (Bosnie centrale et occidentale) Nova Božurna (Serbie du sud), Arčar (Bulgarie danubienne), Vîrtopu, Udrinița, Moțaței, Drănic, Craiova, Bălăcița (Roumanie danubienne), Bumbesti, Gorj, Ațel, Beia (versants des Carpathes), Szalacska, *Brigetio* (Hongrie) est caractérisé par des dépôts dont la majorité contient des fibules en argent en forme d'ancre et des chaînes en argent tressées, et avec ces formes il y a là des bracelets en fil d'argent tordu ou entrelacé, des torquès tordus, des breloques en lunules ou en forme de feuille. Des dépôts des bijoux en argent de cet horizon sont trouvés dans un vaste espace géographique allant depuis la Bosnie occidentale jusqu'aux régions centrales de la Roumanie. Parmi de nombreuses découvertes de ce type-là certains aspects spécifiques, régionaux, peuvent être notés dans les bijoux de la vallée de la Drina et en Hongrie danubienne, ainsi que parmi ceux de la vallée de Velika Morava et de la Roumanie danubienne.¹⁸ Dans certaines découvertes on rencontre également des types spécifiques: diadèmes (fig. 8) et boucles d'oreille aux breloques en forme de feuille (fig. 9) à Juhor, bracelets aux plaquettes appliquées annonçant les têtes de serpent (fig.10) du dépôt de Juhor et aux sites de Bălăcița, collier (fig.11) et bracelets de Bela Reka.

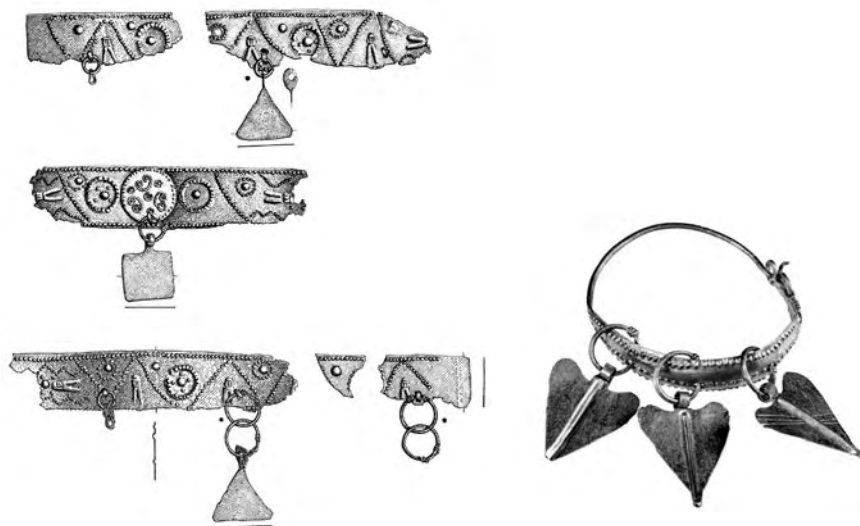
¹⁸ Popović I., 1996-b, 139–154; Popović I., 2002, 61–70; 105–112.

Pl. 7 – Chaîne, argent, Dvorska

A en juger selon les représentations en relief de la vallée de la Drina, de tels bijoux étaient portés ensemble, de sorte que l'entrelac des chaînes, reliant les fibules en forme d'ancre aux épaules, et portant des breloques en forme de coeur sur la poitrine formait un ornement particulier. Cependant, comme les découvertes de Gornji Vakuf et de Juhor¹⁹ (fig. 12), de Bosnie centrale et de la Vallée de Velika Morava le prouvent, les chaînes aux breloques en forme lunulaire ou de feuille étaient portées autour du cou, en collier. La découverte des bijoux en argent et en or de Kruševica en Serbie occidentale démontre que de longues chaînes en argent entrelacées ont servi, dès le début du Ve siècle avant n.e., à relier les fibules, arquées au pied carré, à l'accrochage des aiguilles en argent. Leur usage se maintient durant la période La Tène où on les trouve en grand nombre dans les dépôts daces des bijoux. Les chaînes en argent portent souvent aux bouts de petits tubes ou rosettes, ornés en filigrane ou des granules. A de telles techniques raffinées d'orfèvrerie sont dues et les agrafes du bracelet et du collier de Bela Reka, ce qui confirme l'hypothèse

¹⁹ Popović I., 2002, 48–55; 99–102.

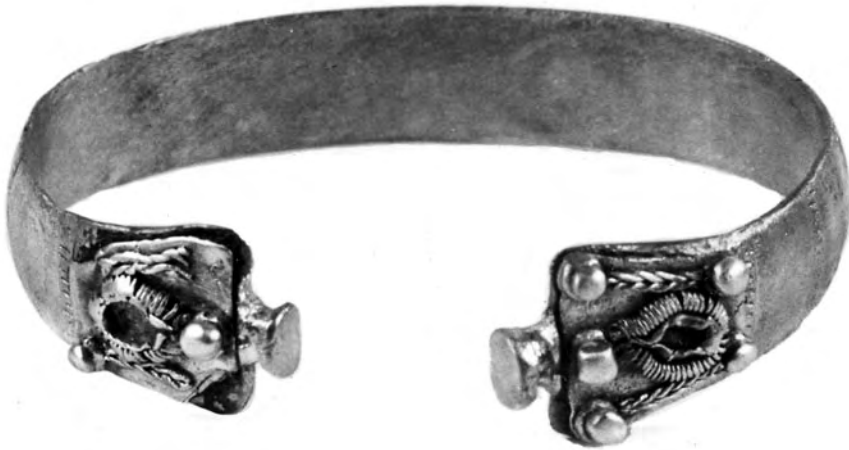

Pl. 8 – Diadème, argent, or, Juhor

Pl. 9 – Boucle d'oreille, argent, Juhor

que tous ces bijoux ont été formés sous une forte influence venant du sol grec. Des répliques plus jeunes des modèles hellénistiques, produits des artisans locaux, manifestent parfois certaines divergences par rapport aux formes classiques, quoique les techniques du filigrane et de la granulation soient déjà bien connues et maîtrisées. Ces techniques raffinées d'orfèvrerie sont manifestés aux bijoux du domaine balkano-danubien jusqu'à la motié du IIIe siècle, donc en une période où elles se perdent complètement dans la toreutique du cercle occidental de production. Cependant, les proches liens de l'espace balkanique avec le monde grec, intenses depuis la fin de la période archaïque, ont grandement contribué au cachet de ces contacts anciens, dont les bijoux produits localement ont subi l'influence. Les couches multiples de telles impulsions sont démontrées le mieux peut-être par le collier impressionnant de Bela Reka²⁰ (fig.11), constitué des chaînes en argent à l'agrafe richement ornée, faite selon les meilleures traditions du filigrane et de la granulation, et les grandes perles tranchées ornées en filigrane, dont l'analogie peut être trouvée dans des bijoux archaïques tardifs, importés, de Kruševica. La symbiose des influences diverses a fait former dans l'espace balkano-danubien un style particulier de production des bijoux en argent, dont

²⁰ Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-b, cat. 8, fig. 3, Pl. III; *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 84.

Pl. 10 – Bracelet, bronze, argent, Juhor

L'originalité réside précisément en reproduction des modèles hellénistiques, transformés par la symbiose avec des formes autochtones, dont nombreuses sont le fruit des contacts précédents avec le monde grec.

La production des bijoux de style local, surtout ceux en argent, s'est maintenue dans des formes très légèrement transformées jusqu'au IIIe siècle. La rareté de l'or dans la production des formes traditionnelles des bijoux s'expliquerait par le style existant des ornements en argent, mais aussi par le fait que l'or était bien moins accessible à la population locale. Cependant, certaines formes ont été exécutées en or également, comme le bracelet du dépôt de la Bela Reka²¹ qui, avec l'exemplaire en argent du même dépôt²², représente un bon exemple de la continuité des techniques hellénistiques du minutieux filigrane et de la granulation jusqu'à la fin du IIe siècle. D'autres formes des bracelets, propres à cet horizon des bijoux, comme ceux aux bouts croisés et enroulés en spirale, avec ou sans boucles en volute aux têtes, nombreuses en argent, sont rarement exécutées en or. Cependant, nous pouvons constater que les bijoux en or en forme d'anneaux du fil d'or dont les bouts sont croisés puis enroulés en spirale sur l'épaule opposée et dont la tête est ornée par du fil d'or plié en volute, apparaissent dans la région danubienne serbe dès le début du IIe siècle en forme des boucles d'oreille

²¹ Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-b, cat. 10, fig. 4, 2, Pl. IV, 2.

²² Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-b, cat. 9, fig. 4, 1, Pl. IV, 2; *Antičko srebro / Antique Silver*, 1994, cat. 85.

Pl. 11 – Collier, argent, Bela Reka

Pl. 12 – Chaîne, argent, Juhor

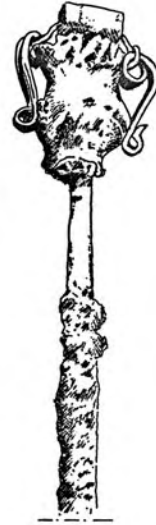
simples²³, pourtant de telles pièces ne sont pas aussi nombreuses que celles exécutées en argent. Une conclusion semblable vaudrait aussi pour les torquès en or, dont le nombre est aussi réduit. L'un d'eux, trouvé à *Oescus* en Bulgarie²⁴, portait une lunule accrochée, forme de parure bien connue dans les découvertes fermées des bijoux en argent de caractère autochtone. Les breloques en lunule en or ne devraient cependant pas toujours être rattachées à la continuité des traditions locales, étant donné que leur usage durant la période romaine était très répandu dans tout le territoire de l'Empire. D'autre part les chaînes en argent entrelacées se terminant par de petits tubes ornés de filigrane et de granulation, donnant le cachet à la production locale des bijoux en argent, n'étaient pas faites en or, les chaînes ainsi entrelacées en or ont des qualités différentes. Elles étaient portées autour du cou, en collier, tandis que les chaînes entrelacées en argent reliaient des fibules en ancre aux épaules ou bien elles formaient un ornement spécifique à la poitrine. Donc, les formes traditionnelles des bijoux en argent, en usage jusqu'à la

²³ Popović I., 1996-a, cat. 18–36.

²⁴ Ruseva-Slokoska Lj., 1991, cat. 84.

Pl. 13 – Perles, or, Guberevac

Pl. 14 – Epingle à cheveux,
bronze, or, Karataš

moitié du IIIe siècle, sont rarement reproduites en or. Cependant, certaines formes des bijoux en or, n'existant pas dans l'horizon des bijoux en argent, témoignent vraisemblablement de la production locale due à la transformation des modèles hellénistiques précédents. Ceci serait le cas en premier lieu des diadèmes, constitués des feuilles d'or. Des exemplaires des nécropoles dans la région de Kosmaj représenteraient, très probablement, des parties de bijoux connus du matériel funéraire de *Scupi*, *Ulpiana* et *Municipium DD*²⁵. C'est à un autre groupe d'ornements que le diadème en ruban de Juhor (fig.8) appartiendrait, il est en argent, avec la partie centrale en feuille d'or appliquée, ornée des boucles en filigrane disposées radialement. Par sa conception et sa décoration il témoigne de la profonde percée des influences hellénistiques dans l'intérieur des Balkans, de leur longévité et leur symbiose avec les traditions locales.²⁶

La plupart de formes des bijoux en or de la Mésie Supérieure est d'origine méditerranéenne orientale. La grande influence des centres hellénistes romanisés de l'Orient est confirmée, avant tout, par l'apparition simultanée de certaines variantes des boucles d'oreille simples en fil d'or trouvées aussi

²⁵ Popović I., 1996-a, cat. 168, 169; Jovanović, A., 1978, 50, kat. 1–5, fig. 96, 97.

²⁶ Popović I., 2002, 56–59; 102–104.

Pl. 15 – Braccelet, argent, dorure, Bare

Pl. 16 – Boucles d'oreille, or,
Mala Kopašnica

bien dans des nécropoles à Guberavac et *Viminatium* que dans des sites en Syrie et à Chypre. L'explication de ce fait serait la grande vague migratoire de la population des provinces orientales vers celles du bassin danubien, ce que les monuments épigraphiques de Guberevac et de toute la région minière de Kosmaj confirment. Il y avait sans doute parmi les immigrés des artisans orfèvres qui ont, avec les vétérans nouvellement installés venus des provinces orientales, exercé leur influence sur la formation du style de production et de l'usage des bijoux en or. Les influences de la Méditerranée orientale sont visibles aux colliers composés des perles multicolores et des segments de chaînes pliés en boucle et, surtout, aux colliers des perles en feuille d'or, en usage prolongé dans la région du bassin méditerranéen. La tradition de la production des perles et des breloques en feuille d'or et en forme de vase, tirant l'origine du cercle culturel égéen, a été conitinuée, quoique en moindre quantité, par des centres locaux dont les artisans venaient probablement des provinces hellénophones ou orientales. Des perles en forme des vases reliés par leurs bords supérieurs (fig.13) des nécropoles dans la région minière de Kosmaj, sont l'exemple de la bonne qualité d'un produit local, dont la forme reflète les fortes traditions hellénistes et qui est dû, selon toute vraisemblance, aux immigrés de l'Orient. Des perles de ce type-là sont découvertes aussi dans un sarcophage de la seconde moitié du IIIe siècle à Ćirilovac près de Smederevo (*Vincea*)²⁷, tandis que l'épingle à cheveux, dont la tête figure un

vase en miniature en or, a été trouvé dans le strate de la période d'Aurélien au camp militaire de Karataš (*Diana*)²⁸ (fig. 14). C'est dans la lignée de fortes traditions hellénistiques qu'ont été créés également les bracelets à charnière de la collection des bijoux romains au Musée National de Belgrade,²⁹ représentés par l'exemplaire en lignite revêtu des feuilles d'or. L'apparition des bracelets ainsi construits dans le bassin danubien de Mésie dès la fin du Ier siècle a été notée dans la découverte du dépôt de Bare, qui contenait l'un de tels bracelets, terminé par des têtes de serpent reliées par une charnière au médaillon central (fig. 15).³⁰ Cet exemplaire exceptionnel est dû également aux influences de l'orfèvrerie hellénistique, en premier lieu celle de l'Olbie, qui a fortement influencé la formation du style des ornements appartenant à l'horizon des dépôts daces contenant des bijoux d'argent. Ces influences anciennes des centres d'orfèvrerie des côtes de la Mer Noire sont confirmées aussi par le noeud d'Hercule à certains des anneaux provenant du même dépôt. Cependant le motif, repris à l'orfèvrerie hellénistique et assez répandu sur des bijoux romains, n'est pas noté dans une plus grande mesure parmi les ornements en or des régions centrales des Balkans, quoiqu'il figure aux boucles d'oreille en or, décorées de filigrane et de granulation, trouvées dans des tombes à Mala Kopašnica (fig. 16), à *Viminacium* et Prahovo (*Aquae*).³¹ Les boucles d'oreille de Bulgarie, du site inconnu des environs de Botevgrad et des environs de Vidin, sont de construction semblable.³² Le motif du noeud d'Hercule, en tant que partie des colliers, est fréquent dans les découvertes provenant des provinces occidentales de l'Empire, mais des bijoux ayant cette solution ne sont point connus dans les découvertes faites en Serbie.

En outre des impulsions culturelles venues du cercle méditerranéen oriental, qui ont influencé dès les débuts du IIe siècle la formation du style dans l'exécution des bijoux en or à l'intérieur des Balkans, certaines formes démontrent l'existence des influences occidentales, en premier lieu italiques, comme par exemple les breloques en forme de bulle, assez répandues et plutôt nombreuses dans des tombes, datées de la fin du Ier jusqu'à la moitié du IIIe siècle, trouvées dans les nécropoles Više Grobalja à *Viminacium*.³³ Ce sont des bijoux que les Romains ont repris aux formes étrusques tardi-

²⁷ Cunjak M.– Marković-Nikolić Lj., 1997, 41–43, fig. 8.

²⁸ Popović I., 2001-a, 41, Fig. 1.

²⁹ Popović I., 1996-a, cat. 150.

³⁰ Popović I., 1997, 73–79.

³¹ Popović I., 1997, 77–92.

³² Ruseva-Slokoska Lj., 1991, cat. 38, 39.

³³ Zotović Lj. – Jordović Č., 1990, 68, T. XXXV, 2–5; 70–71, T. XLII, 8; 83, T. XCI, 2.

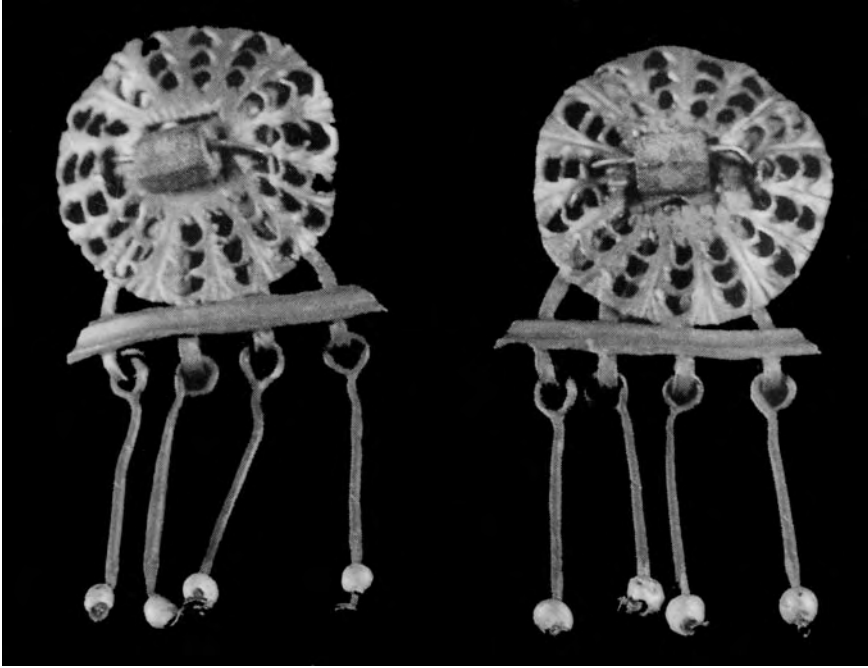

Pl. 17 – Boucles d’oreille, or, Tekija

ves et les découvertes à *Viminacium* confirment que les bulles ont pris au fil des temps le caractère d’amulette et en tant que telles elles étaient des bijoux pour enfants ou pour les jeunes filles. Cependant, devenus rapidement populaires et produits en masse, il est possible que ces objets ne soient pas venus en Mésie Supérieure directement de l’Italie, mais par le truchement des influences indirectes. En ce qui concerne les boucles d’oreille en forme des calottes doubles, qui – selon certains avis – tirent leur origine des bulles, les exemplaires du dépôt de Tekija³⁴ (fig. 17) ne seraient pas un produit local, mais importé.

Depuis le milieu du IIe siècle la qualité essentielle des bijoux romains réside dans l’usage des pierres semi-précieuses, des pâtes diverses et des perles. Le style polychrome est manifeste aussi bien dans les boucles d’oreille que dans les colliers. La recherche de l’effet de richesse se reflète dans l’usage

34 Mano-Zisi Đ., 1957, 12; n° 2–4, T. II.

Pl. 18 – Boucles d'oreille, or, site de découverte inconnu

du filigrane et de la granulation ou dans l'imitation de ces techniques. Cependant, les ornements exécutés de cette manière n'atteignent jamais par la finesse du travail la qualité des modèles hellénistiques, maintenue aux exemplaires des bijoux de caractère autochtone faits sous l'influence culturelle des époques précédentes. Les tendances vers l'effet coloriste sont manifestes également dans des médaillons aux gemmes et aux camées, également très répandus depuis le milieu du IIe siècle. Les médaillons et les têtes décoratives des boucles d'oreille forment des cassettes en feuilles d'or enchâssant des pierres semi-précieuses, de la pâte, des gemmes ou des camées. Les cassettes peuvent avoir le bord décoré d'une torsion ou pseudo-torsion, de rainure ou des palmettes trouées stylisées. Les techniques de pression ou de découpage de la feuille d'or deviennent très populaires, ainsi certains types des boucles d'oreille comportent, aux têtes décoratives autour de la châsse, de riches ornements floraux et géométriques. Les motifs les plus répandus, en technique d'éclatement, sont formés des triangles disposés radialement et entourés des rangées de noeuds en volute simples ou doubles (fig.18). Cependant, le découpage en dentelle, à jour ou *opus interrasile* n'apparaît aux bijoux de production locale que dans la décoration de petits segments

Pl. 19 – Camée au buste
d'Orbiane en cadre d'or

de colliers et de leurs agrafes. L'absence de la technique *opus interrasile* est notée également dans les exemplaires de bagues. Contrairement à la Gaule, où les bagues ainsi ornementées sont nombreuses, dans les provinces danubiennes seule la découverte du dépôt Nikolaevo en contient.³⁵ Dans les centres locaux la technique à jour n'est même pas en usage dans la décoration de la châsse aux médaillons, ce qui est par ailleurs la manière courante de décoration des breloques en monnaie et des médaillons en Gaule aux IIIe et IVe siècles, notée également en Pannonie. Des ornements dentelés font très souvent les cadres des breloques en monnaie, mais la seule pièce de tels bijoux enregistrée chez nous provient de la collection Weifert³⁶, formée par des achats de provenance diverse, ce qui ne permet pas d'en définir le lieu de découverte ou de production. D'ailleurs les breloques en monnaie, entrées

³⁵ Ruseva-Slokoska Lj., 1991, cat.177.

³⁶ *Antički portret / Classical Portraits*, 1987, cat. 101.

Pl. 20 – Bague, or, lieu de découverte inconnu

en usage avec des médaillons, ne sont pas nombreuses dans les provinces danubiennes. Pourtant dans ces régions des médaillons aux camées, souvent traités en tête de Méduse ou de buste féminin, sont très en vogue. Tandis que la Méduse est dans le monde romain un motif au caractère apotropaïque répandu, l'apparition de toute une série de camées aux bustes féminins, aux coiffures ciselées avec précision, reste en quelque sorte énigmatique. Les camées de ce type-là du Musée National à Belgrade³⁷ (fig. 19), en médaillon ou sans lui, présentent les mêmes caractéristiques de style que la file des camées de la Mésie Inférieure et de Thrace,³⁸ on peut donc à juste titre parler d'un cercle de production englobant la région de la rive droite du Danube médian et inférieur avec les centres à *Viminacium*, *Ratiaria* ou *Novae*. Des camées aux représentations des bustes féminins, par ailleurs rares hors de la région, ont été découverts aussi à *Romula*³⁹ en Roumanie et à *Intercisa*⁴⁰ et *Brigetio*⁴¹ en Hongrie. Au cas où ils représenteraient des impératrices, la destination des camées pourrait en quelque sorte être expliquée par une activité

³⁷ Popović I., 1989, cat. 35–47.

³⁸ Dimitrova-Milcheva A., 1981, cat. 301.

³⁹ Gramatopol M., 1974, nr. 89.

⁴⁰ Vágó E. – Bóna I., 1976, 27–28, T. XXV, 1.

⁴¹ Gesztelyi T., 2001, cat. 68, 69.

des centres locaux au service de la politique de propagande.⁴² Contrairement aux formes mentionnées des bijoux en or des régions centrales des Balkans, dont certains côtés spécifiques peuvent être définis, les bagues suivent dans leurs formes la mode déjà existante dans la production de ces bijoux, plus ou moins unifiée dans le territoire entier de l'Empire. Au cours du IIe siècle les bagues deviennent de plus en plus massives, ainsi certaines exemplaires faits aux IIe et IIIe siècles deviennent incommodes à porter en raison de leur forme et de leur poids (fig. 20). Des commentaires, trouvés dans certaines sources écrites, de la commodité de telles bagues, souvent aux épaules angulaires et à l'anneau décoré des cannelures et d'incisions, disent qu'elles semblent destinées plutôt aux orteils qu'aux doigts de la main.⁴³ Cette mode de l'exécution des bagues est lentement réduite vers le milieu du IIIe siècle, remplacée par celle des exemplaires à l'anneau mince et à la cassette pour la pierre et la pâte souvent ornée des grains de granulation. Cependant, l'usage repris du filigrane et de la granulation au cours de la seconde moitié du IIIe siècle, en tant que reflet de l'imitation des bijoux hellénistiques, mène à une production qui n'est qu'une pâle copie des modèles anciens.⁴⁴

L'analyse des bijoux des parties centrales de Balkans démontre que sa production a conservé jusqu'à la moitié du IIIe siècle de puissantes traditions autochtones, basées sur des impulsions culturelles très anciennes venant du monde grec. A cette époque les bijoux en argent dominent, leur production commence à baisser depuis la seconde moitié du IIIe siècle. Depuis cette époque la production est de plus en plus tournée vers des bijoux également en bronze mais surtout en or, aux formes traditionnelles romaines et à la polychromie accentuée, ce qui est une des caractéristiques essentielles des bijoux de la basse antiquité.⁴⁵ Cependant, étant donné le nombre réduit d'exemplaires des bijoux de luxe, nous arrivons à la conclusion que les ateliers d'orfèvrerie provinciaux produisaient des bijoux de qualité moyenne destinés à la clientèle des agglomérations formées auprès des camps militaires. Le répertoire de production des centres locaux à l'intérieur des Balkans, constitué des formes standardes des bijoux romains, est en partie enrichi par des formes en usage dans la population autochtone, formes basées sur des traditions hellénistiques. L'apparition de plus en plus fréquente des types usités des bijoux romains et l'extinction de la production des ornements de style autochtone démontrent que depuis la moitié du IIIe siècle nous pouvons compter avec une romanisation plus intense de la population des régions centrales des Balkans.

⁴² Popović I., 1989, 9–12, 51–54; Popović I., 1992-b, 402–406.

⁴³ Marc., XI, 37.

⁴⁴ Popović I., 1992-a, 9–17; 61–67.

⁴⁵ Popović I., 2001-b, 93–102; 236–245.

BIBLIOGRAPHIE

- Antički portret / Classical Portraits*, 1987
Antički portret u Jugoslaviji / Classical Portraits in Yugoslavia, Beograd, 1987.
- Antičko srebro / Antique Silver*, 1994
Antičko srebro u Srbiji / Antique Silver from Serbia (ed. I. Popović), Beograd, 1994.
- Cunjak M., Marković-Nikolić Lj., 1997
Antičke i srednjovekovne nekropole Smedereva, Smederevo.
- Dimitrova-Milcheva, A., 1981
Antique Engraved Gems and Cameos in the National a, Archaeological Museum in Sofia, Sofia.
- Gesztelyi T., 2001
Gemmák és gyűrűk Brigetióból / Gemstones and Finger Rings from Brigetio, Tata.
- Gramatopol M., 1974
Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Academie Roumaine, Coll. Latomus 103, Bruxelles.
- Jovanović A., 1978
Nakit u rimskoj Dardaniji (sum.: *Jewelry in the Roman Dardania*), Beograd.
- Mano-Zisi Đ., 1957
Nalaz iz Tekije / Les trouvailles de Tekiya, Beograd.
- Palavestra A., 1984
Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd.
- Popović I., 1989
Les camées romains au Musée national de Beograd / Rimske kameje u Narodnom muzeju u Beogradu, Beograd.
- 1992-a
I. Popović, *Les bijoux romains du Musée national de Beograd. I Les bagues* / I. Popović, *Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu. I Prstenje*, Beograd, 1992.
- 1992-b

- Kameje iz kasnoantičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, *Zbornik Narodnog muzeja* XIV/1, 1992.
- 1994
Autohtone i helenističke tradicije na rimskom nakitu I do III veka / Autochthonous and Hellenistic Tradition in Roman Jewelry from the First to the Third Century, in: *Antičko srebro / Antique Silver*, Beograd, 25–31.
- 1996-a
Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu. II Zlatan nakit / Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Les bijoux d'or, Beograd.
- 1996-b
Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans, *Starinar* XLVII.
- 1997
Miscellanea argentea, *Starinar* XLVIII, 73–90.
- 1999
Roman Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans, *Starinar* XLIX, 1998 (1999), 77–92.
- 2001-a
Bijoux en or et en argent de IIe–IIIe siècle de la partie serbe du Bassin danubien, *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106–275 n. Chr.*, București.
- 2001-b
Kasnoantički i ranovizantijski nakit od zlata u Narodnom muzeju u Beogradu / Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade, Beograd.
- 2002
Nakit sa Juhora. Ostava ili sakralni tezaurus / Jewelry from Juhor. Hoard or Sacred Treasure, Beograd.
- Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-a
Ostava iz Bara / The Bare Hoard, Beograd.
- Popović I. – Borić-Brešković B., 1994-b
Ostava iz Bele Reke / The Bela Reka Hoard, Beograd.
- Ruseva-Slokoska Lj., 1991
Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia, Sofia.
- Vágó E. – Bóna I., 1976
Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof, Budapest.

Vasić R., 1986 (1987)

Уметничке тежње на тлу Југославије у гвоздено доба, *Starinar* XXXVII.

Zotović Lj. – Jordović Č., 1990

Viminacium-nekropola "Više grobalja", Viminacium 1, Beograd.

Ивана Поповић

РИМСКИ НАКИТ НА БАЛКАНУ: ЛОКАЛНЕ ТРАДИЦИЈЕ И
УТИЦАЈ РОМАНИЗАЦИЈЕ

Р е з и м е

Накит од злата и, поготово, од сребра на централном Балкану се јавља у сразмерно великом броју већ у последњим вековима старе ере. Израђиван, углавном, у локалним центрима, он с једне стране изражава све тенденције општег стила једне епохе, док с друге, одражава локалну ситуацију и специфичности.

У првим вековима римске доминације сребрни накит је у балканском региону веома бројан, док у другим деловима Царства скоро сасвим недостаје. Ова чињеница мора се повезати са поменутом значајном продукцијом украса од сребра још у предримском периоду, која се на овом подручју задржала све до средине III века. Бројни појединачни налази и оставе сребрног накита из овог времена сведоче да је на целом балканско-понунавском подручју у локалној производњи важну улогу играла аутохтона компонента, произишла из традиција латенске културе која је у својим манифестацијама подразумевала многе општеприхваћене елементе, заједничке на овом простору за илирски, дачки, трачки и келтски супстрат. Посматрана у светлу ових претпоставки, продукција сребрног накита на територији Горње Мезије у периоду раног царства може се грубо поделити на два културна хоризонта.

Први хоризонт обухвата период од римских освајања до 80-тих година II века и репрезентован је затвореним налазима сребрног накита који се могу повезати са последњом фазом дачких остава сребрних предмета, будући да се две оставе овог хоризонта, из Текије и из Бара, нађене на оном делу горњо-мезијске територије који је био изложен јаким утицајима из Дакије (сл. 1). Карактеристични облици масивног сребрног накита (сл. 2, 3) су наруквице и алке са пребаченим и спирално намотаним крајевима, тордирани торквеси и наруквице у облику змије (сл. 4), чија ће се употреба задржати и у каснијем периоду (сл. 6). Ти украси, заједно са ленгерастим фибулама, уплетеним ланцима (сл. 7), привесцима у облику бршљановог лишћа и наруквицама од уплетене и тордиране жице, јављају се у великом броју као појединачни налази или, још чешће, у оквиру затворених целина чији је састав међусобно веома сличан, формирајући на тај начин хоризонт балканско-понунавских остава накита (сл. 5) које све садрже различите комбинације ових украса. Оставе сребрног накита овог хоризонта срећу се на широком географском простору од западне Босне

до централних делова Румуније. У оквиру бројних налаза овог типа могу се установити неке регионалне специфичности у украсима из долине Дрине и мађарског Подунавља, као и оних из долине Велике Мораве и румунског Подунавља.¹ У појединим налазима срећу се и неки специфични типови- дијадема (сл. 8) и минђуше са листоликим привесцима (сл. 9) на Јухору, наруквице са аплицираним плочицама које наговештавају змијске главе (сл. 10) из налаза на Јухору и на локалитету Блгциноа, огрлица (сл. 11) и наруквице из Беле Реке. Судаћи по рељефним представама у долини Дрине ови украси су се носили заједно, тако да сплет ланаца, који повезују лангерасте фибуле на раменима и о које су окачени срцолики привесци, на грудима формира специфичан украс. Међутим, како показују налази из Горњег Вакуфа,² (сл. 12) у централној Босни и у долини Велике Мораве ланци са листоликим и лунуластим привесцима носили су се око врата, као огрлице.

Већина форми златног накита из Горње Мезије је источно-медитеранског порекла, а поједини облици украса, перле (сл. 13) и главе укосница (сл. 14) у облику минијатурних ваза, наруквице на шарнир са централним медаљоном (сл. 15), минђуше у форми Херкуловог чвора (сл. 16) и, свакако, дијадеме (сл. 8), израђивани до средине III века, указују на дуготрајност хеленистичко-медитеранских утицаја и њихов продор дубоко у унутрашњост Балкана. Од тог доба јењава производња украса аутохтоног стила, а све више се, поред бронзаног, израђује накит од злата, традиционалних римских форми и изражене полихромије (сл. 18-20), што је једна од најбитнијих карактеристика касноантичког накита. Ипак, с обзиром на мали број примерака луксузног накита, закључујемо да се у провинцијским златарским радионицама у серијски израђивао накит осредњег квалитета, намењен клијентели која је живела у насељима насталим уз војне логоре. Репертоар тих центара, који чине стандардни облици римског накита, делимично је обогаћен формама које је користило аутохтоно становништво, а које су се, базирале на хеленистичким традицијама, производиле у локалним радионицама у унутрашњости Балкана. Све учесталија појава уобичајених типова римског накита и гашење производње украсних предмета аутохтоног стила, показују да се од средине III века може рачунати са интензивнијом романизацијом централнобалканског становништва.

¹ Popović I., 1996-b, 139-154; Popović I., 2002, 61-70; 105-112.

² Popović I., 2002, 48-55; 99-102.

Милена МИЛИН

Филозофски факултет, Београд

ЭПИГРАФСКА СВЕДОЧАНСТВА О ЈУЛИЈАНОВОМ

ПРОЛАСКУ КРОЗ ИЛИРИК 361. ГОДИНЕ

Анстракт: 1. Предлаже се ново читање СЦЛ III 4002 гр. 3-7. Натпис се датује у другу пол. 4. в, према христограму, карактеристичном за овај период. 2. Одбацује се важећа емендација рукописног (Amm. Marc. 31,15,6) *diristianum* и *christianum* и предлаже се читање *dirist<r>anum* = *durostorianum*, према варијанти топонима *Durostorum*, *Dri\$tra*, забележеном у том облику код Зонаре, XVI 12.3. Коментарише се израз *Ecclesia catholica* у Пасији св. Иренеја и *Ecclesia* у спису *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo*.

О Јулијановом путу из Галије, преко Паноније и Мезија на исток, ради борбе са царем Констанцијем обавештавају нас на првом месту два историографа: Амијан Марцелин (21, 9–10) и Зосим (3, 10). Иако је први извор опширнији и потпунији, други је важан јер наводи неке појединости изостављене у претходном. Јасно је да је будући цар пловио Дунавом до Бононије, одатле прешао у Сирмиум копном, ту се задржао неколико дана и потом стигао у Ниш. Одатле је продужио преко Сердикe, и заузео теснац Суки (сл. 1), да би се вратио у Ниш, где се овога пута дуже задржао, водећи дипломатску преписку и примајући посланства.¹

Питање хронологије Јулијановог путовања разјаснио је J. Szidat.² Пре њега се, на основу Зосимовог (3, 10, 3) помена етесија, ветрова ко-

¹ Нарочито је важно писмо Римском сенату, које помиње и Амијан (21, 10, 7), као и писмо Атинској скупштини. Zos. 3, 11, 1 погрешно извештава да је Јулијан примао посланства у Сирмију, а да је потом у Нишу питао врачe да му протумаче предзнаке и кажу шта треба да чини.

² J. Szidat, Zur Ankunft Iulians in Sirmium 361 n. Chr. auf seinem Zug gegen Constantius II, *Historia* 24, 1975, 375–378. Његове резултате одобрава F. Paschoud у

ји дувају од јула током 40 дана – и према „предзнацима“ у Созомена,³ сматрало да је Апостата јула 361. кренуо из Галије на исток, 10. октобра стигао у Бононију, одатле у Сирмијум и после неколико дана у Ниш.⁴ Међутим, важнији од наведених је Амијанов податак да је Констанције сазнао за Јулијаново заузимање превоја Суки пре свог повратка у Антиохију, где је био најдоцније 3. августа.⁵ Рачунајући време које је било потребно узурпатору да савлада раздаљину од Сирмија до Наиса, одатле до Сука и назад, као и време потребно да гласници пренесу ову вест Констанцију, Сидат закључује да је Јулијан морао стићи у Сирмиум већ средином маја, а да је на прелазу Суки био средином јуна 361. год.⁶

Одјек проласка будућег цара кроз Илирик представљају и њему посвећени епиграфски споменици у балканским провинцијама; повод њиховог подизања досад је остао необјашњен, па с тим у вези и датовање споменика. Први од њих је миљоказ нађен код Мурсе (Осијека).

Почасни натпис Јулијану на секундарно употребљеном миљоказу из времена друге тетрархије.⁷ Стуб вис. 207, пречник 42 см. Муз. Слав. у Осијеку, инв. бр. 664. CIL III 10648 b (ILS 8946) F. Miler, *Dva rimska natpisa, VHAD XI*, 1889, 13–14 D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978, 95–97 T. XIX 2. (Od nepobjedivog Sunca do Sunca pravde, Zagreb 1994, izd. Ž. Demo, Kat. br. 113 sa fot.)

свом издању Зосимове *Historia Nova*, I. III, n. 25–26. W. E. Kaegi, посвећује свој чланак (The Emperor Julian at Naissus, *Antiquité Classique XIV*, 1975, 161–171) другим видовима ове теме. Истиче да је Ниш изабран и као стратешки важно место као и због значаја који има за Друге Флавијевце. Ту је 361. г. још могло бити људи који су се сећали Константина, а Јулијан то користи као пропаганду (163–66). Даље (стр. 167–171) се говори о Јулијановим о списима.

³ Созомен (5, 1, 4) саопштава да је у моменту Јулијановог доласка у Илирик грожђе поново било зелено, иако је већ пре тога било обрано; то је предсказивало скору Јулијанову смрт. Овај податак у писца непријатељски настројеног према Апостати и иначе непоузданог, Paschoud одбацује, сматрајући да је настао *post eventum* (l. cit. нап. 25).

⁴ То прихватају и R. Hanslik, *Julianus* (5), *Kl. Pauly* N. 2, 1516; слично и K. Rosen, *Fl. Claudius* [11] *Julianus*, *Der Neue Pauly* B. 6, 12 sq.

⁵ *Amm.* 21, 13, 5; уп. O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, 208.

⁶ При рачунању времена доласка у Сирмиум аутор је узео у обзир и Амијанов податак да је то било у време младог месеца.

⁷ R. 4 *Fuit antea* [d.nn. *Fl. Val.*] *Const[anti]o et [G]a[l. Val] Maxim[iano nob. Caes.] pro quibus reposuerunt d.[d.] n.n. Maxim[ino] et Sever[o nobb. Caesss]*, *CIL*.

*Bono r(ei) p(ublicae) nato d(omino)
Fl(avio) Cl(audio) Iuliano[princip-]
um(?) max(imo) triumf(atori), semp[er]
Aug(usto) ob deleta vitia
temporum preter(i)-
torum (!)*

2–3 као горе CIL; Iuliano/ [c]um maximo triumf(o) Miler, Пинтеровић, Демо.

P. 1 *bono rei publica nato* познато је и са других натписа посвећених Јулијану⁸ 2–3 нису искључене и друге допуне⁹ *triumfatori* фреквентан Јулијанов епитет, уп. *ILS* 751–55 4–6. Ова синтагма није, колико нам је познато, забележена на другим споменицима.

Натпис би могао потицати из 362. или 363. год., с обзиром на то да се као разлог посвете наводе *deleta vitia temporum pr(a)eteritorum*, а Јулијан је закон о обнови традиционалне римске религије донео почетком 362. год. Међутим, ако се узме у обзир Зосимов податак (3, 10, 2) да је Јулијан путовао Дунавом, онда је он прошао врло близу Мурсе,¹⁰ и то је могао бити елемент који је подстакао дедиканта да посвети натпис цару-паганину. Чињеница да је текст урезан на већ употребљеном миљоказу из недавне прошлости показује извесну журбу и ванредне околности, и пре указује на то да је рађен приликом Јулијановог проласка Дунавом, него касније, у време његовог боравка на истоку.

Да је становништво већ чуло да је нови (самозвани) император на путу, сведочи Амијан Марцелин:

Fama vero, quae mille, ut aiunt, linguis rerum mire exaggerat fidem, per Illyrios omnes celebrior fundebatur Iulianum...numero exercitu et successibus tumidum variis adventare (21, 9, 3):. А да помен Фаме није само реторска фоскула, показује наставак Амијановог казивања: узнемирени овом вешћу, конзули Тауро и Флорентије, Констанцијеве присталице, у страху су побегли из Рима (уп. и Зос. 3, 1, 4), док је комес Луцилијан сакупио војску у Сирмијуму с намером да се одупре узурпатору.

⁸ *ILJug* III 2983(Saloniae), id. id. 2992, 2994 (Гламоч).

⁹ Напр. [*virtut*]um maximo, према *Iuliano..polle/nti virtutum, invicto/ principi, res/titutori li/be[r]t[at]is et Ro[maniae] religion[is] a[c] tr[iumfat]ori orbis* *ILS* 752 (Нумидија). Милер, у коментару, предлаже као могуће читање [*omni*]/um max(imo) etc.

¹⁰ Пинтеровић, оп. cit. 96, сматра да је споменик дигнут приликом Јулијановог проласка кроз Сирмијум на Исток; дигао му је неки паганин, јер се већ тад знало да је Јулијан против хришћанства.

Два миљоказа из Пирота са посветом Јулијану, ¹¹урезаним такође преко ранијег натписа (Констанција II) исто тако треба, по нашем мишљењу, повезати са проласком будућег императора путем из Наиса за Сердику.¹²

Још један епиграфски споменик (сл. 2), недавно откривен у Ремесијани (Бела Паланка) може се довести у везу са Јулијановим проласком кроз наше крајеве. Према читању издавача,¹³ натпис гласи:

*Taurinianus ex tri-
bunis et Martialis sa(cerdos)
cum Iovin(o ili -iano) o(bito) filio.*

Како је добро запажено, дедикант, трибун и Марсов свештеник¹⁴ није могао ова два звања навести у време хришћанских владара средине и друге половине 4. века,¹⁵ када је натпис (судећи према палеографским одликама; одсуству хришћанских елемената и др.) настао; на основу тога, издавач га датира у време Јулијанове владе, 361–363. г.

Ипак, смисао трећег реда, а тиме и целог текста, није нам се чинио сасвим јасним. Који предикат се подразумева, одн. шта је то могао начинити дедикант заједно са покојним сином? Када смо видели снимак натписа и обратили пажњу на овај ред, установили смо да се још једна цртица истоветна оној изнад *o* у претпостављеном *o(bito)* налази директно изнад прве, у претходном реду, између *M* и *a* у речи *Martialis*. Очигледно је да су та два паралелна уреза рецентна, односно да се ту не ради о сигли коју треба разрешити као *o(bitus)*. Уосталом, ова сигла, као што је познато, изгледа по правилу тако да црта пресеца слово *O*, што овде није случај. Према томе, текст у р. 3 треба другачије схватити. Ако се задржи читање *cum Iovino filio*, значило би да Тауринијан са (живим) сином Јовином (поставља, посвећује или сл. глагол који се подразумева) завет (споменик). Међутим, не види се коме (божанству) би и ради чега био посвећен натпис.

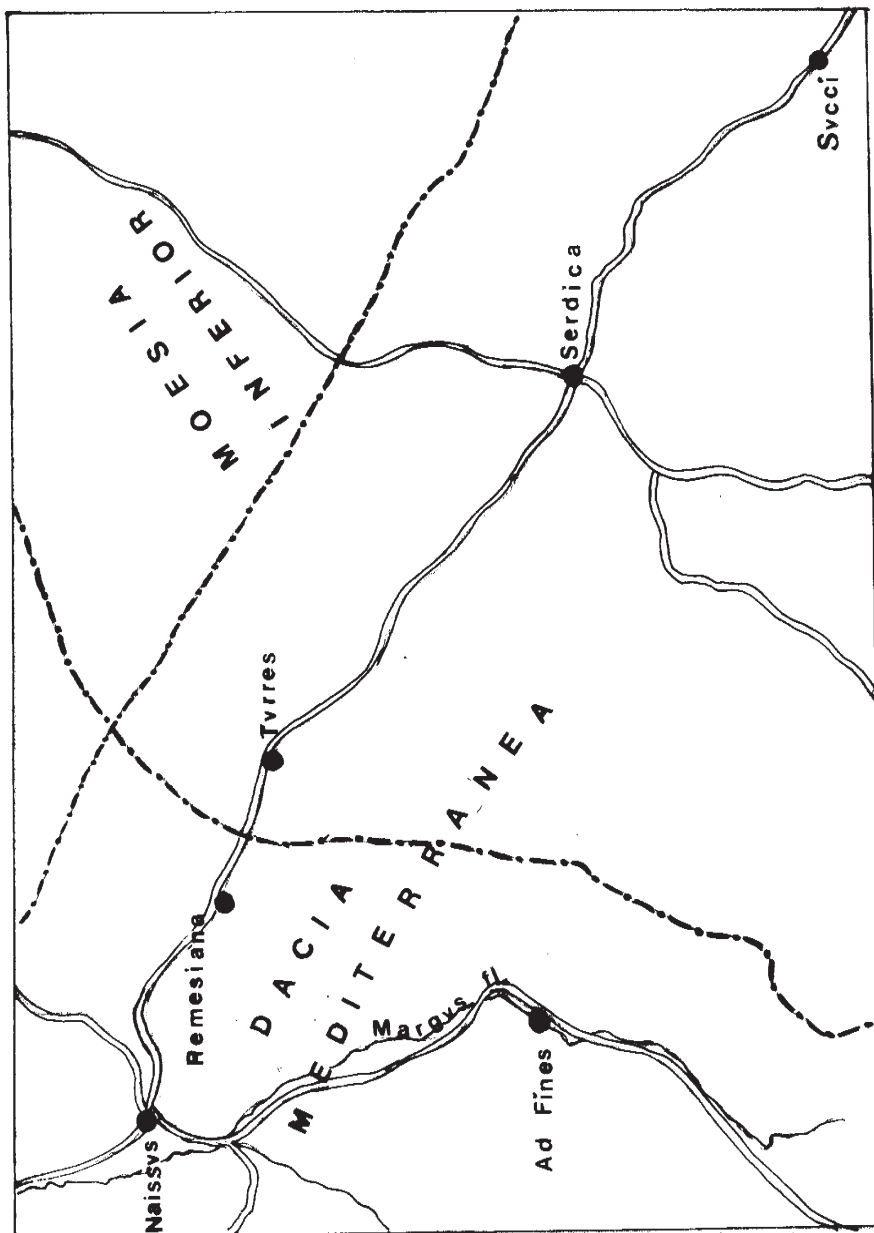
Осим тога, у питању је плоча, какве обично у позној антици носе надгробне, а не вотивне натписе. То ће и овде бити случај: Таурини-

¹¹ Н. Вулић, *Споменик СКА 75*, 1933, бр. 182 и 183 (*ILjug III* 1460 и 1461).

¹² О даљем путу *Serdica-Philippopolis* сведочи посвета Јулијану на стубу (такође ранијем миљоказу) нађеном близу Пловдива, уп. V. Beševliev, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Nr. 228.

¹³ VI. Petrović, *Une inscription romaine tardive paienne de Remesiana (Province de Dacia Mediterranea) Phoenix Rio de Janeiro* 6, 2000, 346–359. Натпис познајем по фотографији коју ми је љубазно послао колега Петровић.

¹⁴ *Martialis* уместо уобичајеног *Martis* Петровић (нап. 4) тумачи аналогijом *Nepturalis sacerdos*, *ILS* 9849.

Сл. 1 Пум Naissus –Serdica –Succia (према TIR K 34)

Сл. 2 Тауринијанов натпис из Ремесијане (цртеж по фотографији)

јан је дигао надгробни споменик своје (покојном) сину, а не са њим. Свештеничко звање забележено је, по нашем мишљењу, уобичајеном скраћеницом *sac* (2 lin. – 3 in.),¹⁶ и завршетак натписа читамо на следећи начин:

sa/c(erdos) v(ivus) m(emoriam) Iovino filio (posuit).

Скраћеница *v(ivus)*, *v(ivi)*, среће се на епитафима широм Царства, док је *memoria* уобичајен израз у позној антици; радикално скраћење овог термина такође је познато.¹⁷ Предикат који се подразумева јесте *posuit*, било да се веже за објект, *m(emoriam posuit)* или да се, што је вероватније, подразумева на крају натписа.

Може се нешто приметити и о могућим околностима и времену настанка натписа. Као што је напред речено, Јулијан је из Ниша продужио пут и заузео теснац Суки, и потом се вратио у Ниш. Према томе, јасно је да је чак двапут прошао кроз Ремесијану. То је свакако могло охрабрити Тауринијана, Марсовог свештеника, да постави споменик на коме се речени подаци наводе; ако је ова претпоставка тачна, онда се и датовање натписа ограничава на период лето- јесен 361. год.

¹⁵ С тим у вези напоменимо да сам Јулијан у једном писму (Ер. 26) каже да је већина његове војске паганска и да јавно приносе жртве и хекатомбе, уп, W. E. Kaegi, Domestic Military Problems of Julian the Apostate, *Byzantinische Forschungen* 2, 1967, 249 sq.

¹⁶ Скраћеница *sa(cerdos)* изузетно је ретка; уп...*po(suit) sa(cerdos) eor(um)*, *ILS* 2790. Чак и кад би се задржало читање *cum*, задржали бисмо и скраћеницу *sac*, уз претпоставку хаплографије, дакле *sa(cerdos) <c>um*.

¹⁷ Уп. напр. *b(onae) m(memoriae)... m(memoriam) p(osuit) ILChV* 541; *m(memoria) Anastasiae* (ib. 2779) и др.

СКРАЋЕНИЦЕ

- CIL* – Corpus inscriptionum latinarum
ILChV – Ch. Diehl, Inscriptiones latinae Christianae veteres
ILjug III – A. et J. Šašel *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, (Situla 25) Ljubljana 1986.
ILS – H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae

Milena Milin

THREE COMMENTS ON LATE ANTIQUITY HISTORY

S u m m a r y

1. An Early Christian Pannonian Epitaph

The author suggests corrections in reading the inscription CIL III 4002, lines 3-7 (see pp. 1-2). The formula *q(ui vixit) ann(os)*, lines 3-4, was common in Late Antiquity, unlike the previous reading...*ann(orum)*, which was typical for the Early Empire.

L.5 *memoria* frequently appeared in funerary monuments in Late Antiquity.

L. 6 Instead of unlikely *collegae*, the complement *colloc(avit or –erunt)* has been suggested, according to analogies *sedem conlocasse* (Siscia, CIL 3996) *sepulcrum (!) collocavit*, with the Christogram (Siscia ,CIL 3996a). The inscription can be more precisely dated with regard to the Christogram. In nearby Sirmium, this symbol repeatedly appears in epitaphs, whether unaccompanied, or between the letters *a* and *w*. According to a dated inscription with a Christogram from Constantius times, the entire group of inscriptions bearing this symbol may be supposed to have originated from mid-, or, at the latest, second half of 4th century (notes 2-4).

2. Durostorum (Amm. Marc. XXXI 15, 6)

In the paragraph referred to above: *Verum introire non ausus, qui missus est, per Christianum quendam portatis scriptis et recitatis, utque decebat, contemptatis parandis operibus dies et nox omnis absumpta* (ed. W.Seyfarth, Leipzig 1978), the author, instead of the reading to date, *christianum*, suggests the restitution of the Codex lection Vat. lat. 1873 *dirist<r>anum*, which would be the adjective derived from the toponym *D(i)ristra*, a variant of *Durostorus*, cf. Zonara (XVI 12) *e/n Dorosto\$lw...toy#to d h% Dri\$stra e/sti*.

Further on, (*...scriptis et recitatis, utque dicebat, contemptatis, parandis operibus dies et nox omnis absumpta*), two differently noted or emendated points are present. The one is *ut dicebat*, in a later manuscript, and in Seyfarth's critical edition, changed into *ut decebat*. This emendation is not necessary: the emissary said that he had taken the letter and given the message that was ignored by the inhabitants, and not "given the message as was befitting". That would, therefore, mean that between the other two options, *contemptatis* (=contemptis, cf. note 13) and *contemplatis*, the former should be decided on.

3. On terms *Ecclesia* and *catholica* in Early Christian texts from Sirmium

The term *Ecclesia catholica* is found at the end of Passion of St. Irenaeus (executed in AD 304), in his prayer (cf. above, p. 6, with note 15). The syntagma indicates rather that the Passion originates from the era of struggle against heresies (second half of 4th century), when it was necessary to emphasize that Irenaeus was a member of Orthodox Church, than that it dates from the first third of the century, when the discussed syntagma stood for a united, universal, ecumenical Church (note 19). This is concurrent with the absence of *ecclesia catholica* in Passions of other Sirmium martyrs, on epigraphic monuments, (note 16) and in *Altercatio*-debate, conducted in January 366, between Semi-Arian Bishop Germinius and layman Heraclianus (note 17).

Владимир П. ПЕТРОВИЋ
Балканолошки институт САНУ

ЕКСКУРСИ О РИМСКИМ СТАРИНАМА НА ПОДРУЧЈУ ЂЕРДАПА У ДЕЛУ БЕЛЕ де ГОНДЕ

Анстракт: Казивања Мађарског инжењера Беле де Гонде са краја XIX века о римским старинама у Ђердапу, свакако представљају драгоцену сведочанства о прошлости овога подручја. Никада више, услед потоњих савремених градњи, неће бити могуће да се сагледа, на исти начин све богатство и величина објеката, насталих у славном времену Трајана и његових претходника. Уз, чини се, нужне коментаре и напомене, преносе се сегменти оригиналног текста у преводу са француског језика, који су посвећени табулама из времена Тиберија, Домицијана и Трајана и чудима римског градитељства, попут: пута, чувеног Трајановог моста и пловидбеног канала.

Подручје Ђердапа, тамо где се Дунав пробија кроз окомите стене на свом дугом току према Црном мору, још од античких времена је представљало озбиљну препреку, како за несметану проходност, тако и за сигурну пловидбу. Све до изградње хидроелектрана и вештачког језера у недавној прошлости, чињени су разни подухвати како би се заобишли опасни брзаци и савладала беспућа ових негостољубивих предела, на северној граници Балкана. Сврха овога чланка свакако би била да нас у речи и слици врати у време са краја XIX века и да нас унеколико упозна са тадашњим приликама на територији Ђердапа, које су неповратно промењене савременим развојем цивилизације. На том путу пратићемо текст једног веома значајног али, чини се, недовољно познатог дела, Мађарског инжењера Беле де Гонде,¹ које је објављено

¹ Бела де Гонда (рођен 28. 12. 1851. у *Szöllöske* – умро 7. 08. 1933. у Будимпешти) је био инжењер, професор на Машинском факултету, стручни писац о водама и историчар технике. Студије је делом завршио на Машинском факултету у Бечу, док је диплому инжењера стекао на

у Будимпешти, 1898. године. Сама књига је изгледа била сачињена у сврху описа огромних техничких радова, на изградњи сувоземног пута и пловидбених канала кроз клисуру, током XIX века, које је отпочео гроф Иштван Сечењи, 1833. године.² Међутим, помало ненадано, један сасвим посебан сегмент, о коме саопштавамо, посвећен је радовима Римљана на Дунаву.³ Разлог, на први поглед, неочекиваног интереса мађарског инжењера за античку прошлост подручја Ђердапа, треба потражити у чињеници да су и они тада, попут Римљана у античким временима, наилазили на исте потешкоће које је требало разрешити. Бела де Гонда се потрудио да сопственим опсервацијама придода и искуства претходних истраживача, попут грофа Ф. Марсилија (F. Marsigli)⁴ са почетка XVIII века, а затим Г. Теглаша (G. Tégylás)⁵ и ентузијаста Ђ. Нојдека (G. Neudeck)⁶ и П. Вашархељија (P. Vásárhelyi) из XIX века.

Машинском факултету у Будимпешти. Делатност је започео при друштву *Felső Torontáli Ármentesitő*, да би затим предавао на академији у *Magyaróvár*-у (1878), на Машинском факултету у Будимпешти (1878) и Спољнотрговинској академији такође у Будимпешти. Године 1877. основао је стручни часопис „*Gazdasági Műnök*” (касније „Машински недељник”). Од 1882. године је главни технички инжењер при министарству за саобраћај. Од 1893. године био је руководилац за пловидбу и изградњу лука, *Vaskapuszabályozási*. За пројекат *Правило Гвоздене капије* добио је бројна домаћа и инострана признања. 1897. године покренуо је часопис под називом *Мађарске пловидбе*. Оснивач је и од 1910. године председник *Друштва Мађарског Јадрана* и уредник стручног часописа *Море*. Организатор је више стручних експедиција по Јадрану и зачетник је мађарског истраживања мора.

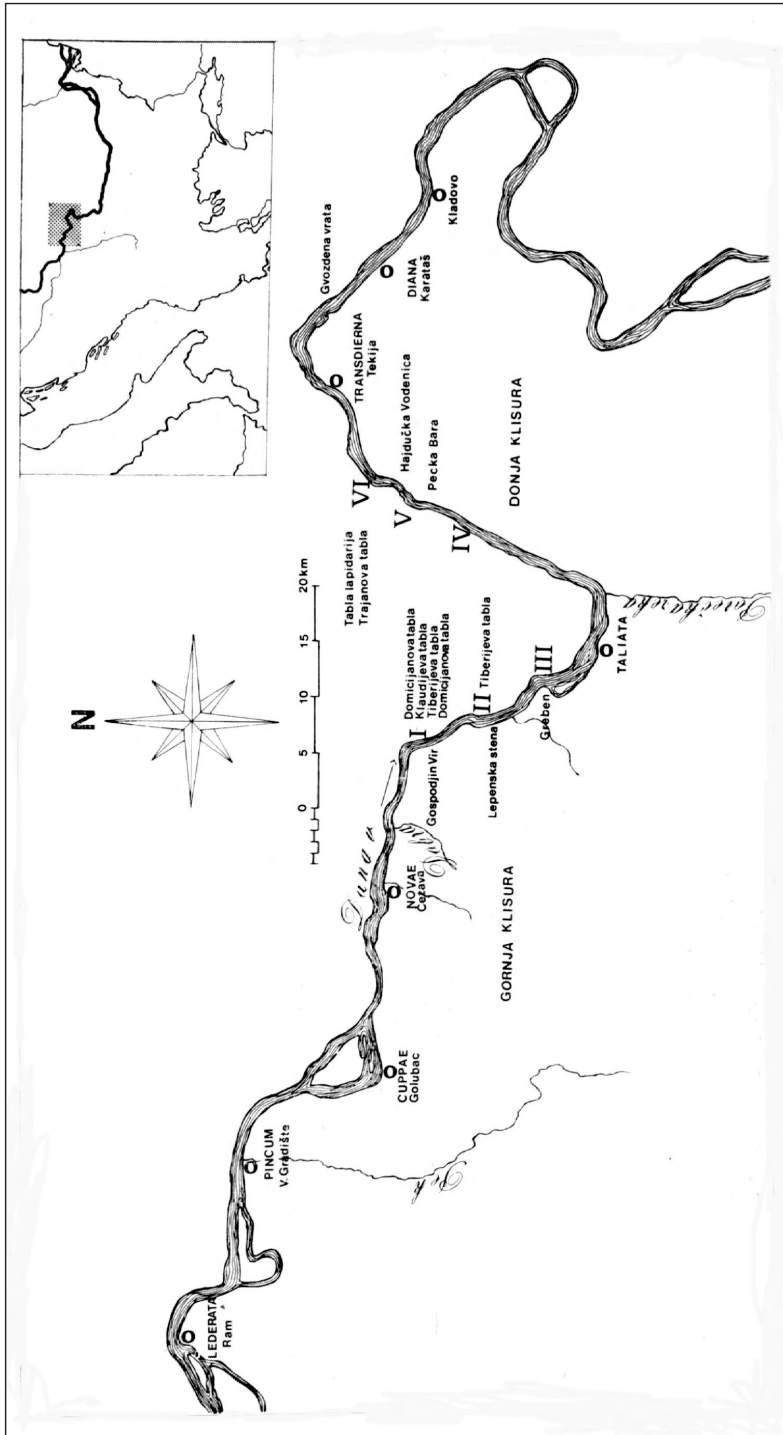
² Ови радови су трајали током готово читавог XIX века. Започети су на основу одлуке Мађарске краљевске канцеларије од 30. јуна 1833. године, под патронатом грофа Иштвана Сечењија и инжењера (картографа) Пала Вашархељија. Послови на регулисању пловнога пута кроз Ђердап посебно су интензивирани после потписивања Лондонског споразума међу земљама дунавског басена, 16. марта 1871. године и потом иза Берлинског конгреса 1878. године. Тада је сачињен уговор између Аустрије и Србије (8. јула 1878. године), о радовима на регулацији речног тока на подручју Гвоздених Врата, Petrović P. – Vasić M. 1996, 16.

³ Потпуни наслов Гондиног дела гласи: *Béla de Gonda, L'amélioration des Portes de Fer et des autres cataractes du Bas-Danube*, Budapest 1896, 1–265; Поглавље посвећено римским радовима на доњем Дунаву обележено је бројем четири (IV) и у оригиналном тексту носи назив: *Les Travaux des Romains dans le Contrées du Bas-Danube*, 58–70.

⁴ Marsigli L. F. 1726.

⁵ Tégylás G. 1894, 21–30; Tégylás G. 1895.

⁶ Neudeck G. 1894.

Сл 1. Римски limes у Горњој Мезији – сектор Ђердапа.

На тај начин сачинио је свеобухватни приказ дотадашњих сазнања о ђердапским старинама римскога периода.

Без намере да се на било који начин поремете аутентична казивања Гонде, вредна сама по себи, изгледа сасвим умесно да се на неким местима, која то особито захтевају, у оквиру напомена, укаже на сазнања савремених истраживача о Ђердапу у античкој епоси. Нужне исправке ће се пре свега односити на саме објекте римскога градитељства, које Бела де Гонда спомиње и описује, у смислу садашњих археолошких и епиграфских тумачења, док ће често нетачна историјска факта овога пута бити мање разматрана.

У уводним сегментима поглавља о римским радовима у Ђердапу, Гонда објашњава намере Јулија Цезара:

Још је Јулије Цезар направио план за проширење граница Римског царства на Дунав. Међутим, његова прерана смрт зауставила је остварење ових намера. Његов сестрић и достојан наследник, император Август, поново им се враћа. Године 31. или 33. пре Христа, заузео је *Sis-sia*-у (данашњи Sziszek)⁷ и поставио је основу линије напада на Дачане, који су се били утврдили дуж Дунава.⁸ Пошто је освојио Далмацију и Панонију, отпочео је са припремама за походе против Дачана.⁹

Следећи хронологију догађаја везаних за војне операције против непријатељски настројених Дачана, Гонда помиње време императора Тиберија, Августовог наследника. На првом месту излаже о почетку изградње сувоземног пута кроз ђердапске теснаце, наводећи неколика сведочанства о овоме подухвату, која је још тада било могуће видети дуж клисуре. Уз искрено дивљење према техничким спознајама и огромним напорима римских легија, Гонда наставља са надахнутим казивањима, указујући на две табуле са истоветним текстом натписа, које су подигнуте у славу Тиберија:¹⁰

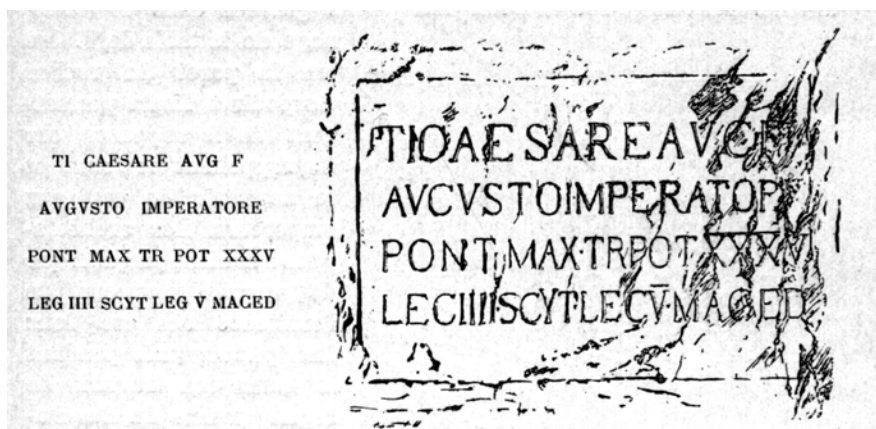
Император Тиберије, усвојени син и наследник Августа, разумео је, веома брзо, да би требало да изгради добар друм, на десној обали Дунава, наспрот граници са Дакијом, која се налазила на левој обали, уколико жели да осигура успех војних операција усмерених ка освајању Дакије. Овим путем би могле да се преносе намирнице и наоружање за рат снагама које су деловале дуж Дунава и Саве. У том циљу подигао је, 33-

⁷ Ради се, дакле, о данашњем граду Сиску, *RE*, Suppl. 9, s.v. *Pannonia*, 606.

⁸ О римским освајањима на подручју Илирика у време Октавијана Августа, *Mirković M.* 1996, 28.

⁹ *Gonda B. de* 1896, 58 – 59.

¹⁰ О првим покушајима, у доба императора Тиберија, да се преко Ђердапа успостави сувоземна комуникација између Мезијских легија на Доњем Дунаву и утврђења у Панонији, *Mirković M.* 1996, 30.

Сл. 2. Тиберијева табула – фотографија преузета из књиге Беле де Гонде.

34. године после Христа, један нови пут који је полазећи од *Sirmium*-а,¹¹ центра војних операција, ишао у правцу Доње Мезије. Овај друм је на деоници од *Singidunum*-а (данашњи Београд),¹² до *Ratiaria*-је,¹³ пролазио крај *Viminacium*-а (данашњег Костолца),¹⁴ ушћа Поречке реке¹⁵, Брзе Паланке¹⁶ и *Bononia*-је¹⁷ (данашњег Видина).¹⁸ Дакле, пут се протезао обалом Дунава од Београда до Поречке реке, надомак катаракте Јуц.¹⁹

¹¹ За антички *Sirmium* (*TIR*, L-34, *Aquincum*, 103), Поповић В. 1993, 13–28.

¹² О античком *Singidunum*-у, Mirković М. – Dušanić S. 1976, 23–41.

¹³ *Ratiaria* (*TIR*, K-34, *Naissus*, 107) је наиме, град Арчар у данашњој северозападној Бугарској, Naydenova V. 1996, 111–114.

¹⁴ О римском *Viminacium*-у (*TIR*, L-34, *Aquincum*, 119), погледати историјски увод у делу Mirković М. 1986, 21–59.

¹⁵ О ушћу Поречке реке, где се налазило античко утврђење: Минић Д. 1969, 207; Минић Д. 1984б, 293–296; Петровић П. 1984б, 285–292.

¹⁶ О Брзој Паланци и античкој *Egeta*-и (*TIR*, L-34, *Aquincum*, 57): Петровић П. 1984а, 153–166. Petrović P. 1986, 369–377.

¹⁷ О граду *Bononia* (*TIR*, K-34, *Naissus*, 28), на римском путу *Singidunum*–*Ratiaria*–*Oescus*: Kanitz F. 1882, 14–16; Велков В. 1959, 75 et sqq.; Beševliev V. 1970, 118;

¹⁸ О римском путу кроз Ђердап: Kanitz F. 1892, 4–59; Петровић П. 1986; Petrović P. – Vasić M. 1996, 19–20; Јордовић Ч. 1982–83, 365–369; Јордовић С. 1996, 257–258.

¹⁹ Катаракте представљају препреке које чине: подводне стене, пешчани спрудови, брзаци и вртлози. О значењу латинске речи *cataractae*: *ThLL* III, 1912, 59559.

Оданде, пресецајући попреко велику кривину коју Дунав прави на том потесу, ишао је право, околним долинама, до Брзе Паланке. На овом брдовитом и стеновитом сектору Дунава, где подножја планина оштро урањају у корито реке, требало је употребити велику силу како би се просекао пут. Неки делови друма, усечени у стену и две спомен табле напукле по половини, од којих се једна налази близу гребена Господин од Козле,²⁰ а друга на девет километара испод катаракте Излас,²¹ заувек сведоче о имену Тиберија и чувају успомену на његово велико дело (Сл.2).

*TI CAESARE AVG P
AVGUSTO IMPERATORE
PONT MAX TR POT XXXV
LEG III SCYT LEG V MACED*

– Текст натписа на Тиберијевој табли –

То су и данас сведоци који говоре о његовом гигантском подухвату. Текст на обе табле је истоветан. На табли код Изласа, иако је настала истовремено са оном другом, слова су нејасна и њихов груб отисак указује на то, да се заправо ради о имитацији, начињеној од стране неколико невештих клесара. Тиберијев пут дуж Дунава, насупрот непријатељски расположеним Дачанима, био је заштићен од њихових

²⁰ На овом месту се, наиме, ради о стени надомак Госпођиног Вира у горњој клисури (Петровић П. 1972, 33), где је урезана Тиберијева табула. Од 1971. године, табула је потопљена водама вештачког језера у Тердапу а отисак натписа се налази у Народном музеју у Београду. Према П. Петровићу (Petrović P. 1997, 64), текст натписа, који се датује у 33/34. годину н.е., гласи: *Ti. Caesare Aug(usti) f(ilio) | Augusto imperatore | pont(ifici) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XXXV | Leg(io) III Scyt(hica) Leg(io) V Maced(onica)*. Ова табула се спомиње и у следећим радовима: Marsigli L. F. 1726, 127, 53; Griselini F. 1780, 277; Arneth A. v. 1862, 358; Neudeck G. 1894, 60; Téglás G. 1895, 9; *CIL*, III, 1698 +add., 1024 = 13813 b; Dessau, *ILS*, 2281; Premerstein A. v. – Vulić N. 1900, 150, 52b; Swoboda E. 1939, 69, V, 3; Вулић Н. 1941–1948, 40, 88; Šašel J. 1961, 160, 3, XXXVI 2(6), 3(b), 8, 9; Šašel A. et J., *ILLug.*, I, 35, 57; За резултате археолошких истраживања Госпођиног Вира: Минић Д. – Ковачевић М. 1969, 100–101; Минић Д. 1984а, 147–150.

²¹ Реч је о катаракти Излас (Петровић П. 1972, 33). Друга Тиберијева табла, истоветне садржине са претходно наведеном (*supra* n.20), откривена је средином XIX века на Лепенској стени, око 100 метара западно од ушћа Бољетинске реке у Дунав. Уништена је 1930. године, приликом изградње пута: Петровић П. 1969б, 152. Ову табулу помињу и следећи аутори: Arneth A. v. 1862, 359; *CIL*, III, 1698; Kanitz F. 1892, 33; Neudeck G. 1894, 60; Téglás G. 1895, 12; Premerstein A. v. – Vulić N. 1900, 150, 52 a; Swoboda E. 1939, 74; Šasel J. 1961, 161. 6; Šašel A. et J., *ILLug.*, I, 37, 60.

напада малим утврђењима и војним постајама, чије рушевине налазимо и данас на многобројним местима.²²

О даљој судбини Римског пута, према Бели де Гонди, сведоче две табуле: Веспасијанова и Домицијанова, које документују Ђула Нојдек (Gyula Neudeck) и Габор Теглаш (Gabor Téglás), током радова грофа Сечењија, на регулацији Доњег Дунава, дакле, подручја Ђердапа. О овим значајним открићима и околностима у којима су се догодила, Гонда бележи следеће:

Нешто доцније, императори Веспасијан и Домицијан су употпунили и побољшали овај пут. Два уклесана натписа у близини Тиберијеве табле, на унутрашњој страни стене Господин у Козли,²³ омогућују да то претпоставимо, јер чувају спомен на имена ова два императора. Археолози су до овог открића само наслућивали да постоје ова два натписа; али у току радова на регулацији Доњег Дунава, Ђула Нојдек, који је ту био један од запослених, открио је Веспасијанову таблу²⁴ и ископирао је, док је професор Габор Теглаш открио ону другу. У сарадњи са инжењерима државе Мађарске, који су били запослени на регулацији Гвоздене Капије, очистио ју је, направио копију, па чак и отиснуо у гипсу (1893); затим је помоћу постојећих фрагмената натписа, успео да утврди оригинални текст. Табла Веспасијана, (Сл.3), је веома близу Тиберијевој, на истој је висини, док се Домицијанова, (Сл.4), налази на око две стотине метара узводно од бездана Господин.²⁵ Пошто је Веспасијан био цензор од 75. до 80. године после Христа, табла Веспасијана потиче, управо, из тог периода. Домицијанова табла, коју је открио Г. Теглаш 1877, са пуно брижљивости и умешности, представља једно од најзначајнијих сведочанстава о изградњи путева у доба Рима.

²² Gonda B. de 1896, 59 – 60.

²³ Реч је о стени надомак Госпођиног Вира и катаракте Козла, Петровић П. 1972, 33.

²⁴ Веспасијанова табула, како је Гонда погрешно тумачи, заправо је Домицијанова табула, уклесана у стени код Госпођиног Вира, пет метара изнад Тиберијеве табле. Садржина јој је истоветна са другом Домицијановом табулом, коју Гонда у даљем тексту детаљно спомиње и датује се у време од 14. септембра 92. до 13. септембра 93. године н. е. Данас се налази под водама Ђердапскога језера. Текст натписа гласи: *Imp(erator) Caesar [Divi] | Vespasian[if(i)lius] Domi | [tianus Aug(ustus) Germani] | cus pont(ifex) m[ax(imus) tr(ibunicia) p(otestate) XII] | 5 impe[r(ator) XXII co(n)s(ul) XVI cen] | sor perp(etuus) [p(ater) p(atriciae) iter Scor] | [f]ularum [vetustate et in] | cursu Danu[vi corr]uptu[m] | oper[ibus] iterat[is] re[s] | 10 titui[t-]*, Петровић П. 1969b, 153. Такође погледати, Marsigli L. F. 1726, 127, 53; Grisellini F. 1780, 287, IV; *CIL*, III, 1698, 13813 c; Neudeck G. 1894, 58; Téglás G. 1895, 7; Premerstein A. v. – Vulić N. 1900, 149, 52b; Вулић Н. 1941–1948, 38, 87; *AE*, 1944, 71; Šašel A. et J., *ILJug.*, I, 58; Mirković M. 1996, 36; Dušanić S. 1996, 50–51.

²⁵ Несумњиво се ради о Госпођином Виру, Петровић П. 1972, 33.

*IMP(ERATOR) CAESAR DIVI
 VESPASIANI F(ILII)S DOMI
 TIAN(US) AUG(USTUS) GERM(ANICUS) PONT(IFEX)
 MAXIMUS TRIB(UNICIA) POT(ESTATE) XII
 IMP(ERATOR) XXII CO(N)S(UL) XVI CENSOR
 PERPETUUS P(ATER) P(ATRIAE) PER SCRO
 FULARUM (VIAM) VETUSTATE ET
 INSCURSU DANUVI C(OR)
 RUPTUM OPERIBUS (SUPERATI A)
 TOLIATIS RE (FECIT ET DILATAVIT)
 LEG (IV VII CLAUDIA PIA FIDELIS).²⁶*

– Текст натписа на Домицијановој табли –

Иако су најдрагоценији делови овог натписа, са историјске тачке гледишта, пропали временом, ипак, како пише Теглаш, можемо врло добро разумети да је, од 14. септембра 92. године после Христа до 15. септембра 93. године после Христа, у XXII години владавине Домицијана и XII његовог трибуната, легија VII Claudia поправила и проширила пут, оштећен старошћу и плављењима Дунава. Ради се о сегменту који полази од *Taliata*-е (данашњи Милановац),²⁷ и наставља дуж

Сл. 3. Веспасијанова (Домицијанова) табла
 – фотографија преузета из књиге Беле де Гонде.

²⁶ Текст Домицијанове табле, која је нажалост уништена (Вулић Н. 1941–48, 39), приликом изградње сувоземног пута 1930 године, гласи: *Imp(erator) Caesar Divi | Vespasiani f(ilius) Domi | [tianus] Aug(ustus) Germ(anicus) pont(ifex) | maximus trib(unicia) pot(estate) XII | 5 Imp(erator) XXII co(n)s(ul) XVI censor | perpetuus p(ater) p(atriciae) i[t]er Scor | fularum vetu[s]tate [e]t incur[su] Danuvi c[or]ruptum operib[us] i | 10 teratis [reparavit] —leg—*, Mirković М. 1996, 36. О Домицијановој табли погледати такође: Téglaš G. 1895, 7; *CIL*, III, 13813 d; Dessau, *ILS*, 9373; Premerstein A. v. – Vulić N. 1900, 149, 52a; Kanitz F. 1904 – 1914, 556; Swoboda E. 1939, 71; Neudeck G. 1894, 57; Swoboda E. 1939, 73; Вулић Н. 1941–1948, 39; Šašel A. et J., *ILLug.*, I, 36, 58.

²⁷ О римској *Taliata*-и (TIR, L–34, Aquincum, 109): Вучковић–Тодоровић Д. 1969, 125–134.

Сл. 4.
Домицијанова табула
– фотографија
преузета из књиге
Беле де Гонде.

дунавских гребена, где су острва Пореча,²⁸ хрид Гребена и катаракте Изласа и Тахталије. Постављен врло високо, натпис има судбину да овековечи сећање на завршетак радова на врло значајној, крајњој тачки деонице пута која је била обновљена.²⁹

У погледу величине и монументалности римских радова на подручју Ђердапа најзначајнији период свакако представља владавина императора Трајана, о којој Гонда, надаље, са узбуђењем пише. Тада је у вези са припремама похода против Дачана настало читаво мноштво свевременски значајних објеката. Тиберијев пут је обновљен, довршен и осигуран моћним системом утврђења и стражара. Направљен је и грандиозан мост од чврстог материјала, према нацртима чувенога архитекте Аполодора из *Damascus*-а, између кастела *Pontes* (Костол) и *Drobeta* (Турну Северин). Посебно је значајно нагласити, да је тада прокопан и пловидбени канал који је заоблазио катаракту *Гвоздена Капија*, једино место где нису могли да прођу ни сплавови са плитким газом. Како би се, пре свега, омогућила вуча бродова, саграђен је у доњој клисури посебно ојачани део Римског друма, познат као Трајанов пут. Ево како Гонда тумачи епоху Трајана:

Стратешка важност Тиберијевог пута односи се на време када се велики војсковођа Трајан, кога је император Нерва посинио крајем октобра 97. године после Христа и тако придружио царској породици, попео на трон римске империје, по Нервиној смрти, 27. јануара 98. године после

²⁸ Реч је о ушћу Поречке реке, Минић Д. 1969, 207.

²⁹ Gonda B. de 1896, 60 – 61.

Христа. Заиста, император Трајан, чијих је двадесет година владавине било испуњено читавим низом великих подухвата и грандиозних градњи и кога је његов захвални народ назвао *optimus* - најбољи, пошто је утврдио обале Рајне (где је био закупљен завршетком једног похода, док у Келну није сазнао за смрт Нерве), послао је један део своје војске на Доњи Дунав и отпочео са великом снагом и искуством војне операције на покоровању Дачана. Његов план је био да прошири римску империју до Карпата и Црног мора, заузимајући данашњу Трансилванију и румунске равнице. Трајан је, дакле, начинио велике припреме за овај поход. Направио је, пре свега, пут који је започео Тиберије, опасао га је утврђењима, и осигурао од напада Дачана, који живе са друге стране реке, постављањем довољног броја стражара. На два места на Дунаву подигао је мостове од лађи, код *Viminacium*-а (данашњег Костолца) где је VII легија³⁰ имала своја утврђења и *Taliatis*-а (данашња Колумбина).³¹ Преко ова два моста у пролеће 101. године после Христа, читав низ римских легија напао је Дакију,³² док је трећи део војске под управом Квинта Луција (Quintus Lucius), пожурio да подупре Трајанову војску, прелазећи Дунав преко понтонског моста, низводно од *Vononia*-е (недалеко од Видина). Убрзо је главни град Дакије (данашњи Вархелји у Трансилванији)³³, пао у Трајанове руке, а дачки император *Decebalus* био је приморан да се повуче и да прихвати трајне услове за мир са Трајаном, којима је постао вазал империје. Римске легије не само да су остале смештене у главном граду Дакије (*Sarmizegethusa*), већ су посвуда направиле путеве и утврђења, показујући јасно да је император Трајан желео да окупира Дакију и да је учини римском провинцијом. Међутим, пре него што је започео нови поход, желео је он да осигура стабилан правац комуникације са Дакијом. За своје будуће операције почео је да прави путеве и тврђаве дуж Дунава, у правцу војних покрета, који су омогућавали несметан пролаз колима и бродовима са намирницама и наоружањем. У том циљу, отпочео је са изградњом једног чврстог моста. Овај мост је направљен за кратко време, од свега једне године,

³⁰ Mirković M. 1986, 21–59.

³¹ Вучковић–Тодоровић, Д. 1969, 125–134.

³² О местима на којима је Дунав премошћен и о Трајановим походима на Дакију, Petresen E. 1889–1903; Мирковић М. 1968; Strobel K. 1984; Mirković M. 1996, 37–38.

³³ *RE*, IX, 1959, 625, s.v. Sarmizegetusa; Tudor D. 1968, 32, 60.

³⁴ О античкој *Egeta*-и, Петровић П. 1984а, 153–166; Petrović P. 1986, 369–377.

³⁵ О изгледу моста и месту на коме се налазио: Kanitz F. 1892, 45; Kanitz F. 1904 – 1914, 483; Cichorius C. 1896–1900, 140; Petersen E. 1889–1903, II, 19, 128; Patsch C. 1937, 87; Rossi, L. 1972; Richmond I. 1982, VI–IX; Gušić S. 1996, 256–261; Petrović P. 1997, 67–68. О археолошким истраживањима Трајановог моста и оближњег кастела *Pontes*: Гарашанин М. – Васић М. 1980, 7–50; Гарашанин М. – Васић М. 1984, 25–84.

103. године после Христа, надамак *castrum*-а Egeta,³⁴ по нацртима Аполодора из Дамаска, највећег архитекте тога времена.³⁵ Не можемо ни да замислимо какве је напоре требало уложити да би се конструисао за тако кратак рок, један тако велики мост, помоћу једноставних средстава тога доба. Све легије римске војске као и бројни помоћни одреди узеле су учешћа у његовој изградњи, која је завршена 103. године. То је потврђено чињеницом, да на једном старом Трајановом новчићу, који потиче из 104. године, има помена о овом мосту (Imp. Cēs. Nervae Traiano Aug. ger. Dac. P. M. Tr. P. cos. v. + S.P.Q.R. optimo principi S.C. Pons Traiani Danuvius).³⁶ Мост је био саграђен на двадесет стубова (пилона) од тесаног камена, од којих је сваки био шездесет стопа широк и стопедесет стопа дугачак. Стубови повезани луцима, били су постављени на међусобној удаљености од стоседамдесет стопа. У погледу коловоза на мосту, мишљења су подељена: неки сматрају да је био од дрвета, док други мисле да је био од камена. Мост је представљен у Риму на Трајановом стубу и можемо према барелефу да закључимо да су лукови имали костур од дрвета, који је био испуњен или каменом или каквом врстом бетона. Током дужег времена, владала је неодлучност у погледу тачке на којој се налазио мост. У прошлом веку Марсиљ је означио право место и направио цртеж његових рушевина, у свом великом делу о Дунаву (Сл.5),³⁷ шта више, на корицама једне од свезака, потрудио се да представи конструкцију моста. За одбрану овог моста император Трајан је подигао на левој обали Дунава у Дакији један утврђени логор, поред кога се налази римски град Дробела.³⁸ Касније је Александар Север ту сазидао утврђење од камена - *Turnum Severini*, чији обриси још увек постоје и по њему Турн Северин и носи име.³⁹

У наставку Гондиног текста придаје се посебна пажња постојању и убикацији римског пловидбеног канала, који је заобилазио широко и стеновито корито Дунава на подручју катаракте *Гвоздена Капија*. Детаљан опис остатака канала који су се још могли назрети у кориту реке и опширно казивање испуњено детаљима, свакако су израз посебног интереса аутора за ово грандиозно дело. На истоме месту, много векова доцније и сам Гонда је учествовао у напорима, да се помоћу достигнућа тада савременије технике учини, суштински, истовестан подухват. Овако је изгледао римски канал према Гондином опису:⁴⁰

³⁶ О тексту и представама моста на новцима Трајана: Mattingly H. – Sydenham E. A. 1926, 569; Петровић П. 1972, 38.

³⁷ Marsigli L. F. 1726.

³⁸ *Дробела* је заправо римски *castrum Drobeta* (TIR, L–34, Aquincum, 56), на левој обали Дунава, Tudor D. 1968, 277–287.

³⁹ Gonda B. de 1896, 61 – 63.

⁴⁰ Преглед путописних и археолошких истраживања, као и сазнања о римском каналу на основу заштитних радова на подручју Ђердапа, који су вршени током шездесетих и почетком седамдесетих година XX века, представљени су у члану: Петровић П. 1972, 31–40.

Сл. 5. „Трајанов споменик“ и изградња моста према грофу Марсиљију (1774).

Озбиљну препреку која је отежавала римским легијама пролаз Доњим Дунавом чинила је катаракта Гвоздене Капије, куда пловидба није била могућа током ниског водостаја. Стеновито и неравно дно запречавало је корито реке целом својом ширином. Пошто у то време није било средстава помоћу којих би се извукле и подигле стене на површину воде, римски инжењери су приступили пробијању канала,⁴¹ на десној обали реке, који обилази брзаке почев од Гвоздене Капије, узводно, до тачке на којој се завршавају брзаци, дакле, низводно од данашњег сеоцета Сиб.⁴² Остаци насипа и постојање овог канала доказ су огромних радова које је било неопходно предузети. Судећи по његовим рушевинама, овај римски канал био је око 3.2 километра дугачак и ширио се од десне обале реке, заузимајући скоро до свог низводног краја форму лука на великој површини.⁴³ Како се једна набујала речица уливала у Дунав на низводном делу канала, носећи са собом бројне наносе камења, подигнута је брана у њеном кориту да би се зауставило засипање канала облацима. Остаци ове бране још су и данас видљиви. Осим тога, Римљани су пробили у овој речици и једно ново корито за преливање, како правилан ток кроз канал не би био угрожен и како понекад велика бујица речице која је увирала низводно на ушћу канала не би ометала бродове да у њега уђу.

Немамо доказа да је римски канал био у потпуности довршен и плован. Није немогуће да остатке канала представљају два острвца која се ту налазе и надомак њих уско корито, пробијено до довољне дубине која осигурава комуникацију водом и у сушном периоду. Историјски извори, који говоре о градњи Трајановог моста и путева Тиберија и Трајана, не спомињу канал. Ипак, није искључено да је овај канал био пробијен. Остаци које ми данас поседујемо не упућују нас да у то сумњамо, мада ова хипотеза још увек није потврђена.⁴⁴

⁴¹ О античким каналима, *fossae*: RE 1910, VII, 1, 74.

⁴² Реч је, наиме, о сеоцету Сип, где су према обавештењима Б. Јовановића (Јовановић Б. 1964, 57–59) потврђени остаци римског кастела и делови насипа Римског канала. О римском и рановизантијском кастелу у Сипу, Милошевић П. 1969, 150–151; Милошевић П. 1984а, 357–362.

⁴³ Веома добро документоване претпоставке о постојању и месту античког канала налазе се у списима истраживача и путописца Феликса Каница, Kanitz F. 1892, 50 и Kanitz F. 1904–1914, 494.

⁴⁴ Године 1969, приликом радова на ђердапској хидроцентрали, надомак утврђења Караташ откривена је мермерна табла са натписом из епохе Трајана. Текст натписа гласи: *Imperator Caesar divi Nervae filius | Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) | pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul) III | ob periculum cataractarum | derivato flumine tutam Da | nuvi navigationem fecit*. На основу текста сазнаје се да је: „Услед опасности од катаракти, река скренута (дакле, просечен је канал), а пловидба Дунавом учињена безбедном.“ Натпис се датује у 101. годину н. е.: Петровић П. 1969а, 51; Petrović P. 1971, 83; Петровић П. 1972, 31–40; Šašel J. 1973, 80; Šašel A. et J., *ILLug.*, II, 468.

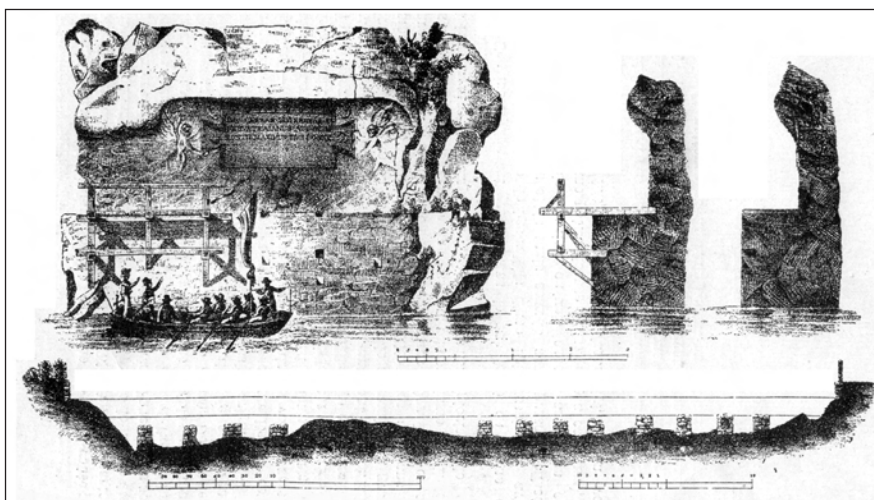
Испитивањем тла уверили смо се да је на узводном делу терен састављен од шљунка до четвртог метра испод најнижег водостаја (нулта тачка), надаље у дубину тло је стеновито; на низводном делу стеновити слој почиње већ на 3.5 метра, испод најнижег водостаја. Дакле, није било никаквог разлога да се канал не просече до неопходне дубине. На узводном делу, садашња тачка горњег руба Римског канала је од 9 до 10 метара изнад нултог нивоа, а његова ширина износи 65 метара; на низводном делу, тачка горњег руба је на 5–6 метара изнад нултог нивоа а ширина износи 43 метра. Када бисмо данас продужили падинама насипа, чији остаци још увек постоје, утврдили бисмо да је на тачки од 3 метра ширина канала подједнака и износи око 30 метара, како узводно тако и низводно. Овај закључак, оно што смо раније напоменули о геолошком саставу дна канала (слој шљунка од 3,5 до 4 метра дебљине) и поврх свега, остаци бране која је имала улогу да задржи наносе низводне речице, изгледа да доказују да је римски канал заиста био направљен у целини или у највећем делу. С временом су сегменти насипа били разрушени и однети речном струјом. Корито је делимично засуто наносима две речице, једне на узводном а друге на низводном делу просеченог корита, које су акумулирале шљунак и облутке.⁴⁵ До данашњега дана су нам остали само реликти овог огромног подухвата, намењеног заобилажењу Гвоздене Капије и осигуравању несметане пловидбе на доњем Дунаву.⁴⁶

Гонда потом указује на непостојање остатака сличних радова, попут оних који су изведени код *Гвоздене Капије*, на другим местима опасним за пловидбу у Ђердапској клисури и износи своје тумачење ове чињенице. Такође, доноси драгоцене податке о настанку и карактеристикама Трајановог пута и о његовим остацима, који су се у Гондино време још могли видети. Ево шта Гонда о свему бележи:

У коритима других брзака доњег Дунава не можемо да утврдимо ниједан траг радова, на основу којих бисмо могли да закључимо да су Римљани имали намеру да уклоне препреке које су тамо спречавале пловидбу. Разлог лежи у томе што је Гвоздена Капија чинила пуно тешкоћа пловидби, док су други брзаци били пловни, чак и за време ниског водостаја, помоћу скела које су имале плитак газ. Једину потешкоћу је представљала вуча лађа. Да би се она учинила могућом, римске легије скитска и македонска, за време императора Трајана, начиниле су дуж десне обале доњег Дунава један огроман градитељски подухват, познат под називом „Трајанов пут“.

⁴⁵ Ради се, наиме, (према: Петровић П. 1972, 34–35) о речицама Кашајни и Косовици. За археолошка истраживања на подручју Косовице: Милошевић П. 1984b, 363–364.

⁴⁶ Gonda B. de 1896, 63–66.

Сл. 6. Трајанова табула, пут и остаци Трајановог моста (према цртежу П. Вашархељија).

Оно што је остало од „Traiani Via“ отворено сведочи о ширини напора и величини радова које је ово дело изискивало. Ту где река тече између два стеновита беома, чији су врхови огољени, овај изванредан пут је делимично усечен у стену, у облику накосо постављеног полусвода. Пошто није било могуће да се свуда уклони толика количина тешког камена, један велики део пута је постављен на подлогу са конзолама од јаких греда, које су осигураване подупирачима, нагнутим ка унутра. Конзоле и подупирачи су учвршћивани у рупе пробијене у стени, које су видљиве на читавој деоници пута, посебно у клисури Казан.⁴⁷ На основу ових података П. Вашархељи је реконструисао могући изглед пута. Изнећемо верну копију његових оригиналних цртежа, (Сл.6). Пошто сматрамо да је овај друм и био сазидан на такав начин у целој клисури Казан, дуж катаракти Излас-Тахталија⁴⁸ и Козла-Дојке, не рачунајући мостове за прелазак преко других увала, дошли смо до закључка о

⁴⁷ Да је Трајанов пут заиста изграђен на анконама – конзолама, уз помоћ легија IV *Flavia*–је и VII *Claudia*–је, сведочи један натпис чији текст према П. Петровићу гласи: *Herculi sacrum | lapidari qui exieru | nt ancones facien | dos legionis III Fl(aviae) | et legionis VII Cl(audiae) | vot(um) so[lverunt]*, Петровић П. 1986, 49. Овај натпис је први пут објављен у чланку, Gabričević M. 1972, 408–416, а додатно је разматран у: Šašel J. 1961, 162, 9; Šašel A. et J., *ILLug.*, I, 63.

⁴⁸ Излас – Тахталија, Петровић П. 1972, 33.

огромним напорима које су уложиле скитске и македонске легије, упркос свим тешкоћама које је причињавао овакав подухват.⁴⁹

На крају свога излагања о остацима римских радова на територији Ђердапа, Бела де Гонда наводи један натпис, познат под називом *Tabula Traiana*, (Сл.7), којим је сачуван спомен о великом подухвату изградње римскога пута кроз клисуру, за владавине императора Трајана. Осим разрешења текста натписа и описа орнаментике која га прати, према цртежу П. Вашархељија (P. Vásárhelyi) из 1832. године, веома је занимљив податак о томе како је натпис страдао „немаром“ тамошњих мештана:

Пут је завршен 104. године и легије су овековечиле сећање на великог императора, спомен таблом, уметнички скројеном у бедемима стене клисуре Казан, изнад Оградена.⁵⁰ Његов натпис је уклесан у стени, обликованој у виду полу-свода и уоквирен је барелефом једне лепе скулптуре, са представама крилатих генија на бочним странама, које су скоро избрисане. На једном цртежу из прошлог века још се могу добро назрети ови орнаменти са, можда, мало већом слободом уметничког израза. Такође, на приказу који је начинио Вашархељи, 1832. године, можемо видети њихову скицу. Али, нешто касније, српски аласи су тамо подигли своје шаторе и палили ватру, која је проузроковала знатну штету на Трајановој табли. На послетку, крајем 1890. године, српска Влада се побринула да је, објавом о заштити, очисти и постави покрај једног малог зида, како би била сачувана.⁵¹

Бела де Гонда на основу дотадашњих сазнања предлаже следећи текст натписа на Трајановој табули:⁵²

*IMP. CAESAR. DIVI. NERVAE F
NERVA TRAIANVS AVG. GERM.
PONTIF. MAXIMUS TRIB. POT. IIII.
PATER. PATRIAE COS. IIII.*

49 Gonda B. de 1896, 66 – 67.

50 Реч је о месту Оградина, Mirković M. 1996, 40.

51 Gonda B. de 1896, 67.

52 Према савременим епиграфским сазнањима текст Трајанове табле гласи на следећи начин: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) | Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) | pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) IIII | pater patriae co(n)s(ul) IIII | 5 montibus exci[sis] anco[ni]bus | sublat[i]s via[m] [fecit] ili r[e]fecit*, Petrović P. 1997, 64; За редове 4–6, постоје и другачија тумачења: *montis et fluvii anfractibus | superatis viam patefecit*, Arneth A. v. 1856, 83 и *mont[ibus] excisis] a[mni]bu[s] | sup[er]at[is] viam f[e]cit*, *CIL*, III, 1699. Трајанова табла се спомиње и у следећим радовима: Fabretti R., 1690, 233; Marsigli L. F. 1726, 53; Grisellini F. 1780, 289, 5; Bendorf O. – Hirschfeld O. 1874, 417; Pavlović D. M. 1891, 18; Neudeck G. 1894, 358; Kanitz F. 1904 – 1914, 53; Dessau, *ILS*, 5863; Swoboda E. 1939, 78, Šašel J. 1961, 162, 9.

Сл. 7. *Tabula Traiana* – фотографија преузета из књиге Беле де Гонде.

*MONTIBUS EXCISIS ANCONIBUS
SUBLATIS VIAM FECIT.⁵³
MONTIS ET FLVII ANFRACTIBVS
SVPERATIS VIAM PATEFECIT.*

За претпоследњи ред Бела де Гонда предлаже следеће читање:

MONTIS E FLVII DANVBI RVPIBVS.⁵⁴

–Текст натписа на Трајановој табли –

⁵³ Препис Трајанове табле, како га Гонда бележи, наводи нас на погрешан закључак да је текст био формиран у осам, а не у шест редова. Последња два реда 7–8, дакле, треба тумачити као једну варијанту читања редова 5–6.

⁵⁴ Gonda B. de 1896, 69.

Важност овога рада свакако би се огледала у томе да је по први пут у преводу са француског језика, уз нужне напомене и разматрања, представљен један кратак, али особито важан сегмент књиге Беле де Гонде. Иако су тадашња сазнања о древностима Ђердапа у античкој епоси, данас умногоме проширена и промењена, напорима генерација археолога и стручњака из сродних професија, сматрам да је постојало разлога да се укаже на саме почетке истраживања прошлости овог тако значајног подручја. Данашња слика Ђердапа, наине, не пружа исти доживљај у односу на онај који се могао стећи пре нешто више од стотину година. Никада више трагови прошлости неће бити видљиви на начин на какав их Гонда, често у свечаном тону, бележи. Чини се да је у томе и посебна привлачност његових казивања. Поред тога што се ради о једноме човеку техничке провенијенције, њега занимају прошлост и старине, толико да о њима и пише у границама дотадашњих сазнања, која је брижљиво прикупио и прикључио својим опсервацијама. Остаје ипак помало нејасно у којој се мери Гонда у своме раду ослањао на искуства других истраживача, а шта је плод његових сопствених истраживања. Запажа се тенденција да су најопширнији делови текста посвећени велелепним објектима, попут пута, моста и пловидбеног канала. Управо њима је Гонда, изгледа, у својим мислима и прорачунима био, у неку руку, фасциниран. То су заправо најдрагоценији и најкориснији редови који, посебно када је реч о каналу код Сипа, технички прецизно, каткад језиком математике, вешто сликају тадашње стање римских остатака у Ђердапу.

Осетно је његово посебно одушевљење Трајановом епохом, и то у смислу броја и величине подухвата које је извело моћно Царство за кратко време, уз помоћ огромног броја људства, у сусрет рату са оближњом Дакијом.⁵⁵ Заиста, радило се о грандиозним делима, чудима технике градње, па када бисмо само на тренутак замислили како је све то могло изгледати, свакако бисмо остали дубоко очарани.

Са становишта модерних схватања, можда силом савремених, усмерених токова живота, није баш сасвим јасно из којих разлога Гонда спомиње у своме делу једну наизглед, споредну и потпуно другачију тему. Поставља се питање како је писао о нечему, о чему је могао поседовати оскудна и спорадична знања. Чини се, ипак, да се у његово доба особито ценила радозналост и ерудиција, а засигурно је био и додатно подстакнут свешћу о променама које ће се ускоро десити,

⁵⁵ За рат против Дачана је, према неким прорачунима, окупљена армија која је бројала 200000 људи, *Istoria Romine* I, 1960, 305.

већ регулационим радовима грофа Сечењија у којима је, делом и сам учествовао. Треба казати да су тада тек настајале и дефинисале се неке науке попут археологије, те да је испитивање прошлости морало да буде препуштено, с почетака, махом радозналцима и ентузијастима, припадницима других професија. Ипак, изгледа неопходно да на овоме месту укажемо на једног истраживача, нама познатог Феликса Каница, заљубљеника у балканске старине и у српски народ, који се посебно издвајао у тим временима садржајношћу својих бележака и описа везаних за римски пут, натписе на стенама у Ђердапу, пловидбени канал и Трајанов мост.⁵⁶ Његов највећи допринос археологији Ђердапа огледа се свакако у дескрипцијама кастела и споменика у области дунавске границе – *лимеса*.⁵⁷

Било како било, верујемо да би казивања Беле де Гонде требало сматрати важном допуном наше укупне слике о првим, фундаменталним, истраживањима Ђердапа и његових старина из римскога периода. Не би требало избећи да се на послетку напомене да Гондина књига поред археолошког сегмента, о коме саопштава овај чланак, поседује још пуно важних података из неких, сасвим других области науке. Наиме, ради се о поглављима која, поред осталог, садрже мноштво корисних детаља о географији, хидрологији и хидрографији доњег Дунава. Посебно су описани и регулациони радови у клисури, предузети у време грофа Сечењија и П. Вашархељија. Наравно, и ови преостали сегменти књиге, кроз теме којима се баве, доносе ретка сведочанства о изгледу Дунава и Ђердапа у XIX веку, који је савременим потребама за енергијом бесповратно измењен. Било би тешко на овоме месту побројати, детаљно, све теме којима се Бела де Гонда још бави, па се стога намеће потреба да читаво дело буде преведено на српски језик и да тако постане доступно широкој стручној јавности у нашој земљи.

⁵⁶ О Феликсу Каницу и његовом доприносу почецима српске археологије: Petrović P. 1996, 103–106; О неким другим Каницовим интересовањима, пре свега везаним за утицаје савремених, европских струјања на српско друштво са краја XIX и почетка XX века: Kostić Đ. 1996, 4–8.

⁵⁷ Посебно су значајна Каницова дела: Kanitz F. 1892, 30–35; Kanitz F. 1904 – 1914, 494 sqq.

ЛИТЕРАТУРА

- Armeth A. v. 1862
Archdologische Analekten, *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 40, Wien, 359
- Bendorf O. – Hirschfeld O. 1874
Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum vol.III aus Dacien und Moesien, *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 77, Wien, 363-429.
- Beševliev V. 1970
Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“, Amsterdam.
- Cichorius C. 1896–1900
Die Reliefs der Trajansaula, Berlin.
- Dušanić S. 1996
The Frontier and the Hinterland: The Rôle of Scupi in Domitian's Wars on the Danube, *Roman Limes in the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 41–51.
- Fabretti R. 1690
De columna Traiani, Roma.
- Gabričević M. 1972
Strassenbau in der Donja klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift, *Arheološki Vestnik* XXIII, Ljubljana, 408–416.
- Гарашанин М. – Васић М. 1980
Трајанов мост – Кастел Понтес, *Ђердапске свеске* I, Београд, 7–50.
- Garašanin M. – Vasić M. 1984
Trajanov most – Castrum Pontes, *Ђердапске свеске* II, Београд, 25–84.
- Gonda B. de 1896
L'amélioration des Portes de Fer et des autres cataractes du Bas-Danube, Budapest.
- Griselini F. 1780
Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temesvarer Banats in Briefen an Standesgenossen und Gebildete, Wien.
- Gušić S. 1996
Traian's Bridge – A Contribution towards its Reconstruction, *Roman Limes in the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 259–261.
- 1960
Istoria Romineii I, Bucure^oti.
- Јордовић Ч. 1984
Остаци римског пута у Ђердапској клисури, *Старинар* XXXIII–XXXIV, Београд, 365–370.

- Jordović Č. 1996
The Roman Road in the Iron Gate Gorge, *Roman Limes in the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 257–258.
- Јовановић Б. 1964
Сип – римски кастел, *Археолошки преглед* 6, Београд, 57–59.
- Kanitz F. 1882
Donau–Bulgarien un der Balkan, Leipzig.
- Kanitz F. 1892
Römische Studien in Serbien I–II, Wien.
- Kanitz F. 1904–1914
Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit zur Gegenwart I – III, Leipzig – Berlin.
- Kostić Đ. 1996
Feliks Kanic o evropeizaciji Srbije / Felix Kanitz über die europäisierung Serbiens, *Glasnik Humboltovog kluba Srbije* 2, Beograd, 4–8.
- Marsigli L. F. 1726
Danubius pannonico–mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus, Hagae.
- Mattingly H. – Sydenham E. A. 1926
The Roman Imperial Coinage II: Vespasian to Hadrian, London.
- Милошевић П. 1969
Сип, *Старе културе у Ђердапу*, Београд, 150–151.
- Милошевић П. 1984а
Сип, Касноантичко утврђење, *Старинар XXXIII–XXXIV*, Београд, 357–362.
- Милошевић П. 1984б
Косовица код Сипа, римски мост, *Старинар XXXIII–XXXIV*, Београд, 363–364.
- Минић Д. – Ковачевић М. 1969
Госпођин Вир, римска и рановизантијска стражара, I–VI век, *Старе културе у Ђердапу*, Београд, 100–101.
- Минић Д. 1969
Поречка река, насеље и некропола, XIV–XVII век, *Старе културе у Ђердапу*, Београд, 207.
- Минић Д. 1984а
Госпођин Вир, античко и средњовековно налазиште, *Старинар XXXIII–XXXIV*, Београд, 147–150.
- Минић Д. 1984б
Поречка река, средњовековно насеље и некропола, *Старинар XXXIII–XXXIV*, Београд, 292–296.
- Мирковић М. 1968
Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд.

- Mirković M. – Dušanić S. 1976
Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I (Singidunum et le nord-ouest de la province), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.
- Mirković M. 1986
Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. II (Viminacium et Margum), Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku, Beograd.
- Mirković M. 1996
The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33–117, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 27–40.
- Naydenova V. 1996
L'espace culturel de Ratiaria et de son territoire, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 111–114.
- Neudeck G. 1894
Tiberius utja az Aldunan, *Magyar Mernok-es Epistesz-Egylet Kozlonye* 28, Budapest, 21–28, 57–66.
- Patsch C. 1937,
Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan, Akademie der Wissenschaften in Wien, *Sitzungsberichte* 27, 1, Wien – Leipzig.
- Павловић Д. М. 1891
Кратак опис римског споменика “Трајанова табла”, *Старинар* 8, Београд, 18–21, I.
- Petersen E. 1889–1903
Trajans dakische Kriege I–II, Leipzig.
- Петровић П. 1969а
Нови налаз са Караташа, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII*, Београд, 51–53.
- Петровић П. 1969б
Римски натписи на Ђердапским стенама, *Старе културе у Ђердапу*, Београд, 152–157.
- Petrović P. 1971
The new Tabula Traiana in Djerdap, *Archaeologia Iugoslavica IX*, Beograd, 83–90.
- Петровић П. 1972
Нова Трајанова табла у Ђердапу, *Старинар XXI*, Београд, 31–39.
- Петровић П. 1984а
Брза Паланка – Егета, *Ђердапске свеске II*, Београд, 153–166.
- Петровић П. 1984б
Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу, *Старинар XXXIII–XXXIV*, Београд, 285–292.
- Петровић П. 1986
Римски пут у Ђердапу, *Старинар XXXVII*, Београд, 41–52.

- Petrović P. 1986
Brza Palanka – Egeta, *Ђerdapske sveske* III, Београд, 369–377.
- Petrović P. 1996
Felix Kanitz und die Anfänge archäologischer Forschung in Serbien, *Bulgarian Historical Review* 24, 2, Sofia, 103–106.
- Petrović P. – Vasić M. 1996
The Roman Frontier in Upper Moesia: Archeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 15–27.
- Petrović P. 1997
Le limes romain, *Les Dossiers d'Archéologie*, n. 220, Dijon, 60–72.
- Поповић В. 1993
Sirmium – град царева и мученика, *Римски царски градови и палате у Србији* (ред. Срејовић Д.), Београд, 13-28.
- Premmerstein A. v. – Vulpiæ N. 1900
Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes III, Wien.
- Richmond I. 1982
Trajan's Army on Trajan's Column, London.
- Rossi, L. 1972
Trajan's column and the Dacian wars, London.
- Strobel K. 1984
Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit, Bonn.
- Swoboda E. 1939
Forschungen am Obermoesischen Limes, Wien und Leipzig.
- Šašel J. 1961
Rimski natpisi u Ђerdapu, *Limes u Jugoslaviji* I, Београд, 156–164.
- Šašel J. 1973
Near the Iron Gate, *Journal of Roman Studies* 63, London, 90–91.
- Téglás G. 1894
Ujabb adalekok az aldunai zuhatagok szikla–felirataihoz, *Akademiai Ertesito* 5, Budapest, 21–30.
- Téglás G. 1895
Neue Beiträge zu den Felsen–Inchriften der Katarakte in der Unteren Donau, *Ungarische Revue* 15, Budapest, 1–18.
- Tudor D. 1968
Oltenia Romană, București.
- Велков В. 1959
Градът в Тракија и Дакија през кáсната античност, Софија.
- Вулић Н. 1941–1948
Антички споменици наше земље, *Споменик САН ХСVIII*, Београд, 1–279.

Вучковић–Тодоровић Д. 1969

Ушће Поречке реке, *Старе културе у Ђердану*, Београд, 136–137.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

- AE* *L'année épigraphique.*
- CIL* *Corpus inscriptionum Latinarum.*
- Šašel A. et J., *ILlug., I Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1963.
- Šašel A. et J., *ILlug., II Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978.
- Dessau, *ILS* H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae, I–III, Berlin*, 1892 – 1916.
- RE* A. Pauly–G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft.*
- ThLL* *Thesaurus linguae Latinae.*
- TIR, L–34, Aquincum* *Tabula Imperii Romani, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium*, Budapest, 1968.
- TIR, K–34, Naissus* *Tabula Imperii Romani, Naissus–Dyrrachion–Scupi–Serdica–Thessalonice*, Ljubljana, 1976.

Vladimir P. Petrović

ESSAY ABOUT ROMAN TIMES IN THE REGION OF THE IRON
GATE IN THE LITERARY WORK OF BELE de GONDA

S u m m a r y

The purpose of this article would certainly be to take us back in time to the end of the 19th century, and to introduce us to the conditions of that time on the territory of the Iron Gate, which have been forever changed by the modern development of civilization. Along that path, we will follow the text of the very important but not well known literary work of the Hungarian engineer Bela de Gonda; *L'amélioration des Portes de Fer et des autres cataracts du Bas-Danube*, which was announced in Budapest in 1898. It seems that the book itself was composed for the purpose of describing enormous technical works; the construction of roads and navigable canals through ravines during the 19th century, which count István Széchenyi began in 1833. However, one completely separate segment, which is also the subject framework of our article, is dedicated to the works of the Romans on the Danube. It is marked number four and in the original text it is titled *Les Travaux des Romains dans le Contrees du Bas-Danube*. For the first time, translated from French, with important notes and discussions, is a short but especially important segment of Bela de Gonda's book. Gonda tried to add to his own observations the experiences of previous researchers like Count F. Marsigli from the beginning of the 18th century, and later G. Teglas and the enthusiast G. Nevdeck and P. Vasarhelyi from the 19th century. In that manner he composed an all-inclusive review of the then current knowledge of the Iron Gate ancient times during the Roman period. Without any intention of disturbing the authentic expressions of Gonda, worthy on their own, the framework of observations points out the interpretations and realizations of modern researchers of the Iron Gate in ancient epochs.

We believe that Gonda's expressions should certainly be considered an important supplement to our overall picture of the first explorations of the Iron Gates and its antiquity from the Roman period. We should not forget to mention that Gonda's book, in addition to the archeological segment, which this article is written about, contains important information from other scientific fields. Here it would be difficult to name every topic that Bela de Gonda still deals with, and thus we find the need to translate the entire work into Serbian so that it would be available to the entire skilled public in our country.

Aleksandar LOMA,
Faculty of Philosophy, Belgrade

SOME TRACES OF INTERLINGUISTIC CONTACTS IN THE CENTRAL BALKAN MOUNTAINS

Abstract: The etymology of three Balcan tree names, S.-Cr. *munika* 'Pinus leucodermis', *molika* 'Pinus peuce' and *omorika* 'Picea omorika' is discussed. The latter is supposed to go back, together with Bulg. *morika* 'spruce', to Slavic **mъxorъ* 'fringe' describing here the hanging branches of spruce. The Bosnian pine *munika*, *munjika* growing in high and rocky places exposed to the thunder, the relation to S.-Cr. *munja* < Common Slavic **mъlnja* seems probable, and *molika* may be explained as a re-borrowing from Alb. *molikë* traceable to the same Slavic prototype **mъlnika*.

It is well-known that Slavic colonization in South-East Europe started by occupying the vallies and plains, while the mountains remained for a long time the domaine of nomadic shepherds of Rumanian and Albanian stock. Nevertheless, the subalpine vegetation of Balkan highlands with prevailing conifers happened to be more akin to that of the north European homeland of the newcomers than it was the flora of the subjacent lowlands. Consequently, the Slavs already had their own, inherited words for the main coniferous species they encountered in the new environment: pine (**borъ*), fir (**edla*), spruce (**smerka* or **smъrkъ*), as well as for conifers in general (**xvoja*).

There are, however, certain varieties of conifers endemic to the Balkans, and it is precisely the designations for these subspecies that the Slavs may have borrowed from the autochthonous population. At least it has been supposed for three South Slavic names of trees: the Bosnian pine (*Pinus leucodermis*) *munika*, the Macedonian pine or silver fir (*Pinus peuce*) *molika* and the Serbian spruce (*Picea omorika*) *omorika*.

According to Petar Skok the three tree names could reflect the same "Illyro-Thracian" designation. The alternance *r/l/n* he explains by the sub-

strat influence.¹ Actually, the variant with *l* exists in both Albanian *molikë*² and Rumanian *molid* (also *molidf*, *moliv*, *molitf*, *molif*). The latter is usually derived from the former, but within the Albanian the etymology of the word in question is controversial. Missing in MEYER, it is treated by Jokl as an inherited element of Albanian vocabulary, related to *mëllenjë* ‘blackbird’.³ Otherwise SELIŠČEV 198 gives priority to Bulg. *molika* and considers the Albanian word to be a Slavicism. However, he leaves the Slavic word unexplained, and his judgement seems to be based only on its suffix typical of South Slavic plant names, e.g. Alb. *borigë* / *borikë* ‘kind of pine’ < South Slavic *borika* S.-Cr. ‘pine’, Bulg. ‘fir-tree’. VI. Šaur⁴ derives Alb. *molikë* from S.-Cr. *omorika* and the latter – quite unconvincingly – from Turk. *orman* ‘forest’. SVANE l.c. joins Skok in assuming a probable substrate origin for *molikë* as well as for *omorika*. A new derivation of *molikë* from Slavic has been proposed recently by the author of a new etymological dictionary of Albanian, who traces it back to Common Slavic **moldika* ‘young tree, sprout, shoot’ (Orel l.c.).⁵ The South Slavic form *molika* would be in this case a “Rückentlehnung”.

From the semantic point of view this proposal is rather unconvincing,⁶ as well as Jokl’s idioglottic explanation as ‘black tree’ cited above. Yet the Slavic origin of the Albanian (and, consequently, of the Rumanian) word still remains likely, due to its suffix, and we will return to this possibility after considering the variant with *-n-*.

Besides *munika*, the form *munjika* also occurs, which is formally explainable as a derivative in *-ika* from Serbian *munja* ‘lightening; thunderbolt’. Semantically, this sounds like a plausible explanation, for this kind of pine is believed to attract the lightning more than the others do. This belief seems not to be unfounded. We read in the website of an Italian national park⁷ the following definition of *Pinus leucodermis*: “(Il pino loricato) vegeta ormai

¹ Skok 2:451 s.v. *molika*, cf. id. 555 s.v. *omar*.

² Svane 127 cites the variants *mëlikë*, *mlikë*, *mërlikë* in Malësia e Madhe, Puke and Tropoje and notices that the official designation for *Pinus leucodermis* in Albanian is *arneni i bardhe*.

³ N. Jokl, *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, Berlin/Leipzig 1923, pp. 196 f., 200, according to Orel 272 s.v. *molikë*.

⁴ Cited after BER 4: 216.

⁵ In Ylli no reference to *molikë* is found.

⁶ It also meets with a phonetic problem, since for such an early a borrowing, supposed to have taken place before the liquida-metathesis, we would expect Alb. *a* for Slavic short **o*, thus ***malikë* and not *molikë*.

⁷ The website www.parcopollino.it.

Phot. The Bosnian pine. From the website www.parcopollino.it

nelle zone rocciose piu impervie, modelatto dal vento, dal gelo, dai fulmini”. It is indeed a tree which is shaped by wind, by frost and by **thunderbolts** (see photo 1), and the designation “the lightning pine” seems quite appropriate for it. Since Serbian *munja* goes back to Common Slavic **mьlnьja*,⁸ the protoform of the tree name **mьlnjika* can be reconstructed, which underlies not only Serbian *munjika*, *munika*, but also Albanian *molikë*, the cluster Alb. *-ol-* regularly reflecting Slavic *-ьln-*.⁹ Consequently, the form *molika* in South Slavic is to be considered as re-borrowed from Albanian, and the Rumanian one cited above would be an Albanian loan-word too, perhaps transmitted by the

Slavs, since its *-itf* seems to be modified under the influence of the Slavic word *molitva* ‘prayer’, which in Serbian designates also a consecrated tree where annual processions take place.¹⁰

As for the name of Serbian spruce *omorika*, it is at home in the mountainous regions of Montenegro, Herzegovina and western Serbia, but not to be separated from West Bulgarian *morika* ‘spruce’. This parallel indicating a prothetic character of initial *o-* in *omorika*, the radical element *-mor-* may be

⁸ An older form **mьldnьja* is probable, but irrelevant for us.

⁹ Cf. the place name Alb. *Vila* < Slav. *Vilna* Seliščev 309, *Molisht* < *Molnište* (1431 A.D.) Ylli 2:145, where the derivation from *molь* ‘moth’ by Seliščev 240 is accepted. However, such a place name would be unparalleled from both semantic and morphological points of view (an adjective in *-ьнъ* from *molь* is neither attested, cf. BER 4:214 f. and ÉSSJa 19:203 ff., nor probable). St. Rospond in *Onomastica Jugoslavica* 3–4/1973–74, p. 121 f. rejects—with good reasons—Seliščev’s interpretation, but the alternative he proposes (**Modln-išče*) is hardly more convincing. It is most likely that underlying the Albanian toponym is a Bulg. counterpart to Serb. family name *Munjići* < **Mьlnjitji*, going back to the very word *mьlnьja* ‘thunderbolt’ used as nickname, thus providing another instance of the phonetic development we are assuming in *molikë* < **mьlnjika*.

¹⁰ Skok 2:451 explains it as reflecting a Slavic *ũ*-stem **moliky*, *-kьve*.

compared with the dialectal plant name *mor* ‘a kind of grass’ in East-Serbian region of Crna Reka, which goes back to Common Slavic **mъxorъ* as its phonetically regular continuation, whereas other dialectal forms *mahor* and *muhor* show secondary vocalisations.¹¹ The same word *mohorъ* / *mohorъ* in Old Russian means ‘fringe, tassel’, and it is worth mentioning that the synonymous **reša* may also designate the hanging branches which are distinctive of spruce in comparison with other conifers, especially the fir.¹² In view of these facts, the derivative **mъxor-ika* seems to have been originally used as an attribute to **edla*, designating the spruce as a subspecies of fir by describing it as a ‘fringed, frayed fir’. It is, indeed, the most conspicuous distinction between the spruce and the fir (see photo 2), which I can confirm from my own experience dating back to my childhood, as my late father taught me to distinguish different species of conifers in the mountain forests of Maljen in NW Serbia. In this region the name for spruce is *smrča* derived from Common Slavic **smerk-/smъrk-*; the renaming of spruce in the southwestern area as *omorika* may be explained through the fact that the dendronym *smrča*, *smreka* is there related to the juniper.

Photo. 2:
The spruce; to
the right side,
a fir

¹¹ ÉSSJa 20:215 s.v. **mъx(o)ръ* / **mъxra* cites only S.-Cr. *mahor*. Cf. also *māvra* ‘a kind of meadow grass *Festuca elatior*’ RSA s.v.

¹² Cf. BER 6:229, where s.v. *pecà* the meaning ‘увиснали клонки на ела’ is cited.

The etymology we propose here seems plausible from both the semantic and structural points of view, but it should be rendered hypothetical, due to the lack of evidence for *-h-* as supposed in the original form of the name. There are no records of the word in question earlier than the 19th century, which might either confirm or contradict our reconstruction. The fact must be taken into account, that the spirant *h* is either lost or instable in the majority of Serbian and in many Bulgarian dialects, and that in such a difficult cluster as *mh-* it would have been eliminated earlier than elsewhere. A trace of it would be the prothetic *o-* in *omorika*, otherwise inexplicable.¹³ Indeed, such a prothesis is usually provoked by the initial consonant clusters hard to pronounce, like Serbian *obzova* besides *zova* ‘elder’ from **b(ʋ)zova*, or Russian *omšar(a)*, WRuss. *amšara*, *imšara* besides *mšara* from **mъšar-* ‘bog, moss’.¹⁴

It is noticeable that the latter word is but a morphological variant of the form **mъxorъ* which we assume underlying to *omorika*. Actually, the vocalic alternance in Serb. *omara* ‘spruce’, *omar* ‘(spruce) forest’, Bulg. *mura* ‘Pinus peuce; Pinus leucodermis’, is better understandable if assumed to have taken place in the suffixal part of the word, since among the derivatives of **mъxъ* ‘moss’ in other Slavic languages we have not only **mъx-orъ* and **mъx-er-* > **mъšarъ* / *mъšara*, but also **mъx-urъ* in Czech *chmour* ‘conifer needle fallen down, putrid or dry’, with the same metathesis as in Czech *chmorek* ‘hair of a new-born child’, dial. *chem*, *chmu* ‘moss’.¹⁵ Consequently, we can suppose three variants of the same designation, **mъx-or(-ika)*, **mъx-ar-* and **mъx-ur-*, underlying respectively Serbian and Bulgarian forms *omorika* / *morika*, *omar(a)* and *mura*, all derived with *r-* suffixes from the word **mъxъ* ‘moss’ and semantically related to the “frayed” branches of the coniferous trees and consequently to their needles.¹⁶ Our etymology thus excludes the possibility, vague but repeatedly admitted, of a connection between *omorika* and Common Slavic **smerka*, **smьrkъ*.¹⁷

¹³ Skok 3:451 tries to explain it by a decomposed Roman article.

¹⁴ Cf. ÈSSJa 21:13.

¹⁵ In ÈSSJa 8:43 *chmour* ‘conifer needle’ is wrongly identified with the homonymous *chmour* ‘dark dust’ < Common Slavic **xmur-*. The etymological discussion in BER 4:330 s.v. *myra1* is limited to repeating Mladenov’s reserve toward a connection with Gr. *maurós* ‘black’, Lat. *morus* etc. Cf. also Bulg. *mur* ‘Juniper’.

¹⁶ An alternative explanation of the latter meaning would be a likeness of the forest ground covered with the carpet of fallen needles to the moss.

¹⁷ Skok 2:451 s.v. *molika*, 3:295 s.v. *smreka*; M. Snoj in Bezljaj 3:276. Svane l.c. admits a connection between *molikë*, *omorika* and Alb. *hormoq*, *harmoç* ‘spruce’. Orel 142 follows Çabej 8:83 in deriving the latter, together with the homonymous *harmóç* ‘crumbled plaster’ and Geg. *hartinë* ‘kind of pine’, from *harmoj* ‘to destroy,

If we are right in proposing Slavic etymologies for the tree names in question, it does not mean that they cease to be a Balkan phenomenon. Their specificity lies in the limitation and the discontinuity of their areas matching the distribution of the species, which is, in its turn, conditioned by the relief.¹⁸ The sporadic distribution of words **mьlnika* and **mьxorika* and their various developments as reconstructed in this paper are imaginable only in the frame of nomadism connecting the highest mountain ranges of the region and practised not only by the Albanians and Rumanians but, since an early date, by the Slavs as well.

REFERENCES

- BER: *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Bezljaj: Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977–.
- Çabej: E. Çabej, *Studime gjuhësore I–VIII*, Prishtinë 1986.
- ËSSJA: *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974–.
- Meyer: G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Straßburg 1891.
- Orel: V. Orel, *Albanian etymological dictionary*, Leiden etc. 1998.
Seliščev: A. M. Селищев, *Славянское население в Албании*, София 1931, p. 198
- SEZb: *Српски етнографски зборник* Српске академије наука, Београд.
- Skok: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb 1971–1973.

to exhaust' (which is, in its turn, based on *harr* 'to weed, to cut down'). Such an explanation sounds rather as a folk etymology, which in fact may have influenced an earlier form of the word, perhaps **mharóc* < Slav. **mьxorъчь*, cf. **mьxorъкъ* > Czech *chmerek*, Russ. *mochorók* ËSSJa 20:215 f.?

¹⁸ Yet in a not so remote past the conifers may have had a larger distribution in the Central Balkans than today, cf., for instance, the folk tradition cited by R. T. Nikolić, SEZb 18, Belgrade 1912, p. 37, concerning the East Serbian regions of Krajište and Vlasina.

- Ylli: Xh. Ylli, *Das slavische Lehngut im Albanischen*
1. Teil *Lehnwörter*; 2. Teil: *Ortsnamen* (Slavistische Beiträge
350, 395), München 1997, 2000.

Александар Лома

НЕКИ ТРАГОВИ МЕЃУЈЕЗИЧКИХ КОНТАКАТА
У ПЛАНИНАМА СРЕДИШЊЕГ БАЛКАНА

Р е з и м е

Разматра се етимологија три балканска назива за четинаре, с.-х. *муника* 'Pinus leucodermis', *молика* 'Pinus peuce' и *оморика* 'Picea omorika'. За овај последњи претпоставља се да се заједно са буг. *морика* 'смрека' своди на прасл. реч **тѣхоръ* 'реса', која би овде описивала висеће грање смреке. Како *муника* / *муњика* расте на високим каменитим положајима изложеним удару грома, вероватном се чини веза са *муња* < прасл. **тѣлнја*, а *молика* се дв објаснити као повратна позамљеница из алб. *molikl* сводљивог на исти слов. праоблик **тѣлника*.

СРПСКО-АЛБАНСКИ ЈЕЗИЧКИ ДОДИРИ И ДВА ТИПА ФОНОЛОШКИХ СИСТЕМА У БАЛКАНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Анстракт: Фонолошки системи балканских језика не подударују се с границама балканског језичког савеза, што се може објаснити разликом између „интензивних“ (морфосинтаксичких) и „екстензивних“ (фонолошких) језичких савеза. У овом случају реч је о улажењу балканских језика у широку зону прелазности која пролази границом источне и средње Европе и уклапању њихових фонолошких система у поделу словенских језика на језике вокалског и консонантског типа.

У погледу фонолошких система балкански језици не показују онакв степен структурног јединства као у морфологији и синтакси. Упркос томе, у досадашњим описима фонолошких система балканских језика, усредсређеним на оне језике који сачињавају балкански језички савез, пажња је углавном била усмерена на оне црте које би и у овом сегменту језика оправдавале појам балканског језичког савеза. И у консонантизму и у вокализму обично се наводи општи списак гласовних појава који, међутим, није и заједнички свим балканским језицима. У том контексту се нпр. спомиње стара Хавранекова типологија вокалских система у балканским језицима из 1933., која прати границу српско-хрватског језика према осталим балканским језицима, узимајући за критеријум разграничења одговарајућу граничну линију коју су формулисали прашки структуралисти између језичких система с експираторним акцентом и одсуством вокалског квантитета у балканским језицима и српско-хрватског мелодијског акценатског система.¹ У складу са својим инсистирањем на идеји језичких савеза и конвергентном развоју језика водећи представници прашког лингвистичког круга померили су ову

¹ *B. Havránek*, „Zur phonologischen Geographie“, *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale* VIII–IX, 122–124 [Попов: 26]; Schaller 1975: 192; Demiraj 1994: 72.

фонолошку границу на тло албанског језика и у одговарајућим диференцијалним одликама албанске дијалекатске поделе, пре свега у трострукој вокалској дужини у северноалбанском, такође видели одлике система с тонским опозицијама.² На основу оваквог подударања између српског и северноалбанског чешки лингвист Вацлав Полак је затим претпоставио да су се албано-словенски односи одразили на структурне одлике двају главних албанских дијалеката, пошто је у низу појава „severni narečni typ gegicky bližši srbštine a toskické dialekty naopak makedonštine“.³ Етнолингвистички карактер овога става није могао остати без одјека и расправа о њему је показала следеће.

Гегијска квантитетска опозиција разликује три врсте вокала:

- 1) кратки – на затвореним слоговима једносложних речи (gjak „крв“, плер „топола“, кес „јаре“);
- 2) дуги – на отвореним слоговима (плера „тополе“, кеса „јарићи“, holla „новац“);
- 3) „ултрадуги“ – компензационо продужени услед назализације (pê: < pe-ni „бри“, бра“ < bri-ni „рог“), монофтонгизације (dill < diell „сунце“, ftũ < ftua „дуња“), као и услед губљења финалног полугласника (prrall < përrallë „прича“, hõll < hollë „танко“), истоветном дужењу слога у српском типа *бр̄о̄̀д – бр̄̀дда, х̄од – х̄̀дда* (бр̄̀дѣ, х̄̀дѣ).

Иако се постојање ове треће северноалбанске дужине не доводи у питање,⁴ споран је ипак њен фонолошки статус зато што она у фонолошком систему нема опозицију, па дакле ни разликовну улогу, већ се најчешће испољава као нека врста морфонолошке неутрализације.⁵ Сама пак фонолошка дужина очувала се и у архаичним јужноалбанским периферним говорима Љаберије и Чамерије, чиме је неутралисана и претпоставка о искључиво контактном пореклу ове појаве.⁶ Тако се испоставило да вокалски квантитет представља аутохтону особину албанског језика, али је тиме доведена у питање и поменута фонолошка граница балканских језика, јер је у овом погледу албански језик у целини ближи српско-хрватском него осталим балканским језицима.

С друге стране, и само постојање сложеног вокалског квантитета неће бити случајно везано за гегијску област, у којој је већ Полак учео

² Trubetzkoy: 211; Јакобсон 1985 [1936]: 101–102.

³ Polák 1957: 89.

⁴ Нпр. Dodi 1966: 146–147; 1980: 66–70; Çeliku 1971: 92.

⁵ Ismajli 1973 (1975).

⁶ Десницкая 1976; Весі 1981: 116–117.

појаву изједначавања квантитета с назализацијом. Попут фонолошке дужине, и назални вокали у гегијском имају важну фонолошку улогу: *drû:* (*druaj* «стрепети») – *drû* (*dru-ni* «дрво»), *pē* («виде» аорист од *shoh*) – *pê* (*pe-ni* «нит»), при чему назализација обухвата како речи с историјским назалним сугласницима типа *gjû:* (: *gjuni*) «колена», *brî:* (: *brini*) „рог», тако и случајеве без историјске основе: *shpî:*“ < *shtëpí* „кућа», *qershî:*“ < *qershí* „трешња». ⁷ У овом другом случају по среди је поистовећивање дужине с назализацијом, о којем говори и Полаково сведочење да су Албанци који потичу са севера дуге чешке вокале увек изговарали назализовано иако вокал не мора да буде праћен назалом (чеш. *kráva* као *krava*). ⁸ И ова веза између квантитета и назализације, по свему судећи, представља нимало случајну одлику гегијског дијалекта. О њеном фонолошком значају, како је показао Бахри Беци, говори и чињеница да у северноалбанском, осим опозиције између орала и назала, постоји чак и особена и јединствена квантитетска опозиција међу самим назалима. ⁹ Ова веза између назализације и квантитета потврђена је очигледно не случајно и у суседним источноцрногорским говорима дуж албанске границе у којима се појавио назални изговор дугих слогова на отвореном крају речи: *ÿstîⁿ*, *пријетел^lскîⁿ*. ¹⁰

Чврста повезаност квантитета и назализације у северноалбанском подсећа на проблематику словенских назала, а посебно на чињеницу, на коју је својевремено указала Елена Линца (1974), да је дуге чување назала карактеристично за оне словенске језике у којима су значајно место имале квантитетске опозиције. У том смислу, дуге чување назала у пољском, који на западу није усамљен како потврђује и словеначки језик, и у бугарско-македонској групи на југоистоку, у вези је с дужим чувањем редувантног вокалског квантитета. Историјски потврђен дуги (редундантни) назал у овим језицима одговара префонологизованом акценатском квантитету оних језика у којима је наглашени слог био истовремено дуг. У томе контексту могло би се сагледавати и порекло (а)румунског високог вокала [î] /t/ који је у своје развоју прешао пут од назалних спојева [əŋ] до вредности блиске словенском «јерију» [ы] /y/, који је, као што је познато, управо и настао префонологизацијом дугога *î.

У вези с бројем вокала у балканским језицима у досадашњим описима њихових фонолошких система још увек се наводи и Хавранецова

⁷ Dodi 1980: 71–73.

⁸ Polák 1966: 359–360; Станишић 1995: 48.

⁹ Veseli 1984; 1990.

¹⁰ Станишић 1995: 49.

типологија вокалских система балканских језика у којој према општем списку вокала, који је назван «румунским» вокалским типом, стоји тзв. «бугарски» шестовокалски тип у осталим балканским језицима.¹¹ Насупрот томе, у вези с бројем вокала у балканским језицима пада у очи чињеница да на нивоу књижевних норми поред румунског и албански језик има седмочлани вокалски троугао.

i		î/â; y		u
	e	ă; ě	o	
		a		

Иако се под утиском артикулационо-фонетских разлика између албанског високог лабијализованог [y] /ü/ и румунског високог нелабијализованог [î/â] /î/ ова подударност обично пренебрегава, функционалну везу међу њима показује њихова историјска и развојна повезаност са словенским «јеријем». Као што се румунско [î] /î/ поклапа с одговарајућим високим нелабијализованим наследником прасловенског *у (ы) широм словенске периферије, тако и његова позициона дифтонгизација у западнословенским језицима, нпр. пољ. *yr* > *er* (*pasterz* < **pastyгъ*, *cztery* < **četyгу*), чеш. дијал. *ý* > *ej*, *aj*: *bejti*, *bajti* “býti”, има изразите типолошке паралеле у еволуцији вокала [y] /ü/ у албанском језику. Такав је нпр. истоветан прелаз [y] > [e] у споју с латералима: *jernek* < *yrnek* «урнек, мустра, образац», *ell* < *yll* «звезда» у албанском говору околине Тетова, као и делабијализација праћена дифтонгизацијом [y] > [ei, ai, oi]: *peill* (*pyll*) «шума», *kreip* (*kryp*) «со», *foitas* (*fytas*) «укоштац, прса у прса»,¹² која се, како је показао Бахри Беци (Beci 1987: 30-31), налази у структурној вези с монофтонгизацијом дифтонга у средишњој регијској области између Ишмија и Мата, Дибре и Тетова. Оваква замена албанског лабијалног адекватна словенског «јерија», насупрот његовом чврстом статусу у севернотоскијском, потврђује везу квантитета и дифтонгизације у оним словенским и њима суседним језицима (у овом случају северноалбанском дијалекту) који имају фонолошку дужину.

Поменута Хавранекова типологија вокалских система, ограничена само на балкански језички савез, превазиђена је и чињеницом да петовокални српско-хрватски вокалски систем у овом погледу није ништа мање балкански, да је он у Хавранеково време већ постојао у

¹¹ Симеонов 1975; 1977; Banfi: 154; Асенова: 18; Demiraj 1994: 72.

¹² Beci 1982: 44–46; 1987: 21–23.

новогрчком, а да је с формирањем македонског књижевног језика избило на видело да у балканским језицима постоје у ствари три вокалска троугла, при чему је средишњи петовокални. Разлоге за његов настанак (уклањање полугласника из система) објашњава веза полугласника и палатализујућих тенденција у вокализму, које бивају све израженије по мери удаљавања од овог средишњег вокалског система.¹³

Албански и румунски језик супротстављају се осталим балканским језицима још једном заједничком одликом – истим типом редукције ненаглашених вокала који постоји у њима. Позиционо сужавање артикулације вокала представља једну од најизразитијих и препознатљивих особина фонолошких система балканских језика, али и још увек недовољно проучену појаву. По речима Петје Асенове (22), оцртавају се две типолошки различите зоне редукције:

1. „Албано-румунска“ коју одликује историјска, „фиксирана“, редукција заједничких речи латинског порекла (*CAMISIA* > рум. *sămășă*, алб. *këmishë* „кошуља“) и доста слаба савремена редукција, која је у албанском углавном ограничена на поменуто губљење ненаглашеног полугласника у северноалбанском (/ktu/ < *këtu* „овде“, /m rrug/ < *më rrugë* „упутити се“), а у румунском само на сужавање ненаглашених /e, o/ > /i, u/: /fëtili/ < *fetele* „девојке“, /puiănă/ < *poiană* „пољана“ итд.
2. „Грчко-бугарска“ која се одликује потпуном редукцијом и губљењем ненаглашених вокала у источнобугарском и северногрчком: /зи’мътъ/ < *зи’мата*, /ра’пта/ < *ра’бота*, /дунси’/ < *донеси’*; /ка’нов/ < *ка’νω* „радим“, /γλώ/ < *γελώ* „смејем се“, /δέν’τι/ < *δένεται* итд.

Различита мишљења о супстратском или адстратском пореклу ове појаве која су преовладавала међу ранијим проучаваоцима,¹⁴ губе значај пред чињеницом да «грчко-бугарска» редукција има упадљиву типолошку паралелу у руском «акању» и да их повезује пресудан утицај слободног акцента који влада у овим језицима,¹⁵ док «албано-румунски» тип почива на везаном акценту и стоји у вези с променама по вокалској боји које окружују штокавски дијалекатски простор и са истока (*кѡла* [N sg] – *кѡла* [G pl], Војводина, источна Србија) и са запада (чакавско *dǎbar* – *duǎbri*, *potuǎgla*), и у чијој се основи налази заједнички утицај акцента и квантитетских опозиција.¹⁶

¹³ Minissi, Kitanovski, Cingue: 45–46.

¹⁴ Асенова: 22–23.

¹⁵ И који је у вези с раним губљењем квантитетске опозиције (Князев 2000).

¹⁶ Упор. Ивић II/1991: 37–55.

У овом контексту пада у очи и преношење акцента које, као битна одлика српско-хрватске и словеначке групе, захвата и македонски језик и северноалбански гегијски дијалекат који је, попут српског и македонског, превукао акценат у турцизмима с отворене ултима ка почетку речи: гег. *pásha* – тоск. *pashá*, гег. *penxhére* – тоск. *penxheré*, гег. *xhézve* – тоск. *xhezvé*, гег. *káfe* – тоск. *kafé* (Dodi 1980: 99). Преношење акцента потврђује да место акцента у овој области зависи од квантитета који иначе има важну дистинктивну улогу у западном делу Балканског полуострва и знатном броју језика у средњој и западној Европи. Иако у овој зони фонолошки квантитет данас постоји само у северноалбанском, компензационо дужење на дијалекатском плану може се наћи и у Македонији (прилепско /tā/ < *mája*) и у западној Бугарској: /видѠме/ < *видѠхме* (Ћустендил, Бела Слатина, Самоков).¹⁷

С поменутом облашћу поклапа се још једна фонолошка граница – «јатова граница», која се у првом реду третира као дијалекатска гранична зона у оквиру бугарско-македонске групе јужнословенских језика. Међутим, фонолошке црте које чине ту граничну линију сведоче о познопрасловенским развојним тенденцијама, по којима се бугарски и македонски говори с обе стране ове линије уклапају у поделу на два типа фонолошких система који постоје на Балкану и у словенским језицима.

Као што је одавно познато, у бугарским и македонским говорима источно од јатове границе, као и у румунском језику, зависност сугласника од суседних самогласника има фонолошки карактер, тј. сви (или скоро сви) сугласници имају палаталне парњаке у зависности од тога да ли стоје испред самогласника предњег или задњег реда.¹⁸ Источни бугарски и југоисточни македонски говори развили су, дакле, палаталну корелацију сугласника као у пољском и руском, при чему се типолошки исто изједначавање јерова, јусова и јатов преглас у источнобугарском и пољском показује као подударни развој двеју архаичних словенских периферија.¹⁹ Насупрот њима, у широком луку од Плевена и Тетевена на северу, преко Разлога на југу Бугарске и већег дела вардарске Македоније простире се зона с палаталним редом [л', н', к', г'], чији је фонолошки статус различито тумачен. Прашким структуралистима припада и претпоставка да јатова граница представља стару границу између два различита фонолошка система – са и без палаталне корелације и да се у зони западно од јатове границе,

¹⁷ Ивић I/1991: 55.

¹⁸ Ивић 1968: 137–139.

¹⁹ Упор. Тотоманова 1992.

исто као у српско-хрватском, очувала разлика између прасловенске позиционе и фонолошке мекоће, што је палаталну корелацију сугласника svelo само на поменути палатални ред, који стоји у опозицији према непалаталним сугласницима у целини.²⁰

У посебној студији посвећеној овом питању, Ана Марија Тотоманова закључила је, међутим, да су сви бугарско-македонски говори преживели позиционо умекшавање сугласника пред вокалима предњег реда, али различите јачине и резултата. Главни аргумент: свим говорима западно од јатове границе својствено је позиционо умекшавање сугласника *л, н, к/т, з/д* > *л', н', к', з'* пред вокалима предњег реда (*бодл'уџ, л'иваг'е, н'и'ва, к'еремида*).²¹ Како је пред вокалима задњег реда долазило до њихове еманципације у самосталан палатални ред (*бáн'а, во́л'а, ма́йк'а, бра́к'а*), њихова је мекоћа, како истиче Тотоманова (103), пред вокалима предњег реда могла да опстане само ако је имала морфолошку подршку, услед чега се широм ове зоне срећу колебања типа *кóн'е – пéене*, с коначним закључком да је због релативно малог броја случајева у којима се могла фонологизовати мекоћа у западним бугарским говорима, корелација по мекоћи остала на периферији њиховог сугласничког система.

Као што је познато, медиопалатални ред «македонског» типа [*k', g', n', l'*] уопштен је и у албанском књижевном језику и већем делу албанских говора. Ситуација у албанском потврђује да је овде реч о прелазном, полуеманципованом палаталном реду, пошто се албански *q, gj, nj, l* [*k', g', n', l'*] показују као полуеманциповани палатални корелати основних [*k, g, n, l*]. О томе сведоче примери њихове позиционе дефонологизације и дијалекатског отврдњавања */n' / > /n /* [*n*] пред вокалима предњег реда: *nizét < njžét* „20“, *nerí < njerí* «човек» истоветног македонском *него, нива, книга, оган*.²² И полумекко [*n*] и типична албанска латерална опозиција [*l-l'*] сведоче о палаталној корелацији код ових фонема које постоје и у суседним српским говорима.²³ Без обзира да ли је реч о једностраном албанском утицају, или је албански само подржао другачији фонолошки развој у овим староштокавским говорима, његова је улога несумњива у појави ових особина.

С друге стране, то би се исто могло рећи и за свођење албанских палатовелара [*k', g'*] (*q, gj*) и африката [*č, ž*] (*ç, xh*) на један полумекки

²⁰ О томе детаљније: Калныњ: 25; Ивић 1968: 137–139; Кочев: 218–219.

²¹ Тотоманова 1992: 104–109.

²² Dodi: 36–39; Конески: 58–59.

²³ Станишић 1995: 50–51.

средњојезични пар [č', ž'] (č'āf < qafë „врат», ž'īm < gjumë «сан») које је широко распрострањено у северним говорима гегијског дијалекта.²⁴ Као што је познато, упрошћавање палаталних парова је реципрочног карактера и захватило је и суседне српске косовско-метохијске говоре (*ч'есто, пенџ'ер, Дећане, ћамија*),²⁵ што ову зону такође показује као прелазни појас између полуеманципованог палатовеларног реда [k', g'], који влада на већем делу албанске језичке територије, и еманципованог палаталног реда [č, ž] (*ћ, ћ*), који одликује српски фонолошки систем. Африкатизација палатовелара има типолошку и структурну паралелу у пограничној српско-бугарској говорној области између Тимока и Београдчика, чије су компактне африкате [č, ž] (*свеча, меца*) настале на исти начин. Ареална истраживања, спроведена средином XX в. разоткрила су на овом простору сноп важних етнолингвистичких изоглоса које разграничавају две основне групе јужнословенских језика.²⁶ Међутим, као и у претходном случају, системски и географски разлози налажу да се овај гранични појас сагледа шире од етнолингвистичке границе међу јужнословенским језицима. О томе сведоче и неке паралеле које овој пограничној зони дају карактер фонолошког ареала:

- 1) Склоност ка африкатизованом изговору палатовелара [k', g'] и у ортоепској норми македонског књижевног језика (Усикова: 168).
- 2) С поменутом тежњом ка уклањању полугласника из система и у српском и у македонском подудару се и чување старога вокала /â/ у наглашеном слогу пред назалом, као и вокализација ненаглашеног полугласника у положају пред сонантима у северним гегијским говорима (*hâna* “месец”, *moter* “сестра”, *i âmel* “сладак” – књиж. алб. *hëna, motër, i ëmbël*).²⁷
- 3) Последица губљења полугласника јесте и слоговни карактер сонанта /r/ у гегијском: *mōtrs* “сестри”, *mrzit* “досађивати” – књиж. алб. *motrës, mërzit*,²⁸ који најбољу паралелу има опет у српско-хрватском и македонском вокалном /r/.
- 4) Структурна одлика гегијског дијалекта у целини јесте чување звучних сугласника на крају речи и у средини пред безвучним су-

²⁴ Gjinarī 1966: 222–223. Polák 1957: 89.

²⁵ Станишић 1995: 54.

²⁶ Поповић 1960: 301; Ивић 1/1991: 178–185; Соболев 2000: 1047–1048.

²⁷ Gjinarī 1966: 82–83; Станишић 1995: 49.

²⁸ Dodi 1980.

гласницима (*i madh* “велики”, *elb* “јечам”, *tradhtí* “вероломство” – тоск. [i math, elp, trathtí]),²⁹ која осим српско-хрватског међу балканским језицима има паралелу још само у чувању крајњих звучних сугласника у поменутиим западнобугарским [џ, џ] говорима, нпр. *дуб, леб, бог* – насупрот изговору [дуп, леп / (х)л’ап, бок] у осталим бугарским говорима.³⁰

И ових неколико паралела довољно осветљава прелазни карактер [џ/џ’, џ/џ’] зоне, која, као што се види, није само дијалекатска граница између две групе јужнословенских језика, него и гранична линија између два типа фонолошких система. С друге стране, неподударане фонолошких система балканских језика с границама балканског језичког савеза може се објаснити разликом између два типа језичких савеза – «интензивних» (морфосинтаксичких) и «екстензивних» (фонолошких), коју је предложио Хенрик Бирнбаум.³¹ У овом случају реч је о улажењу балканских језика у широку зону прелазности која пролази границом источне и средње Европе и уклапању њихових фонолошких система у поделу словенских језика на језике вокалског и консонанског типа.³² У низу својих радова из области дијахроне фонологије Павле Ивић је обратио пажњу и на прелазни фонолошки тип који је настао на граници између ова два основна типа фонолошких система. Карактеристику ове прелазне зоне чини спој оних супротних прозодичких обележја која по Ивићу управо деле словенске језике – квантитет и акценат. Док на истоку словенске територије пресудан утицај имају акценат и сугласничка мекоћа, а на западу квантитет и мекоћа, дотле у средишњем делу водећу улогу имају тонске особине и мекоћа које су ослонац стабилног петочланог вокализма и, паралелно томе, петочланог палаталног сугласничког реда у српско-хрватском.³³

Као што је показано, исту ову поделу на два фонолошка система налазимо и на Балкану, при чему се међу њима откривају и две прелазне граничне линије: зона с полуеманципованим палаталним редом [k’, g’, n’ l’], који са своје стране представља прелаз према зони с палаталном корелацијом сугласника на истоку Балканског полуострва, и зона с

²⁹ Gjinari 1966: 82.

³⁰ Стојков: 164–165.

³¹ Х. Бирнбаум, „Славянские языки на Балканах и понятие так называемых языковых союзов“, *Glossa* II/1968 [Попов: 23].

³² А. В. Исаченко, „Опыт типологического анализа славянских языков“, Новое в лингвистике III, 1963 (Леков: 53).

³³ Ивић I/1991: 20–32.

упрошћеним палаталним редом [č/č', ž/ž'], као природан прелаз према еманципованом палаталном реду штокавског типа [ћ, ђ, љ, њ] који одликује српски фонолошки систем.

БИБЛИОГРАФИЈА

I

- Banfi E.
1985 *Linguistica balcanica*, Bologna.
- Beci B.
1981 „Sur les traits caractéristiques des deux dialectes de l'albanais“, *Studia albanica* 1, 109-135.
1982 E folmja e Mirditës, *Dialektologjia shqiptare* IV, 26-141.
1984 „Sistemi i zanoreve hundore në të folmen e Shkodrës“, *Studime filologjike* 2, 45-73.
1987 Të folmet qendrore të gegërishtes, *Dialektologjia shqiptare* V, 3-92.
1990 „Hundurësia e zanoreve të shqipes në gjendjen e sotme“, *Studime filologjike* 1/1990, 79-97.
- Çeliku M.
1971 „La quantité des voyelles accentuées dans les parlers de l'albanais“, *Studime filologjike* 4, 65-97.
- Demiraj SH.
1994 *Gjuhësi ballkanike*, “Logos-A“, Shkup.
- Dodi A.
1966 „A propos de système vocalique de l'albanais“, *Studime filologjike* 3.
1980 *Fonetika e gjuhës së sotme shqipe*, Prishtinë.
- Gjinari J.
1966 *Dialektologjia shqiptare*, Tiranë.
- Ismajli R.
1975 „Rreth kuantitetit të zanoreve të theksuara të sistemit fonetik të shqipes“, *Gjurmime albanologjike* 3, 1973 (1975), 57-61.

- Minissi N., Kitanovski N., Cinque U.
1982 The Phonetics of Macedonian, „Istituto universitario orientale“, Napoli.
- Polák V.
1957 „Albánci a Slované (vznik a počáty dnešních nářečních variant albánských)“, *Časopis pro moderní filologii* 39/2-3, Praha, 85-89.
1966 „Systemes vocaliques en albanais“, *Studii și cercetari lingvistice* 11, București, 355-362.
- Popović I.
1960 Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden.
- Schaller H. W.
1975 Die Balkansprachen, Heidelberg.
- Trubetzkoy N. S.
1949 Principes de phonologie, Paris.

II

- Асенова П.
1989 Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков сюз, София.
- Десницкая А. В.
1976 „Эволюция диалектной системы в условиях этнического смешения (из истории славяно-албанских языковых контактов)“, *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и балканских романцев*, Москва, 186-197.
- Ивић П.
1968 „Liens phonologiques entre les langues balkaniques“, Actes du I-er congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, IV, Sofia.
1991 Изабрани огледи I-III, „Просвета“ Ниш.
- Калнынь Л.
1961 Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, АН СССР, Москва.
- Князев С. В.
2000 „К вопросу о механизме возникновения аканья в русском языке“, *Вопросы языкознания* 1/2000, 75-101.

- Конески Б.
1965 Историја на македонскиот јазик, „Кочо Рацин“ Скопје.
- Кочев И.
1986 „Вокално-консонантно взаимодействие и основното диалектно членение на българският език“, *Български език* 3, 217-226.
- Леков И.
1974 „Към двойката – фонетична и фонологична – съпоставка на вокализма и консонантизма на славянските езици“, В памет на професор Стойко Стойков. Езиковедски изследвания, БАН София, 51-57.
- Линца Е.
1974 „Опит за обяснение на развоја на носовите гласни в българският език“, В памет на професор Стойко Стойков. Езиковедски изследвания, БАН София, 83-86.
- Попов Б.
1984 „Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу“, *Јужнословенски филолог* XL, 21-43.
- Симеонов Б.
1975 „К вопросу о модели консонантизма в балканских языках“, *Балканско езикознание* 3, 57-67.
1977 „Общие черты фонологических систем балканских языков“, *Балканско езикознание* 1-2, 54-59.
- Соболев А. Н.
2000 „Вопросы древнейшей истории южнославянских языков и ареальная лингвистика“ *Јужнословенски филолог* LVI, 1035-1049.
- Станишић В.
1995 Српско-албански језички односи, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 59, Београд.
- Стойков С.
1993 Българска диалектология. Трето издание (под редакција на М. Сл. Младенов), София.
- Тотоманова А. М.
1992 Из българската историческа фонетика, София.
- Усикова Р. П.
1998 „Македонскиот јазик“, *Основи балканског јазикознания. Јазици балканског региона. Часть 2 (славянские языки)* [под ред. А.

В. Десницкой и Н. И. Толстого], «Наука» Санкт-Петербург, 156-188.

Якобсон Р.

1985 Избранные работы [„О теории фонологических союзов между языками“], Москва, 95-104.

Vanja Stanišić

SERBIAN-ALBANIAN LANGUAGE CONTACTS AND TWO TYPES OF PHONOLOGICAL SYSTEMS IN THE BALKAN LANGUAGES

S a m m a y

Phonological systems of the Balkan languages do not correspond to the Balkan language union borders, which can be explained by the difference between „intensive“ (morphosyntactic) and „extensive“ (phonological) language unions. In this case, we are dealing with the entrance of the Balkan languages into a wide transitional zone, stretching along the borders of East and Central Europe, and with the coinciding of their phonological systems with the system of Slavic languages known as vowel and consonant types. The same classification into two phonological systems exists in the Balkans too, and between them there are also two transitional borderlines.

As known, the mediopalatal order of the „Macedonian“ type [k', g', n', l'] (q, gj, nj, l) has been generalized in both the standard Albanian language and most of the Albanian dialects. Albanian [k', g', n', l'] are, just like their Macedonian counterparts, semi-emancipated palatal correlates of basic [k, g, n, l], as proved by examples of their positional dephonologization and dialectal hardening /n' / > /n/ [n], when followed by front vowels. Both semi-soft [n] and typically Albanian lateral opposition [l-l'] confirm a palatal correlation of these phonemes existing also in the neighboring Serbian dialects. Albanian has undoubtedly affected the rise of these features, be it through an unilateral influence or merely through supporting different phonological development in these old-shtokavian dialects.

On the other hand, the same could be said for the affrication of palatovelars [k', g'] > [č, ǰ], which except in south-west region between Ishmi and Shkumbin, Elbasan and Tirana, is present in all other branches of the Ghegian dialect. Wide distribution of this phenomenon excludes the possibility of one-sided Serbian influence, while its character – reduction of palatovelars [k', g'] (q, gj) and affricates [č, ǰ] (ç, xh) to one semi-soft affricate pair – has a typological and structural parallel in the Timok region [č, ǰ] (ч-ц) and reveals a transitional character of this phenomenon, which is undoubtedly related to the phonological system governing the Serbian language. It is well known that, the simplification of palatal pairs was a reciprocal process and it spread to the neighboring Serbian dialects. This simplification is a strong indicator of transitional character of this zone which stretches between semi-emancipated palatal order [k', g'], governing the greater part of the Albanian language territory, and the emancipated palatal order [č, ǰ] (č, ǰ), characterizing the Serbian phonological system.

Jasna VLAJIĆ-POPOVIĆ
The Serbian Language Institute, Beograd

THE WAYS OF SUFFERING IN THE BALKANS: *patior* and πάσχω intertwined

Abstract: The paper proposes a re-examination of the hitherto supposed Latin ancestry of Rum. *păți*, Arum. *pat*, Alb. *pësoj*, Bulg., *Патя*, Mac. *namu*, S.-Cr. *Pàmumu*, all meaning „to suffer, endure, etc.“ and argues in favour of Greek πάσχω i.e. παθαίνω as the more probable common ultimate prototype, rather than VLat. **patire* < Lat. *patior*.

0. In the century behind us much has been achieved in Balkanology, especially in the study of lexicon, mostly systematically organized, often in larger corpora genetically or thematically profiled, ranging from smaller works to comprehensive monographs and extensive dictionaries¹(some projects of the kind are still in progress). However, it appears that some particular problems of Balkan lexicology, i.e. etymology, seemingly successfully resolved decades, or even more than a century ago, actually do call for re-examination and redefinition.

1.0. Such is the case of a verb (or rather, verbs) present in all Balkan languages (save Turkish), in which it exhibits a great formal²and semantic similarity while presumably sharing a common ancestor: Rum. *păți*, Arum. *pat*, Alb. *pësoj*, Bulg. *пàтя*, Mac. *namu*, S.-Cr. *pàmumu* are almost unanimously interpreted as loan-words from a reconstructed Vulgar Latin **patire*³

¹We shall refer to no titles here since listing only the monographs dealing with lexicon of a certain stock, say Greek, in all Balkan languages, would take up too much space (and each of these topics deserves a bibliographical study of its own). For a reasonably up-to-date general bibliography cf. Steinke/Vraciu 234-261.

² Certain outward differences are only due to the specific phonetics of individual languages.

³ For Alb. *pësoj*, Meyer 335 supposes a Romance **patiāre* prototype, which is accepted by other scholars too, e.g. Orel 323-324 (obviously because Alb. *s* < **tj* (and not < **ti*), cf. Orel p. XX of the Introduction).

< Lat. *patior* „to suffer, endure“⁴. But one Balkan language, Greek, stands aside, in the specific position of having a verb of its own, *πάσχω* i.e. *παθαίνω*⁵ „to experience (bad or good), endure, suffer, be ill, etc.“, continually present from antiquity into this day, only undergoing some changes of the original semantic span and certain shifts in the hierarchy of its meanings (for details cf. Liddell/Scott, Sophocles, AKNE, Frisk s.vv.). Although almost synonymous and partly even homophonous⁶, Lat. *patior* and Gk. *πάσχω* are not cognate⁷, so this absence of their etymological identity lies at the root of the problems we face in interpreting their presumed continuants in the Balkans.

1.1. It is our assumption that, at least in the major part of the Balkans, the donor language for the verbs in *pat-* „to suffer, etc.“ was not Latin, but Greek. Putting aside the peculiarities of phonetics (which are discussed within paragraphs dealing with each of the languages in question), general observations can be made about semantics, word geography and, to a lesser extent –dictated by the scarcity of historical dictionaries of the Balkan languages– about the chronology of loaning. Being mindful of what *patior* and *πάσχω* meant originally⁸, we should be aware of the semantic development each of them has undergone meanwhile. Some stages of those evolutions, especially those taking place in the Balkans and in the Middle Ages, must necessarily be reconstructed by speculation.

⁴ For Serbian and Bulgarian Miklosich 233 proposed an Italian origin (later resolutely rejected in RJA s.v., and even less probable now, given the chronology of the first attestations, from 12th and 14th century Macedonian-Bulgarian and Serbian sources, cf. § 5.1.2., 5.2.3.); for later authors and other languages, cf. Tiktin III 45, Cioranescu 609-610, Papahagi 820, REW 6294, Meyer 335, Orel 323-324, BER 5:101-102, Argirovski 212, Skok III 691.

⁵ For details on Gk. word-formation that already in antiquity yielded a parallelism of the original verb *πάσχω* (< *πάθ-σκ-ω) and almost synonymous *παθαίνω*, a denominative from *πάθος* (itself a deverbative of *πάσχω*) cf. Frisk II 478-479. What matters for our story is that aorist forms for both verbs are the same: *έπαθα* (i.e. older *έπαθον*).

⁶ In a presumed case of borrowing from Greek (which is so far proposed solely for Bulgarian, and only by some authors), the Gk. aspirated dental would be transmitted as plain *-t-* (in all languages except Arumanian), so phonetics cannot be employed as an argument for tracing present-day forms to one or the other prototype. Therefore, other aspects should be considered and evaluated.

⁷ For the genetic diversity of the two verbs (each of them lacking quite certain and clear IE bonds), cf. Frisk II 478-479, Ernout/Meillet 864-865, Pokorny 641, 792-793.

⁸ It would take a serious study to trace the influences these two verbs exerted on each other already in antiquity, before evolving into Vulgar Latin or Balkan Romance and Medieval (later Modern) Greek respectively. For the time being we rely on Liddell/Scott, Lewis/Short and standard etymological dictionaries (cf. note 7, also 9 and 11).

1.2. Although πάσχω basically meant „to have something done to someone; have something happen to one; feel, be affected, be in a certain state of mind“, grammarwise „be subject to changes; be passive“ (altogether, it is „to experience“ in the widest sense of the word, primarily neutrally, with adverbial specifications also good or bad, eventually shifting toward an implicitly negative⁹ sense, so that the idea of suffering became very distinct, e.g. „suffer punishment, pay the penalty“ as early as the 4th c. B.C.), its very prominent meaning „to be ill (with specification of a part of the body or an illness)“ attested since 3rd-4th cc. A.D., was apparently conditioned by Latin semantics¹⁰, while its very close nuance „to be damaged, handicapped“¹¹ occurs much later, in the (late?) Middle Ages¹².

1.3. On the other hand, Lat. *patior* „to bear, support, undergo, endure (pain, damage, evil, injustice, poverty, slavery, exile, etc.)“, „to suffer, meet with, be afflicted by (punishment, shame, shipwreck, disaster)“, (poet.) „to suffer, pass a life of suffering or privation“ actually had a narrower semantic range, but it underwent certain Greek influences very early, especially in some terminologies (thus both came to denote „passive“, as opposed to „active“, *pati* vs. *facere*, like πάσχειν, vs. δρᾶν, cf. Ernout/Meillet 864-865, Frisk II 478-479).

1.4. It was not before Christianity that Gk. πάθος „incident, accident; experience (good or bad)“, later „suffering“ too, acquired its synonymous counterpart in Lat. *passio*, as a word reserved for designating the Passion of Christ¹³ – conspicuously absent from the Balkan languages today (the same is true of its Greek equivalent, save for Modern Greek) which is unlikely to

⁹ So we read in Bauer s.v. πάσχω that in the New Testament it rarely comes in a positive sense, and never so without a closer re-inforcing determination. It occurs as positive only in Gal 3, 4, as neutral in Mt 17,15 (as κακῶς πάσχειν), while elsewhere, and always in the Septuagint, it means „to suffer, starve“ (with or without a determination, cf. πάσχειν σαρκί 1 Pt. 4 1a.b.; ὡς φονεύς 1 Pt 4, 15 „to be punished for manslaughter“).

¹⁰ Stemming from the essence of the IE root **pē-* / **pō-* „to put away, damage“ which *patior* is deduced from (cf. Pokorny 792).

¹¹ Its first record in Italian as „to be ruined, damaged, scattered“ dates from 1550 (cf. DELI 892; for its absence from Venetian, cf. Boerio 482), while in modern Italian it comes only in transitive use, with *danno* as one of the objects the verb *patire* requires (also *patire la fame*, ~ *di sete*, ~ *scarezza di...*, ~ *un manco*, ~ *di mal di capo*, etc.).

¹² It is absent from both Bauer (cf. note 9) and Sophocles (cf. s.vv.), but it ranks high in the Modern Greek semantic hierarchy, cf. ΔΚΝΕ.

¹³ Cf. „rare et tardif *passio*...“ etc. (Ernout/Meillet l.c.).

be accidental.¹⁴ That speaks for the profane origin and ways of arrival of the prototype(s) of the verbs in **pat-* in the Balkans.

1.5. On the other hand, another Greek deverbative, *πάθημα* „that which befalls one, suffering, misfortune“, „affection, feeling“; pl. „incidents or changes of material bodies“, etc. does appear in the majority of Balkan languages, Arumanian, Macedonian, Bulgarian, Rumanian (perhaps also in Albanian, cf. § 4.1., but certainly not in Serbo-Croatian), as a word for „suffering, misfortune“. However, it does not refer to Christ’s Passion¹⁵, but to ordinary, everyday human suffering. That would explain why in most dictionaries the respective continuants of *πάθημα* are marked as obsolete, popular, regional or dialectal (cf. e.g. BER, DLR, Tiktin, etc. as well as Rusek’s insisting on the colloquial character of both the verb and the noun in Bulgarian).

2.0. In modern R u m a n i a n there are two practically synonymous verbs, a primary one *păți* tr. „(er)leiden, erdulden, ausstehen, erfahren“ (first recorded in 1470 A.D.) interpreted as deriving from Lat. *patior* (Tiktin III 45, Cioranescu 609-610, also REW 6294) and a denominal *pătimi* tr. pop. „(er)leiden, erfahren“, intr. „leiden“ (since 1581) which derives from *patimă* f. „Leiden, Leidenschaft“ (since 1602), recognized as a Greek loan-word, from *πάθημα* „id.“ (Tiktin III 21, Cioranescu 610¹⁶, also REW 6291).

2.1. The situation with the Grecism being clear, we are actually re-examining only the primary verb, formally and semantically. To the best of our knowledge, the two themes have not been contrasted in terms of questioning the phonetic difference between them: the palatalized voiceless dental vs. the nonpalatalized one, which appears to be the only formal problem we are facing. The clue is certainly in the chronology of Rumanian palatalization, the details of which we cannot go into now.

2.2. For our purpose it matters that both verbs are today marked as obsolete and dialectal and/or provincial in scope, yet with a considerable number of derivatives (which seems to bear witness to their wider distribution and higher frequency in the past): *pățanie* / *pățenie* f. fam. „(schlimmes)

¹⁴ We shall return to this fact later again, in arguing against Skok’s assertion that the verb has entered Serbo-Croatian through Christian mediation, cf. § 5.2.3.1., note 48.

¹⁵ For designations by native terms, cf. S.-Cr. *муке Исусове, страдање Исусове* (similarly Mac. *маки Исусови*, Bulg. *страдания Господни*, CSl. *страсть*) related to verbs *мучити* (*ce*) < **mōčiti* (*se*), *страдаму* < **stradati* which are stylistically neutral synonyms of *nătimu*, *nămi*, *năтя*. Even in Modern Greek there is *τά πάθη του Χριστού* (unlike Middle Greek which had *παθήματα* for „Passion“, cf. Sophocles 829-830); cf. also Rum. *a pați o pațanie* „extreme suffering“, etc.

¹⁶ He also cites Pascu’s judgement that derivation from Greek is impossible on the grounds of phonetics – without an elaboration of that stand or a comment of his own.

Erlebnis, Abenteuer“ (since 1868), *pățeala* f. pop. „id.“ (since 1868), *pățău* n. „id.“ including the postverbal *păț* „id“, *pățit* „der die (betreffende) Erfahrung gemacht hat, der vieles durchgemacht hat, mit allen Hunden gesatzt ist, erfahren“; and from *patimă*, besides *pățimi*, *-mesc*, also *compățimi*, *impățimi*, *pățimire* f., *pățimaș* adj. (1660), *pățimor* adj. (1679) (cf. Tiktin III 42, in greater detail DLR s.vv.).

2.3. The primary verb is not only earlier attested than the denominal, but also more present in literature. The contexts it appears in are almost regularly secular¹⁷, and –in case of transitive use– abundant in its variety of objects¹⁸. It is also noteworthy that when used intransitively, the verb means „to suffer in general (incl. amorous pains)“, but dominant is semantics such as „to experience, go through, happen, have something happen (to someone or somewhere), etc.“. Those events are usually unpleasant or bad, yet the object reinforcements that accompany the verb seem to testify to its originally neutral semantics – which is typical of the Greek verb and, at the same time, unknown to the Latin one (in both cases constantly, from antiquity into this day, i.e. Modern Greek and Italian).

2.4. Furthermore, Rumanian also shows a conspicuous absence of not only the typically Latin semantics of „damage, privation“ –present not only in medieval and modern Italian (cf. DELI 892), but also in Modern Greek (and Albanian!)– but also of the outstanding Greek notion „ill, physically handicapped“¹⁹. These semantic features are of no avail in tracing the origin or discovering new itineraries of the verb *păți* in Rumanian, therefore we must go back to its traditional interpretation as an indigenous verb, a continuant of VLat. **patire*. However, we ought to amend this by saying that *pați*, although formally developed in conformity with the rules of Rumanian phonetics, later underwent a strong influence of Greek semantics – much as in the case supposed for Arumanian (cf. § 3.0.), yet harder to explain in view of the geographic reality.

2.5. On the other hand, an ultimate Greek etymology seems equally possible. Since Rumanian does not discriminate between aspirated and nonaspirated dentals, theoretically Gk. *παθαίνω* i.e. *ἐπαθον* could also have

¹⁷ A rare example from the 1688 Bible refers to suffering in general: „He started to learn that man’s son was to suffer greatly“ (DLR s.v.).

¹⁸ Such as pain, trouble, malice, thirst, drought, defeat, shame, etc. Notable, as early as the 17th century, is the very frequent use of the syntagm *păți (multa) nevoie* „to suffer (much) trouble“ – the significance of the presence of a Slavic noun is hard to pass judgement about.

¹⁹ Perhaps itself of Latin provenance, cf. § 1.2., which is of no consequence for the case of Rumanian.

yielded, with a loss of Gk. aspiration, Rum. *păți*. That would bring about the problem of conjugation, but it could also be bypassed with a conjecture that it was effected through immediate borrowing from a Slavic source, e.g. Bulg. *nătя* (dial. also *năтум*) i.e. Old Bulgarian **пѣти(ти)** (cf. § 5.1.2.), or Old Serbian **пѣтити** (cf. § 5.2.3.), which is formally a possible prototype, no less than VLat. *patire*²⁰.

2.6. And finally, a comment should be made on linguistic geography: except for a folklore formula *a pați rușine* „to suffer shame“ which is located in Transylvania, all the other indications of dialectal background of the noun *patimă* (or some of its variations) refer to Muntenia, sometimes to SW Muntenia (cf. DLR s.vv.). This proves nothing, but it does support the idea that at least the noun *patimă* could be an immediate Slavic loan in Rumanian. So, if that road of loaning was open for one Greek word, what would keep it closed for the others?

3.0. Our evidence on Arumanian is exceedingly scarce, with regard to both synchronic and diachronic insights into its lexicon, so we can only note for this language too, the simultaneous presence of the verb *pat* impf. „patir, souffrir, endurer; arriver, devenir“ as well as the noun *pathimă* f., pl. *pathimate* „aventure, accident“. The former has been interpreted as deriving from VLat. *patire* and the latter from Gk. πάθημα (Papahagi 820, 822; N.B. that the noun even conveys Gk. plural). In addition to the definition of the verb, this standard Arumanian dictionary²¹ gives a number of illustrations with a wider context – predominant among them are examples with the meaning „to happen“²², distinct as exclusively Greek (in terms that it is unknown to Latin). Coupled with the geographic factor of a direct contact with Greek, which has resulted in Greek being the most represented stock of foreign lexicon in Arumanian, a Greek etymology for Arum. verb *pat* could have been proposed, only if it were not for the phonetic obstacle standing

²⁰ Although contemporary Bulgarian semantics does not feature meanings like „to happen, experience (in a neutral or positive sense)“, there are traces of its earlier presence, e.g. in obsolete *năщам* (cf. OBulg. **кто добро твори добро да пѣти аще же зло твори зло да пѣти**, v. Rusek 1983:38 and its presently archaic proverb *добро добро не паща, зло зло не хваща* in Gerov; cf. also RRODD s.vv.).

²¹ The new one by Matilda Caragiu Marioțeanu, *Dicționar aromân (macedo-vlah)*, București 1997, of which we have only the first volume, comprises only letters A to D.

²² Besides e.g. „While stallions fight, donkeys suffer“, or „He suffers from epilepsy“, there are such as: „Poor boys, what has happened to them“, „Where could he be – what has happened to him“, „What bothers him = what has happened to him“, etc.

in its way: the verbal theme in *-t-* differs from the nominal one in *-th-* which conveys the Greek distinction between dentals²³.

3.1. Therefore, it seems most reasonable to presume for this verb the original Latin prototype and a later interference of Greek semantics, the form remaining the same, i.e. preserving the regular reflex of Latin phonetics. If we are to add any new ideas, we should suggest investigating the possibility, already mentioned above for Rumanian, that the verb and the noun do not belong to the same chronological layer of loan-words. That would account for the difference in phonetics, and at the same time allow respective Greek sources to be supposed for both *pat* and *pathimă*, which is suggested by all other factors except for synchronic phonetics. For the time being, we can make no further conclusions.

4.0. Judging from etymological dictionaries, the situation in Albanian partly resembles that in Arumanian and Rumanian: the verb *pësoj* intr./tr. „to suffer damage, be ruined; to experience; to feel“ is traditionally derived from Rom. **patiāre* < Lat. *patior* (Meyer 335, Orel 323-324)²⁴. This is formally legitimate²⁵, except that most of its semantics –namely meanings „to experience“, „to feel“– can only be of Greek provenance, while the meanings of damage and ruin, although present in Modern Greek, might as well indicate Romance/Latin i.e. Italian semantics (cf. § 1.2., note 11). So we could either suppose the original Latinism in Albanian to have adopted the semantics of the Greek homophone verb (for phonetic concerns, see below; for potentially analogous developments in Rumanian and Arumanian cf. § 2.4., 3.0.), or propose a thorough examination to be made, by specialists in the history of Albanian, in order to investigate more factors, linguistic and non-linguistic, which perhaps could allow establishing a Greek etymology for this Alb. verb. The latter is especially likely to be true if evidence can be provided that it is similar to the case of its cognate *pësim* f. „suffering, martyrdom“. This verbal noun, a nomen acti ending in a frequent suffix (?) *-im(i)*, is not

²³ Such is the case of Arum. *patumă* „etage“ < Gk. πάτωμα vs. Arum. *path / pathus* „affection“ < Gk. πάθος, cf. Papahagi s.vv.

²⁴ This interpretation has already been refuted – not elaborately, but just by including *pësoj* in the number of erroneously proclaimed Latinisms in Albanian, cf. Sytov 1987:184.

²⁵ Alb. *-s-* can reflect both *-t-* and *-th-* which could have entered a process of morphological jodization (**pat-jo* or **path-jo*, as in other unquestionable dental ending themes: *mas*, aor. of *mat* „to measure“ < **matja*, or *buzë* „lip, border“ < **budjā* (Orel p. XX), therefore no conclusions about the nature of the original dental can be made judging from the present phonetic form. However, isn't it possible, that Alb. *-s-* in *pësim*, *mësim* reflects directly Middle Greek *-θ-* /*p/?* In deriving Alb. forms from Greek, the point of departure should have been Gen./Dat. Sg. and/or Pl., with the stress on „eta“: μαθήματος, μαθήματα, etc.

discussed in Meyer or Orel lcc., probably under the assumption that it is just a normal indigenous formation, like many others (domestic as well as borrowed, cf. *vrapim*, *imtësim*, *mëndhim*, *mërgim*, *punim*, etc.). However, the origin of that suffix, i.e. its IE relations not being clear (cf. Dini 2002:183), we cannot completely reject the possibility of its Greek source, especially if we are mindful of the fact that, unlike in other verbal nouns mentioned above, the semantics of *pësim* does not completely reflect that of the verb *pësoj*. Studying this noun would be additionally interesting in the light of its pair *mësim* m. „lesson, lecture, training, education, science“, fig. „advice, objection, moral, etc.“²⁶, a derivative (also uncommented in etymological dictionaries) of the verb *mësoj* „to learn, find out; teach, train; persuade, suggest“, typically interpreted as stemming from Rom. **invitiare* (Meyer 276, Orel 263-264)²⁷, although Vasmer derived it from Gk. *μανθάνω*, aor. *ἔμαθον*, the paradigm of which strikingly coincides with that of *παθαίνω*, aor. *ἔπαθον*; Çabej interprets it as a prefixal derivative of *pësoj* (for both cf. Orel l.c.). This multiplicity of solutions makes the whole story more interesting, yet definite conclusions harder to reach.²⁸

4.1. Since we are unable to trace the source of Albanian *pathim* (as the alleged continuant of Gk. *πάθημα* mentioned in BER 5:94), as long as no further evidence on it is obtained, this record should not be taken into consideration.

5.0. Although the conventionally named „Balkan verb in **pat-*“ is present in all Balkan Slavic languages (but not all South Slavic ones, cf. § 5.3.),

²⁶ They are paired in the phrase *pësimet bëhen mësim* „no pains, no gains“, lit. „sufferings make lessons“, potentially reflecting Gk. *πάθημα* and *μάθημα*, the couple persisting from antiquity (τὸ δέ μοι παθήματα μαθήματα γέγονε cf. Liddell/Scott s.v. *παθαίνω*) into this day as a lapidary *τὸ πάθημα μάθημα* (cf. also a similar phrase in Serbian: *без муке нема науке* [no pains no gains, lit. no pains, no lesson] as well as *то је мени моја пара дала* [my suffering gave me that], cf also § 5.2.7., end of note 63).

²⁷ It is not insignificant that REW 4536 does not include any Albanian continuants of **invitiare*.

²⁸ As for problems of establishing rules of phonetic reconstruction – specifically in the case of Latin prototypes (and by analogy any other too) cf. Rusakov 1987:128: „... in determining the origin of one or the other Alb. word many authors depart from specific prejudices: either about their Latin origins (in the first place Meyer) or, on the contrary, Proto Albanian (Jokl, Çabej). However, because of the late literary fixation of Albanian, that question must, in many a case, remain open. ... Due to processes of intensive phonetic reduction, many Alb. words have rivaling and equally possible Lat. etymologies.“

its picture varies considerably from one language to another. With regard to the presence of this verb the whole Balkan Slavic territory could be divided into two entities – for this purpose we shall define them as South-eastern and North-western.

5.1. As Slavic South-eastern languages we understand Old Slavonic, Bulgarian and Macedonian.

5.1.1. Judging from the Old Slavonic dictionaries, modern and old alike, the verb **ПАТИТИ** „to suffer, endure“ is absent from that language (it is missing from the Prague dictionary²⁹ and Miklosich’s mention of it actually relies on Old Serbian 16th-17th century documents and just one Valacho-Bulgarian)³⁰. No forms other than the verb proper have hitherto been found.

5.1.2. The oldest Bulgarian attestations of *nàтя* appear as **ПАТИТИ** in the „Bitola triod“³¹, dating from the second half of the 12th century³², and are shortly followed by a 1230 A.D. record in yet another secular document³³ – which is altogether very significant, not only for Bulgarian (since it shifts the previously existing chronology based on 15th-century Bulgarian documents, cf. BER 5:101), but also for other languages in the region, primarily Slavic ones. The quotes from the „Bitola triod“, predominantly in secular contexts (cf. note 31), can serve as a solid, reliable testimony relevant for tracing the continuity of the verb later and elsewhere. In Bulgarian proper, *nàтя* has been preserved, in the course of more than eight centuries, in colloquial and dialectal use, thus distinguished from its stylistically neutral synonym

²⁹ I.e. *Slovník jazyka staroslověnskeho / Lexicon linguae palaeoslovenicae I-IV*, Praha 1960-1997.

³⁰ His three sources in *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (Vindobonae 1862-1865, 558 p.) are those bringing Old Serbian 16th-17th century texts, and one Bulgarian, published by Venelin (the one which Rusek 1983:38 mistakes as the single source of that lemma), so there are no grounds for considering the verb Old Slavonic.

³¹ Not in the main body of the text, but in an addition to it, which justifies the conjecture that it was a part of colloquial language (expressed by Rusek 1983:38), as is indicated by the secular context it appears in: **пишем а цю си патихъ от мраза весь**; also **по много си како патисах ношж пишжше аще и гръво не вльнѣте**. This is a combined quote from both Rusek l.c. and Argirovski 212, who presents it as the oldest Macedonian record of the verb. Cf. also note 20.

³² It can be understood from Rusek’s and Argirovski’s references that the manuscript of the „Bitola triod“ was published by Й. Иванов within a corpus „Български старини из Македония“, first in Sofia 1931 (and then as a phototypy in 1970), so it is obvious that Miklosich could not have had it.

³³ Cf. „и милость не цю имѣти нж великж имае оргиж патити от царства ми“ [there will be no mercy for him, but he will suffer the rage of my majesty] in the Dubrovnik charter, from the corpus of Charters of Bulgarian kings (cf. Rusek l.c.).

стрѣдам (for the latter observation, cf. Rusek 1983:39). Its lexical-semantic family comprises dozens of words, not only prefixed and infixes verbs such as: *изпàтя, изпàщам, испàтувам, испàтювам, напàтя се, напàщам се, напàщвам се, напàтувам се, опàтевам, опàтя, опатòсувам (си), опатòсам (си), попàтя, пропàтя, препàтя, препàтувам, препàтим, пàщам*, but also variously suffixed deverbals nouns (mostly nomina acti and nomina agentis, meaning „suffering, anguish, misery“ and „sufferer“): *патìло, патенè, патèш, патìло, патынà, патлò, пàтмо, патосìя, патня, пàтница; пàталец, патилàн, патìлац, пàтник, патìлка, патилник, опатìa, злопатìa*, etc. (cf. BER 5:101 for details on gender, semantics and geography). It is noteworthy that the authorities do not agree as to the ultimate source of borrowing into Bulgarian: Miklosich 233 derives the Bulgarian verb (along with the respective Serbian one) from Ital. *patire* „to suffer, endure“, Mladenov 415 departs from VLat. *patire* „id.“ but he also mentions Gk. παθαίνω, while Filipova-Bajrova 139 has no doubts about its Greek origin. The most recent Bulgarian dictionary (BER 5:101-102) is undecided on this matter: it just reviews the existing interpretations – starting with „From Balk. Lat. *patior, patire...*“ and closing with „Compare from the same origin *пàтима, патолòгия, пàтос*“ which would imply siding with the Greek etymology. A separate lemma houses the noun *пàтима* „suffering, misery“, an indisputable Grecism (widely present in all Balkan languages – cf. BER 5:94, for comments cf. § 1.5. and § 4.1.).

This interpretation perpetuates an unnecessary dichotomy of the latter noun being of Greek provenance and the verb *пàтя* (along with its broad family) deriving from an unfathomable Balkan Romance source, although there are no phonetic, morphological, semantic or geographic obstacles to tracing it directly to a Gk. prototype.³⁴ The single occurrence of an *-s-* theme in Old Bulgarian *патисах* (cf. note 31) is obviously incidental, but we believe it should be interpreted as reflecting the scribe’s awareness of the Greek roots of the verb *ПАТИТИ* (hence his tendency to normalize it in accordance with the usual form of Greek loan-words), perhaps coupled with his insufficient command of Greek, and definitely as an argument against the original Lat.

³⁴ In other words, one cannot agree with the most recent assertion that there are phonetic impediments to deducing the Bulg. verb from Greek, such as the existence of Bulg. dial. *пàта, пàтам* or the absence of an *-s-* suffix in the verbal theme (Lekova 2003:60), which is misinterpreted as a deviation from the regularity of aorist themes being the basis for borrowing. On the contrary, borrowing from Greek would imply departing from the aorist *έπαθα* (i.e. older *επαθον*, cf. note 5), so it is perfectly regular (and does not need the present tense theme to be considered, as Lekova l.c. suggests arguing that the absence of the *-s-* suffix justifies principal doubts about a verb’s Greek origin).

provenance of the Bulg. verb. Nevertheless, the assumption of its Greek origin places Bulg. *нàтя* (at least this one, but potentially some other verbs in the neighbouring Balkan languages it was further loaned to), into a logical historical frame, among other Grecisms pertaining to various domains of life (cf. Filipova-Bajrova 16-20, esp. 16-17) but often stylistically marked, dialectal or local in use.³⁵ In a word, it is not easy, at least in the case of Bulgarian, to concur with the conclusion that „la presenza di derivati dal greco non può essere considerata come una prova contro la provenienza originaria del verbo dal latino balcanico“ (Lekova 2003:63).

5.1.3. The Macedonian language has preserved³⁶ the verb *namu* „to suffer (from hardship, illness, deprivation)“ unto this day, both in dialects and in literary language. Along with the prefixed forms of the verb *исnamu*, *нанаму* (*се*), *пренаму*, *пронаму*; and other locally developed derivatives with the semantics of nomina agentis and nomina acti: *патник*, *патница*, *патнички*, *паталец*, *пателечка*, *патеник*, *патилка* (whose origin from Gk. πάσχω i.e. παθαίνω has never been questioned), there is also a direct loan-word from Greek, the abstract noun *патима* „suffering“ < πάθημα „id.“ (Argirovski 212, RMJ).

5.2. The Balkan Slavic North-West actually coincides with the territory of the Serbo-Croatian language.

5.2.0. Although Serbian (and even less Serbo-Croatian as a whole) does not fall in the number of first rank Balkan languages, it will be our focal point in examining the presumed continuants of Lat. *patior* in the Balkans. This is partly due to the position of this language – on the periphery of the central Balkan(ising) territory, yet cleft between the areas of irradiation of Latin and Greek, the rivalry of which constitutes the plot of the story we are trying to pursue in this paper. The other factor behind this choice is the fact that the most exhaustive material at our disposal comes from Serbian.

5.2.1. Relevant for Serbian are not **phonetics** or **morphology** (since *nàtumu* is formally deductible from both the Latin and Greek prototypes), but as elsewhere **semantics** and **chronology** (to the measure dictated by the

³⁵ This kind of distribution is not typical of the lexicon borrowed from Balkan Romance which, as a rule, used to cover gaps in the material culture of the Slavic settlers (including some features of the civilization new to them, such as OBulg. or OSerb. *коледа* „Christmas“, *кољкати* „to give or take communion“, *кољм(а)* „godfather, -mother“, *олтарь* „altar“, etc. (cf. the inventory in Lekova 2003, also Popović 1960:592) but regularly showing an overall and not local distribution within the respective language.

³⁶ We can consider, along with Argirovski l.c., that the 12th century „Bitola Triod“ (cf. § 5.1.2. notes 31, 32) is a part of the Macedonian tradition too.

uneven continuity of historical records), as well as the variety of derivatives composing the **word-family** of S.-Cr. *nàmutu* and finally the areal **distribution** of its attestations.

5.2.2. The **semantic** picture of *nàmutu* as reflected in Serbo-Croatian dictionaries, standard and dialectal³⁷, features various nuances of the meaning „to suffer“: in general, from hardship of life, and then specifically, from emotional or spiritual pain, as well as from protracted illnesses, defects, shortages, etc. Its semantics is also grammatically conditioned, since the verb can be both intransitive and transitive, active or reflexive, without or with an object (be it indirect or direct), often specified; if not an illness or a defect (expressed by nouns in the genitive or locative, e.g. suffer from headache; from evil eyes; in one’s arm, leg, etc.) those „reserved“ objects can be various shortages (of food, water, etc.), or evil, wrong, labour, effort³⁸. It is replaceable by its neutral synonyms *тпнети* and *страдати*, occasionally also by *мучити(се)*, but those cannot always be substituted by *namutu* which, unless used for illness or emotional pain, is in most other situations felt as slightly expressive.

5.2.3. As regards chronology, the earliest Old Serbian attestations of the verb **ПАТИТИ** „to suffer, endure, etc.“ date from late 14th and 15th centuries: (1) Да **ѡдань за другога не пати**; (2) **Ако к чловѣкъ лоудоваль, нека моу пльть пати, а иманьк не криво**; (3) **Нек кмци платѣ и патѣ цо ви платили и патили рѣчени соужни** (RJA)³⁹. In these examples, the verb **ПАТИТИ** does not seem to mean either suffering in general, or some indefinite and abstract suffering – nor is it concrete suffering from cold, hunger, etc.

³⁷ When it comes to dialects, we can never exclude the possibility of literary influence with certainty, yet when dialectal dictionaries’ lemmata include illustrative quotes, it helps support our conclusions. However, there are instances, especially in smaller dialectal dictionaries, when the verb proper is missing, while some of its (unusual) derivatives are recorded – which often signals nothing but the collector’s economizing with the extent of the dictionary or just the tradition of making dialectal dictionaries as differential, contrasting (in fact complementary) to Vuk’s *Српски рјечник*.

³⁸ Cf. *болест, бетег, труд, мука, зло* – hence could be the composite verb *злонати се* „to suffer badly“ (for details cf. RJA s.v.), although it more likely reflects an identical Greek prototype (cf. § 5.2.4.1., note 53).

³⁹ (1) [One should not suffer for the other]; (2) [If a man has behaved foolishly, let his body suffer, and his property is not guilty], (3) [May the guarantees pay and suffer that which the mentioned prisoners would have paid and suffered] – (1) and (2) come from M. Pucić’s *Споменици српски ... с дубровачке архиве*, and (3) from Jireček’s *Споменици српски*, here quoted by RJA. Some of these examples (and those from MS later in this text) also in Daničić II 280.

as in the earliest Slavic (Bulgarian/Macedonian) texts⁴⁰. Here it functions as a part of a formula **ДА ПЛАТИ И ПАТИ** „to pay and bear the consequences/ be punished/ atone“(?), especially in the latter sentence, as it is in the following quotes from *Monumenta serbica*: (1) **ТЬКМО КТО К ДЛЪЖЬНЬ ИЛИ ЧИМЬ КРИВЬ, УНЬ ДА ПЛАТИ И ПАТИ**, (2) **ТЬКМО ТКО К ДЛЪЖАНЬ ИЛИ ЧИМЬ ХРИВЬ, УНЬ ДА ПЛАТИ И ПАТИ**, (3) **ТЬКМО КТО К ДЛЪЖЬНЬ ИЛИ ЧИМЬ КРИВЬ, УНЗИ ДА ПЛААКІА И ПАТИ**⁴¹. This formula appears to be a firm construction, representing a (legal) concept, the roots of which are not clear, while the two verbs employed to express it seem to be almost synonymous, with an obvious distinction between material compensation (**ПЛАТИТИ**) and corporal punishment (**ПАТИТИ**). Since historical lexicography cannot be helpful on this matter⁴², it is hard to say whether they were coupled locally, or used for calquing (perhaps semicalquing?)⁴³ a foreign prototype. Be that as it may, the fact remains that this phrase was „fashionable“ within a limited span of time, restricted to use by scribes at the Serbian court, and unrecorded ever after (as it had not been before).

5.2.3.1. From the 15th century on, this verb is in more or less continual use – by Dubrovnik writers and poets, and by various authors whose

⁴⁰ It goes without saying that the oldest Slavic record of **ПАТИТИ** in the 12th century „Bitola triod“ (cf. § 5.1.2. notes 31, 32), although not Old Serbian, should be taken into account in the study of Serbian **ПАТИТИ** since it comes from a territory that could have been transitional between Greek and Serbian. For some instances of Bulgarian mediation in Serbian borrowing from Greek, cf. Vasmer 1944:13.

⁴¹ This reads: (1) [if someone owes something, or is guilty of something, he should pay and suffer] < 1405 A.D. Stephanus, Serbiae despotes, confirmat privilegia Ragusii; (2) [„idem“] < 1405 A.D. Gregorius et Georgius Branković ... confirmant privilegia Ragusii; (3) [„idem“, with slight orthographic differences between the three examples] < 1428 A.D., Georgius, Serbiae despotes, confirmat privilegia Ragusii concessa a prioribus Serbiae dominis, cf. MS 268, 271, 355.

⁴² Striking is the absence of Lat. *patior* from medieval Latin documents on the territory of present-day Serbo-Croatian (cf. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, Zagreb 1978), so even the fact that Lat. *patior* comes with the object *poena* (cf. Lewis/Short s.v.) remains of no consequence in our case.

⁴³ Records of a similar legal use of the Ancient Gk. *πάσχω* „to suffer punishment, pay the penalty“ (cf. Liddell/Scott s.v. *πάσχω*) cannot be counted on as being loaned to Serbian 10-18 centuries later, yet they cannot be disregarded either. On the other hand, in the Venetian dialect of Italian (as recorded centuries later than the Branković charter), there is a trace of the concept of „one suffering for the other“: *Patisse el guisto per el peccator* transl. into Italian as: „Uno fa il peccato e l' altro la penitenza“, or „Il porco pati la pena di cano“ (Boerio 482), yet this is not enough for any firm conclusions, except a constatation that Venetian features the meaning of expiation for some misdeed.

language was close to the popular speech (from M. Marulić or M. Divković, to a number of 19th century writers, cf. RJA s.v.), although not with a steady ubication. It was present further to the west, in the works of Croatian lexicographers Micaglia, Della Bella, Belostenec, Stulli and translated as „patior, suffero, tolero; essere o stare addolorato; pati, perferre“, as well as in *Српски рјечник* by Vuk Karadžić who defines it as „leiden, patior“⁴⁴. There are other examples from Serbian folk tradition, in proverbs and stories, also recorded by Vuk Karadžić: *Не зна чалма шта пати глава, Свекрва ... би је и глађу патила*⁴⁵ which are testimonies to its presence in the Eastern, or at least central, parts of the broader Serbo-Croatian territory. The above-mentioned meanings are present in different sources, and almost regularly in secular contexts, related to everyday life –except for a few instances regarding spiritual life, but not in a strictly religious use: *Spomeni se ... da si rođen da patiš, Ako je u čistilu, neka pati dokle god ne ispati što je zaslužio*⁴⁶– this last example strongly resembles the OSerb. syntagm **ДА ПАТИ И ПАТИ**, only elevated from a profane to a spiritual level⁴⁷. Our insisting on the scarcity of religious contexts (in Serbian, but elsewhere too) is actually an argument against Skok’s assertion that the verb was borrowed, through Christian mediation, from Balkan Romance (Skok II 621)⁴⁸.

5.2.4. We should be mindful of the fact that in the course of centuries the verb *nàtumu* basically meaning „to suffer (difficulty in general, espe-

⁴⁴ Followed by an illustration with a proverb: *Ко много зна, много и пати* [who knows much, suffers much too]. This appears to be yet another echo of the couple *πάθημα* vs. *μάθημα*, in an inverted order, though.

⁴⁵ [The turban does not know what the head is suffering], [Mother-in-law hated her ... so she would torture her with hunger] cf. RJA s.v.

⁴⁶ [Remember ... that you are born to suffer], [If he is in purgatory, let him suffer until he expiates what he has deserved] the latter from M. Divković’s *Besjede*, cf. RJA s.v.

⁴⁷ This very example, *neka pati dokle god ne ispati*, also opens the way to re-examining the existent interpretations of the widespread verb *исна́тити* impf. „to expiate, repent and atone“, hitherto considered an intensivum from *исно́стити* < *пост* „fasting“ (cf. Skok III 15), yet it deserves a separate study which should not disregard Bulg *пáщам* „пáтя“, cf. BER s.v. *пáтя*.

⁴⁸ „Posudenica posredstvom kršćanstva iz balkanskog latiniteta“ as he puts it, at the same time allowing that our word could also be cognate with the Latin one, i.e. sharing the same IE root **pē-* / **pō-* „weh tun, beschädigen“ with it (Skok I.c.), which is not likely in view of the fact that the verb cannot even qualify for the status of a South Slavic dialectism (due to its absence from Slovenian, cf. § 5.3.), let alone it has any further Slavic relations. Such parallelisms between Latin on one side, and an isolated (or even an accidental group of) genetically distant Slavic language(s) on the other, are quite improbable.

cially a hard life, but often referring to spiritual or emotional pain)“ (cf. also § 5.2.2. for more meanings), has generated a fairly large lexical-semantic **word family**, consisting of prefixed verbal and derived nominal forms, nomina abstracta or nomina agentis, rarely adjectives and adverbs, such as: *испатити*, *испаитити*, *напатити* (*се*), *препатити*, *пропатити*, *злопатити* (*се*); *патња*⁴⁹, also *пáта* „suffering“ (attested only in the RSA materials, cf. note 63), *злопата*⁵⁰, *злопатно* adv., *злопатња*, *злопаћа*, *злупаћа*, *патење*⁵¹, *патлук*, *патеж*, *патник*, *злопатник*, *злопатнички* (adj. + adv.), *сапатник*, *патница*, *злопатница*, *сапатница*, *патеник*, *патеништво*, *паћеник*, *паћеница*, *злопаћеница*, etc. (cf. RSA and RJA s.vv.).

5.2.4.1. Deserving special comment is the compound verb *злопатити* (*се*) impf. „to suffer badly“ (< *зло* „bad(ly)“ + *патити*, incl. respective derivation). Although it appears to be an indigenous formation (cf. note 38), it is much more likely to be a direct translation (in fact semitranslation) of Gk. *κακοπαθέω* / *κακοπαθείνω* „to be in ill plight, be in distress“ (also *κακοπάθεια* „distress, misery, strain, stress“ and a number of other nominal derivations, dating from Ancient Greek into this day). It is first attested in 16th century Dubrovnik poetry,⁵² while the earliest lexicographic record, *zlopaćenstvo* „patimento, il patire“ comes from Della Bella’s dictionary (early 18th c.). However, they are all preceded by a literal translation of Gk.

⁴⁹ Although presently most frequent, this abstract noun was first recorded only in Vuk’s *Српски рјечник*: *Слепоћа је тешка мука, тешка патња* [Blindness is a great trouble, great suffering], also later in S. M. Ljubiša: *јер су му додијале душевне патње, више но тјелесне болести* [he was annoyed by spiritual suffering, more than by physical illnesses], *Vrućina patnju, a studen smrt zadaje* [Heat causes suffering, while cold causes death] Bosnia and Herzegovina, cf. RJA.

⁵⁰ First recorded by Vuk, cf. examples in authors from Slavonia and Serbia: *Страшне муке и злопате ... невољу и злопату; У оваквим мукама и великој злопати*, etc. in RSA.

⁵¹ This verbal noun is not recorded in dictionaries earlier than RJA (i.e. its 9th volume published in 1927), which gives a few examples from the late 18th century Ikavian writers Rapić and Tomiković (Budapest 1762, Osik 1797), e.g. *Valja da zagrlj trpljena i patenja na svitu ovome* [he should embrace endurance and sufferings in this world], but also a sentence from fra Grga Martić (a priest from Herzegovina, known for his use of colloquial language): *Sve se selo na ispite svija, i prvjenci predaju patenju* [the whole village is gathered for trials, and the leaders are exposed to torture] which is apparently a description of torture and not of general suffering as in previous examples. This semantic moment will be referred to later, cf. § 5.2.7.

⁵² Such as M. Držić, Dž. Držić, Vetrančić, Pavić, Kačić, Dositej Obradović, fra Grga Martić, S. M. Ljubiša, M. P. Šarčanin, M. Đ. Miličević, Nović, etc. and other modern writers, incl. dialectal notes from Sinj and Lika, cf. RJA and RSA.

κακοπάθεια:., the OSerb. **злострадание** „calamitas“ from the Karlovački letopis (ca. 1503)⁵³, reflecting a likely earlier date of semantic translation of the Gk. prototype, since it occurs in an original historical text, and not in some translation from Greek. It is a curiosity that in Bulgarian, to the best of our knowledge, such compounds are not attested, save for a most westward dialectal record *злонатиа* „suffering“ (Kjustendil, cf. BER 5:101). On the other hand, a translation or semitranslation from some Latin, i.e. Romance source is not an option since respective compound verbs are not attested for those languages⁵⁴.

5.2.4.2. At the same time, nomina agentis *сапатник*, *сапатница* are probably newer indigenous denominal formations stemming from *патник* etc. (after the model *сапутник* < *путник* „traveller“, *сарадник* < *радник* „worker“) since they are –so far at least– lacking verbal origin in a prefixed Serb. **sapatiti*⁵⁵.

5.2.4.3. It is noteworthy that the abovementioned words are more or less intensively and evenly present, not only in literary Serbian and Serbo-Croatian but also in the dialects, Štokavian as well as Čakavian and Kajkavian.

5.2.5. The geographic **distribution** of the word family of *namumu*, frequency of its use, abundance and contents of phraseology, as well as semantics pertaining to one region or the other, does allow a certain demarcation to be made between, roughly speaking, eastern and western parts of the entire Serbo-Croatian territories. It is in the sources from Dalmatia and the Adriatic islands that *namumu* means „to suffer (hardship and/or shortage)“, in Montenegro it is more or less the same (with a noticeable dominance of nominal forms), while in Serbia, central and especially SE Serbia, general and abstract meanings are rare, felt as belonging to the literary language, and very frequent is the use of *namumu* for illnesses, defects and the like,

⁵³ In a passage on Stephan, the son of despot Đurađ Branković, who had two sons, Đurađ and Jovan, and after many miseries approached the end of his life: **роди два сына ... и по мнозѣхъ злостраданихъ конецъ жизни прїемакъ** (cf. Daničić I 385 s.v. **злострадание**, after Šafarik's 1851 Prague edition). However, an expected **zlostradanije* is not found in the section in Zett 312-316 containing compounds with *zlo-*.

⁵⁴ Although such formations do exist, cf. Lat. *maledico*, *malefacio*, *malefio* (also nominals *malectractio* f., *malevolens* adj., etc.) or Ital. verbs *maledire*, *malessere*, *malmenare*, *maltrattare*, etc.

⁵⁵ Its prototype would have been hard to trace with certainty since both Lat. *comparior* and (its model, cf. Ernout/Meillet l.c.) Gk. *σμπάσχω* could be the sources of borrowing into Serbian.

which includes more colourful phraseology, ironical use, etc.⁵⁶ The dozens of sources cannot be quoted here⁵⁷ in detail⁵⁸ nor mapped either, so we are leaving this task for some future occasion.

5.2.6. In a word, it is not impossible that the present-day situation actually reflects the results of various ways of borrowing different verbs from multiple sources: from Italian *patire* (which was already Miklosich's idea for Serb. and Bulg. verbs, resolutely rejected by Maretić in RJA s.v., but actually worth reconsidering) that could have influenced not only the Adriatic coast, but also a certain part of its hinterland (perhaps Montenegro too), while in the eastern regions we are dealing with continuants of a –more or less early– loanword from Gk. *πάσχω*. In fact, it might well be that Greek is the source of all the historically documented traces of this verb, in Old Serbian and in the Dubrovnik literature (perhaps even further to the west), which could qualify the verb *namumu* in Serbo-Croatian for joining the stock of the Byzantine Greek lexical heritage, conventionally referred to as „western Grecisms“⁵⁹. Such an interpretation would make it easier to avoid the so far futile search for firm evidence of a Romance source (as Skok has suggested, v. note 48, cf. also Lekova 2003:60), not only for our verb, but in wider Balkan surroundings too. At the moment, Romance origin seems much less likely than it was considered before, at least for some Balkan languages, yet it can never be totally rejected.

5.2.7. And finally, in continuation of the previous idea of multiple sources of borrowing, we could make a bold **hypothesis** that there might

⁵⁶ E.g. *нати му глава* lit. „his head aches“, iron. „he is conceited“ or *нати од величине* „he suffers from grandeur, i.e. he is conceited“, etc.

⁵⁷ Although they are well-known to researchers of Serbian dialectology, who are familiar with the last decades' production of *Српски дијалектолошки зборник* (from G. Elezović's Kosovo and Metohija to the latest Dubrovnik dictionary by Bojanić and Trivunac), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, and some standard monographs describing lexicon from the Adriatic (mostly Čakavian), also from Montenegro (Boka Kotorska, Uskoci, Prošćenje, etc.), as well as from Leskovac, Vranje, Piroć, Timok, etc.

⁵⁸ Such hapax legomena as *nāmucamu* impf. „to work without a break“ (Banija and Kordun, D. Petrović 1978, p.153), probably resulting from a corruption, or misunderstanding of the original negated verb, *не намучати* < *namucati* „to cease, stop doing something“ (rather than an intensivum of *namumu* „suffer“) cannot always be kept record of, but they do not effect the general picture anyway.

⁵⁹ Such as *хар, напун, неденца, перивој*, etc. cf. Skok and Vasmer 1944 s.vv. – it is noteworthy that the latter does not include *patiti* in his dictionary of Greek loans in Serbo-Croatian.

also be an array of forms and meanings of the verb *namumui*⁶⁰ that can be interpreted as native in origin since they are distinct by consistently appearing in transitive form, in a single meaning „to torture, put to torture“ in a technical sense (partly synonymously with *мучити*, yet employed to deliberately break the possible figura etymologica *мучити* would be making with its productive noun *мука*), and on a clearly delineated territory⁶¹. The RSA materials we have insight into⁶² have given rise to such an idea⁶³, but it would take a meticulous elaboration before anything could be concluded with certainty. We are aware that these examples might well be the result of analogy with *мучити* tr. „to torture“ and *мучити се* intr. „to suffer“, yet this specific semantics –which happens to be unparalleled by respective forms elsewhere in the Balkans– could lead us to the domestic **рѣтити* (in ablaut with **пытати* impf. „to ask, investigate, try, etc.“ which is continued, inter alia, in Russ. *пытать* impf. „to torture“, *пытка* f. „a torment, torture“,

⁶⁰ Totally beyond our present discussion remains the meaning of Serb. *nàtumui* impf. „to breed, cultivate“, earlier interpreted as identical to *nàtumui* „to suffer“ (cf. Skok II 621), but recently recognized as homonymous to it and offered a separate etymological solution (cf. Vlajić-Popović 2004).

⁶¹ It is an area holding a central position in the present-day map of Serbo-Croatian, away from the zones of immediate influence from either Romanic or Greek sides.

⁶² We cannot present it all here, but the verb *namumui* is expected to appear not in the forthcoming 17th, but in the following, 18th volume of RSA.

⁶³ Cf. in RSA so far (among the prefixed forms) only once *злонати* tr.: *Тако би злонатили и мучили глађу једну марву...* [So they would torture and starve poor cattle...] (Herzegovina) and as *испати* pf. „exhaust, wear out“ in a few literary passages, e.g.: *Њу сте испатили, сад мене још да мучите* [You have worn her out, now you should torture me]. Here also belongs *Свекрва би је ... и глађу патила* (cf. § 5.2.3.1., note 45). In RSA materials we find: *А сељаци тако по које покупише, поваташе све, те их стадоше бичевати и патити* [They caught the peasants... and started flogging them and torturing them], or *Судија наложи да их пате и муче* (Slavonija) [The judge ordered them tortured and tormented], *Бог т' убио момак јабанџијо, зашто патии такога ајвана* [God damn you, foreigner, why are you torturing such an animal], *Хоћемо те жива уфатити, патити те смрћу свакојаком* [We want to catch you alive and torture you with all kinds of death] (Bosnia), *Ми све знамо ... па кад знате, зашто патите и дете и мене* [We know everything ... if you do, why are you torturing the child and myself]; *Нанатише нас, браћо, ове сеоске путине – патимо и марву и себе* [These country roads have worn us out – we are torturing both the cattle and ourselves] etc. In the central area of the wider Serbo-Croatian territory, namely in Bosnia (also Banija, Baranja) there is a noun *nàta* f. unparalleled by form or meaning elsewhere (synonymous to the widespread *патња* „suffering“), illustrated by examples of plain text that exclude the chance of alternations metri causa, due to rhyme or the like: *Ко је то тебе научио? – Пата моја*. [Who taught you that? My suffering did.] or *То је јед, то је пата*. [That is bitterness, that is suffering].

cf. Fasmer III 421), the accented PSl. semivowel yielding a S.-Cr. *-a-* in the root.⁶⁴ But that calls for a Slavistic study (since that verbal theme is poorly attested in the Slavic South, and the meaning is restricted to Russian, even excluding its westward dialects) so for the time being this question must be put aside.

5.3. And last, but not least, against the theory of the Latin origin of Balkanic, at least Balkan Slavic verbs, there is an argument of linguistic geography, a negative find, the value of which is not to be ignored. To the best of our knowledge, Slovenian is the only South Slavic language this verb is unknown to⁶⁵ and that is not irrelevant for our discussion. What distinguishes Slovenian from its other three Southern cognates, in the domain of lexical borrowing, is the fact that throughout history it fell into the sphere of influence of the Western Church, and consequently the Latin language (which includes all its varieties and heirs, even the dialects of Italian –in which the verb *patire* „to suffer, endure“ is very present and quite productive– especially in the zones of direct contact between the two languages, from Istria to the Alps). Had the source of irradiation been Latin, i.e. its late vulgarized form or Balkan Romance successor, it would have been unlikely to avoid only Slovenian and spread throughout the Balkans, among the Slavic and non-Slavic languages alike, all of which (except for most of the western parts of Serbo-Croatian, and to a limited extent Albanian too), on the other hand, are (or used to be, until the Ottoman invasion) in the domain of the Eastern Church – which implies a strong influence of the Greek language, varying from active bilingualism to various degrees of borrowing or calquing, be they lexical, phraseological, semantic or syntactic.

5.3.1. We should also bear in mind that although among the early borrowings from Balkan Romance into Slavic languages, there are several terms pertaining to religion in a wider sense (such as *КОУМ*, *ОЛТАРЬ*, *ПОГАНИН*, *КОЛЕДА*, cf. § 5.1.2. esp. note 35), the verb in **pat-* does not fall in that number⁶⁶, since it was not borrowed through Christian mediation – this is especially true of the Balkan Slavic languages, Macedonian, Serbian, Bulgarian, since the christianisation of their speakers was performed in their native tongue(s) (i.e. Old Slavonic which later evolved into various redactions,

⁶⁴ For more about this phonetic feature cf. Ivić 1974:37 ff.

⁶⁵ This fact has been noticed before (e.g. in Rusek 1983:38), and it is confirmed by the absence of **patiti* or a like verb from the respective volume of F. Bezlaj's *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1995.

⁶⁶ Abstract or more sophisticated lexicon was „imported“ only later, in conditions of bilingualism or at least intensive trading contacts (for terms such as *луитрат*, *замиритат*, *бандуњат*, *абатит*, etc. cf. Popović 593).

further profiled into modern languages), although it took place under Greek patronship. Arumanian was exposed and remained open to Greek influence, while Rumanian, in spite of its Romance roots and foundations, was open to a strong Slavic influence, which eventually resulted in its adopting Greek lexicon via Slavic mediation.

6.0. The aim of this paper was not to reach any final *c o n c l u s i o n s*, but to draw attention to the problem of various etymologies of Rum. *pǎți*, Arum. *pat*, Alb. *pësoj*, Bulg. *пàтя*, Mac. *namu*, S.-Cr. *nàtumu*, to shed some new light onto the Serbian material, examine it, bearing in mind the meagre (and uneven) evidence from other Balkan languages. The aim was also to appeal for a detailed investigation of all sources at the disposal of local linguists, taking into consideration all the dialectological and facts of linguistic geography that can be obtained, thus making it possible to conduct an overall study of the problem which would, in contrasting the facts of each language with those from the others, finally reward every individual Balkan language with a clear picture about the etymology of its own verb in **pat-* „to suffer, endure, etc.“.

REFERENCES

Argirovski

Аргировски, М.: *Грцизмите во македонскиот јазик*, Скопје 1998.

Bauer

Bauer, W.: *Wörterbuch zum Neuen Testament 6.*, völlig neu bearbeitete Auflage von Kurt und Barbara Aland, Berlin / New York 1988.

BER

Български етимологичен речник 1-, София 1971-.

Boerio

Boerio, G.: *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856².

Daničić

Даничић, Ђ.: *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864.

DELI

Cortelazzo, M., Zolli, P.: *Dizionario etimologico della lingua Italiana 1–5*, Bologna 1979–1988.

Dini 2002

Дини, П.: *Балтийские языки*, Москва [transl. of: P. Dini, *Le lingue baltiche*, Firenze 1997.]

DLR

Dicționarul limbii Române VIII/1, Р-пăзui, București 1972.

Ernout/Meillet

Ernout, A., Meillet, A.: *Dictionnaire étymologique de la langue latine I–II*, Paris 1951².

Fasmer

Фасмер, М.: *Этимологический словарь русского языка 1–4*, Москва 1986–1987.

Filipova-Vajrova

Филипова-Байрова, М.: *Гръцки заемки в съвременния български език*, София 1969.

Frisk

Frisk, H.: *Griechisches etymologisches Wörterbuch I–III*, Heidelberg 1973–1979².

Ivić 1974

Ивић, П.: О условима за чување и испадање полугласа у српскохрватском, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XVII/2*, Нови Сад, 37–47.

Lekova 2003

Lekova, T.: Latinismi balcanici e loro presenza nelle miscellanee slavo-meridionali, *Studi in onore di Riccardo Picchio* (offerta per il suo ottantesimo compleanno, Napoli, 27–69.

Lewis/Short

Lewis, C. P., Short, C.: *A Latin Dictionary*, Oxford 1975. [1st ed. 1879.]

Liddell/Scott/Jones

Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S.: *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968⁹.

ΛΚΝΕ

Λεξικό τής κοινής νεοελληνικής γλώσσας. Θεσσαλονίκη 2001.

Meyer

Meyer, G.: *Albanesisches etymologisches Wörterbuch*, Strassburg 1891.

Miklosich

Miklosich, F.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Wien 1880.

Mladenov

Младенов, С.: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, София 1941.

MS

Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, edidit Fr. Miklosich, Vindobonae 1858 – Graz 1964².

Orel

Orel, V.: *Albanian etymological dictionary*, Leiden etc. 1998.

Paparhagi

Paparhagi, T.: *Dicționarul dialectului aromîn, general și etimologic*, I–II, București 1963.

Pokorny

Pokorny, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959.

Popović

Popović, I.: *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.

REW

Meyer-Lübke, W.: *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1992⁶.

RJA

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII, Zagreb 1880–1975.

RMJ

Речник на македонскиот јазик (со српскохрватски толкувања), ред. Б. Конески, Скопје 1986.

RRODD

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, ред. Ст. Илчев, София 1974.

RSA

Речник српскохрватског књижевног и народног језика 1–, Београд 1959–.

RSA mater.

The materials exploited in the composition of RSA.

Rusakov 1987

Русаков, А. Ю.: К вопросу о фонетической адаптации латинской лексики в албанском языке, [in:] *Romano-balcanica* (Вопросы адаптации латинского языкового элемента в балканском ареале – сборник научных трудов), отв. ред. А. В. Десницкая, Ленинград, 127–144.

Rusek 1983

Русек, Й.: Из старобългарската лексика, *Palaeobulgarica / Старобългаристика* VII/4, София, 34-51.

Skok

Skok, P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.

Sophocles

Sophocles, E. A.: *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (From B.C. 146 to A.D. 1100), New York 1887.

Steinke/Vraciu

Steinke, K., Vraciu, A.: *Introducere în lingvistica balcanica*, Iași 1999.

Sytov 1987

Сытов, А. П.: Латинские элементы в глагольной системе албанского языка, [in:] *Romano-balcanica* (Вопросы адаптации латинского языкового элемента в балканском ареале – сборник научных трудов), Отв. ред. А. В. Десницкая, Ленинград, 171–201.

Tiktin

Tiktin, H.: *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* I–III, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden 1986–1989.

Tolstaja 1998

Толстая, С. М.: Труд и мука, [in:] *Язык. Африка. Фульбе*: сборник научных статей в честь А. И. Коваль, Ст.-Петербург, 22–28.

Vasmer 1944

Vasmer, M.: *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin.

Vlajić-Popović 2004

Влајић-Поповић, Ј.: Не(пре)позната континуанта псл. *рѣтати (*рѣтати) на словенском југу, *Rocznik Slawistyczny* LIV, Warszawa, 23–35.

Zett

Zett, R.: *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln / Wien 1970.

Јасна Влајић-Роповић
ПУТЕВИ СТРАДАЊА НА БАЛКАНУ:
испреплетаност *patior* и $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\omega$

Резиме

У раду се предлаже преиспитивање досад претпостављаног латинског порекла рум. *păți*, арум. *pat*, алб. *pësoj*, буг. *pătja*, мак. *namu*, с.-х. *pātiti*, који сви значе „патити, трпети, страдати и сл.“ и образлаже се зашто је, за већину тих балканских глагола, гр. $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\omega$ тј. $\pi\alpha\theta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ вероватнији крајњи предлојак него влат. **patire* < лат. *patior*.

У раду се даје преглед савремене ситуације у сваком језику тако што се констатује обим лексичко-семантичких породица одговарајућих глагола и разматрају се формални, семантички, хронолошки, лингво-географски и други нелингвистички фактори од потенцијалног значаја за утврђивање извора позајмљивања. Анализа је усредсређена на српски језик (тј. српско-хрватски) који се –иако није типичан балкански језик– захваљујући релативном обиљу расположивих података, показао као користан и за општа разматрања, будући да је у њему, по свему судећи, дошло до вишеструког позајмљивања античког пара глагола од њихових различитих наследника у различитим периодима.

У раду се не доносе коначни закључци, будући да је циљ био само да се скрене пажња на проблем различитих етимологија горепомнутих глагола у балканским језицима и боље осветли српски материјал, не губећи ни у једном тренутку из вида његово балканско окружење. И најзад, у раду се позива на спровођење детаљних истраживања свих извора који су доступни локалним лингвистима, што би омогућило збирно сагледавање читавог проблема и затим, унакрсним поређењем чињеница сваког језика, довело до коначне слике о етимологији глагола на **pat-* „трпети, страдати итд.“ у сваком балканском језику понаособ.

Марта БЈЕЛЕТИЋ
Институт за српски језик, Београд

ЈУЖНОСЛОВЕНСКА ЛЕКSIKA У БАЛКАНСКОМ КОНТЕКСТУ

— ЛЕКСИЧКА ПОРОДИЦА ИМЕНИЦЕ *ХАЛА* —

Анстракт: У раду је спроведена семантичка анализа лексичке породице јужнословенске именице **xala*. Семантика деривата у највећем броју случајева проистиче из комплекса значења саме именице („олуја, непогода“, „неман, аждаја“, „створење огромне величине, огромне физичке снаге“, „прождрљив, грамзив човек“ > „ветровит“, „бесан“, „беснети“, „јести“ итд.). Поједина значења, међутим, развила су се под утицајем етимолошки различитих, али формално и семантички блиских лексема, како словенских, тако и несловенских.

0. Овај рад представља својеврсну допуну и наставак нашег прилога посвећеног *хали*, у којем смо се бавили проблемом порекла ове јужнословенске лексеме (в. Бјелетић 2002). Допуну — зато што ћемо, позивајући се на тамо изнете констатације, изложити материјал који тада није био презентирани. Наставак — зато што ћемо овога пута пажњу усмерити на њене деривате.

1. Именицу (*хала*), посведочену у српско-хрватском, македонском и бугарском језику, протумачили смо као јужнословенски, можда још прасловенски дијалектизам **xala*¹, који има паралеле на ширем словенском плану². И док се на северу словенског простора поједина значења

¹ В. тамо и о другим тумачењима (ор. cit. 75-76).

² Уп. каш. *xala* m. „мушкарац високог раста“, чешће *oxala* m., f. „човек или животиња огромног раста“, *oxala* и *xala* „било која ствар великих размера (зграда, мрежа, превелико одело)“ (SEK II 278).

појављују само фрагментарно, на југу је (*x*)ала у потпуности развила свој семантички потенцијал наслеђен из псл. периода³. Именица је првобитно вероватно означавала непогоду, олују⁴ и паралелно с тим демона који је изазива⁵. Будући да су, према народним представама, основни

³ Подсећамо да се јсл. **xala* изводи од псл. основе **xal-* (/ **šal-*), специјализоване за изражавање силовитости, жестине, махнитости стихије, затим и саме стихије (која се према народном поимању изједначавала са демоном који је изазива), а из тог основног значења развила су се и сва остала: „бес“, „лудило“, „прекомерна величина“, „прождрљивост“ итд. (ор. cit. 79).

⁴ Уп. с.-х. *ála* „олуја с градом, непогода“: Алу народ замишља као црни ветар који иде земљом. Где год прође, мора да духне вијор, који врти као сврдао Хо-моље (РСА), „јак, хладан, штетан ветар“: Пукла једна ала, те ће да не опусте Косово (Елезовић), „јак ветар“: Пуче ала па ми преврну сијено Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990), „невреме, вихор, непогода“ Ускоци (СТАНИЋ), *алина* „јак ветар, непогода“ Врање (Злагановић); мак. дијал. *ála* „снежна бура“, *алетина* „јак ветар са прашином“ Свети Николе (Брдарски 1952); буг. *xála* „јак ветар, олуја“: Иде хала, да ся приберемъ въ кжшы (Геров), дијал. *алà* „јак ветар“ Пловдив (Попгеоргиев 1962), *íла* „јака олуја с градом“: Ихтиман (Младенов 1967), „олуја“ Самоков (Шапкарев/Близнев 1967), *алетина* „вихор, олуја“: Дуже се алетина, та руколк’ете однесе — Град ли че е, г’явол ли че е, алетина ли че е ... Граово (Мартинов 1958), *áль* „јака олуја с кишом и градом“ Тројан (Ковачев 1968), „олуја с пљуском“ Севлијево (Ковачев 1970), „јак ветар, хала“ Дедеагач (Бояджијев 1970), *хàль* „олуја“ Попово (Денчев 1970).

⁵ Уп. с.-х. *ála* „митолошка неман, слична аждаји или змају“: За алу се мисли да има од аждахе особиту духовну силу те лети и води облаке и град наводи на љетину (Вук 1818), „некаква животиња која живи у машти народној и чини људима зло“ Косово (Елезовић), „чудовиште, аждаја“ Прошћење (Вујичић), Ускоци (СТАНИЋ), „чудовиште, змај“ Бјелопавлићи (Ћупић 1977:187), *ála* „неман“ Загарач (Ћупићи 1997), *ála* „чудовиште“ Лесковац (Митровић), *алà* „митолошко чудовиште, аждаја, змај“ Пирот (Живковић), *хала* „id.“ Ниш, БиХ, Слобоштина у Славонији (грађа РСА), *халетина* „неман“ (грађа РСА); мак. *ала* „ала, аждаја“, *алетина* (РМЈ); буг. *хàла* „некакво измишљено биће као змај које тобоже шаље ветрове“: Кога врькатъ по небо-то, халы-ты сѣватъ искры отъ облаци-ты — Хала-та е черенъ облакъ на прѣтчки, спуца опашкѣ-тѣ си и пакъ ѣ свива — Кога хала-та си спуца опашкѣ-тѣ, вали порой и залива всичко, „велики змај, господар неког осоја, планине, великог дрвета, предела“, „змај, аждаја“, „самовила, вила“: Хала-та да го строши како н’кое дрво!, *халъ т.* „хала“: Халъ да го срѣтне, та да го халоса, *халатина*: Халатина-та да го отнесе у невидимо, *халетина*, *хàлица*, *хàличка* (Геров), дијал. *ála* „хала“, *алетина* „огромна, страшна хала“ Софија (Божкова 1962), *ála* „хала, митско биће“ Софија (Гълъбов 1965), „митско биће као змај“: Смок на сто години стайал на ала Ихтиман (Младенов 1967), *íль* „id.“ Севлијево (Ковачев 1970), *ála* „id.“ Ћустендил (Младенов 1971).

атрибути овог демона огромна величина, снага и прождрљивост, секундарно су се развила значења: „створење огромне величине“⁶, „човек или животиња огромне физичке снаге“⁷, „прождрљив, грамзив човек“⁸ итд. (ор. cit. 75). Пада у очи скоро потпуни семантички паралелизам српске и бугарске потврде (македонски дијалекатски материјал којим располажемо није довољно репрезентативан да бисмо на основу њега изводили сличне закључке).

1.1. На с.-х. терену именица (*x*)*ала* развила је и значење: *à*ла „тоња“⁹: Нема од жита ништа, убила га ала Прошћење (Вујичић), „маћа“: Убила ми ала жито, попила муња Ускоци (Станић), *ала* „болест биљка изазвана кишом са сунцем“ Кучи, Васојевићи (Сикимић 1996:112), *хала*: Поједоше ујаково благо хала и магла (Ј. Игњатовић, грађа РСА). Сикимић l.c. сматра да јсл. термин *ала* садржи два фолклорно условљена помака: „демон“ > „непогода коју демон изазива“ > „болест коју непогода изазива“ (иако су појмови „непогода“ и „демон“, по нашем мишљењу, у суштини неодвојиви). И заиста, према народним представама, *хала* (и *вила*) као немани падну на земљу у виду магле или облака и тако униште усев (уп. СД s.vv. *хала*, *вила*).

2. У јужнословенским језицима именица (*x*)*ала* формирала је разгранату лексичку породицу (нпр. с.-х. *алав*, *алаветан*, *алити*, *алобија*, *алован*, *аловати*, *аловесан*, *аловит*, *алосати*, *алосија* итд.), коју ћемо овом приликом анализирати са семантичког аспекта (што нужно подразумева и етимолошку анализу).

2.1. Семантика деривата углавном одражава примарна и секундарна значења исходишне именице, чији се семантички дијапазон, као што је већ речено, своди на следећа значења: „стихија“ (> „ветровит“,

⁶ Уп. с.-х. *à*ла „грдосија“: Коњ му ала Црна Река (Марковић 1986).

⁷ Уп. с.-х. *à*ла „створење огромне физичке снаге“ (РСА), Ускоци (Станић), *à*ла „врло снажан човек“: То је ала човек Црна Река (Марковић 1986); буг. *хà*ла „снажан човек, јунак: Каква е хала, може на двоица да надвие; „брз, силовит, помаман“: Хала коњ (Геров), дијал. *алè*тина „јак, снажан, млад мушкарац“ Софија (Гљљбов 1965), *алà* „јак човек“ Самоков (Шапкарев/Близнев 1967), *à*л̃ „јак, необуздан човек“ Тројан (Ковачев 1968), „необуздан, немиран човек“ Севлијево (Ковачев 1970).

⁸ Уп. с.-х. *à*ла „онај који је прождрљив, грамжљив“ (РСА), Ускоци (Станић), „грамзивост“: Уљегла му е ала у срце, „грамзива особа“: Он је веља ала — свега му е мало Васојевићи (Стијовић 1990); буг. *хà*ла „прождрљив човек“: То е една хала, кошто иска да погљне всичко (Геров).

⁹ Овде није јасно да ли се ради о атмосферској појави кише са сунцем, или је у питању ботаничко значење „пламењача“.

„буран“, „силан (о ветру)“¹⁰, „демон“ (> „који има натприродне особине; плаховит, бесан“, „сеновит (о дрвету)“, „вилински“, „беснети, виленети“, „понашати се као хала“, „омађијати, опчинити“, „нагазити на чини“)¹¹, „прекомерна величина“ (> „грдосија“, „дебела и тешка особа, тежак предмет“, „претерано се раскрупњати“, „деформисати се од дебљине“, „огроман, обиман“)¹², „снага“ (> „створење огромне

¹⁰ Уп. придеве с.-х. *аловит/аловит* „јако ветровит“: Ова година је аловита Косово (Елезовић), буг. *аловит* „буран“: Каде ше одиш по тава аловито време? Враца (Хитов 1979); сложенице с.-х. *алџбија* „велика олуја са градом“, одатле *алџбит/алџбитан* „силан, помаман, аловит (о ветру)“, *алџбитњак* „силан, јак ветар“ Врање (РСА).

¹¹ Уп. придеве с.-х. *алџвит* „који има натприродне особине але (о змији, човеку, детету); плаховит, бесан“ (РСА), Веле да е Вукић био аловит и да се био са здувачима Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990), *аловит* „високо и старо дрво“ [из примера се види да је право значење — „сеновит (о дрвету)“]: Над кладанџ је један аловит брес — Само сам у међу оставија аловиту крушку јер се такво дрво не сече Врање (Златановић), „шкодљив, опасан“ [*„зачаран, сеновит“, уп. претходни случај]: Ора је аловито дрво Црна Река (Марковић 1986), *халовит* (о змају, детету, коњу, дрвету, војсци, реци): На халовиту змају кад се човек замори, разболи се и лежи и једва ако остане жив — Смук не бију, јер се с халовитим, крилатим дететом бори против хале и не да крупавици да падне. Оно, кад се бије с халом, узме гределъ и одмах халу устави, и градушка престане Ниш; Они веле да је орахово дрво халовито и да сваку болест разгони ... и свака се неман од њега боји и не прилази му близу (грађа РСА), буг. *халатскый* „вилински“ (Геров); глаголе: с.-х. *џлрти* „рано устајати“(?): Куд алите свако јутро од бијеле зоре Прошћење (Вујичић), *алијем* „беснети, виленети“: Да човечи казују к’ко скиташ како нека белосветска ала и алујеш ноћу, одатле *алујање* „бешћење ноћу, вилењење“: Какво ти је алујање ноће, па не спијеш како човек Лесковац (Митровић), *халџвати* „понашати се као хала“: Халуј, хало, кад ти је још мало! (грађа РСА), буг. *оал’и* „омађијати“: По много места в тоя край има оброчища, заобиколени със стари дџбови дџрвета, които сџчо никој не смее да сече, от страх да не „оградише“, да го не „оал’и нешто“ Ђустендил (Рачева 1993:165), с.-х. *џлосати* „омађијати, опчинити, избезумити“: Сад су њега виле аласале — Кад пас поједе шеву, побеснеће, јер је она „алосана“ - што значи да је летећи на великој висини задувана „алом“; *џлосати се* „нагазити на чини“: Болест највише долази ... кад се ко алоше (РСА), *алосујем (се)* „опчинити се, зачарати се“: Да л’ те ала алосује, је л’ ти змија корен гризе — Аласало га ништо Лесковац (Митровић), одатле *алџсан* „проклет, одбачен(?)“: Нем там да пушташ стоку, тој аласано земљиште Тимок (Динић 1988).

¹² Уп. сложенице с.-х. *алџија* „дебела и тешка особа, тежак предмет“ Врање (Златановић), *алџбитњак* „гломазан човек, грдосија“ Врање (РСА); глаголе буг. *оџлувам* „правити нешто већим него што је потребно“ Софија (Божкова 1962), с.-х. *џлосати* „претерано се раскрупњати“: Аласала сам се као права мечка Ниш (РСА), *алосујем (се)* „деформисати се од дебљине“, одатле *алџсан* „деформисан од дебљине“: Жена му је толико аласана да једва иде Врање (Злата-

физичке снаге“; „снажан човек, јунак“, „брз, силовит, помаман“¹³, „прождрљивост“ (> „прождрљив, грамзив“, „халапљивост, грамзивост“, „халапљивац“, „похлепан, лаком“, „грамзити за јелом“, „давати храну у изобиљу“, „појести, смазати“)¹⁴.

2.2. Постоје, међутим, и значења која не проистичу из семантичког спектра именице, па се може претпоставити да су се развила под утицајем семантички блиских облика који припадају другим лексичким гнездима. До контаминације различитих гнезда долази на нивоу сваког појединачног језика, а најважнији услов за то је формално и семантичко приближавање лексема које им припадају (в. Варбот 2003:57).

Тако су се, као резултат индукције семантике гнезда **xaliti* „прљати“, **xalavъ/*xal'avъ* „неуредан, алкав“ (в. ОС 77-79 s.vv. *xalav*,

новић), *alòsija* „човек тако крупан да његова крупноћа прелази у ругобу, грдосија, слота“: Ја каква је алосија да је и не погледа човек Ниш, Права је алосија од човјека (РСА), *alosiја* „висока и дебела особа“: Боже, колики је алосија: на врата не може да улегне Врање (Златановић), о животињи: ... дојдомо до едну бару ... у њу се ваља една алосија вепар Тимок (Динић 1988), „грдосија“ Црна Река (Марковић 1986), „крупан човек“: Од сам крај си је он так’- голема алосија, такође *alесија* „дембел, крупан човек који не ради“: Алесија, онолики човек а ништи не работи Лесковац (Митровић), буг. *алес* „огроман, обиман“ Ботевград (Илчев 1962).

¹³ Ова значења реализована су само у именици *xala*, не и у њеним дериватима (в. примере у нап. 7).

¹⁴ Уп. именице с.-х. *alosiја* „који једе много, прождрљивац“ Косово (Елезовић), буг. *alosiа* „халапљивост, грамзивост“: Голема е алосиата им, „халапљивац“: Стига си йал, алосиа такава! Враца (Хитов 1979); придеве: с.-х. *алав* „прождрљив, халапљив“ (РСА), *алав* „ненасит, прождрљив“ Ускоци (Станић), „id.; похлепан, лаком“ Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990), одатле *alàvwa* f. coll. „гладне, ненасите особе“, *алавица* „прождрљива женска особа“ Ускоци (Станић), мак. *алав* „халапљив“ (РМЈ), с.-х. *алован* „прождрљив, грамзив“ Сврљиг (РСА), „лаком, незајажљив, незасит“ Прошћење (Вујичић), *аловесан* „прождрљив“ Рудник, *аловит* „id.“ (РСА), буг. *аловит* „лаком, незасит (у физичком и преносном смислу)“: Аловити ора трудно ше израниш — Млого аловит човек е - никоги имане му не стига! Враца (Хитов 1979); глаголе: с.-х. *алити* „грамзити за јелом“ М. Пожаревац, „давати храну у изобиљу“ Дучаловићи (РСА), *схалити* „појести, смазати“ Сјеница (усмено Ј. Влајић-Поповић), *алдсат* „прождерати, уништити“: Такав је ветар, рећеш да те алошеће — Искрљештијо очи да те алоше Косово (Елезовић), одатле *алосан* „алав, прождрљив“ Врање, средњи Тимок (РСА), буг. *алосан* „лаком, незасит: Алосан е - цел леп изеде! Враца (Хитов 1979); сложенице: с.-х. *алобитан* „халапљив, похлепан“, *алобитник*, *алобитница* о прождрљивим, похлепним особама, *алобитњак* Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990).

халити)¹⁵ међу континуанте гнезда именице **xala*, развила следећа значења: *алошем* „умрљати (јелом)“, *алосаник*, *алосаница*, *алосаниче* „прљава особа (човек, жена, дете)“ Призрен (грађа РСА)¹⁶.

Будући да је за гнездо **xaliti* карактеристичан семантички развој „бити неуредан, прљати“ > „шалити се, измотавати се“, уп. буг. *џл’им се* „слинавити“ > „неозбиљно се понашати“ Самоков (в. Петровић 1993:160), могло би се претпоставити да се ово потоње значење одразило у буг. *алувам са* „бити неозбиљан, шалити се“ Ботевград (Илчев 1962)¹⁷.

Супротан смер индукције, од гнезда именице **xala* ка гнезду глагола **xaliti*, довео је до развоја значења буг. *изалуем* „радити нешто необично, нешто што приличи хали“ Граово (Мартинов 1958). У истом извору за овај глагол наводи се и значење — „кварити, упропашћивати“: Што си ми изалил обущата, та на нищо не приличао?, и указује на његову употребу у клетвама: Изалил те бок! Алил те бок!, уп. и буг. *оаљам* „повређивати, кварити“ Ихтиман, такође у клетвама¹⁸: Оалил те господ! Софија, Оалил те бог! Трн, *оален* „зао, луд, ружан, који има много недостатака, повређен“ (Рачева 1993:165-166). Оваква семантика допушта нам да облик *изалуем* сврстамо међу континуанте псл. **xaliti* (в. ЕРСЈ 1:125)¹⁹, а да

¹⁵ Изводећи јсл. **xala* од псл. основе **xal-* (**šal-*), нагласили смо да ово гнездо треба раздвојити од облика груписаних око псл. **xala/*xalъ* „нечистоћа“, **xalati/*xal’ati*, **xoliti* (в. ЭССЯ 8:12-14), будући да су у питању или два хомонимна гнезда (што је мање вероватно), или се ради о раном семантичком диференцирању исте основе, које је водило одвајању и осамостаљивању лексичких породица (Бјелетић 2002:81). То, међутим, није био разлог да не дође до семантичке контаминације континуаната поменутих псл. облика.

¹⁶ Облици *алав* „запуштен, одвратан“ Црна Река (Марковић 1986), *алавица*, *алавко*, *алавче* „аљкава жена, човек, дете“ Црна Река (Марковић 1993), *халав* „гнусан, прљав“ Дубровник (Вук) изводе се од псл. **xalavъ/*xal’avъ* (ЕРСЈ 1:137 s.v. *алав*).

¹⁷ Иако се овај глагол тумачи као деноминал од *ала*, он би се могао схватити и као образовање несвршеног вида од **xaliti*, да у истом пункту није посведочен облик *алтувам са* „понашати се као ала, тј. грубо и непристојно“ (в. ЕРСЈ 1:129 s.v. **аловати*).

¹⁸ У истом контексту у српском језику употребљен је други глагол: Алосал ју бог дабогда, ако вој је мило — Аљосал га бог па му извинул уста на тил Црно-травска Кална (грађа ЕРСЈ).

¹⁹ Међу континуантама псл. **xaliti* налази се и с.-х. глагол из Пирота: *аљнем* „ударити, улубити“, одатле *аљнут* „ћакнут“. Значење „ударати“ могло би представљати примарно значење псл. глагола, уп. рус. дијал. *холить* „шибати, ударати“, из којег се доцније развило значење „физички или ментално оштетити“, присутно у клетвама (l.c.). За семантички помак „ударен“ > „ћакнут, луд“ в. нпр. Влајић-Поповић 2002:148-149.

његово значење „радити нешто што приличи хали“ протумачимо као резултат паретимолошког наслањања на именицу (*x*)*ала*.

2.3. За појаву контаминације лексичких гнезда није пресудно њихово заједничко порекло, будући да се у процесу фонетског, морфолошког, морфолошког и семантичког развоја међусобно приближавају облици потпуно различите провенијенције. То значи да је сасвим могућа, и легитимна, контаминација идиоглотских и алоглотских лексема²⁰.

Као што је и сам митски лик *хале* као змијоликог бића настао тек пошто су се Словени доселили на Балкан (у процесу сударања и мешања словенског и балканског митолошког система)²¹ — тако је до одређених контаминација дошло тек у балканском језичком окружењу.

С.-х. глагол *алосати* „омађијати, опчинити“ (објект човек или животиња, субјект *ала*, *вила*), *алосати се* „нагазити на чини и разболети се“, одатле *алосан* „луд; уклет“ тумачи се као деноминална изведеница од (*x*)*ала* суфиксом грчког порекла *-ос-ати* (ЕРСЈ 1:131 s.v. *алосати*). Формално идентичан, али семантички различит глагол добро је потврђен у македонском и бугарском језику, уп. мак. *алоса* „ударити, озледити; упропастити, уништити“, *алоса се* „озледити се; упропастити се“, одатле *алосан* „озлеђен, повређен; сулуд, шашав“ (РМЈ), буг. *халóсамъ*, *халóсвамъ*, *халóсувамъ* „гурати; ударати; упропашћивати“, одатле *халóсаный* „ударен, луд, сулуд“, *халóсникъ* „ударен, халосан човек“, *халóсница* „ударена, халосана жена“ (Геров), дијал. *алòсвам/алòшем* „јакó ударати“ Софија (Гълъбов 1965), *алòсан* „занесен, ударен“: Оди като алосан Враца (Хитов 1979), *ълòсьм съ* „ударати нечим; изигравати глупака“ Тројан (Ковачев 1968). Неки аутори тумаче бугарски глагол као грецизам, изводећи га од гр. *χαλ(v)ω* „рушити, уништавати“, конј. аор. *χαλώσω* (Филипова-Байрова 1969:169), али у светлу с.-х. потврда не можемо са сигурношћу установити да ли је реч о позајмљеници, или се ради о преузимању значења формално блиске стране речи. Решавању проблема не може допринети ни партицип *алосан* „луд“, будући да његово значење може бити резултат универзалног семантичког помака „ударен“ > „луд“ (уп. *алнут*, нап. 19), али се психичко стање које он означава може третирати и као последица дејства нечисте силе: *Алосан* - који је полудио, коме су але узеле памет или здравље — Какав

²⁰ О овој врсти контаминације, на примеру руске дијалекатске лексике, в. Галинова 2001:40-48.

²¹ Ликови *хале* (и *ламње*) као митских штеточина и опасних бића формирали су се кроз сложен процес синтезе негативних карактеристика змије и локалних старобалканских представа о страшним и крвожедним женским демонима (Беновска-Събкова 1995:94-95).

је овај човек, к'о да га је ала алосала — Кад болесник падне у занос, народ мисли да се он тада бори са алама, и кажу за таквог човека да је алосан (РСА).

У бугарском је разматрани глагол у извесним случајевима претрпео утицај континуаната посл. **xaliti* „мазити“, које карактерише двојна семантика: „прљати“ и „мазити“ (уп. ОС 78-79 s.v. *xaliti*, ЕРСЈ 1:124-125 s.v. *aliti*¹). Тако се према облицима: *алим* „мазити, размазити“ Годеч, Тустендил, *наалим се* „навићи се на нешто лоше“ Трн, *поалувам, поалувам* „размазити, распустити“ Софија, Самоков, *уалувам* „мазити“ Годеч, Трн (Рачева I.c.) развило значење буг. *џлџвџм сџ* „надмено се држати, пренемагати се“, *џлусник* „пренемагало, уображенко“ Севлијево (Ковачев 1970); уп. и БЕР 4:567 s.v. *нахал*.

У српском пак језику код овог глагола запажа се утицај једне друге алоглотске основе. Глагол *алџше се* у значењу „запустити се, занемарити се“, одатле *алџсан* „сатрвен неком недаћом; запуштен“ из Црне Реке доводи се у везу са именицом *ал* „велика прљавштина“, „ђубре; смрад; беда, немаштина, јад“, „нечовек²²; врло сиромашан и запуштен човек“, „бедна породица; сиротиња; прљав човек“, која се и сама тумачи као контаминат словенске речи **xalъ* „прљав(штина)“ и балканског турцизма *хал* „беда, невоља; имовно стање“ < тур. *hal* „стање, околност“ (уп. ЕРСЈ 1:131 s.v. *алосати*; id. 94-95 s.v. *ал*¹).

И обрнуто, придев *алан* из Васојевића, изведен од именице *ал*, своје значење „ситан, закржљао (о плоду, семенци)“²³ вероватно дугује утицају глагола *алџати се* „оболети, закржљати (о жити)“: Што се ово жито много алосало, слабо је, није одрасло из Прошћења (id. 94), уп. и буг. *оалјак* „коров у жити; лоше зрно“ (Рачева 1993:166), с.-х. *алџбитина* „жито или трава убијени алом, пламењачом“ Ускоци (Станић).

Са свим поменутиим лексемама вероватно стоји у вези и пејоратив *алриште* „нешто слабо, безвредно; рђава, слаба особа“ Ускоци (Станић), *алиште* „брука, срамота“: Све ћу расипем, па си глеј после алиште — Гледам му алиште Лесковац (Митровић), али се његов непосредни етимон не може утврдити (в. ЕРСЈ 1:126 s.v.).

3. Спроведена семантичка анализа деривата именице (*х*)ала показује да су они у највећем броју случајева реализовали семантички потенцијал наслеђен из прасловенског периода.

Поједина значења, међутим, развила су се као резултат контаминације са генетски различитим, али формално и семантички блиским гнездима.

²² Уп. и буг. *приалъ* „лош човек“ (БЕР 5:690).

²³ Поред „јакко сиромашан, бедан; јакко мршав“.

Разматране лексеме контаминирале су се, пре свега, са сазвучним словенским облицима, континуантама псл. **xaliti*, **xalavъ/*xal'avъ*. У том процесу остварена је двосмерна семантичка индукција, од гнезда **xaliti* ка гнезду **xala*, и обратно.

У балканском језичком окружењу дошло је до семантичког преплитања и са фонетски сличним алоглотским лексемама, грецизмима (< гр. χαλ(ν)ῶ) и турцизмима (< тур. *hal*). И у овом случају извршена је двосмерна семантичка индукција, од позајмљеница ка домаћим лексемама, и обратно.

Анализа презентираниог материјала показује да није увек могуће спровести прецизно разграничење облика према етимолошком критерију, будући да у процесу контаминације понекад долази до потпуне неутрализације семантичких и формалних разлика међу њима (слично и Галинова 2001:25).

БИБЛИОГРАФИЈА

БД

Българска диалектология, Софија.

Беновска-Събкова 1995

М. Беновска-Събкова, *Змеят в българския фолклор*, Софија (друго фототипско издање).

БЕР

Български етимологичен речник, Софија 1971—.

Бјелетић 2002

М. Бјелетић, *Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. (x)ала, Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, 75–82.

Божкова 1962

З. Божкова, *Принос към речника на софийския говор*, БД I, 241–273.

Бояджијев 1970

Т. Бояджијев, *Из лексиката на с. Дервент, Дедеагачко*, БД V, 223–243.

Брдарски 1952

Д. Брдарски, Зборови од Светиниколско, *Македонски јазик* III/3, Скопје, 67–72.

Варбот 2003

Ж. Ж. Варбот, К типологии взаимодействия этимологических гнезд, *Studia etymologica Brunensia* 2, Praha 2003, 57–62.

Влајић-Поповић 2002

Ј. Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошког речника*, Библиотека Јужнословенског филолога 21, Београд.

Вујичић

М. Вујичић, *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица 1995.

Вук

В. Стефановић–Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1898³.

Вук 1818

В. Стефановић–Карацић, *Српски рјечник*, Беч.

Галинова 2001

Н. В. Галинова, К изучению явления контаминации в лексике говоров Русского Севера, *Этимологические исследования* 7, Екатеринбург, 25–48.

Геров

Н. Геров, *Речник на българския език*, София 1975–1978 (репринт).

Гъльбов 1965

Л. Гъльбов, Говорът на с. Доброславци, Софийско, БД II, 3–118.

Денчев 1970

В. Денчев, По-особени думи и изрази в говора на с. Бракница, Поповско, БД V, 245–257.

Елезовић

Г. Елезовић, Речник косовско–метохиског дијалекта, СДЗб IV (1932), VI (1935).

ЕРСЈ

Етимолошки речник српског језика, Београд 2003—.

ЭССЯ

Этимологический словарь славянских языков, Москва 1974—.

Живковић

Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.

Златановић

М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.

Илчев 1962

С. Илчев, *Към ботевградската лексика*, БД I, 183–205.

Ковачев 1968

С. Ковачев, *Троянският говор*, БД IV, 161–242.

Ковачев 1970

Н. Ковачев, *Речник на говора на с. Крџвеник, Севлиево*, БД V, 5–52.

LB

Балканско езикознание / Linguistique balkanique, София.

Марковић 1986

М. Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*, СДЗБ XXXII, 245–500.

Марковић 1993

М. Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*, Књига II, СДЗБ XXXIX, 149–398.

Мартинов 1958

А. Мартинов, *Народописни материали от Граово, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XLIX*, София, речник 773–789.

Митровић

Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.

Младенов 1967

М. Младенов, *Лексиката на ихтиманският говор*, БД III, 3–196.

Младенов 1971

М. Младенов, *Из лексиката в Кюстендилско*, БД VI, 137–150.

ОС

Огледна свеска, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога 15, Београд 1998.

Петровић 1993

С. Петровић, *Об одном псевдотурцизме: сербохорв. алити „баловати“*, LB XXXVI/2, 159–163.

Попгеоргиев 1962

С. Попгеоргиев, *Из лексиката на с. Чешнегирово, Пловдивско*, БД I, 207–217.

Рачева 1993

М. Рачева, Ещо раз о сербохорв. *алити* „баловать“ и его славянских соответствиях, ЛВ XXXVI/2, 165–166.

РМЈ

Речник на македонскиот јазик, ред. Б. Конески, Скопје 1986.

РСА

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Београд 1959—

СД

Славянские древности 1, Москва 1995.

СДЗб

Српски дијалектолошки зборник, Београд.

СЕК

W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, Warszawa 1994—.

Сикимић 1996

Б. Сикимић, Народни називи за кишу са сунцем, *Наш језик* XXXI/1–5, Београд, 110–120.

Станић

М. Станић, *Ускочки речник 1–2*, Београд 1990.

Стијовић 1990

Р. Стијовић, Из лексике Васојевића, СДЗб XXXVI, 121–380.

Ћупић 1977

Д. Ћупић, Говор Бјелопавлића, СДЗб XXIII, 1–226.

Ћупићи 1997

Д. Ћупић и Ж. Ћупић, Речник говора Загарача, СДЗб XLIV.

Филипова-Байрова 1969

М. Филипова-Байрова, *Грџки заемки в съвременния български език*, София.

Хитов 1979

Х. Хитов, Речник на говора на с. Радовене, Врачанско, БД IX, 223–342.

Шапкарев/Близнев 1967

И. Шапкарев, Л. Близнев, Речник на самоковския говор, БД III, 197–291.

Marta Bjelitić

SOUTH SLAVIC LEXICON IN BALKANIC CONTEXT

(THE WORD FAMILY OF THE NOUN XALA)

S u m m a r y

The paper offers a semantic analysis of the word family of the South Slavic **xala*. Attested in Serbo-Croatian, Macedonian and Bulgarian, this noun originally used to denote both the storm, tempest and the daemon causing it. According to popular beliefs the principal attributives of **xala* are enormous size, strength and obesity, so the noun has secondarily developed such meanings as „a huge creature“, „a man or animal of enormous physical strength“, „an obese, greedy man“. The semantic complex of the noun proper has yielded various meanings of nominal derivatives, such as „windy“, „angry“, „to rage“, „to eat“, etc.

Certain meanings within this word family have been developed under the influence of etymologically diverse, but formally and semantically close lexemes, Slavic (e.g. **xalъ* „dirt(y)“, **xaliti* „to hit; pet“) as well as non-Slavic (e.g. Gk. χαλ(ν)ῶ „destroy, demolish“, Tur. *hal*).

Снежана ПЕТРОВИЋ
Институт за српски језик, Београд

ПУТЕВИ ЛЕКСИЧКОГ ПОЗАЈМЉИВАЊА НА БАЛКАНУ ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ ИЗ АЛБАНСКОГ У СРПСКОМ ПРИЗРЕНСКОМ ГОВОРУ

Апстракт: У раду се етимолошки анализирају следеће позајмљенице из албанског у српском призренском говору: *бајмак* т., adj. indecl. „(човек или животиња) кривих ногу“, *цуб* adj. indecl. „кратак; кус“, *цуб* т., adj. indecl. „хајдук, одметник“, *ћул* adj. indecl. „потпуно мокар“, *ћиза* f. „врста ситног, трошног сира“, *глистра* f. „глиста“, *корсе*, *корсем*, *крсем* adv. „тобоже, кобајаги“, *кулме* п., *куљма* f. „врх крова“, *љајка* f. „лаж“, *љанер* т. „мангуп“, *љочка* f. „душа, срце“, *љум* adj. indecl. „драги“, *љунга* f. „израслина, оток“, *путарка* f. „осушена и усољена рибља икра“, *равш* adv. „равно“, *роктар* т. „слуга, најамник“, *шкрет* adj. „пуст“, *шкрум* adj. indecl. „потпуно сув“.

Проучавање албанско-словенских и, уже гледано, албанско-српских језичких контаката има значајну традицију и обухвата велики број студија и радова посредно или непосредно посвећених тој теми¹. Посебну пажњу научника привлачили су међусобни утицаји ових језика одражени на нивоу лексике, а резултати тих истраживања превасходно су допринели проширивању сазнања из области историје, дијалектологије и етимологије албанског и словенских језика, као и балканологије. Утицај албанског језика на српски, осим у мањем броју случајева, ограничен је на области међусобних додирова двају народа и језика – Црну Гору и Косово и Метохију. Досадашња проучавања су стога показала да позајмљенице из албанског припадају углавном дијалекатској лексици, као и да се могу сврстати у неколико одређених семантичких група. Међутим, за потпунију слику српско-албанских лексичких односа било

¹ За преглед литературе која обрађује српско-албанске језичке односе в. Станишић.

би потребно детаљније истраживање што већег дијалекатског корпуса оба језика.² Испитивања српских народних говора, пре свега оних који се налазе у непосредном додиру са албанским језиком, донело је последњих деценија обиље нове лексичке грађе. Етимолошка обрада тог материјала свакако би предочила досада незабележене позајмљенице из албанског језика у српском и на тај начин омогућила успостављање нових и проширивање постојећих изоглоса, као и исцрпнију анализу међујезичке интерференције на Балкану.

Предмет овог рада, међутим, нису речи из новијих лексикографских издања, већ из збирке речи из Призрена Димитрија Чемериџића. Она се, у рукопису, налази у Институту за српски језик САНУ у Београду и представља драгоцену ризницу језичких података о српском говору овога града³. Постоје два главна разлога због којих смо се одлучили да овом приликом анализирамо речи из овог извора. Први је лингвистички – речи за своју збирку Чемериџић је сакупљао у првој половини XX века и оне одражавају једно старије стање лексике српског говора из Призрена. Други је културно-историјски и тиче се самог града Призрена као једне специфичне мултиетничке средине. Он је, за разлику од многих других градова на овим просторима, током више векова успевао да опстане као једна мултинационална и мултиконфесионална средина у којој је суживот био на завидном нивоу толеранције⁴. Многи истраживачи, историчари, путописци, говоре о Призрену као о граду национално хетерогеном али хомогеном по менталитету формираном током дугог заједничког живота⁵. Вишевековни суживот различитих народа, на првом месту Турака, Срба и Албанаца у Призрену, оставио је крупна сведочанства „многоструког узајамног утицаја, што се можда најрељефније одразило у њиховим говорима“ (Jusuf 14). Овај рад стога и јесте покушај да се евидентирањем и анализом само дела албанских позајмљеница у српском призренском говору допринесе бољем увиду у ширину и нивое међујезичких контаката у тој средини. Одабране речи нису посматране изоловано – навођене су паралеле из других српских говора, као и из осталих балканских језика из нама доступних извора. Оне су само део богате лексичке грађе и не представљају исцрпан списак речи албанског порекла, чија би комплетна анализа далеко премашивала

² О томе в. Петровић 1983:195.

³ О њој детаљније Реметић 1996:339-342.

⁴ Рецимо, треба имати у виду да се „Турци ни у једном српском насељу нису држали (нити се држе) тако дуго и у толиком броју као у Призрену“ (Реметић 1996:338).

⁵ Уп. Jusuf 15.

обим једног чланка. Критеријум по коме су изабране је тај да до сада нису биле регистроване у основним етимолошким приручницима (Skok) и радовима који обрађују албанске позајмљенице у српском језику (уп. Станишић) или да као такве нису биле препознате⁶. У том смислу, посебно су занимљиве потврде из Елезовићевог речника, које су, иако доступне, биле промакле не само Скоку него и Хенрику Барићу, оштром критичару Елезовићевог речника и етимологија⁷. Ради прегледности, подељене су у четири групе: *локалне позајмљенице, шири српски албанизам, позајмљенице заједничке српском и македонском и албанизми у српском распрострањени и у другим балканским језицима*.

1. Локалне позајмљенице⁸:

Само у призренском српском говору забележена је именица *љајка* f. „лаж: Пушти јену љајку па па отиде – Не тражи от њега друго, а љајке колико оћеш“ (Чемерикић). Она представља локалну позајмљеницу од алб. *lajka; lajkë* f. „ласкање, улагивање“ (Orel 210)⁹.

Придев *љум* adj. indecl. „драги: Учини ми тај добро, љум куме – Љум бацо, немој да се љутиш – Оди да вечерамо, љум прико“ (Чемерикић) такође је хапаксна потврда из српског призренског говора.¹⁰ Он се може извести од алб. *lum* „срећан, благословен“ (Orel 234).¹¹ Skok 2:339 има ову албанску реч само као паралелу s.v. *ljub*.

⁶ У овом раду није улажено у проблеме различитих тумачења порекла албанских речи. Као референтни консултовани су новији етимолошки приручници (Orel, Ylli) који у одредницама доносе и старију релевантну литературу.

⁷ В. Х. Барић, Елезовић Глиша, Речник косовско-метохишког дијалекта, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* XV/1-2, Београд 1935, 270-290.

⁸ Оне би се могле прецизније назвати градске или призренске. Неке од њих потврђене су само у српском призренском говору, док неке имају паралеле и у говору Турака из Призрена. Пошто је објављена турска грађа обимом значајно мања од српске, па постоји могућност да адекватне речи постоје, само нису забележене, оне су сврстане у исту групу.

⁹ В. тамо дискусију о етимологији албанске речи. Орел, као највероватније, прихвата изворно албанско порекло, а као мање уверљива помиње тумачења ове речи као позајмљенице из грчког или словенских језика.

¹⁰ Код ове речи Чемерикић је додао напомену да се она чује „по селима где је наш живаљ у додиру са Арбанасима; у вароши се чује ређе, а првенствено код скоријих досељеника“.

¹¹ Уп. примере: *lumi ti (i lumit ti)* „благо теби“, *lum loci* „драги мој“ (FShS). Порекло албанске речи изводи се од палб. **lubna*, што је придев на **-no* < ие. **leubh-* „воleti, желети“ (Orel l.c.).

У групу локалних српско-турско-албанских изоглоса спадају и следеће речи: срп. дијал. *љóчка* f. „реч којом се изражава миљење, милошта, као кад би се рекло: душа, злато, љубав, срце: Ти си моја љочка – Оди при нане своје, љочко нанина“ Призрен (Чемерикић) и тур. дијал. *loçko* „драг, мио“ Призрен (Jusuf). Иако немамо потврде из албанског призренског говора, већ само из стандардног језика, извесно је да ове речи воде порекло од алб. *loçk/ë* f. „очна јабучица“, фиг. *~a e zemrës* „душо моја, срце моје, голубе мој“ (FShS). Ова реч сродна је са алб. *loc* m. „драган“, а обе су протумачене као аутохтоно албанске (Orel 230).

Само у српском говору из Призрена потврђена је реч *путарка* f. „рибља икра усолена и осушена у својој опни“ (Чемерикић)¹² а њен непосредни етимон је алб. *putarg/ë* „бутарга, икра, ребља јаја, мрест“ (FShS). Албанска реч је романизам, од вен. *botarga*, *buttarga* „id.“¹³ изворно, највероватније, грчког порекла¹⁴. У Далмацији и Црногорском приморју забележене су бројне потврде овог романизма, непосредног рефлекса венецијанске речи: *бúтараг* Бијела, *бумáрга* Будва, Доброта, Молат (Skok 1:245), *бúтáрга* f. Корчула, *бум^оáрга* Вргада, *бúтá рда*, *бумардáши* Трпањ, *бумарга*, *бумарган* adj. Бока (Vinja 1:90), *бумáрга*, *бумáрда* Бока (Lipovac-Radulović 1981), *ботарга*, *ботарган* adj. Будва и Паштровићи (Lipovac-Radulović 1997). Скок наводи и лексему *путарга* из говора Албанаца из Улциња¹⁵ (Skok l.c.). Директно из грчког у српски ова реч је преузета у облику *авгумар* „id.“ Скадар (Вук)¹⁶. Све оне представљају део лексичке породице распрострањене широм Средоземља, а фонетске варијанте на нивоу српско-хрватског језика откривају путеве преношења реалије и, сходно томе, саме речи, као и сфере доминантног утицаја појединих култура, које би се могле не само географски, већ и хронолошки, раслојити.

¹² Примери у Чемерикићевој збирци су углавном из тефтера, што може сведочити о томе да је ова реч већ била изашла из живе употребе у време када је он сакупљао грађу.

¹³ За прелаз *b- > p-* код албанских романизама уп. *pagëztoj* < лат. *baptizare*, *prokë* < ром. **brocca* (Orel 308, 347).

¹⁴ За најновију литературу и етимолошку дискусију о овој речи в. Vinja 1:90. Изворно порекло грчке речи није сасвим јасно, а у појединим речницима за италијанске и француске речи даје се арапско порекло (уп. Skok 1:245, Vinja l.c.).

¹⁵ Та реч се вероватно налазила у његовој личној картотеци и потиче, по свему судећи, од усмене потврде јер под овом лемом не даје упућеницу за извор из којег је могла бити ексерпирана.

¹⁶ О пореклу ове речи и њеним балканским паралелама в. ЕРСЈ 48.

Придев *шкрѐт* „пуст“ бележи Чемериџић у српском призренском говору. У турском говору из Призрена налазе се следећи глаголи: *škretet*¹⁷ „упропастити“ *škretol* „упропастити се“ (Jusuf) чији саставни део представља реч *šket*¹⁸ у склопу са тур. глаголима *etmek* „чинити“ и *olmak* „бити“. Иако то у дефиницији српске речи није наглашено, примери из грађе: Утепа се работаћи тој лојзе е шкрет му останало –Ка помреше мужи, угаси се тај кућа, учини се шкрет, упућују на закључак да се и код призренских Срба придев није користио самостално већ као непроменљива реч у саставу са глаголима *остати* и *учинити*. Ове речи су позајмљенице од алб. *shkret, shkretë* adj. „пуст“ < лат. *sēcrētus* „посебан, одвојен“ (Orel 423).

За именицу *рџмап* т. „момак, слуга, најамник“ Призрен (Чемериџић), нисмо нашли паралеле на српском, ни на балканском терену. Она је позајмљеница од алб. *rrogëtar* т. „слуга“ (FShS). Порекло албанске речи различито је тумачено – Meyer 367-368 је изводи од нгр. *рџа* „плата, најам“ = слат. *roga* „id.“, док је Орел третира као варијанту од алб. *rotar* „слуга“, изведену од алб. *rrogë* „ливада“, словенског порекла, од слов. **rogъ* „рог; планински гребен“ (Orel 374, 388)¹⁹.

У српском језику потврђене су следеће лексеме: *бајмак* т. и adj. indecl. „кривоног челаде, са ногама у „о“ Призрен (Чемериџић); „коњ који при ходу заплиће коленима задњих ногу; човек у кога су ноге извијене“ Призрен (РСА), *бајмаклија* adj. indecl. „онај који има криве ноге“ Призрен (Чемериџић). Иста реч налази се и у албанском *bajmak* „кривоног“ „(крава) кривог хода“ и протумачена је као позајмљеница од тур. *paytak, (ği), baytak* „кривоног“ (Boretzky 1976:20). Boretzky 1975:191 даје потврде за прелаз почетног турског *p-* у алб. *b-*, али на основу примера није јасно да ли се та промена, у неким случајевима, могла одиграти још у самим турским дијалектима. Што се тиче промене тур. *-t-* у алб. *-m-* она није објашњена. Како за ову реч, за сада, нисмо нашли паралеле у другим балканским језицима, на основу њеног ограниченог ареала у српском (само град Призрен), као и због фонетског лика, на нивоу српског језика она се са више вероватноће може окарактерисати као позајмљеница из албанског него као о турцизам.

¹⁷ Код Jusufa у речнику глаголи су наведени у облику 2. l. sg. императива.

¹⁸ И у турском говору је ова реч, највероватније, придев премда врста речи није одређена у самом извору.

¹⁹ В. тамо и осталу литературу релевантну за етимологију ових речи. Занимљиво је да их новији радови који се баве словенским позајмљеницама у албанском (Ylli, на пример) не помињу. Уп. и Станишић 38.

2. Ш и р и с р п с к и а л б а н и з а м , потврђен и ван територије града Призрена:

Именица *glištra* f. „глиста“ забележена је, осим у Призрену, и у збирци речи из Црне Горе (РСА). Поред овог облика, код Чемерицића се налазе и следеће потврде: *glištrav* adj. „који пати од глиста“²⁰, *glištre - om*, *glištre - omi*, *gle - om* m. indecl. „некаква трава коју је за турске владавине наш свет употребљавао за справљање лека противу глиста“. Основни облик је позајмљеница од алб. *glistër* „id.“ f. pl. *glistra*. У албанском се ова реч тумачи као позајмљеница од слов. **glista* > **glistë* > *glistër* (Orel 118-119; Ylli 80). Сложеница *glištre - om*, *glištre - omi* представља спој албанске речи и турског *ot* „трава, биљка“, која, у овом облику, као позајмљеница није регистрована у Чемерицићевој збирци, нити на ширем српско-хрватском терену, као ни у нама доступним албанским речницима.²¹ Формално, она представља турску изафетну конструкцију **glistre oti* и, премда као таква није забележена у турском призренском вокабулару, могло би се претпоставити да је преузета из локалног турског говора или по том моделу сачињена у локалном српском или албанском говору. Скок нема ове српске потврде, али s.v. *glišta* бележи алб. *glistrë* као позајмљеницу (Skok 1:570).

У српском и у турском призренском говору налази се реч *лъáпер*, *љафтер* m. „мангуп“ Призрен (Чемерицић), *laper* „id.“ Призрен (Jusuф). Исту реч забележио је Елезовић, у допунама свог речника *лъáпер*, *лъáпёр*, m. „id.“ Косово (Елезовић II 526), уз напомену да му није познато њено порекло. Ове речи су позајмљене од алб. *laper* „скитница, олош, битанга“ (FShS) које је, највероватније, у вези са алб. *lapër* „трбушина, подваљак“, adj. „зао, глуп“ (Orel 213 s.v. *lapë*)²².

Придев *цѹб* adj. indecl. „кратак, кус“ Косово (Елезовић II 426), *цѹб*, *цѹба* adj. „кус, окрњен: Мита има цубога коња – Донеси ми туј цубу конату“ Призрен (Чемерицић), *цѹб* adj. indecl. „са кратким репом или кус“ сев. Метохија (Букумирић 2000:168) шире је распрострањен на Косову и Метохији, иако нису нађене паралеле у суседним, балканским језицима. У северној Метохији потврђене су и изведенице *цѹба* f. „назив кусасте женке неке животиње“, *оцѹбит* pf. „учинити кусим“ (id. 166; 168). Порекло води од алб. *cub*, *cubi* „id.“ које спада у ране словенске позајмљенице < слов. **čubъ* „чуперак косе; нешто одсечено“ (Orel 48).

²⁰ У Чемерицићевој збирци није забележен облик *глиста*, нити *глистав*.

²¹ Код Чемерицића постоји само *отлукана*, *отлукања* f. „стаја за смештај и чување кабасте сточне хране“ < тур. *otlukana* „id.“ (в. и Škaljić s.v.).

²² Orel l.c. сматра да се ради о аутохтоној албанској речи, континуанти палб. **lapā* (у вези са лит. *lāpas* „лист“, гр. λολός „љууска“).

У два извора са Косова и Метохије забележене су следеће именице *џуб*, *џубаћ* m. „хајдук, одметник“ Косово (Елезовић II 426), *џуб*, *џуба* m. „разбојник, одметник, хајдук: Аца Данин син искочија џуб (одметнуо се) –Брат му је биринци џуба у Ђаковъчку наију“ Призрен (Чемерикић)²³. Оне потичу од алб. *sub* m. „id.“ које је у етимолошкој литератури објашњено на два начина – као позајмљеница из германског, односно као реч словенског порекла²⁴ (Orel 48).

3. Албанске позајмљенице заједничке српском и македонском:

У српском говору у Призрену потврђена је следећа реч: *равш*, *рафш* adv. „равно“, са глаголом *учинити* „сравнити са земљом: Русте Кабашиу заптије изгореше кућу – равш гу учинише“ (Чемерикић). Она има паралелу у македонској потврди из Дебра: *равш* „опустошен, сравњен, изравњан“, у изразу: *се стори равш* „опустошен, сравњен (о изгорелој кући)“ (БЕР 6:142). Ове лексеме су пореклом од алб. *rrafsh* adv. „равно“, која припада породици албанских речи позајмљених од слов. **orvъnъ* (Orel 376-377; Ylli 227). У албанском, такође, постоји израз *e bëri shtëpinë rrafsh me tokë* „сравнити кућу са земљом“ (FShS). Постојање ових аналогних конструкција у сва три језика: глагол који значи „учинити“ + *равш/rrafsh*, допушта могућност да се ради о позајмљивању целог израза у македонски и српски језик, са превођењем основног глагола, што је, иначе чест случај код сличних израза турског порекла. Skok 2:113 s.v. *ravan*² и Станишић 1995:89 имају забележену само албанску реч као позајмљеницу из српског.

Именица *љунга* f. „гнојава гука; некаква израслина, оток“ Призрен (Чемерикић), *љунга* „чворуга“ Средска (збирка речи Новице Љамића) осим у Призрену и Средској забележена је и у тетовском говору: мак. дијал. *љунга* „id.“, *љунгест* „са отеклином на глави“ село Једоарце²⁵. Ове речи воде порекло од алб. *lungë* f. pl. „оток, тумор“ (Orel 235)²⁶.

²³ У свом чланку срп. *џуб* < алб. *sub* помиње Omati 1989:53, али без извора и литературе, па није јасно одакле је та потврда.

²⁴ У том случају стоји у вези са алб. *sub* „кус“, в. раније анализирано срп. *џуб* „id.“.

²⁵ Ова македонска потврда се налази у збирци речи Ј. Тасевог, *Македонски јазик* III/8-9, 1952, 217. Исте речи преузима БЕР мењајући оригиналну графију у *љонга*, *љонгест* (БЕР 3:580).

²⁶ Порекло саме албанске речи било је предмет проучавања бројних аутора, а коначно решење није општеприхваћено. Ореп је тумачи од палб. **lunkā* од ие. **leu-k-* „савити“ (Orel 235).

Као етимон македонске речи БЕР 3:580 наводи исту албанску лексему, али истовремено указује и на *лунки* које се пак упућује на *лунка*¹ што се изводи од *луна*¹ (БЕР 3:508; 510; 513)²⁷.

У српском говору Призрена забележена је лексема *ћул* adj. indecl. „покисао до голе коже, мокар, гола вода“. Она се најчешће користи са глаголима *учинити*, *направити*: Ознојија се, ћул се учинија Призрен (Чемерикић), *ћуљ се напраија* Призрен (усмено Р. Младеновић). У склопу са домаћом речи, придевом или именицом сличног значења, потврђена је у Призрену: Дођоше ћул мокри (Чемерикић)²⁸ и у македонском дијалекту: *tjul'* indecl. ~ *voda* „сасвим мокар“ Радожда – Вевчани (Hendriks 293). Порекло ових речи је од алб. *qull* m., adj. „каша; кашаст“, adv.: *jam bërë qull si pula në shi* „мокар до голе коже, сасвим мокар“ (FShS)²⁹.

На Косову и Метохији забележена је именица *куљма* f. „врх од крова на кући“ Призрен (Чемерикић), *куљме* „id.“ n. Косово (Елезовић I 341), *кул'м* m. „кров“ сев. Метохија (Букумирић 2000:165). Иста реч налази се и у призренском турском говору *kulm* „кров“ Призрен (Jusuf). Оне воде порекло од алб. *kulm* „кров“ < лат. *culmen* „id.“ (Orel 202)³⁰. Са овим речима у вези је и мак. дијал. *кулум* „кров“ Радожда – Вевчани (Hendriks 267).

4. Албанизми у српском распрострањени и удругим балканским језицима:

Још једна од две речи у овом раду које су, на српском терену, потврђене и ван територије Косова и Метохије јесте прилог *корсе*, *корсем*, *крсем* „тобож, ђоја, бајаги“ Косово (Елезовић I 314), *корсем* Па ја лего мало да посијем, *корсем* мало: три дана до пладне Призрен (Чемерикић), *кѡрсем*, *тѡкорсе* „id.“, *тѡкоршњи* adj. „тобожњи“ (Вук)³¹. Облици *токорсе*, *то-*

²⁷ Буг. *луна*¹ „жућкаста или тамна пегица на кожи“ изводи се од *луница* „id.“ које се објашњава као позајмљеница од рум. *alunița* „id.“, али се не искључује ни веза са *луна*¹ „месец“ (БЕР 3:508).

²⁸ Уп. и мак. дијал. *стана кул* без значења (цитирано према Murgatj 84).

²⁹ Ореел албанску именицу доводи у везу са глаголом *qull* „поквасити“, а све изводи од палб. **klusla* које је у вези са гр. κλύζω „испрати“, лат. *clui* „чистити“. Детаљније о овом објашњењу и другачијим етимолошким решењима в. Orel 363, а уп. и Tzitzilis 1997:201; 203-204.

³⁰ Код ових речи треба имати у виду и рум. *culme* f. „врх; греда темењача у крову“ (Tiktin 1:695) истог латинског порекла. Пошто се ради о градитељском термину, он је могао бити преузет у бошњачки тајни језик, који обилује румунизмима.

³¹ У првом издању речника, за који се сматра да углавном садржи речи из Вуковог матичног говора Тршића и околине, потврђени су *тѡкорсе*, *тѡкоршњи*, док се *кѡрсем* јавља у другом издању, допуњеног речима из ширег ареала.

корињи забележени су и у Броз/Ивековићевом речнику с почетка XX века (РЈА)³², а *токорса* крајем XVIII в. у примеру: Иглицама игра, токорсе плете, три милосника око ње лете (Михајловић 638). Иста лексема забележена је у централним јужним бугарским дијалектима: *kõpsem*, *kõpсе*, *kõpса*, *kõpсум* „id.“ (БЕР 2:645-6) и албанском *korsëm*, *korse* adv. „id.“ (Orel 192). Скок српске потврде тумачи као аутохтоне и даје само паралелу из албанског сматрајући је позајмљеницом из српског. У основи ових речи препознаје *-pсе*, императив стцсл. *рѣци од рѣћи*, почетно *ко-* изводи од *као*³³, а за финално *-м* сматра да је могло настати по аналогiji као код *елем* поред *еле* (Skok 2:159). У етимолошкој литератури и албанско *korsëm* је објашњено као домаћа реч од универбизованог израза *kur se* (Orel l.c.)³⁴. БЕР бугарске речи изводи из албанског, а ареалну удаљеност од изворишта тумачи могућношћу да се ради о лексемама преузетим из тајних језика (БЕР l.c.)³⁵. Српске потврде нису маркиране као део лексике из тајних језика, иако и Вук и Елезовић и Чемерицић то у другим случајевима доследно бележе. Овај прилог није потврђен ни у другој, нама доступној грађи из балканско-словенских тајних језика, нити реч са значењем „тобоже“ спада у групу оних за које постоји потреба да се кодирају у оквиру тих језика. Српски облик *корсем* са Косова и Метохије и из Вуковог *Рјечника*, могао би се објаснити као непосредна позајмљеница из албанског. Михајловић такође сматра да је *токорса* позајмљеница, самим тим што се налази у књизи *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, иако није назначио из ког страног језика потиче. Бугарске потврде би у том случају подразумевале језик посредник – неки од тајних језика, како се то претпоставља у БЕР-у, или неки други, суседни језик са којим је бугарски био у непосредном

³² Наведени примери из овог извора не могу се узети као аутентични јер се ослањају на потврде из Вуковог *Рјечника*.

³³ У српском се предлог *као*, у облику *ко-*, предмеће испред турцизама истог значења: *кобајаги*, *кођоја* „id.“ (Škaljić) *кобаксем* (грађа ЕРСЈ). На сличан начин, аналогijом према *тобоже*, *то-* је могло бити предметнуто у облику *токорсе*.

³⁴ В. тамо детаљније објашњење порекла ове албанске речи са литературом.

³⁵ У оквиру одреднице не наводи се ни један пример из тајних језика. Међутим, на основу дијалекатског ареала (Смољан, Асеновград, Ардин) може се претпоставити да су аутори имали на уму да су у тим областима потврђени тајни језици пореклом из јужне и југоисточне Македоније и северне Грчке и да у њима има бројних позајмљеница из албанског. На тај начин би се лакше могло разумети присуство речи албанског порекла у географски, ипак, удаљеним бугарским говорима.

контакту. У турским дијалектима широм Анадолије потврђена је реч *korsan, gorsan* „тобоже“ (DS 2105; 2927), као и у говору Турака из Видина (БЕР I.c.). Њено одсуство из стандардних турских речника говори о томе да је ова реч ограничена само на дијалекте, што је, уосталом, случај и са другим балканским потврдама, чак и албанским³⁶. Недостатак историјских потврда онемогућава одређивање њене старине у појединим језицима, а самим тим и поузданије исходиште, тако да се питање изворног порекла ове речи не може сматрати сасвим извесним. И аутохтона албанска, а и словенска (српска) етимологија на нивоу су конструкција, иако ова прва мање него друга. У оба случаја, а посебно албанском, као већи проблем јавља се питање ареала и путева продирања такве речи до бугарских и анадолских дијалеката иако се таква могућност не може искључити. С друге стране, турски језик би могао бити идеалан преносилац чиме би се премостио ареални проблем, али је порекло саме ове речи у турском неизвесно³⁷.

Именица *ђиза* у српском језику забележена је у следећим изворима: *ђиза* f. „врста ситног, трошног сира; мућеница се малко загреје па се успе сириште да се усири; цеди се у крпи; за дуже стајање треба добро посолити; може и да се суши у грудвицама, па кад треба [истреница се] и додаје уз јуфке“ Призрен (Чемерикић), Сиринићка жупа (РСА), *ђиза* f. „сир слабог квалитета као секундарни производ добијен из прокуване сурутке“ сев. Метохија (Букумирић 2000:165)³⁸. Осим у турском призренском говору – тур. дијал. *ciza* „хурда“ (Jusuf) – ова реч има паралеле и у другим балканским језицима: мак. терз. гов. *гиза* „сир“ (Јашар-Настева 1953:86), мак. дијал. *ђиза* „сир“ Галичник (Јашар-Настева 1953а:139), мак. *xhizd* „ид.“ (Murati 42), мак. терз. гов. *гиза* „сир“ Дебар (БЕР I:241)³⁹, арум. *gízā* „грушевина“ (Papađagi 1:518), арум. *g'iza* „сир лошег квалитета, грушевина“ Крања/Туриа (Соболев 202–203), алб. *gizë, gjizë* „грушевина“ (Orel 136). Док се већина аутора слаже да је ова реч у осталим балканским језицима позајмљеница из албанског, дискусија о њеном крајњем пореклу обимна је и још увек отворена⁴⁰.

³⁶ Реч је у албанском потврђена у оба дијалекта, а посебно је наглашено да је у специфичном говору Елбасана ова реч у употреби преваходно у говору жена (Џабел 1986:288).

³⁷ У нама доступној етимолошкој литератури она досада није обрађивана.

³⁸ Omati 1989:53 помиње српску реч *диза*, без значења и убицације, одређујући јој порекло од алб. *gjizë*.

³⁹ В. Тодоров 279, где се исправља тумачење буг. речи из тајног језика и даје албанска етимологија.

⁴⁰ Уп. нпр. Skok 1:150, а најновије Orel 136.

Само у једном примеру у српском призренском говору, без семантичке дефиниције, забележена је реч *шкрум* adj. indecl. Уста ми су шкрум (Чемерикић). Оскудни подаци о овој лексеми чине је проблематичном са неколико лексикографских аспеката, па се мора поћи од етимологије како би јој се значење и граматичко одређење прецизније одредило. Њено порекло може се довести у везу са алб. именицом *shkrumb* т. „пепео, гараж“ (FShS). Имајући у виду алб. израз *m'u bë goja shkrumb* „осушила су ми се уста“, досл. „пепео на устима“ (Ibid.) и значење српског примера може се схватити као „осушила су ми се уста“ досл. „уста су ми пепео“, а значење саме лексеме *шкрум* дефинисати као „пепео“. С обзиром на изолованост употребе ове речи и недостатак других примера она се, у овом контексту, може посматрати и као део полукалкираног израза са албанског. Иако на нивоу српског језика ова лексема представља локалну позајмљеницу, на балканском плану део је шире породице речи којој, поред албанске, припадају и буг. *шкрумъ* (Геров), *скрум* „изгорела вуна, гараж, пепео“, рум. *scrum* „пепео“, гр. дијал. σκοῦμou „изгорела вуна“, арум. *scrum* (БЕР 6:803). Порекло ових речи различито је тумачено⁴¹ – БЕР као најприхватљивију наводи супстратну, дачку, етимологију, док се, у новије време, Orel 423 приклања аутохтоно албанском објашњењу порекла⁴². Бугарске, арумунске и новогрчка реч у БЕР-у се тумаче као позајмљенице из румунског, док за српску потврду можемо рећи да представља директну позајмљеницу из албанског.

Анализиране речи, иако не представљају заокружен корпус албанизама, показују извесне, за њих и иначе карактеристичне особине.

Било да су забележене само у српском или и у другим балканским језицима, оне припадају искључиво дијалекатској лексци. Због такве ареалне ограничености и оне шире потврђене – *ђиза*, *корсем* и *шкрум* – могу се окарактерисати као балкански дијалектизми.

Већина речи спада у релативно рецентне позајмљенице, чак и када нису само уско локало потврђене.⁴³ То се огледа и у непотпуној морфолошкој адаптацији неких од њих – придева који, најчешће, имају статус непроменљивих речи (*ђул*, *љум*), или именице која се у појединим географски блиским српским говорима разликује у роду (*куљм*).

⁴¹ За исцрпне бугарске потврде, паралеле у другим језицима, као и опсежну дискусију о пореклу ових речи в. БЕР I.c.

⁴² Уп. и Калужская 45.

⁴³ Осим можда *корсем*, *ђиза* и *путарка*, а ова последња пре свега зато што је забележена у тефтерима из XIX в.

Чак се и реч која, на ширем плану, има паралеле у другим балканским језицима – *шкрум* – на нивоу српског језика може сматрати новијом, а у сваком случају локалном, позајмљеницом.

Албански етимони су по свом крајњем пореклу веома разнородни. То, разуме се, само по себи није необично, али сагледавање позајмљеница из перспективе путева преношења из једног језика у други може допринети осветљавању улоге албанског језика и културе у међуетничким и међујезичким односима на овом делу Балкана. С једне стране налазе се аутохтоно албанске речи, као што су етимони срп. *љум*, *љочка* и *љанер*, или оне чије је крајње албанско порекло, иако дискутабилно, најприхватљивије, на пример s.vv. *љајка*, *љунга*, *ћул*, *корсем*. С друге стране стоје речи које су позајмљенице и у албанском и код којих је он имао улогу посредника између српског и неких других језика, од њега ареално и/ли хронолошки удаљених. Као својеврстан мост између различитих култура и језика послужио је албански језик код речи *путарка*, *бајмак*, *куљма*, *шкрет* и, евентуално, *цуб* „одметник“. Преко њега су у српски ушле и неке старе, супстратне речи као што је *шкрум*. У случају повратних позајмљеница *равиш* и *цуб* „кус“ албански повезује различите хронолошке равни на нивоу јужнословенских језика, док код речи *глистра* вероватно има улогу посредника између два јужнословенска језика: македонског, односно бугарског и српског. Анализом лексичког позајмљивања на Балкану на овај начин могу се боље сагледати путеви међусобних језичких и културнио-цивилизацијских утицаја на том у прошлости, а надајмо се и у будућности, изразито мултиетничком простору.

ЛИТЕРАТУРА

БЕР

Български етимологичен речник 1–, София 1971–.

Букумирић 2000

М. Букумирић, О неким позајмљеницама из албанског језика у говорима северне Метохије, *Јужнословенски филолог* LVI/1–2, Београд, 163–170.

Вук

В. Стефановић Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1898.

Геров

Н. Геров, *Речник на българския език I–VI*, репринт, София 1975–1978.

Елезовић I–II

Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, I *Српски дијалектолошки зборник* IV/1932, II *Српски дијалектолошки зборник* VI/1935, Београд.

ЕРСЈ

Етимолошки речник српског језика, Београд 2003–.

Јашар-Настева 1953

О. Јашар-Настева, Албански зборови во македонските тајни јазници, *Македонски јазик* IV/4, Скопје 84–92.

Јашар-Настева 1953а

О. Јашар-Настева, Албански зборови во македонските тајни јазници, *Македонски јазик* IV/5–6, Скопје 132–139.

Калужская

И. А. Калужская, *Палеобалканские реликты в современных балканских языках (К проблеме румыно-албанских лексических параллелей)*, Москва 2001.

Михајловић

В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду I–II*, Нови Сад 1972–1974.

Петровић 1983

Д. Петровић, О карпатологическом аспекте сербохорватско-албанских лексических отношений, *Славянское и балканское языкознание, Проблемы языковых контактов*, Москва, 194–210.

- Реметић 1996
 С. Реметић, Српски призренски говор I (гласовни облици), *Српски дијалектолошки зборник XLII*, Београд 319-614.
- РСА
Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ 1–, Београд 1959–.
- Соболев
 А. Н. Соболев, *Малый диалектологический атлас балканских языков, Пробный выпуск*, München 2003.
- Станишић
 В. Станишић, *Српско-албански језички односи*, Београд 1995.
- Тодоров
 Т. А. Тодоров, *Етимологични етјуди*, Софија 1994.
- Чемерикић
 Д. Чемерикић, збирка речи из Призрена, грађа РСА.
- *
- Boretzky 1975
 N. Boretzky, *Der türkische Einfluss auf das Albanische I*, Phonologie und Morphologie der albanischen Turzismen, Wiesbaden.
- Boretzky 1976
 N. Boretzky, *Der türkische Einfluss auf das Albanische II*, Wörterbuch der albanischen Turzismen, Wiesbaden.
- Çabej 1986
 E. Çabej, *Studime gjuhësore II*, Prishtinë.
- DS
Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I–XII, Ankara 1963–1982.
- FShS
Fjalor shqip-serbokroatisht, Prishtinë 1981.
- Hendriks
 P. Hendriks, *The Radožda-Vevčani Dialect of Macedonian*, Lisse 1976.
- Jusuf
 S. Jusuf, *Prizrenski turski govor*, Priština 1987.
- Lipovac-Radulović 1981
 V. Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori, jugoistočni dio Boke Kotorske*, Cetinje/Titograd.
- Lipovac-Radulović 1997
 V. Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori, Budva i Paštrovići*, Novi Sad.

Meyer

G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg 1891.

Murati

Q. Murati, *Elementet e shqipes në gjuhët sllave jugore*, Prishtinë 1990.

Omari 1989

A. Omari, Ndikime të gjuhës shqipe në të folmet jugore të serbishtes, *Studime filologjike XLIII (XXVI) 1*, Tiranë, 43–59.

Orel

V. Orel, *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden etc., 1998.

Papahagi

T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, I–II, București 1963.

RJA

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I–XXIII, Zagreb 1880–1976.

Skok

P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.

Škaljić

A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979.

Tiktin

H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch I–III*, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden 1986–1989.

Tzitzilis 1997

Ch. Tzitzilis, Zur Problematik der griechischen Lehnwörter im Albanischen, *Zeitschrift für Balkanologie* 33/2, Wiesbaden, 200–214.

Vinja

V. Vinja, *Jadranske etimologije 1–*, Zagreb 1998–.

Ylli

X. Ylli, *Das slavische Lehngut im Albanischen*, 1. Teil, Lehnwörter, München 1997.

Snežana Petrović

TRACING LEXICAL BORROWINGS IN THE BALKANS
ALBANIAN LOAN-WORDS IN THE SERBIAN SPEECH OF PRIZREN

S u m m a r y

During the past centuries, until recently the city of Prizren has persisted as a unique multiethnic and multicultural environment atypical even for the Balkans, well-known for its ethnic, linguistic, cultural and religious diversity. Various nations used to live and pass through Prizren in the course of more than six centuries – the Serbs, Turks, Albanians, Aromanians, Greeks and others – leaving their specific marks, visible on the city itself as well as the life and mentality of its inhabitants. One of the most vivid testimonies to this long-term coexistence can be seen in vernaculars of the local population. This paper presents some Albanian loan-words from the Serbian speech of Prizren hitherto not registered (or not recognised as such) in the respective etymological dictionaries and linguistic studies. The aim of this work is to offer their etymological analysis, through an investigation of the ways and mechanisms of lexical borrowing in the limited area of this town and to observe this phenomenon in a broader Balkan perspective. Analysed are the following words: *bajmak* m., adj. indecl. „with bow legs (of man or horse)“, *cub* adj. indecl. „short; short-tailed“, *cub* m., adj. indecl. „robber, outlaw“, *ćul* adj. indecl. „soaking wet“, *điza* f. „kind of crumbly cheese“, *glistra* f. „worm“, *korse*, *korse*m, *krsem* adv. „perhaps, as if“, *kulme* n., *kuljma* f. „top of the roof“, *ljajka* f. „lie“, *ljaper* m. „idler“, *ljočka* f. „darling, sweetheart“, *ljum* adj. indecl. „dear“, *ljunga* f. „boil; swelling“, *putarka* f. „salted and dried caviar“, *ravš* adv. „flat“, *roktar* m. „servant, attendant“, *škret* adj. „lonely, deserted, empty“, *škrum* adj. indecl. „dry as ashes“.

Tanja PETROVIĆ
Institute for Balkan Studies, Belgrade

STUDYING THE MINORITY GROUPS' IDENTITIES IN THE BALKANS FROM THE PERSPECTIVE OF LANGUAGE IDEOLOGY

„...the Balkans were becoming European by shedding the last residue of an imperial legacy, widely considered as anomaly at the time, and by assuming and emulating homogeneous European nation-state as the normative form of social organization. It may well be that what we are witnessing today, wrongly attributed to some Balkan essence, is the ultimate Europeization of the Balkans. If the Balkans are, as I think they are, tantamount to their Ottoman legacy, this is an advanced stage of the end of the Balkans.

(M. Todorova, *Imagining the Balkans*, 1997)

Abstract: The study of linguistic ideology, which can be defined as sets of beliefs about language articulated by users and observers as a rationalization or justification of perceived language structure and use, could be a source of valuable information on identity strategies in the Balkans. I will try to determine the relation between linguistic ideologies of „Balkanism“ formed by Western scholars and observers and that one formed by scholars coming from the region, as well as to explore the ways how these ideologies are reflected in the linguistic ideology of the members of small ethnic groups in the Balkans. Such an approach can essentially contribute to understanding of the identity strategies of such groups. It makes a researcher aware of broader ideological frames of interpretation to which the „outside“ expert discourse of small ethnic groups and their language belongs; on the other hand, an „inner“ perspective provided by exploring the linguistic ideology of speakers themselves provides her or him with the first-hand information on the links between macro-processes such as economic and social changes, life of group's members in their micro worlds. Considering the perspective of language ideology would help a researcher to avoid the danger of considering only one side of the story and by that reproducing discourse which is also ideologically loaded.

Due to historical circumstances and geographic position, the Balkans is a region characterized by a great number of various ethnic groups. People

of different ethnic origins and religions, speakers of different languages, live together for centuries on this peninsula managing to survive despite sometimes very unfavorable political and social circumstances.

Most of these groups are too small to be either institutionally organized or to attract the attention of states of their origin. They, however, have attracted a lot of attention of social scientists such as historians, anthropologists, ethnographers, as well as travelers, writers, and journalists both from within the area and outside of it. In the historiography, ethnography, and travel literature from the 19th and the first half of the 20th centuries, a lot of attention was paid to small ethnic groups in the Balkans. The medley of people, religions, and languages became a „trademark“ of the Balkans, and was at the same time seen as the most salient difference between this region and rest of Europe, ethnically relatively homogenous, where „the ideal political order of one nation, speaking one language, ruled by one state, within one bounded territory“ was the prerequisite for achieving the highest European values of technological progress, economic development, and civilization (Irvine and Gal 1999: 63). Much already has been written about different aspects of this opposition between Europe and the Balkans (Bakić-Hayden and Hayden 1992, Bakić-Hayden 1995, Bjelić 2003, Todorova 1994, Todorova 2003). What has not been considered extensively is the role of language and language ideologies in mapping the Balkan symbolic geography.¹ In their article which partly concerns the process of standard language formation in the Republic of Macedonia, Irvine and Gal (1999) stress the fact that „nineteenth-century descriptions of the languages and people of Macedonia were crucially affected by the ways in which linguistic ideologies of Western European observers interacted with ideologies and communicative practices of speakers of Macedonia“ (op. cit., 60); this may also be applied to other nations and ethnic groups in the Balkans.

In this article, I argue that the linguistic ideology, which can be defined as „sets of beliefs about language articulated by users as a rationalization or justification of perceived language structure and use“ (Silvestrein 1979: 193)², could be a source of valuable information on identity strategies in the

¹ This topic, is however, more and more present in linguistic studies related to the Balkans: Todorova 1990, Fredman 1997, Tsitsipis 1998, 2000, Irvine and Gal 1999, Petrović 2004.

² Apart from this, already classical, definition of language ideologies, there are also others; Irvine (1989: 255) stresses socio-cultural dimension of language ideology, defining it as „the cultural system of ideas about social and linguistic relationships, together with their loading of moral and political interests“; the similar approach is the one of Heath (1989:53), who defines it as „self evident ideas and objectives a

Balkans, since it can serve as a „mediating link between social structures and forms of talk“ (Woolard and Schieffelin 1993: 53). From the epistemological viewpoint, language ideology can be a subject of research due to the twofold nature of human language – language categories are either structured (linear, mandatory), or social (indexical, pragmatic, public) (Lucy 1997: 306; cf. Levinson 1997). „Much of the meaning and hence communicative value that linguistic forms have for their speakers lies in the ‘indexical’ connections between the linguistic signs and the contextual factors of their use – their connection to speakers, settings, topics, institutions, and other aspects of their socio-cultural worlds“ (Kroskrity 2000: 7).

I will try to determine the relation between views on language situation among Balkan people formed by Western scholars and observers and those formed by scholars coming from the region, as well as to explore the way in which these ideologies are reflected in the linguistic ideology of the members of small ethnic groups in the Balkans. I will argue that such an approach can essentially contribute to understanding of the identity strategies of such groups. On the one hand, using such an approach, a researcher is aware of broader ideological frames of interpretation to which the „outside“ expert discourse of small ethnic groups and their language belongs; on the other hand, inside perspective provided by exploring the linguistic ideology of speakers themselves, read-out both from the language use and their views on language, provide us with the first-hand information about the way macro-processes such as economic and social changes and the life of group's members in their micro worlds are linked. In the present article, I will predominantly deal with coding of language ideology in discourse produced in the Serbian language, by and about small groups speaking this language, putting it in a broader Balkan context whenever necessary.

Western Views on Language Projected on the Balkans

The discourse produced by scholars coming from inside the area usually valorizes the multilingualism of Balkan people as genuinely Balkan and „healthy“ and glorifies the ethnic mixture in the Balkan, but is nevertheless historically conditioned and immediately followed by a contradictory stressing of the purity of language spoken by people in such mixed areas. The Slovenian anthropologist Niko Županić, who was a big promoter of the

group holds concerning roles of language in the social experiences of members as they contribute to the expression of the group“. In all the three definitions, the focus is on speakers' views of language and ways in which various social phenomena are being articulated through these views.

Yugoslav idea on the eve of forming the common state of Serbs, Croats and Slovenes (1918), idealistically described the ethnic diversity of Slovenian southern region of Bela Krajina. Despite the fact that Slovenia is, due to its relatively high ethnic homogeneity much closer to Central and Western Europe than to the Balkans, this particular region is characterized by a great scale of diversity of ethnic, linguistic and religious types. It possesses many characteristics by which it could be labeled as Balkan. Besides Slovenes, there are Croats in the region, then German speaking population of Gottsche (*Kočevarji*), Roma population, as well as descendents of *Uskoks*, an Orthodox, Serbian-speaking population living here for about five centuries. In 1912, in the first monograph dedicated to Serbs in Bela Krajina, Županić writes that „an inhabitant of Bela krajina gets in touch with all South-Slavic tribes except Bulgarians already at his home“ (Županić 1912: 16). In this small area, Županić also writes, „there is such a great ethnographic diversity that [a visitor] is surprised everywhere by a multitude of languages, folk psychologies and material cultures“ (*op. cit.*, 6). But simultaneously, he stresses the fact that Serbs in Bela krajina preserved the beauty and strength of their native language: „People from Marindol and Bojanci (...) are the only Carniola Serbs who had preserved their nice old Jekavian language, costumes, customs, as well as Orthodox religion.“ (Županić 1912: 9-10). Women, being non-mobile, have best preserved that language and its genuine features: „Women especially maintain the old customs and keep the language strong, which they speak in a beautiful way. The reason for that is in the fact that women stay at home and keep old cultural heritage, while men as soldiers and businessmen go around the world and hear and learn other languages and dialects“ (*op. cit.*, 13).

At the same time, Western travelers discovering the Balkan medley of people, religions, and languages found this plurality both confusing and disturbing. Irvine and Gal (1999) give several illustrations for such an attitude: a German geographer Karl von Östreich wrote about the Balkans in the beginning of the 20th century: „Instead of racially pure Turks and Albanians we find people who are racially mixed... and whose multilingualism misleads us about their origins, so that they can be counted sometimes as Greeks, sometimes as Bulgarians, sometimes as Wallachians“ (Von Östreich 1905: 270). Another traveler from the same period, Lucy Garnett, describes the Balkan „confusion“ in the following way: in Macedonia, she notes, „a Greek speaking community may prove to be Wallachian, Albanian or even Bulgarian, and the inhabitants of a Slav-speaking village may claim to be of Greek origin... All these various ethnical elements are, in many country districts of Macedonia, as well as in the towns, so helplessly fused and intermingled“ (Garnett 1904: 234-235). Ehrenpreis (1928: 12) describes

„the Levantine type in the areas between the Balkans and Mediterranean“ as „psychologically and socially, truly a ‘wavering form’, a composite of Easterner and Westerner, multilingual... superficial and unreliable“. Todorova (1999: 142) quotes words of a Western traveler, who did not like religious ceremonies of Catholics along the Dalmatian coast and the prayers they sung „in their half-Latin, half-Slavic language“. This mixed, incomplete nature of language corresponds with the way people in the Balkans were seen by most travelers and writers from the West: as „semideveloped, semicivilized, semioriental“, as being always in-between, unpredictable and unstable. The explicit linking of multilingualism and consequences of language contact with characteristics such as unreliability and incompleteness established in these two descriptions represent an expression typical for Western language ideology, in which multiple languages imply multiple loyalties. In that ideology, categories of ethnicity, language and nation tend to be equalized, and consequently communities in which it is not the case are perceived as unnatural, confusing and incomprehensible.

Confused by such a mixture of languages and identities, which so radically differed from one-to-one relationship established as an ideal model for Western societies, Western observers failed to recognize the *functions* of Balkan multilingualism and the fact that it was often a survival strategy and a precondition for successful trading and economic prosperity, and „an attempt to extend social networks in uncertain times“ (Irvine and Gal 1999: 64; see also Goffman 2002: 15-16); within the ideology of Western European *order*, multilingualism rather is seen as an obstacle for prosperity.

Ideologies of Purism: Pure and Spoiled Language Varieties

Linguistic purism is one of the central ideological constructs, originally generated by elites. It is inseparable from language contact and language change.³ Linguistic practice of members of small ethnic communities is inevitably connected with their multilingualism resulting in language contact and change. Native dialectology, being the most developed linguistic sub-discipline for most of the 20th century in South-Slavic linguistics, predominates in the linguistic research of isolated Serbian speaking groups as well.⁴ In this field, *pastoral tradition* prevails, with a „rhetorical convention which

³ For discussion of this issue, refer to Aitchison 1981.

⁴ Here I mention just a few of dialectological studies dealing with isolated Serbian language varieties: Ivić (1957) for dialect of Serbs from Galipolje (Turkey) who moved to Macedonia, Tomić 1984 and 1987 for dialects of Serbs in Romania, Ivić 1966, 1994, 1994a, 1997, Stepanović 2000, Rakić 1997, 1998 for dialects of Serbs (and Croats) in Hungary, Vukićević 1984–85 for dialects of Serbs in Macedonia, etc.

continually looks back, often nostalgically and for moral guidance, to a lost, but supposedly more pristine, rural, homogeneous, and authentic past“ (Williams 1973). Within this tradition, researchers would look for „*best speakers*, who will provide evidence of the most ‘unadulterated’ form of the language“ (Dorian 1981: 3), while the processes of innovation and results of language contact, would only rarely be noticed, and usually seen as a degeneration of an authentic language. In such context, both multilingualism of speakers and interference of varieties in contact were simply ignored by researchers⁵ and identified as a „spoiling of language“ (*kvarenje jezika*). In the case of Serbian, the ideological notion of spoiled idioms was probably first introduced by Vuk Stefanović Karadžić. Speaking about dialects Vojvodina, which was a center of urban life in the 19th century Serbia, he wrote that „among all our peoples, those from Srem, Banat and Bačka speak the most ugly and spoiled Serbian language; the more upper-class members and educated persons are in the settlement, the worse language is spoken there“ (Karadžić 1845: 85). Such evaluation was in accordance with Karadžić’s efforts to establish the Serbian standard language on a purely vernacular basis. However, the categorization of language varieties as „spoiled“ or „pure“ is nowadays also met both in scientific discourse and in the folk language ideologies. Serbian dialectologists, searching for the „pure and genuine form“ of a language variety spoken by a certain group, label idiolects or vernaculars as spoiled if they are influenced by the standard language or other languages in contact. In the folk ideology among speakers of Serbian, on the other hand, there is a deeply rooted belief that dialects closer to those chosen by Vuk Karadžić for the basis of the Serbian standard language are more pure, so that one can frequently hear that in Valjevo or Užice people speak more purely than those in Kruševac, while in Pirot language is highly spoiled, etc.

In case of isolated Serbian speaking groups, such as Serbs in Bela Krajina, their commonly shared attitude towards the native idiom can be formulated in the following way: *We speak that language, although it is not the real Serbian language, it is rather a mixture of Serbian and a dialect spoken in Kordun (Croatia), in addition there are many Slovene words in our language...* The Slovenian standard language is, on the other hand, the ideal

⁵ Present lack of interest in the processes caused by language contacts is strongly opposed to the fact that the first researches of these phenomena were conducted exactly in this area: Schuchardt (1884:30, quoted in Winford 2003:6) mentions G. Lucio’s discussion in 1666 of the mixture of Croatian and Romance dialects in Dalmatia, based on Dalmatian records from 14th century. Schuchardt, the first great creolist and pioneer in the study of contact languages, provided numerous examples of structural mixture and contact-induced change in the Balkan area.

that could hardly be reached: a Serbian interviewee consequently explains: *My granddaughter says: 'Children from Preloka and Zilje [Slovene villages of Bela Krajina] speak the dialect of Bela Krajina, and those coming from Croatia speak Croatian, but I speak Slovene in the correct way.' But I said to her that it is not easy at all to speak real Slovene.* Speaking „pure“, „correct“ standard Slovene is therefore by all generations perceived as one of the highest cultural values, and the correct use of this language variety (i.e. the Slovene standard language) is placed above all local language varieties. The rapid shift towards the national language and putting it at the top of the value scale and above the mother tongue can be seen as the way the inhabitants of Bela Krajina adjust their own model of identity to the Western model, in which linguistic boundaries should correspond to social and ethnic ones. With such an adjustment, the attitude towards key-values and structural characteristics of their once patriarchal society has changed. It also concerns the common attitude towards Slovenian brides: Dražumerić (1988: 313) quotes a teacher from Adlešiči – the neighboring Slovenian village where children from Marindol, Milići and Paunovići attend primary school – who mentioned that „pupils of Non-Slovenian mothers have difficulties with the Slovenian language, especially with respect to grammar“. Accordingly, a woman from Paunovići told me: *When my [Slovenian] daughter-in-law checks the homework of her children written in Slovene, she always finds mistakes and says 'this is from the Paunovići way of speaking'.* In the current situation, therefore, having a Slovenian daughter-in-law is perceived as an advantage, while some decades ago a son's intention to take a Slovenian for wife would have been met with his parents' strong opposition.

Friedman (1987: 8) points out to the following equation typical of Balkan language ideologies: contact = impure = bad = illegitimate, stressing that „if a language is portrayed as not having a distinct lexicon owing to being hopelessly mixed as the result of prolonged contact and subordination, then it can be treated as not being a 'real' language and thus unworthy as the characteristic of a nation, which in turn has no right to territory or a state.“ Applied to idioms of small ethnic groups, we find this equation relevant from certain aspect: today, when the national languages became an exclusive means of public communication also in the Balkans, idioms native to the small ethnic groups that function only locally, are also perceived as a local means of communication and named accordingly: inhabitants of the Orthodox villages in Bela Krajina call their native vernaculars simply „our way of speaking“ (*po naše*), or after the village where it is spoken: „Bojanci way of speaking“, „Milići way of speaking“, etc. (*po bojansko*, *po milički*, etc.). In the same manner, Meglen Vlachs in Turkey from village Nânti designate their language as *nântine^oti*, and those still living in Meglen (Greece) also call their

language according to the same model: *o'ine'oti* (O'añ/Archángelos), *umine'oti* (Uma/Huma), *cupine'oti* (Kupa/Cúpa), etc. (Kahl 2002: 33). With respect to the Slovene speaking communities in northern Italian Val canale /Kanalaska dolina, which is situated close to the borders of Slovenia and Austria, the social anthropologist Robert Gary Minnich notes that „elderly residents of Ukve/Ugovizza [one of the Slovene speaking villages] consistently claim that the language they have learned at home is neither Slovenian, Austrian nor Italian, but „our language“ (*naše narečje*) (Minnich 1988: 126). These examples allow us to conclude that the locally and relatively grounded language variety nominations characteristic of small ethnic groups indicate that these varieties function within the local frames only and are valorized accordingly; the language of the national state, which is simultaneously a means of public communication, is the only that „deserves“ to be designated more universally, and only using this language the equation nation = language = territory = state can be established (cf. Friedman 1987: 6).

As given examples clearly show, linguistic purism as an ideological construct has become relevant only when the process of establishing national states and according national languages began. Although this construct was initially characteristic of elites, today it is present in its various manifestations also among speakers of Balkan languages.

Ideologies of Nostalgia

With liberation from the Ottoman rule and emergence of the national states in the Balkans, Western-like expectations to closely interconnect the categories of language and ethnicity appear also among the scholars and public figures within the area. Such expectations are frequently articulated by the *discourse of nostalgia*⁶ and regret because members of small ethnic groups „forget“ their origin and loose ties with the country of origin.

In the middle of the 19th century, the Slovenian linguist Ivan Navratil writes about *Uskoks*, the Serbian speaking population who settled in areas of Žumberak and Bela Krajina (today border area between Croatia and Slovenia) within the Military Border protecting the Habsburg monarchy from Turkish invasions. He was very disappointed by the fact those people do not identify ethnically or linguistically with their brothers but use local name for the self-ascription: „When I asked them how they call themselves, they answered - *Žumberčani* (people from Žumberak); and how you call your language?

⁶ For more on nostalgia in sociolinguistics, anthropology and related disciplines, see: M. Bucholtz (2003).

- *Žumberški, a nekoji kažejo hrvatski* (the Žumberak way of speaking; some also would say Croatian). I was very sad hearing these words. That is what happens when people separated from their nation forget their name and start calling themselves and the language they speak after the region where they presently live“ (Navratil 1866: 14). In this particular case that Navratil laments the Uskoks' lack of national awareness, despite the fact that in the moment he writes these lines, the issue of national identification was still undiscovered for Uskoks in Žumberak and other minorities elsewhere in the Balkans. They will seriously face this issue much later, with the increase of national awareness in Croatia, Serbia and Slovenia. Navratil's nostalgic discourse on something yet to be discovered is, however, understandable in context of the historical moment when he writes these lines. In the middle of 19th century, South Slavs started they battle for liberation from rulership of Habsburg and Ottoman empires, followed by the formation nation-states, standard languages on the vernacular basis, and the awakening of national awareness of South Slavs; „the political history of the region was concerned with the creation of sovereign (nation-)states, and language has served, among other things, as a vehicle of state-forming ideology“ (Friedman 1997: 4). In such political climate, Navratil considered it very important that Uskoks identify themselves and the language they speak nationally and not locally.

Niko Županić's nostalgia has a different nature. In his opinion, Serbs in Bela Krajina were the last healthy Balkan nucleus in the region that is not spoiled by the European influence. The traditional folk dance *kolo* as well as the white traditional costume typical of Bela Krajina are disappearing together with the old patriarchal morals and values; the only who preserve them are Serbs in Bela Krajina. The increasing influence of „of Bavarians and Slovenians from the North“ of Bela Krajina, on the other hand, brings higher material culture and widespread European individualism (Županić 1925: 148–149). Idealism and nostalgia towards „Yugoslav patriarchal culture“ expressed by Županić should be read again in the historical context in which he wrote his works, as well as with regard to his political role in the newly formed state of Serbs, Croats and Slovenians in 1918. In his discourse, therefore, the dominating opposition is between these two cultural patterns – Balkan and European – which encounter and struggle with each other in the small region of Bela Krajina.

Nostalgia is also observable in the discourse of the oldest inhabitants of Bela Krajina, but they do not contrast two synchronically present cultural patterns, but rather the value systems existing once in the past and those existing today. It is important to note that the nostalgic discourse is characteristic of elder males who were authorities in the old patriarchal social structures. Women, seen by Županić as keepers of language and culture, usually do

not express nostalgia about the earlier state of affairs and often stress their bilingualism and the fact they speak Slovene too. A dialogue between a man and his wife illustrates a symbolic struggle for women's emancipation: when I asked if there is anybody in the villages who speaks only the native vernacular and no Slovenian language, the following dialogue started:

Husband: – *Jelena, Smilja... then aunt Marija, they do not speak Slovene. Also Milka...* // Wife (Milka): – *Oh no, I speak...* // Husband: – *But not real Slovene, it is rather a mixture...*

Neglecting the fact the elder women speak Slovene, a code associated with progress and social prestige, elder men try to keep the previous, patriarchal state of affairs, while elder women, being so eager to stress the fact they are able to communicate in Slovene as well, want to expand their social space at least on a symbolic level, although in reality, they remain living in the old system, limited to the household and village, and with no access to broader communication networks in Slovene.

Concluding Remarks

The approach that takes into account language ideology can essentially contribute to the understanding of identity strategies of small ethnic groups in the Balkans. On the one hand, it makes a researcher aware of broader ideological frames of interpretation construed by „outside“ experts and other interested groups on small ethnic groups and their language; on the other hand, an „inner“ perspective provided by exploring the linguistic ideology of speakers themselves provides her or him with first-hand information on the links between macro-processes (such as economic and social changes) and their micro worlds. Such an approach helps a researcher to avoid the danger of considering only one side of the story and subsequently reproducing discourse which is also ideologically loaded.

This dual perspective, which takes into account ideological constructs in scientific discourse both in Western linguistics and ethnography and those in the Balkan states, clearly shows that the same explanatory patterns occur in both of them. Gal (1989: 315-316) notes that „announcing the extinction of cultures, languages and dialects at the moment they are first described by outsiders has been a rhetorical construct central to Western ethnography“; the same constructs are met in the writings of ethnographers and dialectologists in the Balkans, where any kind of language change is seen as a positive sign of extinction and corruption of a genuine language form. It seems that the moving impulse for most of the researchers dealing with small ethnic groups in the Balkans was the search for exotic, genuine characteristics, patterns of traditional culture and language forms that are not preserved among the majority. Ideological constructs, such as linguistic purism and putting

standard and national language above all language varieties, initiated by Balkan elites who were influenced by Western scholars, are today also part of folk language ideologies. All this allows us to conclude that Todorova's (1999) thesis on westernization of the Balkans is well supported by data obtained from the discourse-oriented study of language ideologies of small ethnic groups in the Balkans and outsiders studying these groups (cf. also Goffman 2002).⁷

BIBLIOGRAPHY

Aitchison 1981

J. Aitchison, *Language Change: Progress or Decay?*, London 1981.

Bakić-Hayden and Hayden 1992

M. Bakić-Hayden, R. Hayden, Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review* 51 (1), 1992, 1–15.

Bakić-Hayden 1995

M. Bakić-Hayden, Nesting Orientalism. The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54/4, 1995.

Bjelić 2003

D. Bjelić, The Balkans' Imaginery and the Paradox of European Borders, *Eurozine* 2003, <http://www.eurozine.com/article/2003-12-15-bjelic-en.html>

Bucholtz 2003

M. Bucholtz, Sociolinguistic Nostalgia and the Authentication of Identity, *Journal of Sociolinguistics* 7/3, 2003, 398–416.

⁷ The fact the ethnic and linguistic plurality of the Balkans is something incoprehensible and completely alien to the Western world is an ideological construct is also being proven nowadays, in the context of the European Union, where ideas of multiculturality and intercultural communication are widely present and highly

Dorian 1981

N. Dorian, *Language and Death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*. Philadelphia 1981.

Dražumerič 1988

M. Dražumerič, Srbi v Beli krajini, *Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije* 5, Ljubljana 1988, 302–317.

Ehrenpreis 1928

M. Ehrenpreis, *The Soul of the East: Experiences and Reflections*, New York 1928.

Friedman 1997

V. Friedman, One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan Sprachbund, *CLS Papers from the 33rd Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 1997, 1–23.

Gal 1989

S. Gal, Lexical Innovation and Loss: Restricted Hungarian, Nancy C. Dorian (ed.), *Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death*, Cambridge 1989, 313–331.

Garnett 1904

L. Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, New York 1904.

Goffman 2002

D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002.

Heath 1989

S. B. Heath, Language Ideology, *International Encyclopedia of Communications*, Vol. 2, New York 1989, 393–395.

Irvine 1989

J. T. Irvine, When Talk Isn't Cheap: Language and Political Economy, *American Ethnologist* 16, 248–267.

Irvine and Gal 1999

J. T. Irvine and S. Gal, Language Ideology and Linguistic Differentiation, *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*, P. V. Kroskrity (ed.), Santa Fe, New Mexico 1999, 35–83.

Ivić 1957

P. Ivić, O govoru Galipoljskih Srba, *Srpski dijalektološki zbornik* XII, Belgrade, XXII–520.

Ivić 1966

P. Ivić, O srpskom govoru u selu Lovri, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* XII, Budapest 1966, 191–201.

Ivić 1994

P. Ivić, Štokavski govori u Mađarskoj, *Zadužbina* 27, Belgrade, 12.

Ivić 1994a

P. Ivić, O srpskom govoru u Batanji *Južnoslovenski filolog* L, Belgrade, 33–49.

Ivić 1997

P. Ivić, O kosovsko-resavskom govoru Čobanca blizu Sentandreje, *Sentandrejski zbornik* 3, Belgrade 1997, 225–237.

Kahl 2002

Th. Kahl, Zur Islamisierung der meglenitischen Vlachen (Meglenoromänen): Das Dorf Nânti (Nótia) und die „Nântinets“ in der heutigen Türkei, *Zeitschrift für Balkanologie* 38/1–2, 2002, 31–55.

Karadžić 1845

Vuka Stef. Karadžića i Save Tekelije pisma visokopreosveštenome gospodinu Platonu Atanackoviću, pravoslavnome vladici budimskome o srpskome pravopisu, sa osobitijem dodacima o srpskom jeziku, Beč 1845.

Kroskrity 2000

P. V. Kroskrity, Regimenting Languages: Language Ideological Perspectives, P. V. Kroskrity (ed.), *Regimes of Language. Ideologies, Politoes, and Identites*, Santa Fe 2000, 1–34.

Levinson 1997

S. C. Levinson, From Outer to Inner Space: Linguistic Categories and Non-Linguistic Thinking, *The Relationship between Linguistic and Conceptual Representation*, J. Nuyts, E. Pedersen (eds.), Cambridge 1997, 13–45.

Lucy 1997

J. A. Lucy, Linguistic Relativity, *Annual Review of Anthropology* 26, 1997, 291–312.

Minnich 1988

R. G. Minnich, Speaking Slovene – being Slovene. Verbal codes and collective self-images: Some correlations between Kanalska Dolina and Ziljska Dolina, *Slovene Studies*, Vol. 10, ¹ 2, 1988, 125–147.

Navratil 1866

J. Navratil, Uskoki na Kranjskem, *Slovenski glasnik*, januar 1866, 14.

Petrović 2004

T. Petrović, Lingvistička ideologija i proces zamene jezika na primeru Srba u Beloj Krajini, *Skrivene manjine na Balkanu*, Belgrade 2004, 217–228.

Rakić 1997

S. Rakić, Izveštaj o dijalektološkom istraživanju govora Batanje, *Studia Slavica Hungaricae* XLII, Budapest, 89–98.

Rakić 1998

O govoru Deske, *Studia Slavica Hungaricae* XLIII, Budapest 1998, 23–38.

Schuchardt 1884

H. Schuchardt, *Slawo-deutches und Slawo-italienisches*. Graz 1884.

Silvestrein 1979

M. Silvestrein, Language Structure and Linguistic Ideology, *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*, R. Clyne, W. Hanks, C. Hofbauer (eds.), Chicago 1979, 219–259.

Stepanović 2000

P. Stepanović, Ijekavski elementi u ekavskim govorima Srba u Mađarskoj, *Južnoslovenski filolog* LVI/3–4, Belgrade, 1103–1109.

Todorova 1990

M. Todorova, Language as a Cultural Unifier in a Multilingual Setting: The Bulgarian Case during the Nineteenth Century, *East European Politics and Societies* 4/3, 1990, 439–450.

Todorova 1994

M. Todorova, The Balkans: From Discovery to Invention, *Slavic Review* 53/2, 1994, 453–482.

Todorova 1999

M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Belgrade 1999.

Todorova 2003

M. Todorova, ed., *National Identities and National Memories in the Balkans*, London 2003.

Tomić 1984

M. Tomić, Govor Sviničana, *Srpski dijalektološki zbornik*, Belgrade 1984.

Tomić 1987

M. Tomić, Govor Radimaca, *Srpski dijalektološki zbornik*, Belgrade 1987.

Tsitsipis 1998

A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanítika (Albanian) and Greek in Contact, Oxford 1998.

Tsistipis 2000

L. Tsitsipis, Language Shift in the Balkans and Elsewhere: A Comparative Perspective, Chr. Tzitzilis and Ch. Symeonidis (eds.), *Akten des Internationalen Kongresses Balkanlinguistik. Synchronie und Diachronie*, Thessaloniki 2000, 251–255.

Von Österreich 1905

K. von Österreich, Die Bevölkerung von Makedonien, *Geographische Zeitschrift* XI, 268–292.

Vukićević 1984–85

M. Vukićević, Jedan srpski govor u jugoistočnoj Makedoniji, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXVII–XXVIII, Novi Sad, 157–166.

Williams 1973

The Country and the City, New York 1973.

Winford 2003

D. Winford, *An Introduction to Contact Linguistics*, Oxford 2003.

Woolard and Schieffelin 1993

K. Woolard, and B. Schieffelin, Language Ideology, *Annual Review of Anthropology* 23, 1993, 55–82.

Županić 1912

N. Županić, *Žumberčani i Marindolci. Prilog antropologiji i etnografiji Srba u Kranjskoj*, Belgrade 1912.

Županić 1925

N. Županić, 'Belokranjci', *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* I, Zagreb 1925, 147–149.

Тања Петровић

ПРОУЧАВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА МАЛИХ ЕТНИЧКИХ ГРУПА НА
БАЛКАНУ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ЈЕЗИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Резиме

Лингвистичка идеологија, која се може одредити као скуп веровања о језику артикулисаних од стране корисника тог језика и „спољних“ посматрача, може да послужи као драгоцен извор података о процесима формирања идентитета на Балкану. У прилогу покушавам да одредим однос између лингвистичких представа о Балкану које долазе од посматрача (етнографа, новинара, путописаца, итд.) са Запада и представа етнографа и лингвиста из региона и говорника самих. Овакав приступ омогућава истраживачу да сагледа како шире интерпретацијске оквире оконструкције етничких и језичких идентитета на Балкану, тако и „унутрашњу“ перспективу говорника, чиме добија информације о везама између општијих историјских, политичких и друштвених процеса и микроструктура у којима чланови малих етничких заједница живе.

Maja R. ĐOKIĆ
The Serbian Language Institute
Belgrade

DENOMINATIONS OF “SQUILL” IN THE BALKAN LANGUAGES

Abstract: The paper deals with the particular naming units for plant species of the genus *Scilla* characteristic for the Balkan languages that have not been sufficiently discussed in previous phytonomastical researches.

Squill is any of the bulbous plants of the genus *Scilla* of the family Liliaceae, consisting of about 100 species, native to temperate Eurasia and northern Africa. The most of the European species could be found only in the South. The Latin word *scilla* (/squilla)¹ (f.) had been primary used to designate one particular sort of plant - *Scilla maritima*; later, it also became the term for the bulbous plants that belong to the other genus - *pancratium maritimum*, *cyclaminos*, *narcissus*, *ornithogalum pyrenaicum*² (André 1956: 284-285). It is borrowed from the Old Greek word *skílla* (ῥ) “scille, oignon marin” (Ernout/Meillet 1062) of an uncertain etymology. Carnoy (1959: 237) considers it to be related to Old Greek *skellíj* “oignon” created from the IE root **sqel-* “fourir, creuser la terre”. It appears that his explanation has not been of wide reverberation. Frisk (2: 731) s. v. *skílla* noticed

¹ On getting the Latin word into popular (folk) botanical terminology of the European languages, see REW (8204a), Ernout/Meillet (1139), Marzell (4: 913), Machek (1954: 268).

² On the circumstances that cause the appearance of the “transfer of naming unit” noticeable either in popular (folk) or in scientific botanical nomenclatures, see Strömberg (1940: 15), Sejdiu (1984: 352).

shortly “Unerklärtes Fremdwort”, whereas Chantraine (IV-1: 1018) gave us no comment.³ The question of etymology of the Old Greek synonym *scīnoj* (ῥ) (also *Pistacia lentiscus*) poses no lesser a problem. Carnoy is of the opinion that here we are dealing with the Thracian-Pelasgian reflex of IE **skī-no* “conique, pointu”. His statement is based on the argument that “Il s’agit probablement des feuilles à lobes très lentisque ... Quant à l’emploi de *schīnos* pour la ‘scille’, il s’explique par la forme conique des bulbes de cette scille maritime” (op. cit. 236). Neither Frisk (op. cit. 840) nor Chantraine (op. cit. 1082) have any other suggestion, nor refer to this entry in Carnoy’s dictionary⁴. The Vulgar Latin word *sc(h)īnus* (f.) (the form rendered from Greek alphabet into Latin ABS) *Pistacia lentiscus* is preserved in Italian dialects: abr. *scino*, calab. *scinu* “id.” (André 1956: 284). According to Orel (434) the Albanian word *shqind* “id.” is “borrowed from Gk *scīnoj* “id.” with -c- rendered as *-k- > -g-“.

Linguistic material collected for the purpose of this paper showed no strong evidence⁵ of getting both of these synonymic (either Greek or Latin) words into popular (folk) botanical nomenclature of the Balkan Slavic languages as well as of the Rumanian. However, it called our attention to another Vulgar Latin botanical term *cēpulla* (*cepolla*, *cipulla*, *cibulla*) (f.) “dimin. de *cēpa*; 1) remplace *cepa* dans Pallad. 3, 24, 2, etc.; Apic. 7, 6, 2, etc.; Dsc. 2, 137 (gr. 2, 151, **krómmuon**). – 2) *brittola*” (André 1956: 81; cf. TLL 3: 849). The Serbo-Croatian phytonym *kapula*⁶ *Allium cepa* is a typical Romance reflex of the Vulgar Latin word in Dalmatian form: phonetic value of the velar in front of the vowel *e* is preserved, sonority of the intervocalic *p* is missing, the vowel *u* is also preserved (Skok 2: 44, Vajs 1982-1983: 275; 1994: 128).⁷ About the possibility of the appearance of the Vulgar Latin word as *GLOSSA LATINITATIS BALCANICAE* Skok l. c. writes: “Biljka *čapuljka* ‘erodium’, naš deminutiv na -ka (upor. slov. *čebulka*), govori u prilog mišljenju da je *cepulla* postojalo i u balkanskom latinitetu. Biljka u značenju ‘asphodellus’ ima još više drugih varijanata: *čeprlja* f pored *čeprlj*

³ There is no mention of this word in Papanastassiou (1994), not even in *Chronique d’etymologie grecque, Revue de philologie, de littérature et d’histoire anciennes* LXX/1996; the (eventual) other opinions of its origin are not familiar to us until this moment.

⁴ Cf. also footnote N° 3.

⁵ Cf. yet Bulgarian *skelūda* “парче от глава чесън” (БЕР 6: 741).

⁶ *Kapūla* (f.) “onion” (Rab, Božava, Cres, Veli Otok, Molat, Liburnija), *kāpula* “id.” (Lika, Mikalja, Bella, Stulić), *kāpula* “id.” (Vuk; Hercegovina, Konavli, Dubrovnik, Lastva, 17. century) (Skok 2: 44).

⁷ On the Serbo-Croatian phytonyms borrowed from Italian, see Skok (2: 44), Vajs (1982-1983: 275-276; 1994: 128).

m (rukopis, 15. v.), *čeprijēz* i (ikavski) *čepri* = *čepliš* (16. v., Dubrovčani, Zore) = (jekavski) *čèpljēz* m = *čapljiz*, sa nejasnim umetnutim *r* i nejasnim dočetkom. I te varijante govore za postojanje *cepulla* u tom latinitetu. Upor. biz. κήπουλον > *cipuddo* (Bova)”. Concerning Slovenian *čebul*, *čebula* Allium cepa, *čebulček* Allium schoenoprasum (Kranjska, Šulek), Bezljaj (1: 76) assumed the influence of Italian (Ven.) *cebolla* as well as of Middle High German *zibolle*, *zebulle*, *zwibolle*; however, the names in both of these languages are of the same Latin origin.⁸

The Serbo-Croatian compound word *morska kapula* (Šulek) is not the designation of the eventual subspecies of the plant denoted by the phytonym *kapula*; it appears as the designation of the plant *Scilla maritima*. The name with the equivalent formal and semantical structure had already appeared in Vulgar Latin: *cepul(l)a marīna* (= *scilla maritima*) > tosc. *cipolla marina*, nap. *cepolla marina* (André 1956: 81); cf. also Slovenian *morski čebul* (Kranjska, Šulek), *morska čebula* (Karlin 21), *morska čebulica* (Симоновић) ”id.”. There are also several Serbo-Croatian compound words in which the same Romance reflex appears: *divja kapula* *Scilla maritima*, *Scilla amethystina* (Dalmacija, Šulek), *njivna kapula* *Ornithogalum* (album), *pasja kapula* *Muscari racemosus* (Šulek); cf. also Slovenian *pasja čebulica* *Gagea* (lutea) (Симоновић), *poljska čebulca* *Gagea lutea* (Kranjska, Šulek). All these plants, as well as the genus *Allium*, belong to the family Liliaceae whose members usually have an underground storage structure, such as **bulb** (IKFJ 347). It is obvious that almost in all languages in which we can find the compound name: *cepulla + **determinative¹⁰, the function of the **determinative is not to emphasize opposition: *subspecies* vs *species* (= *cepulla); it seems, therefore, that the compound name appears rather to denominate *species alteri generis*. Concerning this fact, should we say without hesitation that we are dealing, in this case, with the so called homonymous polysemy defined by Sejdiu (1984: 352) (who follows Séguy 1953) as the ‘transfer of naming unit’ caused by common or similar features of two or more plants equally designated? Citing German names *Bölle*, *Bolle*, *Bulla* for *Allium cepa*, Marzell (1: 199) writes: “In der Bedeutung ‘Zwiebel’ dürfte das it. *cipolla* mitgewirkt haben”. It should be underlined here that the Vulgar Latin word had already been analysed in Old High German as *Zwie-bolle* “twofold

⁸ On the question of the origin of the terms being reduced to the same Latin prototype that appear in the European languages, see Machek (1954: 266), Сабадош (1996: 93, 94, 140), Marzell (1: 198-199).

⁹ On the phytonyms with identical syntagmatic structure that appear in the European languages, see Machek 1954: 268, Marzell 4: 912.

¹⁰ * “Romance continuant or loanword from different sources”; ** “adject. qualitatis”.

bulb” (Vajs 1982-1983: 275). It is obvious that in time phytonym *cepulla became appellative. As for the Albanian word *qepule* f. (< Lat.) meaning “bulb of plant” (Orel 357), would it be too hypothetical to suppose that the Vulgar Latin *cepulla* should have already had the tendency to develop the meaning “bulbous plant→bulb”?

The opposite case represent Slovenian *furgel* *Muscari botryoides* (cf. Serbo-Croatian *kapula rigavica*) (Симоновић) and Rumanian *furculița* *Scilla bifolia* (Borza 157). Here we are dealing with an appellative functioning as phytonym. Both of the names could be reduced to the same Latin prototype *furca* (f.) “point de départ d’une tige secondaire, du pédoncule d’une fleur ou du pétiole d’une feuille” (André 1956: 143) that appears as *GLOSSA LATINITATIS NORICI ATQUE LATINITATIS BALCANICAE* (Skok 1: 525; cf. Bezlaj 1: 55, Snoj 54, REW 3593, Tiktin 2: 201).¹¹

The Serbo-Croatian phytonym *zumbul* *Scilla bifolia* is a typical example of the so called homonymous polysemy. The name, basically used to designate plants of the genus *Hyacinthus*, as it is well-known, is the Balkan word of Turkish origin (*sinbül*) (Skok 3: 665). The same ‘transfer of naming unit’: *Hyacinthus* → *Scilla bifolia* appears in the most of the European languages (Marzell 4: 161-162). The similarity of these plants that belong to the different genus is also illustrated by the Latin names for *Scilla bifolia* from the 16th century: *hyacinthus stellaris bifolius germanicus*, *hyacinthus caeruleus minor mas* (Marzell 4: 159). Areal distribution of the Serbo-Croatian names (*zumbul* *Scilla bifolia*, *pozni zumbul* *Scilla autumnalis*) is confined to the Southeastern region of Serbia (Симоновић); cf. also Bulgarian *дивъ зимбулъ* *Scilla*, *дивъ зимбюлъ* *Scilla bifolia* (Преславъ, с. Кюлявча-Новопазарско, МББР), Rumanian *zambilă*, *zambilă de câmp*, *zanghile* *Scilla bifolia* (Borza 157). Even in the case that the eventual common (for example Turkish?) prototype for all of these names¹² possibly exists, should they be considered independant formations in each of these languages? Putting aside this question to wait for more extensive analysis, let us finish this paper as we have started - turning our attention to another two etymologically uncertain denominations of squill:

¹¹ On the deminutive form ending with *-ula* + *-ica*, as a Balkan word, see Skok (1: 525), Младенов (1970: 29).

¹² We could not find such a prototype in the sources available to us.

a. Serbo-Croatian *niksa*, Rumanian *micsă* (*sălbatică*):

Here are the materials collected from the available sources:

n̄ksa (accent?) f. *Scilla bifolia* (Kupinovac, The district of Niš, PCA)
n̄ksica (accent?) f. *Scilla* (*bifolia*) (The district of Niš, PCA)
n̄ksica f. *Corydalis bulbosa* (sic!), *Scilla bifolia* (Timok, Динић)
misica f. “sort of wild flowers” (Leskovac, Митровић),
m̄sica (accent?) *Scilla* (The district of Vranje, Симоновић, PCA),
m̄sička (accent?) *Scilla* (The district of Vranje), *Scilla amoena* Pančić
(Симоновић, PCA).

Areal distribution of the Serbo-Croatian names is confined to the southeastern region of Serbia. Their sound forms (with the unusual consonant group *-ks-*) steer our reflection around to the possibility that we are dealing here with a loanword. Borza s. v. *Scilla bifolia* cited Rumanian *micsă sălbatică* (Rumanian Banat) and Caraș. *polska nixița*. Without the determiner, Rumanian *micsă* appears to be the designation of *Hyacinthus orientalis* (Borza 259). DLR (6: 485, s. v. *micsă*) cites also var. *micșe* with the remark “Regional”, notices shortly “Etimologia neconoscută” and refers to lemma *micsandră*. Rumanian *micsandră* (var. *micsandre*) designates three different species of plants: *Matthiola incana* v. *annua*, *Cheiranthus cheiri*, and *Viola odorata* (DLR, Borza l. cc.)¹³. Tiktin (2: 667) s. v. *mixandră* (as var. of *micsandră*) refers to lemma *micșuneă* (2: 646). Rumanian *micșuneă* (var. *micșunele*, *micșunica*, *micșineă*) that also designates the same plants, Tiktin (l. c.) considered to be of Turkish origin (< *menekşe* *Viola odorata*)¹⁴. Now it is important to notice that the Rumanian word *viorele* *Viola* (*odorata*) also denotes the plants *Scilla bifolia* and *Hyacinthus orientalis* (Borza 301). The ‘transfer of naming unit’ should have been based on the similar (*id est* violet) color of their flowers. Though aware of the fact that eventual reducing of the Rumanian *micsă* (*micșe*) and *micșuneă* (together with the Serbo-Croatian names cited above) to the same (Turkish) prototype would require complex argumentation, our intention was to expose all collected material at one place, especially because neither Skok (2: 519) nor Tiktin (2: 667) have brought these Serbo-Croatian and Rumanian phytonyms together.

¹³ The Serbo-Croatian names *viola (bela)* *Matthiola incana*, *viola (žuta)* *Cheiranthus cheiri* indicate *per se ipsa* that denoted plants possess features similar to those of the plant *Viola odorata*. On that account, it would be superfluous to look for their botanical description available in botanical textbooks in order to improve it.

¹⁴ Cf. Serbo-Croatian *menekše*, Bulgarian *менекше*, Albanian *menekshe*, Greek *μενεξές* of the same Turkish origin (BEP 4: 103, 109, 736, Skok 2: 404).

b) Serbo-Croatian *baluška*, Bulgarian *балушка*:

Serbo-Croatian materials indicate numerous formal and semantic variations and wide areal distribution of the word:

bàluška (f.) bulbo (Dalmacija, Šulek), *Muscari comosum* (Hercegovina, Pichler 1905: 5; Rijeka, Šulek), *Colchicum autumnale/latifolium* (Dalmacija, PCA), *Gagea* (= *Ornithogalum*), *Tofieldia* (= German *Liliensimse*) (Симоновић)

~ *vela/mala* *Muscari comosum* (Istra, PCA)

bàlučka (f.) bulbo vomitorio, scilla (Šulek), scilla minor (Dubrovnik, Šulek), “*pupa*, *Allium vineale*” (Vuk, PCA), *Allium scordoprasum* (Lovra, РСГВ), *Muscari comosum* (Hercegovina, Pichler op. cit.), *Gagea* (Симоновић).

~ *velika* scilla maggiore (Dalmacija, Šulek)

~ *manja* scilla minor (Dalmacija, Šulek)

~ *crljena* bulbus esculentus (Dalmacija, Šulek)

~ *crna moly*, *Allium Chamae-Moly* (Šulek)

~ *divja* *Colchicum* (Šulek)

~ *pasja* bulbo vomitorio, *Muscari comosum* (Šulek)

bàljuška (f.) *Allium pallens* (Šulek), *Muscari comosum* (Rijeka, Šulek; PCA), *Colchicum latifolium* (Dubrovnik, Šulek), *Gagea arvensis* (Šulek)

bàljučka (f.) “*lent-lily*, *Narcissus pseudonarcissus*” (Bosna, Šulek; PCA)

boluška (f.) *Colchicum latifolium* (Симоновић).

Here are the Bulgarian and Rumanian data formally and semantically comparable to the Serbo-Croatian presented above:

Bulgarian *балушка* (f.) “*влашець*, *Allium ascalonicum*”, “*гарвански лукъ*, *Ornithogalum collinum*; *Ornithogalum narboreense*”, *бялушка* (f.) “*гарвански лукъ*, *Ornithogalum*, *Galanthus elvesii*” (МББР), *балучка* (f.) “*луковица на растение*” (ПРОДД).

Rumanian *bălușcă* *Ornithogalum boucheanum* (*gussonei*, *pyrenaicum*, *pyramidale*, *umbellatum*) (Borza 121).

The Serbo-Croatian word is without definite etymology. Skok (1:102) is of the opinion that formally it could be related to the Serbo-Croatian *balukat* m. “*fischtötender*, *Menispermum cocculus*” (< Turkish *balık* “fish” and *ot* “grass”) – the name for the plant whose fruit has long been used as a fish poison. But could it also be confirmed by the onomasiological and motivational aspects? Plants designated by the Serbo-Croatian *baluška*

(with var. cited above) belong to the same botanical family – the lily family (*Liliaceae*): “Members of the family usually have six-segmented flowers and three-chambered capsular fruits; occasionally the fruits are berries. The leaves usually have parallel veins and are clustered at the base of the plant but may alternate along the stem or be arranged in whorls. Most species have an underground storage structure, such as a stem, **bulb**, corm, or tuber. The family is important for its many garden ornamentals and houseplants ... Colchicum, ... grape-hyacinth (*Muscari*), ... hyacinth, ... *Ornithogalum*, ... snowdrop (*Galanthus*), ... squill (*Scilla*) ...”¹⁵ In botanical textbooks there are also no records of eventual ‘fishing with (their) berries (as bait)’. It is obvious that we should try to find another dominant feature being an impulse for denomination.

Except for *белушка* “раст. гарвански лук, *Ornithogalum*“ that is considered to be created from **bělъ* “albus” (БЕР: 1: 109), the other two Bulgarian words cited above (*балушка* and *балучка*) cannot be found in БЕР.

As for the Rumanian *bălușcă* *Ornithogalum boucheanum* (*gussonei*, *pyrenaicum*, *pyramidale*, *umbellatum*), Tiktin (1: 299) is of the opinion that it is probably derived from the Rumanian *băl* “albus”. Bejan (1991: 190) shares the same opinion, comparing this word with the similar formation (*id est* “Derivate de la adjective”) *negrușcă* *Nigella arvensis*.

At this point, it seems important to emphasize three matches: 1) there are two Bulgarian phytonyms: *бабалучки* *Ornithogalum narbonense* (Драгоманъ, Яарловци-Соф.), *лучка* (f.) *Ornithogalum refractum* (Пясочница-Леринско, Биралци-Каялийско, Мак. МББР)¹⁶, both synonymous to Bulgarian *балушка*, 2) Rumanian *balușcă* and *lușcă* are also equally used to designate plants of the same genus: *Ornithogalum boucheanum/gussonei/pyrenaicum/pyramidale/umbellatum* (Borza 121), 3) Serbo-Croatian *babaluška* (f.) (РСА; Симоновић) is a name for the bulbous plant known as *winter daffodil* *Sternbergia lutea* of the family *Amaryllidaceae*¹⁷, with

¹⁵ Cited from *Encyclopædia Britannica* 2002, Deluxe Edition CD-ROM, and Serial #: 590F00178449.

¹⁶ Also designation of the plant *Scilla bifolia* (МББР).

¹⁷ “Family of perennial herbs in the flowering plant order Liliales, ... distributed primarily in tropical and subtropical areas of the world. Members of the family have bulbs or underground stems; several strap- or lance-shaped leaves grouped at the base of the stem or arranged alternately along the stem; flowers usually with three petals and three sepals; and dry, capsule-shaped, and fleshy or berrylike fruits...” *Encyclopædia Britannica* 2002, Deluxe Edition CD-ROM, and Serial #: 590F00178449.

botanical features very much similar to those of the genus *Narcissus*¹⁸. The Serbo-Croatian synonym for *bàlučka* *Allium vineale* is *pupa* (f.) (Vuk, PCA); in the same synonymous relations appear *baljuška trava* and *divlji kukuruz* *Colchicum autumnale*, just as *vodena lučka* and *divlji zumbulak* *Butomus umbellatus* (Симоновић).

Tiktin s. v. *lušćă* (2: 589) only refers to the entry *bălușcă*, whereas БЕР (3: 497-498) considered Bulgarian *луčka* “раст. *Ornithogalum divergens*” as the prototype for the Rumanian word.

Concerning the sound form of the Serbo-Croatian *babaluška* *Sternbergia lutea* we are disposed to the notion that this word could be related to the Serbo-Croatian *boboluska* (Cres, Šulek) *Lathyrus latifolius*, although neither of these terms have the same meaning. Skok (1: 177) associated the Serbo-Croatian *boboluska* with the Serbo-Croatian *boboruška* “borovo sjeme iz kravice, tj. šiške” (Smokvica, Korčula) and *bobolj* “asarum, ficaria ranunculoides”, but he, on the other hand, does not exclude the possibility of it being derivated from *bob*. We would like to underline that our intention is not to give definite etymology of the Serbo-Croatian *babaluška*, rather to point out a possible solution: the fact that the Serbo-Croatian *babaluška* and *boboluska* have different meanings could not be considered an aggravating circumstance; on the contrary, it could help us find out what was the dominate botanical feature (common to or similar for both of the plants) that has given an impulse for denomination. The genus *Lathyrus* belongs to the subfamily *Papilionoideae*, also called *Faboideae* (classified as a family, *Papilionaceae* or *Fabaceae*, by some authorities). The characteristic fruit of many members is a pod (legume) consisting, in essence, of an ovary, which is a tightly folded leaf, as in a pea pod (cf. *Encyclopædia Britannica* 2002, Deluxe Edition CD-ROM, and Serial #: 590F00178449). The botanical features of the plant *Sternbergia lutea* have already been mentioned above. Taking these matches into considerations, we keep thinking about ‘an enclosed seed/fruit’ as one of the possible motivations or, better, as an impulse for the process of denomination. Consequently, we also keep asking ourselves if it would be possible to analyze: 1) lexemes *boboluska* and *babaluška* as

¹⁸ It also belongs to the lily family for which a resting stage of a plant, that is usually formed underground and consists of a short stem base, bearing one or more buds enclosed in overlapping membranous or fleshy leaves, is typical (cf. IKFJ 352-359). Cf. also Serbo-Croatian *baljučka* (Bosna, Šulek; PCA) as the name for the plant *Narcissus pseudonarcissus*.

compound words¹⁹, and 2) lexeme *baluška* as a formation created from the latter one by haplology.²⁰

Finally, as it was mentioned above, the Serbo-Croatian name *baluška* is without a definite etymology or, rather, with two equally probable etymologies (cf. Skok 1: 102). In such cases the motivation of the name still stays obscure, or one could only guess between two possible solutions and maybe neither of them is the real one.

Instead of the conclusion:

As it is generally known, there is a detailed linguistic literature that informs us about questions of the scope of Balkan linguistic analogies as well as of the reasons that brought them about. Numerous typological, phraseological, syntactical and other linguistic similarities among the Balkan languages are evident. Conspicuous calques and other ‘linguistic copies’, such as loanwords, also improve strong reciprocal influences among the Balkan languages. Making an attempt in this article to present the different processes of denominations of one particular genus of plants in the Balkan languages, we only want to underline, once again, some of the generally known linguistic facts, especially the influences that the Romance languages had on the Balkan Slavic languages. These influences were expressed to a great extent and were based on Romano-Slavic mixoglossy. The examination of the already existent, and the establishment of new etymologies of the discussed phytonyms, has not been the aim of this article, but we hope that some of the exposed materials could be of use for further etymological researches.

¹⁹ Cf. also Polish *boboluszek*, szka “‘jakaś roślina o listkach owalnych, kwiatach niebieskich, rosnąca na bagnach (Zap. BAŁBL)” (SJP 1: 178). The name *Boboljusci* for the village in Bosnia near Drvar (IM 66) could be analysed as “those who peel (horse) bean”, whereas in Serbo-Croat *boboluska*, the second constituent of the compound, could be considered as nominal, *id est* in such a case we would deal with the appositives Kompositum (karmadhâraya) meaning “a shell of a (horse) bean” (cf. syn. *bobnjača*, *bobovina*, *bobište*, PCA). However, the possibility of the appearance of an appellative *boba* “berry” as the first part of the compound *boboluska* is also allowable. The formation on *ba-* should be considered as the secondary vrdhhi-derivative, on which see Loma 2003: 267-277.

²⁰ In that case Rumanian *bălușcă* could only be considered as a (Slavic) loanword.

LITERATURE

André 1956:

J. André, *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris.

Bejan:

D. Bejan, *Nume românești de plante*, Cluj-Napoca 1991.

Bezljaj:

F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977-.

Borza:

A. Borza, *Dicționar etnobotanic*, București 1968.

Carnoy 1959:

A. Carnoy, *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, Louvain 1959.

Chantraine:

P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, tome IV-1, P-Y, Paris 1977.

DLR:

Dicționarul limbii române, Tomul VI, București 1967.

Ernout/Meillet:

A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1951³.

Frisk:

H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch I-III*, Heidelberg 1973-1979².

IKFJ:

M. Čanak, S. Parabućski, M. Kojić, *Ilustrovana korovska flora Jugoslavije*, Matica srpska, Odeljenje za prirodne nauke, Novi Sad 1978.

IM:

Imenik mesta u Jugoslaviji, Beograd 1973.

Karlin:

M. Karlin, *Slovenska imena naših zdravilnih rastlin*, Farmaceutsko društvo Slovenije 1964.

Loma 2003:

A. Loma, Zur frühslavischen Nominalkomposition und ihren indogermanischen Grundlagen, *Studia etymologica Brunensia* 2, Praha, 267-277.

Machek 1954:

V. Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha.

Marzell:

H. Marzell, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen I-IV, V Registerband*, Leipzig-Stuttgart 1943-1979.

Orel:

V. Orel, *Albanian etymological dictionary*, Leiden etc. 1998.

Papanastassiou 1994:

G. C. Papanastassiou, *Compléments au Dictionnaire Étymologique du Grec Ancien de Pierre Chantraine (L-W)*, Thessalonique.

Pichler 1905:

A. Pichler, Prilozi poznavanju narodnih imena biljaka u Hercegovini [Jedanaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Mostaru 1904/5 god.], Mostar 1905.

REW:

W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1972⁵.

Séguy 1953:

J. Séguy, *Les noms populaires des plantes dans les Pyrénées centrales*, Barcelone.

Sejdiu 1984:

Sh. Sejdiu, *Formalna i semantička podudaranja u denominacionim postupcima u fitonimiji romanskih jezika s albanskom i hrvatskosrpskom fitonimijom* (doktorska teza, rukopis), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.

SJP:

Słownik języka polskiego I-VIII, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900-1927.

Skok:

P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-IV*, Zagreb 1971-1974.

Snoj:

M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.

Strömberg 1940:

R. Strömberg, *Griechische Pflanzennamen*, Göteborg.

Šulek:

B. Šulek, *Imenik bilja*, Zagreb 1879.

Tiktin:

H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch I-III*, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden 1986-1989.

TLL:

Thesaurus Linguae Latinae, Leipzig 1900.

Vajs 1982-1983:

N. Vajs, Fitonimijske bilješke, *Rasprave* 8-9, Zagreb, 265-279.

Vajs 1994:

N. Vajs, Iz jadranske fitonimije, *Folia onomastica Croatica* 3, Zagreb, 23-134.

БЕР:

Български етимологичен речник, София 1971-.

Динић:

J. Динић, Речник тимочког говора, *Српски дијалектолошки зборник XXXIV*, Београд 1988, 7-335.

МББР:

Материали за български ботаничен речник. Събрани от Б. Давидов и А. Явашев. Допълнени и редактирани от Б. Ахтаров, София 1939.

Митровић:

Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.

Младенов 1970:

М. С. Младенов, Несколько лексических румынских заимствований в северовосточных болгарских говорах, *Балканско езикознание XIV/2*, София 1970, 27-30.

РРОДД:

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, под ред. на Ст. Илчев, София 1974.

РСА:

Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, Београд 1959-.

РСГВ:

Речник српских говора Војводине, Нови Сад 2000-.

Сабадош 1996:

І. В. Сабадош, *Формування української ботанічної номенклатури*, Ужгород 1996.

Симоновић:

Д. Симоновић, *Ботанички речник*, Београд 1959.

Maja R. Đokić

DÉNOMINATIONS DE LA „SCILLE“ DANS LES LANGUES BALKANIQUES

R é s u m é

Le présent article s’occupe de quelques designations, particulières aux langues balkaniques et peu considérées jusqu’ici, des espèces de plantes appartenant au genre vivace *Scilla*, dont il y a, en Europe, Afrique et Asie, quelques douzaines, qui fleurissent aux approches du printemps. Quant aux espèces européennes, elle sont pour la plupart limitées au sud du continent. C’est le mot latin *scilla*, emprunté, à son tour, à grec ancien σκίλλα d’origine inconnue, dont on a usé à désigner d’abord l’espèce *Scilla maritima* et puis des plantes bulbeuses d’un autre genre, telles que *Pancratium maritimum*, *Cyclaminos*, *Narcissus*, *Ornithogalum Pyrenaicum*, et qui a entré dans la terminologie botanique populaire de la plupart des langues européennes. Il y en a, en grec, un synonyme, **sc̃nõj**, dont dérive lat. *sc(h)īnus*, mais son étymologie n’est pas moins problématique. Bien que notre enquête n’ait mis au jour aucun(e) continuante / reflet de ces deux mots dans les langues slaves du sud et dans le roumain, elle a néanmoins attiré notre attention sur deux noms de plantes synonymes dans les langues balkaniques, s.-cr. *niksa*, roum. *micsă* et s.-cr., bulg. *baluška*, roum. *bălușcă*. Ayant examiné, dans cet article, les procédés différents de dénomination d’un genre de plantes particulier, nous en sommes venu à souligner, une fois de plus, un fait linguistique généralement connu – l’influence des langues romanes sur le slave des Balkans, se manifestant dans une large mesure, basée sur la mixoglossie slavo-romane.

Любинко РАДЕНКОВИЧ
Институт балканистики САНИ, Белград

НАЗВАНИЯ ДЕМОНОВ, ВЕДУЩИЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ ОТ ДЕТЕЙ, УМЕРШИХ ДО КРЕЩЕНИЯ У СЛАВЯН

Абстракт: Дети, умершие до крещения, по славянским верованиям принадлежали группе особых покойников, очень близким т. н. „нечистым“ покойникам. Не принимая крещения, такие дети оставались вне общества и культуры и тем лишались возможности перейти по установленному пути в потусторонний мир. Считалось, если младенец умер до крещения, в этом случае он теряет две жизни – человеческую (земную) и вечную (потустороннюю). Особое место принадлежит детям, умершим по вине родителей. У многих европейских народов, в том числе и славян, существует поверье, что они превращаются в опасных демонов, которые преследуют рожениц и их детей. Верили, что в результате такого нападения роженицы и их дети заболеют и, если не будут приняты определенные магические приемы лечения, могут умереть.

У славян существует около пятидесяти названий мифологических существ, ведущих свое происхождение от детей, умерших до крещения. Они сгруппированы в две главные культурные зоны: центрально-балканскую, которая имеет соответствующие параллели в Словении и в Украине, частично в Польше и в Белорусии и, вторую, адриатическую (медитеранскую), с параллелями в Италии.

Младенец до крещения не имеет социального статуса, он находится в промежутке, на пороге того и этого мира, ни там ни здесь (не имеет собственного имени, его тело еще нерасчленено одеждой, т.е. поясом). И сама роженица сорок дней после родов считается нечистой и находится во власти потусторонних сил. Поэтому у восточных славян она в этот период лежала вне дома, в бане, и должна была строго

придерживаться определенных предписаний. В случае смерти некрещеных детей не хоронят на кладбище и на их могиле не ставят крест. В Македонии их хоронили в сорока шагах от кладбища (Филиповић 1939/LIV: 458). У сербов и болгар их зарывают недалеко от дома – в саду у фруктового дерева, у ограды (Филиповић 1972/LXXXIV: 154; Маринов 1984/II: 528); у восточных славян на перекрестках, огороде, гумне, в болоте, под деревом, в самой жилой части хаты, у порога входных дверей, под передним углом дома (Зеленин 1995: 72–73; Кабакова 2001: 103).

Поминки

На Украине, реже в Белоруссии и в южной России, поминки по умершим некрещеным детям устраивались их матерями в Русальный четверг троицкой недели, который еще называется *Навский четверг* или *Навская Троица*. Матери, у которых были такие покойники, приглашали соседских детей и угощали их кашей или другими поминальными блюдами. В Харьковской губернии матери покупали 12 крестиков и раздавали их детям. Считалось, что таким образом они могут „крестить“ своих умерших детей и ввести их в царство Божие. Если же матери не поминали детей, то они, по поверьям, выходили из воды и наказывали таких матерей.

Матери, у которых умирали младенцы, не ели сезонных плодов (ягоды, черешни, яблоки) до некоторых из весенне-летних праздников – Вознесения, Троицы, Видова дня, Иванова дня, Петрова дня, Преображения – и в эти праздники раздавали соседям плоды в память о своих детях (Агапкина 2002:314–317).

Названия

Среди детей, умерших до крещения, особое место принадлежит тем, которые умерли в результате прерывания беременности, или убитым сразу после рождения (незаконные, нежелательные дети), т. е. по вине родителей. Они, как считалось, после смерти превращаются в опасных демонов (анг. *dead-child being*), преследуют рожениц и их детей и людям приносят ущерб. Поверия об этом у славян, в первую очередь, сохранились в южнославянско-карпатско-полесской зоне. По числу наименований этих демонов южные славяне намного опередили остальных. У украинцев они называются *потерча*, *потерчатко*, *потерчук* (Зеленин 1995: 70), у гуцулов еще и *страдчата* (Гнатюк 2000: 134; Хобзей 2002: 170). У украинцев Закарпатья рассказывали о босоногом мальчике, в одной коротенькой

рубашке, ростом 35 сантиметров, который прятался под конюшней. Его называли *змітча* и считали, что это дух умершего ребенка, которого девушка родила и задушила (Богатырев 1971: 280). У русских упоминается *игоша*, домашний дух в виде уродца без рук и без ног. Это дух мертворожденного ребенка, недоноска, который мстит тем, кто не хочет признать его за домового и не оставляет ему хлеб и ложки за столом (Новичкова 1995: 207–208; Власова 1998: 209). В Новгородской губернии души некрещеных младенцев и людей, проклятых матерью и унесенных лешим, живущих невидимо в ямах, курганах и канавах, называются *полуверцы* (Власова 1998: 413). У поляков под названием *latawiec* понимаются и души некрещеных детей в виде птиц (Pełka 1987: 50).

Верования и былички о демонах, которые происходят от умерших некрещеных детей, у южных славян более всего распространены в двух зонах. Одна из них, восточная, охватывает западную часть Болгарии и на западе располагается до реки Моравы в Сербии, доходя на юге до этнической славяно-греческой границы. Вторая, юго-западная, идет по побережью Адриатического моря, включая острова и некоторые пограничные континентальные местности.

Обе зоны отличаются друг от друга как по названию демонов, так и по их иконографии. В первой упомянутой зоне эти демоны появляются в облике *птицы* (в стае) и имеют славянские названия. Соответствующие поверья встречаются еще и у словенцев, украинцев и поляков. Во второй зоне они являются в образе *ребенка в красной шапочке* (красных штанах и т. п.), для обозначения которого употребляются названия чаще всего романского происхождения. Эти демоны различаются и по характеру воздействия на человека: в первой зоне они весьма опасны для человека, особенно для роженицы и ее ребенка, опасным даже считается услышать их голос (из-за этого, по поверью болгар, роженица может сойти с ума и умереть). Во второй зоне заметно влияние альпийских и романских поверий о услужливом домашнем духе. Поэтому такие демоны могут вступать с людьми в определенные взаимовыгодные отношения.

Для демонов, происходящих от умерших некрещеных младенцев в восточной зоне, встречаются чаще всего названия: *навье* (*нав*) и *некрштенци* (*некрштенак*). В южной Сербии (Вране) и северо-восточной Македонии (Кратово) – *свирици* (*свирац*); в восточной Сербии, окрестность г. Пирота, существуют наименования: *копелетия*, *кукумавђе*, *морете*, *ночнице* (Златковић 1998/XXIV/93–94: 50–52). В северной Болгарии и в центральной части Старой планины эти демоны называются: *леусничета*, в Родопах – *шумници*; в Тракии и Страндже – *еврейчета* (БМ 1994: 224). В Болгарии зафиксированы и названия *душета* (Георгиева 1993: 206), и *устрел*. Последнее ведет происхождение от младенца, зачатого в субботу и умершего во время родов (Бургаско, Руссев 1891/V: 131).

Наиболее распространены названия *нав*, *навье*. В восточной Сербии (Горне Високо) *навье* – это демоны в образе птиц, которые летают в стае и как бы плачут. По поверьям, ночью сосут молоко рожениц и кровь некрещеных детей. Они также могут называться *навђе*, *навије*, *навивје*, *навијенђе*, *навјета* (Златковић 1998/XXIV/93–94: 50). В южной Сербии недалеко от города Вране их называют *наве*, *навои*; в западной Македонии – *нави*, *наваци*, *навои* (Цепенков 1980/9: 139; Ђорђевић Т. 1953/LXVI: 156); встречаются также у балканских славян и названия *маве*, *мави*, *манави*, *манавие* (Филиповић 1968/VIII: 70). И в Словении души некрещеных младенцев, согласно поверью, превращались в больших черных птиц, которые свистели. Их называли: *navje*, *tavje*, *toyje*, *torje* (Kelemina 1997: 119, 121). Родственником этого демона, только по названию, считается *навной* или *намной* (Ярославская область в России), который наваливается во сне и оставляет синяки на теле, что является предвестием несчастья (Черепанова 1983: 49). У украинцев *мавки*, *нявки*, происходящие от умерших некрещеных детей, представляют собой мифологические существа, похожие на сербских вил. Существовало поверье о том, что накануне Троицына дня русалки вместе с *мавками* бегают по полям, хлопают в ладоши, восклицая: „Ух, ух, соломенный дух! Мене маты породила, некрещену схоронила“ (Новичкова 1995: 358). Существовало и поверье, что русалки похищали из могильных ям умерших до крещения детей и уносили их в воду. В течение семи лет в Троицын день души этих младенцев летали по воздуху, выпрашивая себе крещение. По гуцульским поверьям, *нявка* с передней стороны выглядит как человек, а сзади видна ее утроба (Хобзей 2002: 138). В южной Сербии (в окрестностях г. Вране), затем в Македонии (Велес), – *нави*, *наве*, *навои* тоже являются в облике женщин (самовил), которые опасны для рожениц. Они появляются в вихре, и если вихрь налетит на роженицу, она сразу заболит (Ђорђевић, Т. 1953/LXVI: 163–164).

Представление об умерших некрещеных детях как о птицах восходит к праславянскому представлению о том, что покойники навещают мир живых людей в образе птиц. Об этом свидетельствуют и некоторые русские летописи, где описывается поверье о том, что покойники, называемые *навье*, в определенное время посещают живых в образе птиц. Смотрели люди в бане на пепел и, если там оказывались следы, то говорили: „Приходили к намь навья мыться“ (16. век, СРЯ/10: 45).

Названия *навь*, *навье* (*маве*, *мавье*, *мави*, *манави*, *манавие*), которые обозначают умерших некрещеных детей в образе птиц, распространены только в восточной Сербии (в Пиротском крае), частично в южной Сербии, западной Болгарии и в Словении. В Македонии, частично в Болгарии и на Украине, под этими названиями (у украинцев *мавки*) по-

нимаются умершие некрещенные дети в образе девушек – русалок или женщин (Македония, Болгария). Название *навь* связывают с женщинами под влиянием других мифологических существ, которые называются *бабице*, *банке*. В круг этих демонов входят и болгарские *ерменки*, *юди*, *светенки*, *бесни*, *самовили*, *юрешници*, *лехуси*, *лауси*, *леонки*, македонские *унафи* (олицетворения болезней, от которых страдают роженицы и их дети) и т.д.

Название *свирици* зафиксировано в окрестностях г.г. Лесковац и Вране (южная Сербия), и в Кратове в Македонии. Его происхождение связано с поверьем о том, что некрещенные дети, умирая, превращаются в птиц и *свистят* (сербски *свире*). По поверьям из окрестностей г. Лесковац (южная Сербия), эти птицы маленькие, величиной с ладонь (Ђорђевић Д.1958/LXX: 563). В Кратове их представляли большими, с огромными когтями и клювами (Симић 1954: 8). И на Украине (у гуцулов) существовало поверье, что умершие некрещенные дети летают в образе птиц, чаще всего, сороки, или летучей мыши (Гнатюк 2000: 134; Хобзей 2002: 170), в окрестностях Пирота в Сербии – в образе уток (Златковић 1989/XXXV: 335), в Болгарии (Странджа) – голых птиц (Попов 1996: 228).

Название *некрштенци* встречается в окрестностях Пирота в восточной Сербии (Николић 1901/III: 128), в скопской котловине в Македонии – *некрштени* (Филиповић 1939/LIV: 524), у хорватов в окрестностях Петриня – *некрштеники* (Nožić 1989: 59).

В окрестностях Дубровника, Боки Которской, на Пелешаце, на о. Млет умерший некрещенный младенец называется *тинтилин* (*тинтилинић*, *титилин*, *тинто*, *tentacija*). Его представляют себе как ребенка в красной шапочке (иногда черной или зеленой), которого можно приманить жареным пирожком и обменять этот пирожок на золото (Bošković-Stulli 1997: 415–416). Если человек заберет шапочку тинтилина, он готов каждую ночь приносить золото, чтобы ее выкупить (Вулетић-Вукасовић 1934/L: 175). Наряду с этим существовало и поверье, что человек может вывести такое существо из куриного (иногда петушиного) яйца, которое следует сорок дней тайно держать за пазухой (Вулетић-Вукасовић 1903/IV: 226–227; Вулетић-Вукасовић 1934/L: 175–176; Bošković-Stulli 1975/11–12: 146). Из того следует, что способность человека при определенных обстоятельствах вывести из куриного или петушиного яйца демона-слугу, хотя это нигде не сказано, основывается на его способности приманить в яйцо душу умершего некрещеного ребенка. По-видимому, название родственно итальянскому *tentellino* „домашний дух“ (RJAZU XVIII, 334).

Название *малик* находим, начиная от западной Словении, Истры, до северной Далмации, (острова Крк, Паг) а в континентальной части

до города Самобор в Хорватии. Его вариациями являются: *malecić, malicić, maličić, malić, maličac, mališac, malizaz, maljik, maljak, maslak* (Bošković-Stulli 1959: 206; Milčetić 1896/I: 228). Вероятно, это слово славянского происхождения и означает малое дитя, – диал. *малић, маликан*, „мальчик“ (РСАНУ 1984/XII: 26).

В средней Далмации, в Полицах, на полуострове Пелешац, на островах Хвар, Брач, Корчула умерший некрещеный младенец, а также и демон, выведенный из яйца, называется *macić (matić, macaklić, mačić)* (Вулетих-Вукасовић 1934/L: 176; Bošković-Stulli 1975/11–12: 102, 110–111; Lozica 1995/32).

В Боке Которской подобные поверья связаны с демонами, которых называют *мацарул, мацаруо, мацируо* (Вукова грађа 1934/L: 33; RJAZU VI: 344). Название, вероятно, родственное итальянским наименованиям мифологических существ, таких как: *mazzamauro, mazzariol, mazzemarielle, massariol* (Bošković-Stulli 1959: 207; Bošković-Stulli 1975/11–12: 144).

На Адриатическом побережье и на островах могут встретиться и некоторые гибридные названия, образованные путём наложения романских и славянских основ названий упомянутых выше мифологических существ, таких как: *masmalić, masvalić, tamalić* (о. Црес, о. Крк), *macvalić, macmolić* (Истрия)- Bošković-Stulli 1959: 209–210.

Мифологическое существо *дрекавац, дрек* в Боснии, западной Сербии, Шумадии, в Косово, в Банате может происходить от умершего некрещеного младенца (Петровић 1948/LVIII: 341; Скимић 2000/XXVI: 65). Однако может обозначать и вампира – т. е. ходячего покойника, или душу погибшего воина (Босни, Лилек 1899/XI: 705; Маглай, Босния, Ivandić 1965: 62; Босанска Дубица, Nožinić 1990: 21).

В Герцеговине этот демон известен под названием *плакавац* (Ђорђевић Т. 1953/LXVI: 155–156), в Синьской Крайне в Хорватии – *vadica* (Bošković-Stulli 1967–68/5–6: 391); в Истрии – *zadavčić* (Bošković-Stulli 1959: 156); в Самоборе в Хорватии – *nevidimčić* или *nevidinčić* в Пригорье в Хорватии – *medivančić* (Rožić 1908/XIII: 150–151), у кайкавцев в юго-зап. Хорватии (Озаль) – *nevrenac* (Težak 1981/5: 382).

В Словении засвидетельствованы названия: *mavje, moyje* (Kelemina 1997: 119, 121), *brezglavjeki* (Прекмурье, Rešek 1995/5: 48), *hüdoživrniki, žive* (Штирия, Rajek 1884: 56, 106–107)

Подобные демоны известны и неславянским балканским народам. Так, греки называют их: *телонио, смердаки, смитраки, ксотиико, планитарудин* и т.д. По поверьям румын, дети, умершие до крещения, становятся *приколочами* или *мороями* (Кабакова 1989: 140).

Демоны, происходящие от некрещеных детей, могут появляться и в виде *блуждающего огонька* (как и другие души покойников, ср. Žiža 1926: 377; Zablatin 1982: 127; Bošković-Stulli 1997: 418; Власова 1998: 377–378, 513 Толстая 2000: 76): *мацарули* ночью идут вместе и у каждого из них на голове горит свечка, или каждый в руке держит свечку (Бока Которска); *мацић* ночью показывается в виде горящей свечки (о. Брач, Bošković-Stulli 1975/11–12: 145) или блуждающего огонька, света (о. Хвар, Далмация, Ložica 1995/32: 22); в Самоборе (Хорватия) *невидинчићи*, *невидимићи* ночью летают в виде горящего клубка (Lang 1914/XIX: 128); на о. Млет, если ночью появится свет перед домом, говорили, что это *тинтилиин*, душа умершего некрещеного ребенка (Macan 1932/XXVIII: 229); в Прекмурье (Словения) *bräzglavac* появляется в виде горящей свечи (Kühn 1988: 57) и т.д. По поверьям из Крайны (Босния), даже маленький палец правой руки умершего некрещеного ребенка, отрезанный через два дня после похорон, ночью светит как свечка (Dragičević 1908/XX: 465).

Действия:

1. Умершие некрещеные дети ищут рожениц, чтобы сосать молоко

По верованиям из восточной Сербии (окрестности Пирота), Болгарии (Благоевградско, Родопы) и Македонии (Мариово), умершие некрещеные дети (*навяк, навяче, навка*), лишённые материнского кормления в возрасте грудного ребенка и превращенные в птиц, ночью летают и ищут любую роженицу, чтобы сосать ее молоко. В поисках рожениц они могут перелетать широкое пространство. Вот почему каждая роженица, которая не принимает определенные меры защиты, подвергается опасности нападения этих демонов. Если найдут роженицу, умершие некрещеные дети не только высосут все ее молоко, но и кровь, в следствие чего она умирает. Кожа у нее синееет, и появляются жёлтые и красные пятна. Он высасывают и кровь младенца (Благоевградско, Мицева 1994: 136). Если они не нашли роженицу и ребенка, тогда сосут молоко у овец и коров (Маринов 1994: 316–317; Филиповић 1968/VIII: 70; Живковић 1987: 89).

По быличке с полуострова Пелешац (Хорватия), женщина, увидев *тинтилинића* в красной шапочке в стаде овец, подошла к нему, а он стал кричать: „Daj mi vode, ni iz neba ni iz zemlje!“ (Bošković-Stulli 1997: 415).

2. Умершие некрещенные дети ищут крещения

Поверье о том, что умершие некрещенные дети, летая ночью, ищут крещения, встречается в западной части южнославянского пространства, у западных и восточных славян, а также у некоторых других европейских народов. Думали, что их можно было спасти, делая рукой крест в воздухе в направлении откуда слышны их голоса, наделяя их определённым библейским именем, таким как Адам, Ева, Анна, Иван и т.д. По поверьям словенцев из Штирии (между реками Дравой и Мурой), если человек ночью услышит голоса под небом летающих птиц, считая что это души некрещённых детей, должен быстро зачерпнуть воду из ручья и бросить в их направлении, говоря: „Krstim te *navje* v imenu Boga očeta, sina in svetoga duha“ (Крещаю тебя *навье* во имя Бога отца, Сына и Святого духа). Тогда душа некрещённого ребёнка превращается в ангела и, падая на колени перед крестящим благодарит его. Но если он над ним издевается, тогда его исцарапают острыми когтями (Рајек 1884: 108). У проживающих в восточной Славонии словаков (окрестность г. Новска) записана быличка о женщине, которая ночью, проходя мимо кладбища, услышала детский крик: „Крста! Крста!“ Она сделала крестное знамя в том направлении и сказала: „Если ты мальчик, будь Адам, если девочка – будь Ева!“ Когда вечером возвращалась домой, ребенок поблагодарил ее за то, что она освободила его от смертного и дедовского греха (Nožinić 1989: 75). Похожая быличка существовала и у чехов, проживающих в Мославине (в окрестностях города Кутина в Хорватии). Среди украинцев, проживающих в окрестностях города Бая-Лука в Боснии, рассказывали, что какая-то птица, летая над кладбищем, кричала: „Крст! Крст!“ Крст!“ Люди сделали из ветки крест и бросили в ее направлении. Птица прилетела, схватила крест и улетела (Nožinić 1989: 77). По поверьям украинцев Волынской области, умершие некрещённые дети обращаются в птиц, летающих в небе с криком „Крэсты мээнэ“ в течение семи лет (Зеленин 1995: 71). У белорусов, при „воздушном крещении“ говорили: „Будь Иван или Сцепан“, а если женского пола, то „Будь Анна или Мария!“ (Гродненский у.; Зеленин 1995: 70); у русских „Крещаю тебя во имя Отца и Сына и Святого Духа“ (Новичкова 1995: 358–359). По поверью подольских малорусов, через семь лет по смерти некрещённый младенец выходит из земли и, пролетая по воздуху, просит креста. Всякий, кто увидит такое дитя, должен непременно перекрестить его и дать ему имя. Тогда это дитя улетает на небо, в противном же случае обращается в пугача (филина) (Зеленин 1995: 71). У поляков считали, что в ветре летают и свистят души некрещённых людей. Кто не имеет тяжёлых грехов, должен спросить: „Kto ty jesteś? Wszelki duch Pana Boga chwali. Ja cię chrzczę w imię Ojca i Syna i Ducha

Świętego. Jakżeś panna, niech ci będzie Anna, a jakżeś młodzieniec, niech ci będzie Wawrzyniec“ (Pełka 1987: 50). У греков, услышав ночью детский плач и думая, что это *телонио* (умершие некрещенные дети), в том направлении производили рукой или свечой крещение и произносили выше упомянутую формулу. При этом их наделяют апотропеическими именами: *Дракос, Дракула, Хидра, Егио, Мегарис, Христодуло* (Ђорђевић Јовановић 2000/XXVI: 118) и т.д.

По поверьям гуцулов если никто не „крестил“ умершего некрещенного младенца, искавшего крещения семь или двенадцать лет, он превращался в *нявку* или *бисицу*: „нявка з переду як челядина, а заду видно утробу“ (Хобзей 2002: 138). У русских в Орловской губернии считали, что дети, родившиеся мертвыми и некрещенные, превращаются в *мавок*, вид *русалок* (Власова 1998: 327).

3. Умершие некрещенные дети вызывают град

У всех славян существует поверье, что умершие некрещенные дети являются предводителями градоносных туч (Вакарелски 1990: 182; Георгиева 1993: 206; Bošković-Stulli 1953: 338; Bošković-Stulli 1959: 156; Jarda 1957/39: 98; Pełka 1987: 61).

СЛОВАРЬ

Болгары

дяволче (Странджа)
душата
еврейче (Сакар, Родопи)
копелче (Странджа)
лихусче (Сакар)
моменско (Сакар)
навяк (Кюстендилско, Самоковско)
навляк (Самоковско)
помаче (зап. Родопи)
устрел (Бургазско)
шумник

Македонцы

јуди мн.
нави мн. (Велес, Прилеп, Битоль)
навјак (Дрим и Радика)
некрстенко (окрестность Скопья)
самовила
свирци мн. (Кратово)

Поляки

duchomówec
latawiec
poterczuk

Русские

игоша (Русский Север)
мавка (Орловская губ.)
полуверцы мн. (Новгород)

Сербы

дрекавац (Шумадија)
копиле (Пирот)
кукумавка (Пирот)
мацаруо (Бока Которска)
мора, мн. морете (Пирот)
нав (Пирот)
навијенка (Пирот)
навја (Пирот)
навка (мн. навће) (Пирот)
некрстенче (Пирот)
некрштенак (Пирот)
некрштенац
некрштеник (Пирот, Лужница)
плакавац (Герцеговина)
вирац (Лесковац, Вране)

Словенцы

bräzglaväc, мн. brezglavjeki
(Прекмурье)
hüdovürnik (Штирия)
тавје мн. (Штирия)
тогје мн. (Штирия)
товје мн. (Слованске горице)
павје (Штирия)
žive мн. (Похорье)

Украинцы

змітча (Закарпатье)
мавка
нявка (Карпаты, гуцулы)
потерча мн. (Карпаты, гуцулы)

потерчатко

потерчук
страче (мн. страдчата) (Карпаты, гуцулы)

Хорваты

beštija-vražić (Пригорье)
fudlak (Каставщина)
macarol (о. Брач)
macaruo (Бока Которска)
macić (о. Брач, о. Хвар, Корчула)
maciruo (Бока Которска)
mascolić (о. Брач, Истрия)
mascvalić (Истрия)
malečić
malī (Билогора)
malčić
maličac
malčić (Врбник, о. Крк)
malić (Пунт, о. Крк, о. Црес)
malik (о. Крк, Истрия)
malīšac (Сень, сев. Далмация)
maljak (Буковица, Далмация)
maljik (о. ЭПаг)
mamalić (о. Крк)
maslak
masmalić (о. Црес)
medivančić (Пригорье)
nekrštenik (Петриня)
nevidinčići (Самобор)
nevidimići (Самобор)
nevren с (Озаль)
tintilin (Дубровник, Конавли, Блато о. Млет, Брач)
tintilinić (Дубровник)
tinto (Дубровник)
zadavčić (Истрия)
vadica (Синьская краина)
vlašići мн. (Врбник)

ЛИТЕРАТУРА

Агапкина 1999/2

Т. А. Агапкина, *О тодорцах, русалках и прочих навях (мертвецы-демоны и „нечистые“ покойники в весеннем календаре славянских народов)* // *Studia mytologica Slavica* 2, Ljubljana 1999.

Агапкина 2002

Т. А. Агапкина, *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл*, Москва 2002.

БЕР 1995/IV

Български етимологичен речник, т. IV, София 1995.

БМ 1994

Българска митология. Енциклопедичен речник. Съставител А. Стойнев, София 1994.

Богатырев 1971

П. Г. Богатырев, *Магические действия, обряды и верования Закарпатья* // *Вопросы теории народного искусства*, Москва 1971.

Вакарелски 1990

Х. Вакарелски, *Български погребални обичаи*, София 1990.

Власова 1998

М. Власова, *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*, СПб. 1998.

Власова–Жекулина 2001

М. Н. Власова, В. И. Жекулина, *Традиционный фольклор Новгородской области*, СПб. 2002.

Воденичарова 1999

А. Воденичарова, *Обреди, свързани с раждането и ранната социализация на детето* // *Ловешки край*, София 1999.

Вражиновски 1995

Т. Вражиновски, *Народна демонологија на Македонците*, Скопје-Прилеп 1995.

Вукова грађа 1934/L

Вукова грађа, СЕЗБ L, Београд 1934.

Вулетић-Вукасовић 1903/IV

В. Вулетић-Вукасовић, *Тинтилин и благо*, Караџић IV, бр. 3, Алексинац 1903.

Вулетић-Вукасовић 1934/L

В. Вулетић-Вукасовић, *Призријевање*, СЕЗБ L, Београд 1934.

Георгиева 1993

И. Георгиева, *Българска народна митологија*, София 1993.

Геров 1977/III

Н. Геров, *Речник на българския език*, т. III, София 1977.

Гнатюк 2000

В. Гнатюк, *Нарис української міфології*, Львів 2000.

Горанов 1983/IX

Б. Горанов, *Легенди за митични същества в архива на Ефрем Каранов*, БФ IX, кн. 4, София 1983.

Ђорђевић Д. 1958/ LXX

Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд 1958.

Ђорђевић Т. 1953/LXVI

Т. Р. Ђорђевић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, Београд 1953.

Ђорђевић Т. 1990

Т. Р. Ђорђевић, *Деца у веровањима и обичајима нашега народа*, Ниш 1990.

Ђорђевић Јовановић 2000/XXVI

Ј. Ђорђевић Јовановић, *Новогрчка предања о демонима у време некрштених дана*, Расковник XXVI, бр. 99, Београд 2000.

Живковић 1987

Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.

Зеленин 1995

Д. К. Зеленин, *Умершие неестественною смертью в поверьях русского народа //Избранные труды. Очерки русской мифологии*, Москва 1995.

Златановић 1998

М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.

Златковић 1989/XXXV

Д. Златковић, *Фразеологија страха и наде у пиротском крају*, СДЗ XXXV, Београд 1989.

Златковић 1998/XXIV/93–94

Д. Златковић, *Душе умрлих као митолошка бића у Горњем Високу*, Расковник XXIV, бр. 93–94, Београд 1998.

Кабакова 1989

Г. И. Кабакова, *Материалы по румынской демонологии* // Материалы к VI международному конгрессу по изучению стран юговосточной Европы, Москва 1989.

Кабакова 2001

Г. И. Кабакова, *Антропология женского тела в славянской традиции*, Москва 2001.

Левкиевская 2004

Е. Е. Левкиевская, *Нави* // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого, т. 3, Москва 2004.

Лилек 1899/XI

Е. Лилек, *Етнолошки пабирци по Босни и Херцеговини*, ГЗМ XI, Сарајево 1899.

Маринов 1984/II

Д. Маринов, *Избрани произведения*, т. II, София 1984.

Маринов 1994

Д. Маринов, *Народна вяра и религиозни народни обичаи*, София 1994.

Милчева 1996

М. Милчева, *Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето* // Странджа, София 1996.

Мицева 1994

Е. Мицева, *Невидими нощни гости*, София 1994.

Николић 1901/III

В. М. Николић, *Некритеници*, Карацић III, Алексинац 1901.

Новичкова 1995

Т. А. Новичкова, *Русский демонологический словарь*, СПб. 1995.

Обрембски 2001/I

Ј. Обрембски, *Фолклорни и етнографски материали од Порече*, кн. I, Скопје 2001.

Петровић 1948/LVIII

П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, СЕЗб ЛП, 1948.

Полонијо-Шешо 2000

И. Полонијо, Л. Шешо, „*Дијете пред рајским вратима*“. *Народна вјеровања Јужних Славена у наднаравну манифестацију душа мртве дјеце*, Кодови словенских култура 7, Београд 2000, 102–130.

Попов 1996

Р. Попов, *Народен светоглед* // странџа, Софија 1996.

Попов 2002

Р. Попов, *Обичаи и обреди при смърт и погребение* // Сакар, Софија 2002.

Попов – Мицева 2002

Р. Попов, Е. Мицева, *Народен светоглед* // Сакар, Софија 2002.

Раденковић 1999

Љ. Раденковић, *Демони настали од умрле некрштене деце код балканских Словена*, Балканские чтения 5, Тезисы и материалы, Москва 1999.

Ристески 1999

Љ. Ристески, *Посмртниот обреден комплекс во традиционата култура на Мариово*, Прилеп 1999.

РСАНУ 1959–2001

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. 2–16, Београд 1959–2001.

Русев 1891/V

С. С. Русев, *Приказки за зли духове и др. От Бургазко*, СБНУ V, Софија 1891.

Сикимић 2000/XXVI/99

Б. Сикимић, *Обичаји и веровања у селу Вранић код Барајева*, Расковник XXVI, бр. 99, Београд 2000.

Симић 1954

С. Симић, *Чување живота. Прилог народној медицини у Кратову*, Архив Одбора за народни живот и обичаје ЈАЗУ, Загреб 1954, N.z. 51.

СРЯ

Словарь русского языка XI–XVII вв., Москва 1975–.

Толстая 2000

С. М. Толстая, *Славянские мифологические представления о душе* // Славянский и балканский фольклор, Москва 2000.

Филиповић 1939/LIV

М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗБ LIV, 1939.

Филиповић 1968/VIII

М. С. Филиповић, *Нави код балканских Словена*, Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968.

Филиповић 1972/LXXXIV

М. С. Филиповић, *Таковци*, СЕЗБ LXXXIV, Београд 1972.

Хобзей 2002

Н. Хобзей, *Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник*, Львів 2002.

Цанева 1994

Е. Цанева, *Обичаи при бременност, раждане и отглеждане на дете* // Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура, София 1994.

Цепенков 1990/9

М. К. Цепенков, *Македонски народни умотворби*, кн. IX, Скопје 1980.

Черепанова 1983

О. А. Черепанова, *Мифологическая лексика Русского Севера*, Ленинград 1983.

Чубинський 1995/2

П. Чубинський, *Мудрість віків*, кн. 2, Київ 1995.

Ardalić 1912/XVII

V. Ardalić, *Iz Bukovice u Dalmaciji. Maljak ili mačić*, ZNŽO XVII, Zagreb 1912.

Bošković-Stulli 1953/2

М. Bošković-Stulli, *Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa*, Bilten Instituta za proučavanje folkloru 2, Sarajevo 1953.

Bošković-Stulli 1959

М. Bošković-Stulli, *Istarske narodne priče*, Zagreb 1959.

- Bošković-Stulli 1967–68/5–6
M. Bošković-Stulli, *Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine*, NU 5–6, Zagreb 1967–68.
- Bošković-Stulli 1975/11–12
M. Bošković-Stulli, *Folklor otoka Brača*, NU 11–12, Zagreb 1975.
- Bošković-Stulli 1997
M. Bošković-Stulli, *Usmene pripovijetke i predaje*, Zagreb 1997.
- Dragičević 1908/XX
T. Dragičević, *Narodne praznovjerice*, GZM XX, Sarajevo 1908.
- Ivandić 1965
Lj. A. Ivandić, *Pučko praznovjerje*, Madrid 1965.
- Jardas 1957
I. Jardas, *Kastavština*, ZNŽO 39, Zagreb 1957.
- Jardas 1962/40
I. Jardas, *Ovčarstvo u Lisini na Učki*, ZNŽO 40, Zagreb 1962.
- Kelemina 1997
J. Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*, 1997.
- Kühlar 1988
Š. Kühlar, *Ljudsko izročilo Prekmurja*, Murska Sobota 1988.
- Lang 1914/XIX
M. Lang, *Samobor. Narodni život i običaji*, ZNŽO XIX, Zagreb 1914.
- Lozica 1995/32
I. Lozica, *Dva demona: orko i macić*, NU 32/2, Zagreb 1995.
- Macan 1932/XXVIII
T. M. Macan, *Čaranje i gatanje (Blato na Mljetu)*, ZNŽO XXVIII, 1932.
- Milčetić 1896/I
I. Milčetić, *Vjera u osobita bića. Otok Krk*, ZNŽO I, Zagreb 1896.
- Nožinić 1989–1990
D. Nožinić, *Etnografska građa* (рукописный материал), 1989–1990.
- Pajek 1884
J. Pajek, *Črtice duševnega žitka štaj. Slovencev*, Ljubljana 1884.
- Pełka 1987
L. J. Pełka, *Polska demonologia ludowa*, Warszawa 1987.

Petrović 1900/V

V. K. Petrović, *Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji)*, ZNŽO V, Zagreb 1900.

Rešek 1995

D. Rešek, *Brezglavjeni. Zgodbe iz Prekmurja*, Kmečki glas, (Glasovi 9), Ljubljana 1995.

RJAZU I–XXIII

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1880/1882–1975/1976..

Rožić 1908/XIII

V. Rožić, *Prigorje*, ZNŽO XIII, Zagreb 1908.

Težak 1981/5

S. Težak, *Ozaljski govor*, HDZb 5, Zagreb 1981.

Zablatin 1982

P. Zablatin, *Od zibelke do groba. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem*, Celovec 1982.

Žiža 1926/XXVI

S. Žiža, *Zakopano blago (zapadna Istra)*, ZNŽO XXVI, 1926.

СОКРАЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ

БФ	–	Български фолклор, София
СДЗб	–	Српски дијалектолошки зборник, Белград
ГЗМ	–	Гласник Земаљског музеја у Сарајеву
СЕЗб	–	Српски етнографски зборник, Белград
HDZb	–	Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb
NU	–	Narodna umjetnost, Institutuz za etnologiju i folklor, Zagreb
ZNŽO	–	Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb

Љубинко Раденковић

ДЕМОНИ НАСТАЛИ ОД УМРЛЕ НЕКРШТЕНЕ ДЕЦЕ

Резиме

Веровања да се умрла некрштена деца (најчешће уморена у прекиду трудноће или одмах по рођењу, као и она која су умрла услед преране смрти труднице), претварају у демоне позната су код свих словенских народа. По броју назива за ове демоне јужни Словени су далеко испред осталих – овде је посведочено више десетина различитих назива. Друга зона њиховог распрострањења јесте карпатско-пољеска у Украјини (*потерча, страдче, змитче*). Код Руса оваква веровања, као и називи врло слабо су заступљени. Такво порекло има демон *игоша*, кућни дух, а код Пољака *latawiec*. Овакви демони познати су и код других народа (нпр. код Грка се називају: *телонио, смердаки, смитраки, ксотико, планитарудин* итд.).

Поменута веровања код балканских Словена највише су распрострањена у две зоне. Једна се простире у источној Србији и западној Бугарској, а на југу се пружа до словенско-грчке етничке границе. Друга се протеже дуж обале Јадранског мора, захватајући острва и неке граничне континенталне крајеве. У другим крајевима сведочанства о овим демонима су ретка. Ове две зоне разликују се како по називима демона тако и по њиховој иконографији. У првој наведеној зони се ти демони људима приказују у виду *птица* (у јату) и имају словенске називе а у другој – у лику *малог детета са црвеном капицом*, и тамо се срећу и називи романског порекла. Постоји разлика и у карактеру ових демона: у првој зони они су врло опасни за човека (пре свега за породилу и њено дете), чак је опасно чути и њихов глас. У другој зони видан је утицај алпских и романских веровања о добром кућном духу, па отуда демони о којима је реч могу ступати с људима у неке договорне односе.

За демоне настале од умрле некрштене деце у првој зони срећу се следећи називи: *навје (нав), некрштенци (некрштенак), свирци (свирац)*.

У околини Дубровника, Боки, на Пељешцу умрло некрштено дете се назива *тинтилин (тинтилинић, титилин, тинто)*. Замишљао се као дете у црвеној капици које се могло намамити на уштипке. Паралелно с овим постојало је и веровање да се ово биће могло излећи из кокошјег јајета које човек држи тајно испод пазуха четрдесет дана.

Назив *малик* распрострањен је од западне Словеније, преко Истре до северне Далмације, у континенталном делу до Самобора. Његове варијанте су: *малецић, малицић, маличић, малић, маличац, малишац, мализаз, маљик, маљак, маслак* итд. У Словенији је то доброћудно митолошко биће, али почев од Истре и јужније, добија опасна обележја.

У средњој Далмацији, око острва Хвара, Брача, у Пољицама, на полуострву Пељешцу, на Корчули умрло некрштено дете, као и демон настао из јајета, назива се *мацић (матић, маџаклић, мачић)*.

У Боки Которској иста веровања као у претходном случају везана су за демона који се назива *маџарул, маџаруо, маџируо*.

На јадранској обали и острвима могу се срести и неки хибридни називи за поменуто митолошко биће: *масмалић, масвалић, мамалић*.

Митолошко биће *дрекавац* (*дрек*, *дрекало*) у Босни, западној Србији, Косову, такође може водити порекло од умрлог некрштеног детета. Може означавати и вампира, или душу погинулог војника (Маглај у Босни).

У Херцеговини поменути демон познат је под називом *плакавац*, а у Сињској крајини у Хрватској – *вадица*; у Истри се јављају – *задавчићи*; у Самобору у Хрватској – *невидинчићи*, *невидимићи*; у Пригорју у Хрватској – *медиванчићи* итд.

Код Словенаца демони настали од умрле некрштене деце називају се: *тавје*, *тоује*, *brezglavjeki*, *hüdovürniki*, *žive*.

Према народним веровањима, поменути демони, пошто су лишени материнског дојења, непрекидно траже било коју породиљу да сисају млеко. Такође, сисају њену и дечију крв, што их доводи до смрти.

Код свих Словена распрострањено је веровање да умрла некрштена деца, најчешће у облику птица, стално плачући траже да их неко крсти. Ако човек покретима руку направи крст у њиховом правцу и каже једно од библијских имена, ослобађа их мука вечитог лутања по земљи и она одлазе на небо.

Djordje S. KOSTIĆ
Institut für Balkanologie, Belgrad

BAEDEKER UND MEYER
– EIN BILD DER BALKANHALBINSEL FÜR REISENDE –

Abstract: Unterschiedliche politische Veränderungen auf dem Balkan spiegeln sich in beiden Reiseführern, bei Meyer und Baedeker, wo ausführlich über die Balkankriege und eine neu entstandene Lage auf der Halbinsel geschrieben wurde. Aus diesem Grund kam es wohl zu einer Abschwächung des Turkozentrismus, in der Struktur, im Stoff, in Beschreibungen von Ländern in den Reiseführern.

In der zweiten Hälfte des 19. und den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts kamen in Katalogen der deutschen Verlage verschiedene Reiseführer für Südosteuropa vor; dem interessierten Reisenden und Leser standen unterschiedliche Bücher zur Verfügung, die zu diesem Untergenre der Reiseliteratur zählten.

Deutsche Buchhandlungen führten Reiseführer von Karl Baedeker (Edition Handbuch für Reisende von Karl Baedeker), des Bibliographischen Instituts (Edition Meyers Reisebücher), von A. Hartleben (Hartleben's Illustrierter Führer), des Berliner Verlegers Grieben (Grieben-Reiseführer), der Ersten Donaudampfschiffahrtsgesellschaft (Die Donau von Passau bis zum Schwarzen Meere), wie auch ein mehrmals nachgedrucktes Buch, dessen Verfasser Moritz Julius Hermann Busch war (Die Türkei. Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Mazedonien, Bosnien und Albanien), in der Edition Lloyd's illustrierte Reisebibliothek.¹

¹ Man sieht: G. A. E. Bogeng: Aus der Geschichte des Reiseführers. In: Börsenblatt des deutschen Buchhandels 8 (1952), Nr. 42, S. 206-208; Irene Kiefer: Reisepublizistik und Ent-Privilegierung des Reisens im 19. Jahrhundert aufgezeigt am Beispiel Baedeker. 1989 (Salzburg, Univ., Geisteswiss. Fak., Diss., 1989); Burkhard Lauterbach: Baedeker und andere Reisesführer. Eine Problemskizze. In: Zeitschrift für Volkskunde, 85 (1989), S. 206-234; Burkhard Lauterbach: „Von den

Hier wird über zwei bekannteste Reiseführer rede sein. Es geht um Reiseführer aus dem Verlag von Karl Baedeker (Edition Handbuch für Reisende von Karl Baedeker) und des Bibliographischen Instituts (Meyers Reisebücher), die bis zum ersten Weltkrieg gedruckt geworden sind.²

Da Südosteuropa jedoch nicht nur in einem Buch geschildert wurde, musste ein Reisender, der damals vorhatte, die ganze Balkanhalbinsel zu durchfahren, mehrere Reiseführer mitnehmen.

Über den westlichen Teil der Balkanhalbinsel wurden Reisende informiert mittels von Büchern, die die Österreich-Ungarische Monarchie beschrieben, ferner auch von Reiseführern für das Adriatische Meer, von Triest bis zu der Südküste von Peloponnes.

Die Auswahl von Büchern über die Österreichisch-Ungarische Monarchie war am reichlichsten, zumal jene meistens von Jahr zu Jahr nachgedruckt wurden. Darin wurden nicht nur Land- und Fluss-, sondern auch Seewege beschrieben.

Die Reiseführer für die Österreichisch-Ungarische Monarchie bestanden aus mehreren Teilen, die durch gemeinsame Inhalte verbunden wurden, diese Teile waren aber zugleich auch selbständig. Alle bedeutenden Verlage aus dieser Zeit – Baedeker, Bibliographisches Institut, Hartleben, Grieben – taten dies des öfteren, Redakteure, die an einzelnen

Einwohnern“. *Alltagsdarstellungen im Spiegel des Reiseführers*. In: Zeitschrift für Volkskunde 88 (1992), S. 46-99; Herbert Popp: *Das Bild der Mittelmeerländer in der Reiseführer-Literatur. Eine Vortragsreihe im Sommersemester 1993*. Passau, Passavia-Univ.-Verl., 1994 (Passauer Mittelmeerstudien, 5); Ulrike Pretzel: *Die Literaturform Reiseführer im 19. und 20. Jahrhundert. Untersuchungen am Beispiel des Rheins*. Frankfurt am Main [u.a.], Lang, 1995. ([Europäische Hochschulschriften, 01]; 1531; Bochum, Univ., Diss., 1995); Alois Wierlacher: *Zum Aufbau einer Reiseführerforschung interkultureller Germanistik. In Zusammenarbeit mit Zhiqiang Wang*. In: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache, 22, München 1996, S. 277-297; Herbert Popp: *Reiseführer-Literatur und geographische Landeskunde*. In: Geographische Rundschau, 49, März 1997, Bd. 3, S. 173-179.

² Über Verlag von Karl Baedeker und des Bibliographischen Instituts man sieht: Heinz Sarkowski: *Das Bibliographische Institut. Verlagsgeschichte und Bibliographie 1826-1976*. Mannheim, Wien, Zürich, 1976; Werner Hauenstein: *Wegweiser durch Meyers Reisebücher 1862 - 1936. Bibliographie mit Abbildungen, Tabellen, Register und einer Einführung von Alex W. Hinrichsen*. Stadtoldendorf, Hinrichsen, 1993; Heinrich Krohn: *Karl Baedeker und seine Konkurrenten*. In: Reisen und Leben, Heft 16, 1988, S. 4-11; Alex Hinrichsen: *Baedeker's Reisehandbücher 1832-1990. Bibliographie 1832-1944. Verzeichnis 1948-1990. Verlagsgeschichte, mit Abbildungen und zusätzlichen Übersichten*. 2. Aufl. Bevern, Hinrichsen, 1991; Peter Baumgarten - Monika I. Baumgarten: *Baedeker, ein Name wird zur Weltmarke*. 1. Aufl. Ostfildern, Baedeker, 1998

Texten arbeiteten, übertrugen dabei sehr geschickt relevante Teile auch in andere Reiseführer.

In den Reiseführern für die Österreichisch-Ungarische Monarchie wurde die Küstenland am Adriatischen Meer beschrieben, Teile von Kroatien, Bosnien, Herzegowina, aber auch von Montenegro. In den oben genannten Reiseführern wurde aber auch ein Teil der nördlichen Grenzen des Balkans dargestellt, bis zum Schwarzen Meer. Es handelt sich hier wohl um eine unumgängliche Beschreibung der Donaufahrten von Wien bis zum Schwarzen Meer.

In den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts änderte der Verlag von Karl Baedeker zweimal den Titel seines Reiseführers für Österreich-Ungarn. Im Jahr 1907 wurde auf der Titelseite der 27. Auflage der folgende Text gedruckt: „Österreich-Ungarn, nebst Bosnien und Hercegovina, Cetinje, Belgrad, Bukarest.“ Doch schon in der nächsten, 28. Auflage aus dem Jahr 1910 wurde der Titel wiederum verändert, der Name von Bosnien und Herzegowina wurde ausgelassen, es stand: „Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest.“ Derselbe Titel wurde auch in der 29. Auflage beibehalten, die 1913 veröffentlicht wurde. Vergleicht man aber den Inhalt dieser drei Fassungen mit den vorangehenden, kommt man zum Schluss, dass es keine wesentlichen Unterschiede gibt. Belgrad, Cetinje, Bukarest wurden auch früher als Orte auf Reisewegen beschrieben. Der neue Titel, in dem diese Orte namentlich erwähnt wurden, wurde zur Zeit größer politischer Auseinandersetzungen und des sogenannten „Zollkrieges“ gedruckt; deswegen liegt es doch nahe, dass zu dieser Veränderung in erster Linie aus politischen Gründen kam.³

Das Küstenland am Adriatischen Meer, wie auch Montenegro, Teile von Albanien, die am Ionischen Meer liegenden Gebiete Griechenlands, einschließlich zweier bekannter Insel Corfu und Cephalonia, wurden dem Leser wiederum in einem gesonderten Büchlein vorgestellt. Das sind

³ Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Oesterreich-Ungarn. 25. Auflage. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1898; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Oesterreich-Ungarn. 26. Auflage. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1903; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Österreich-Ungarn, nebst Bosnien und Hercegovina, Cetinje, Belgrad, Bukarest. 27. Auflage. Leipzig, Baedeker, 1907; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. 28. Auflage. Leipzig, Baedeker, 1910; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. 29. Auflage. Leipzig, Baedeker, 1913; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Österreich-Ungarn (ohne das heutigen Österreich). 29. Auflage, unveränderte Abdruck. Leipzig, Baedeker, 1913.

Reiseführer, die unter dem gemeinsamen Titel „Dalmatien“ veröffentlicht wurden.⁴

In der zweiten Hälfte des 19. und den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts wurde einem der südosteuropäischen Länder besondere Aufmerksamkeit geschenkt: selbstverständlich war es Griechenland, in seinen damals gültigen Grenzen. In Verlag Baedekers wurden fünf Reiseführer unter dem Titel „Griechenland“ (1883, 1888, 1893, 1904 i 1905) und ein Buch über Athen (1897) herausgegeben.⁵

Auch das Bibliographische Institut begann damals, im Rahmen der Edition Meyers Reisebücher, Bücher über Griechenland zu veröffentlichen, erstmals in einem Reiseführer, in dem auch Länder wie Syrien, Palästina und die Türkei ihren Platz fanden (1882), ferner in zwei weiteren Büchern unter dem Titel „Türkei und Griechenland, Untere Donauländer und Kleinasien“ (1888, 1891), letztmals in drei Büchern mit dem Titel „Kleinasien und Griechenland“, bzw. „Griechenland und Kleinasien“ (1892, 1901, 1906).⁶

Das zentrale und das östliche Gebiet der Balkanhalbinsel wurden in den Reiseführern nur als Teile einer Region beschrieben. Keines der Balkanländer, das völkerrechtlich anerkannt war – Serbien, Rumänien, die

⁴ z. B.: Hartlebens Illustrierte Führer Nr. 12. Illustrierter Führer durch Dalmatien (nebst Abbazia und Lussin) längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln. 9. Aufl. Wien, Hartleben, 1910; Grieben-Reiseführer, 161. Camillo Morgan: Dalmatien, Bosnien, Herzegowina, Montenegro und die Jonischen Inseln. Prakt. Reiseführer von Camillo Morgan. Berlin, Goldschmidt, 1912.

⁵ Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Griechenland. Leipzig, Baedeker, ¹1883, ²1888, ³1893, ⁴1904 i ⁵1905; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Athen. 1. Aufl. Leipzig, Baedeker, 1897.

⁶ Meyers Reisebücher. Syrien, Palästina, Griechenland und Türkei. 1. Aufl. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1882; Meyers Reisebücher. Türkei und Griechenland, Untere Donauländer und Kleinasien. 2. Aufl. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1888; Meyers Reisebücher. Türkei und Griechenland, Untere Donauländer und Kleinasien. 3. Aufl. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1891; Meyers Reisebücher. 1. Band. Untere Donauländer und Türkei. 4. Aufl. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1892; Meyers Reisebücher. 2. Band. Kleinasien und Griechenland. 4. Aufl. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1892; Meyers Reisebücher. Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien. 5. Auflage. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1898; Meyers Reisebücher. Griechenland und Kleinasien. 5. Auflage. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1902; Meyers Reisebücher. Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien. 6. Auflage. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1902; Meyers Reisebücher. Griechenland und Kleinasien. 6. Auflage. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1906; Meyers Reisebücher. Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien. 7. Auflage. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1908; Meyers Reisebücher. Balkanstaaten und Konstantinopel (Anatolische und Bagdadbahn). 8. Auflage. Leipzig-Wien, Bibliographisches Institut, 1914.

Türkei, Bulgarien – bekam ein gesondertes Buch. Über diese Länder wurde nicht einzeln geschrieben, wobei Redakteure ihr Augenmerk eigentlich auf die Türkei richteten.

Auf den Titelseiten der Veröffentlichungen des Bibliographischen Instituts stand im Vordergrund immer noch die Bezeichnung „Türkei“, in kleineren Buchstaben gedruckt kamen darunter die Namen Serbien, Rumänien und Bulgarien vor. In der ersten Auflage von Karl Baedeker aus dem Jahr 1905 sind nur die Namen von Konstantinopel und Kleinasien zu lesen, andere Länder in der Region wurden nicht einmal erwähnt. In der zweiten Auflage aus 1914 nahm im Titel wieder Konstantinopel den ersten Platz ein, erst danach wurden die anderen Länder des Balkans angeführt, unter dem gemeinsamen Begriff „Balkanstaaten“.

Heute können wir uns jedoch des Eindrucks nicht erwehren, dass dabei auch der politische Moment eine wichtige Rolle gespielt hatte.

Wenn die Vorstellungen vom Ost- und Westbalkan oder sogar vom ganzen Südosteuropa in den Reiseführern in der zweiten Hälfte des 19. und den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts, bis zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs, verfolgt werden, wird sichtbar, dass drei Länder die zentrale Rolle übernommen hatten: Griechenland im äußeren Süden der Halbinsel, die Türkei im Osten und Österreich-Ungar im Westen.

In diesem Dreieck spiegelte sich auch die damalige politische Lage auf dem Balkan wider, wie auch die politische Macht der beiden erwähnten Kaisertümer, die auf ihre Übermacht in der Region keinesfalls verzichten wollten.

Über die Begriffe

In den Büchlein, die unter dem Titel „Meyers Reisebücher“ vom Bibliographischen Institut in Leipzig herausgegeben wurden, kamen zum Vorschein Begriffe, die sowohl in der Fachliteratur als auch in Texten, die für ein breiteres Lesepublikum gedacht waren, schon üblich wurden. Es geht um Termini wie „Orient“, „Die Donaustaaten“, „Die unteren Donaustaaten“ usw.

Der letztgenannte Begriff, „Orient“ kommt häufig in diesen Reiseführern vor. Eine Edition des erwähnten Verlages trug den Titel „Der Orient“, 1881 und 1882 kamen im Rahmen derer die ersten Bände, die Reiseführer für Ägypten (der erste Band), wie auch für Palästina, Syrien, die Türkei und Griechenland (der zweite Band).

Der Begriff „Orient“ wurde den Benutzern von Reiseführern nicht einzeln erläutert, er „steht in neuerer Zeit infolge der stetig anwachsenden Reiselust und des dadurch erweiterten Reisegebiets sowie durch die Eröff-

nung neuer Dampferlinien mehr und mehr auf dem Programm europäischer Vergnügungstouristen“.⁷

Aufgrund der oben zitierten Aussage kann man davon ausgehen, dass der zuständige Redakteur der Annahme war, für den Reisenden oder Benutzer wäre der Orient ein bekannter Begriff. In demselben Vorwort, wie auch in den betreffenden Vorworten zu jeder im Rahmen dieser Untersuchung durchgelesenen Ausgabe, wurde dennoch hervorgehoben, dieser Band, unter dem Titel „Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien“ bildet „den nördlichsten Teil der Orientführer (Route 1-8); er umfaßt im ersten Teil die dem Abendland zunächstliegenden Gebiete des Orients“.⁸

Neben einem hier dargelegten Verständnis des Begriffes Orient, der nur vage angedeutet wurde, und dessen Bedeutung mittels relevanter Passagen aus dem Vorwort erst zu rekonstruieren war, waren die Redakteure viel präziser beim Definieren eines anderen „arabischen“ Orients. Es geht um das Buch „für den arabischen Orient: Palästina und Syrien und Ägypten, welch letzteres Unter- und Ober-Ägypten mit der Nilfahrt sowie Obernubien und den Sudan behandelt“.⁹

Es ist dabei sehr interessant, dass in Schilderungen, die sich unter dem Titel „Griechenland und Kleinasien“ im dritten, thematisch an den ersten anschließenden Band finden, der Begriff Orient überhaupt nicht vorkommt, sondern nur „das heutige Griechenland und die ethnographisch dazugehörige Westküste von Kleinasien umfassend Smyrna, Ephes, Pergamon, Troia etc.“¹⁰

Dadurch wird sichtbar, dass ein Orient für die Redakteure von „Meyers Reisebücher“ Teile des europäischen Festlands und die Donauländer umfasst, d.h. das damalige Serbien, Rumänien, Bulgarien und den europäischen Teil der Türkei, aber ohne Griechenland in seinen damaligen Grenzen.

Der andere, „arabische“ Orient umfasst Palästinen, Syrien, Ägypten und den Sudan.

Diese Teilung ist eigentlich ethnographischer Natur. Die Länder im Südosteuropa einschließlich der Türkei, mit zahlreichen hier ansässigen Völkern, bewohnen ein Gebiet, Araber im Nahen Osten und in Teilen von Afrika das andere.

In den analysierten Reiseführern werden zwei Begriffe mit derselben Bedeutung als Synonyme benutzt, „Die Donaustaaten“; „Die unteren Don-

⁷ Meyer, 1908, S. V.

⁸ ibid

⁹ ibid

¹⁰ ibid

austaaten“. Der Begriff „Die unteren Donaustaaten“ war zweifellos sowohl dem Lesepublikum als auch den Benutzern bekannt, obwohl der zweite wegen seiner Präzision häufig verwendet wird.

Der Begriff war auch dem breitesten Lesepublikum bekannt, wie auch Benutzern der Reiseführern. Er kam nämlich schon auf Titelseiten zahlreicher Reiseführer oder Handbücher für Südosteuropa vor, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum veröffentlicht wurden.

Unter dem Begriff „Die unteren Donaustaaten“ wurden drei Länder in Südosteuropa verstanden, Rumänien, Serbien und Bulgarien, in ihren damaligen politischen Grenzen. Die zwei letzten, als unabhängige und völkerrechtlich anerkannte Staaten, wurden als „Königreich Rumänien“ und „Königreich Serbien“ bezeichnet, wobei für den dritten der Name „Fürstentum Bulgarien“ verwendet wurde. In kurzen Beschreibungen dieser drei Länder wurden sie in den relevanten Reiseführern auf diese Art und Weise genannt, die Beschreibung ihrer Gebiete deckte sich mit den jeweiligen politischen Grenzen.

Was die Türkei anbelangt, wurde in Reiseführern ihr europäischer Teil hervorgehoben, das Gebiet, das üblicherweise „europäische Türkei“ genannt wurde, Istanbul, wie auch Teile des heutigen Nordgriechenland, Thrakien, Makedonien und Epirus.

Die Verfasser und Redakteure der Beiträge über Südosteuropa in den Reiseführern schenkten ihre Aufmerksamkeit also ständig aktuellen politischen Auseinandersetzungen auf diesem Gebiet des Kontinents, aber auch eventuell aufgetretenen Veränderungen, die jede neue Ausgabe desselben Reiseführers berücksichtigen musste.

In den erwähnten kurzen und prägnanten Beschreibungen jedes der drei Donauländer wird nirgendwo explizite auf ihre neuen Grenzen hingewiesen, als ob es davon ausgegangen wäre, die wären für die Benutzern der Reiseführer keine Neuigkeit gewesen. Erst anhand von Beschreibungen bestimmter Reisewege wird möglich, Stellen zu rekonstruieren, wo man ein Land verlässt, um in ein anderes zu kommen.

„Hinter Semlin auf 460 m langer Brücke über die Save, prächtige Aussicht l., dann in die Kopfstation (359 km) Belgrad; Zollrevision; event. auch Wagenwechsel“ (Meyer, 1908, 28).

(Tzaribrod) „bulgarische Grenzbahnstation, wo die Zollrevision für Reisende nach Bulgarien stattfindet“.¹¹

Ristovac „der serbische Grenzbahnhof (serbische Zoll- und Paßrevision!) und jenseit der türkischen Grenze 300 m weiter“.¹²

¹¹ Meyer, 1908, S. 43.

¹² Meyer, 1908, S. 78.

Im Jahr 1883, als er die erste Ausgabe seines Reiseführers für Griechenland veröffentlichte, und in den Jahren danach, übergang Karl Baedeker die Gebiete des heutigen Serbien, Bulgarien, Rumänien wie auch der Türkei. Erst im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts erschienen im Verlag Karl Baedeker in Leipzig zwei Reiseführer, die das Bild von Südosteuropa endlich vervollständigen. Die erste Ausgabe aus dem Jahr 1905 wurde unter dem Titel „Konstantinopel und das westliche Kleinasien. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker“ (Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1905) veröffentlicht, die zweite, erweiterte, trug den Titel „Konstantinopel. Balkanstaaten, Kleinasien Archipel, Cyren. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Zweite Auflage“ (Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1914).

Obwohl die Unterschiede im Titel und vor allem im Inhalt groß waren, standen in den beiden Veröffentlichungen Konstantinopel und Kleinasien im Vordergrund.

Im Unterschied zu Meyers Reiseführern wurde bei Karl Baedeker der Begriff „Orient“ sehr selten benutzt, und wenn schon, dann mit unterschiedlicher Bedeutung. In der ersten Auflage aus dem Jahr 1905 kam ein Satz vor, der unsere Annahme bestätigen lässt: „Konstantinopel, an der Schwelle des Orients gelegen, durch die Eisenbahn direkt und bequem mit dem Westen verbunden, bietet neben völlig europäischen Teilen den fremdartigen Eindruck einer orientalischen Hauptstadt, sowie eines der reizvollsten Landschaftsbilder der Welt.“¹³

Die Schwelle des Orients wird laut Baedeker vom zentralen Teil der Balkanhalbinsel zu ihrer Ostgrenzen verschoben, zu der Stelle, wo zwischen zwei Kontinenten nur eine Meerenge liegt. Der echte Orient, von dem Reisende und Benutzer der Reiseführer so häufig zu hören bekamen, beginnt nämlich erst auf dem anderen Kontinent: „Ein Ausflug nach Brussa und weiter die Fahrt auf der Anatolischen Bahn führen ganz in den Orient.“¹⁴

In der neuen Ausgabe aus dem Jahr 1914 blieb die Verwendung des Begriffs Orient unverändert. Darunter wurden die Gebiete östlich von Konstantinopel verstanden, auf einer großen Halbinsel, die die Türkei einnahm: „Auf Kleinasien Boden ist man ganz im Orient.“¹⁵

Wie aus den erwähnten Titeln hervorgeht, begann der Verlag von Karl Baedeker in seinen Reiseführern aus dem Jahre 1914, einen neuen Begriff zu verwenden, nämlich „Balkanstaaten“. Dafür gab es sicherlich zweifache Gründe.

¹³ Baedeker, 1905, S. V.

¹⁴ Baedeker, 1905, S. VI.

¹⁵ Baedeker, 1914, S. VI.

In der Literatur aus den ersten und zweiten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts kam der Begriff „Balkanstaaten“ immer häufiger vor. Darunter wurden Gebiete neuer Staaten verstanden, die nach dem Berliner Kongress und zahlreichen kriegerischen Auseinandersetzungen in Südosteuropa entstanden waren.

Die Benutzung dieses Begriffs wurde unter anderem auch durch politische Veränderungen veranlasst, die sich nach den Balkankriegen 1912 und 1913 ereigneten, bzw. durch Gebietserweiterungen, die in Serbien, Bulgarien und Griechenland auf Kosten der Türkei vollzogen wurden.

Im Unterschied zum Begriff „Donaufstaaten“, der in Meyers Reiseführers in einer erweiterten Bedeutung vorzufinden war, die auch manche anderen Donauländer umfassen konnte, vor allem Ungarn, war der Begriff „Balkanstaaten“ bedeutungsärmer. Bei Baedeker wurde darunter nur das Gebiet verstanden, das das damalige Serbien, Bulgarien und Rumänien umfassten.

Der dritte Begriff, der in den Reiseführern von Baedeker vorzufinden war und dabei auch bei Meyer vorkam, war „die europäische Türkei“.

In den genannten Reiseführern kann eine weitere Veränderung des Begriffs „Europäische Türkei“ verfolgt werden. Im Laufe des 19. Jahrhunderts wurde er sehr oft verwendet, umfasste damals aber auch Gebiete der autonomen Fürstentümer und Provinzen im Rahmen des Osmanischen Reichs – Serbien, Bulgarien, Teile von Nordgriechenland, Kosovo usw. Als der Erste Weltkrieg ausbrach, wurde das Bedeutungsfeld des Begriffes nur auf die Gebiete des türkischen Staats eingeschränkt, die auf der Balkanhalbinsel lagen. Dies geht auch aus dem folgenden Zitat hervor: „Der Rest der Halbinsel, mit 169300 qkm und 6,1 Millionen Einwohnern, gehörte bisher als Europäische Türkei zum Türkischen Reich, das damit im ganzen fast 3 Mill. qkm und 24 Mio. Bewohner umfasste.“¹⁶

Über Geographie der Balkanhalbinsel

In den beiden hier am meisten zitierten Reiseführern wurde u.a. auch über die Geographie der Balkanhalbinsel geschrieben.

Bei Meyer wurde auf etwas mehr als einer Seite in groben Zügen der Boden der Balkanhalbinsel beschrieben, und zwar in einem Teil des Buches unter dem Titel „Europäische Türkei“. Neben der einführenden Feststellung, „Die Balkanhalbinsel ist fast durchweg gebirgig“¹⁷, wurden die bekanntesten Gebirgsketten der Halbinsel aufgelistet, der Balkan, Rodopegebirge, Ko-

¹⁶ Baedeker, 1914, S. XXXII.

¹⁷ Baedeker, 1914, S. XXXII.

paonik, Schar-Gebirge, ferner die Flüsse der Vardar, die Morava, die Marica, und zwar nicht nur auf dem Gebiet des Osmanischen Reiches, sondern auf der ganzen Balkanhalbinsel. Dies sei ausdrücklich hervorzuheben, zumal die in diesem Teil dargelegten Informationen auf den Leser bzw. Reisenden eher verwirrend wirken konnten.

Über die Gebirgsmassive in Serbien oder Bulgarien wurde nämlich nicht in den jeweiligen Kapitel geschrieben, in denen diese Länder vorgestellt wurden. Dies war auch der Fall mit Listen von Völkern und Ethnien auf der Balkanhalbinsel. Darüber wurde, wie oben schon erwähnt, ausführlicher im Kapitel über die Türkei diskutiert. Dieses Verfahren bei der Präsentation des relevanten Stoffes im Reiseführer des Bibliographischen Instituts aus Leipzig wurde schon in seinen früheren Ausgaben verwendet, seit dem Ende des 19. Jahrhunderts.

Viele präzisere und ausführlichere Texte über die Geographie der Balkanhalbinsel waren im Reiseführer des Verlags Karl Baedeker aus dem Jahr 1914 vorhanden, einschließlich einer kurzen Abhandlung unter dem Titel „Geographie der Balkanhalbinsel“, in der die genannten Problemstellungen anhand der erwähnten Literatur diskutiert wurden. Schon am Anfang wurde vom Verfasser dieses Gebiet von Europa aufgrund der Veröffentlichungen der berühmtesten Namen der damaligen Wissenschaft (Th. Fischer, J. Cvijiæ, A. Philippson):

„Die Südosteuropäische Halbinsel*), gewöhnlich Balkan-, auch Hämus- oder Illyrische Halbinsel genannt, wird durch die untere Donau und die Save vom europäischen Rumpfe getrennt und im W. vom Adriatischen und Ionischen, im O. vom Agäischen und Schwarzen Meer begrenzt“.¹⁸

Der Text umfasst eine Übersicht über die Balkanhalbinsel, aufgeteilt in fünf große Einheiten:

- „1. Das Illyrisch-albanesische Faltengebirge im W.
2. Griechenland, südlich des 40. Parallelkreises im S.
3. Der Balkan, im Osten
4. Das rumelische Schollenland, Thrakien, Makedonien, Mittel- und West-Serbien umfassend, der wichtigste und größere Teil der Halbinsel
5. Die bulgarische Kreidetafel im NO.“¹⁹

Über jeden dieser Kapitel wurde einzeln diskutiert.

¹⁸ Baedeker, 1914, S. XIII. Es wurden genannt: Th. Fischer, Die Südosteuropäische Halbinsel (Leipzig 1899); J. Cvijic, Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien, I. Teil (Gotta 1908); A. Philippson, Das Mittelmeergebiet (Leipzig, 2. Aufl. 1907).

¹⁹ Baedeker, 1914, S. XIV.

Im Unterschied zu den Reiseführern des Bibliographischen Instituts ist die Beschreibung von Baedeker viel umfangreicher und präziser, mit Angaben, die sowohl Experten wie auch das breiteste Lesepublikum oder einen Reisenden, der ihn mitgebracht hat, zufriedenstellen konnten.

Fazit

Das Bild von Südosteuropa, das in den beiden bekanntesten und bedeutendsten Reiseführern aus der zweiten Hälfte des 19. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts, bis zum Ersten Weltkrieg, präsentiert wurde, wäre ohne einen Vergleich von veröffentlichten Texten nicht vollständig.

Die beiden Verlage hatten dasselbe Zielpublikum, das vor allem Reisende ausmachten, die Südosteuropa besuchen wollten. Bei der Aufbereitung der Reiseführer jedoch verfahren die beiden Verlage grundsätzlich anders.

Der Verlag von Karl Baedeker war vor allem vorsichtiger beim Verwenden bestimmter Begriffe und Bedeutungen, was am Beispiel vom Terminus „Orient“ schon aufgezeigt wurde. In denselben Reiseführern kam die Verwendung des Begriffs Balkanhalbinsel zum Vorschein, was damals durch alle wichtigeren wissenschaftlichen Arbeiten über dieses Gebiet des europäischen Kontinents begründet wurde. Schließlich entsprach der Terminus „Balkanstaaten“ den aktuellen politischen Auseinandersetzungen in Südosteuropa, wurde auf die Donauländer im unteren Lauf eingeschränkt, wobei er gleichzeitig das Gebiet der europäischen Türkei und von Griechenland umfasste.

Eines der Kennzeichen der Reiseführer von Karl Baedeker war ein permanentes Bestehen auf fester Verbindung von Vergangenheit und Gegenwart der Völker und Länder der Balkanhalbinsel. Eine ausführliche Chronologie der Ereignisse in Südosteuropa seit Menschengedenken bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges, Darstellung kulturgeschichtlichen Erbes, wie auch eine nach damals vorherrschenden wissenschaftlichen Methoden begründete Übersicht über die ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung deuten in der Ausgabe aus dem Jahre 1914 auf die Tatsache hin, dass die Reiseführer dieses Verlages nicht nur für einen durchschnittlichen Leser sondern auch für gute Kenner der Verhältnisse in Südosteuropa geeignet waren. Die Schlussfolgerung liegt nahe, dass Karl Baedeker seine Reiseführer nicht nur für diejenigen herausgab, die das Gebiet von Südosteuropa schon besucht hatten, oder einen Besuch vorhatten, sondern auch für nicht persönlich interessierte Leser. Deshalb haben seine Reiseführer zwei Zielgruppen: einerseits sind das Reisende, andererseits Leser, die sich über Südosteuropa näher informieren wollten.

Dieser zweite Aspekt der Reiseführer von Baedeker wurde in den Veröffentlichungen des Bibliographischen Instituts, bzw. in „Meyers Reisebücher“ nicht sichtbar. Die in diesem Verlag gedruckten Texte hatten als Zielgruppe nur Reisende. Deswegen waren einige Teile inhaltsarm, nur in groben Zügen und nicht detailtreu präsentiert. Die Redakteure bei Meyer benutzten häufiger gängige Begriffe, die manchmal doppelte Bedeutung hatten, oder als zweideutig interpretiert werden konnten. Dazu werden ohne Zweifel Begriffe verwendet wie „Donaustaaten“, „Orient“ usw.

Baedeker und Meyer hatten jedoch einige Gemeinsamkeiten. Die beiden Reiseführer waren turkozentrisch. Im Zentrum stand die Türkei, bzw. das damalige Osmanische Reich. Über die Geographie, die ethnische oder konfessionelle Zusammensetzung, oder über das Klima wurde so geschrieben, als ob die Türkei immer die größte Aufmerksamkeit auf sich gelenkt hätte. Alle Reiserouten führten nach Konstantinopel, abgesehen davon, ob über Landwege oder Fluss- und Seewege.

Ein zweites wichtiges Kennzeichen war permanentes Verfolgen der politischen Verhältnisse in Südosteuropa. Die Veränderungen, die zwischen zwei Ausgaben zustande kamen, wurden in die erste darauffolgende mit einbezogen. Das galt sowohl für das ganze Gebiet als auch für die einzelnen Länder, was in einer Ausgabe von Meyer aus dem Jahr 1908, wie auch einer von Baedeker aus dem Jahr 1914, besonders sichtbar war.

Unterschiedliche politische Veränderungen auf dem Balkan spiegelten sich besonders auffallend im Reiseführer von Baedeker aus dem Jahr 1914 wieder, wo ausführlich über die Balkankriege und eine neu entstandene Lage auf der Halbinsel geschrieben wurde. Aus diesem Grund kam es wohl zu einer Abschwächung des Turkozentrismus, in der Struktur, im Stoff und in Beschreibungen von Ländern.

Ђорђе С. Костић

БЕДЕКЕР И МАЈЕР

– Слика Балканског полуострва за путнике –

Резиме

Током друге половине 19. и првих деценија 20. века у каталозима издавачких кућа у Немачкој налазило се прегршт водича за туристе по Југоисточној Европи, путнику и читаоцу биле су на располагању разне књиге овог поджанра путописне литературе.

У раду се расправља о томе како је Југоисточна Европа била представљена у водичима за туристе, или бедекерима, до Првог светског рата у две тада најпознатије издавачке куће Карла Бедекера (едиција *Handbuch für Reisende von Karl Baedeker*) и Библиографског института, (едиција *Meyers Reisebücher*).

Путник који је у у поменутом периоду намеравао да обиђе цело Балканско полуострво морао је са собом да понесе неколико туристичких водича, јер Југоисточна Европа није била описана само у једној књизи. Највећу пажњу издавача ипак је заокупљала, на првом месту, Грчка, па тек онда остале земље региона.

О Западном делу Балканског полуострва путник је информације црпео из књига у којима је описана Аустро-Угарска, а потом и из водича за путовање Јадранским морем, од Трста па све до јужних обала Пелопонеза.

Централни и источни део Балканског полуострва описивани су у туристичким водичима само као делови једног региона. Ниједна од земаља која се налазила на овој територији, а била је међународно призната држава, Србија, Румунија, Турска, Бугарска, није добила засебну књигу. О њима је писано заједно са осталим, али централно место заузимала је Турска.

Када се анализира приказивање Источног и Западног Балкана, као и целе Југоисточне Европе, у водичима за туристе у другој половини 19. и првим деценијама 20. века, све до Првог светског рата, може се приметити да су три земље добиле централну улогу: Грчка на самом југу полуострва, Турска на источној и Аустро-Угарска на западној страни. У том троуглу осликавала се и тренутна политичка ситуација на Балкану, али и политичка моћ двеју поменутих царевина које никако нису хтеле да изгубе своје утицаје на овом простору.

У раду су истакнуте неке заједничке карактеристике путовођа најпознатијих путовођа друге половине 19. и првих деценија 20. века:

а) Водичи за туристе имају две циљне групе. На једној страни су путници, а на другој читаоци који су нешто више желели да сазнају о Југоисточној Европи.

б) У објављеним текстовима се стално инсистира на чврстој вези између прошлости и савременог тренутка народа и земаља Балканског полуострва.

в) Водичи о којима се расправља су туркоцентрични. У центру пажње налазила се Турска, односно тадашње Османско царство. Њој је било посвећено највише простора и највећа пажња.

г) У свим водичима стално су праћене политичке промене у Југоисточној Европи. Оне које које су се догодиле између два издања, како на целом простору, тако и у појединим земљама региона, одмах су регистрована у првом наредном.

Милош ЛУКОВИЋ

Балканолошки институт САНУ, Београд

ИСТРАЖИВАЊА ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ, ХЕРЦЕГОВИНИ И АЛБАНИЈИ

Апстракт: Валтазар Богішић је био главни аутор *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору* из 1888. године. Изради *Законика* претходила су Богішићева истраживања обичајног права у ондашњој Црној Гори, а делимично и у суседној Херцеговини и у северној Албанији, чиме је он дубље упознао структуру племенског друштва ових балканских регија. Интересовања за структуру и институције племенског друштва Богішић је показивао и касније, као министар правде Црне Горе 1893–1899. године. У овом раду говори се о фазама и методама Богішићевог прикупљања грађе о племенском друштву, а на основу тога даје се компаративни приказ битних института обичајног права у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији у последњим деценијама 19. века.

I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Валтазар Богішић (1834–1908) био је научник великог опуса, а најпознатији је као главни аутор *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору* (енглески: *The Common Civil Proprietary Law for the Principality of Montenegro*) из 1888. године. То је кодекс *грађанског права*, али без *породичног и наследног права*, па је стога означен као кодекс *имовинског права*.¹ У припреми *Законика* Богішић се определио за

¹ *Законик* је свечано проглашен на Цетињу 26. априла 1888. године, а ступио је на снагу 1. јула исте године на основу указа књаза Николе, у чијим је рукама била и законодавна власт (ови датуми наведени су по јулијанском календару, који је у то време важио у Црној Гори). Вид. *Богішић 1980*, I–VI.

метод инкорпорирања оних норми обичајног права које су биле дубоко укорене у животу племенског друштва у Црној Гори, и то у време (а то је осма и девета деценија 19. века) кад је тај тип архаичне организације традиционалног друштва у Црној Гори био веома жив.²

Зато су изради *Законика* претходила Богишићава истраживања обичајног права у ондашњој Црној Гори, а делимично и у суседној Херцеговини и у северној Албанији. Тиме је Богишић дубље упознао структуру племенског друштва ових балканских регија.³ Интересовања за структуру и институције племенског друштва Богишић је показивао и касније, када је обављао дужност министра правде Црне Горе 1893–1899. године.

² Као оригинално правно дело, *Законик* је одмах привукао пажњу цивилиста и историчара права у многим земљама, с тим што је европска научна јавност имала могућност и да прати ток припреме *Законика* и упозна правне и терминолошке проблеме с којима се Богишић суочавао. Шире осврте на садржину *Законика* убрзо по његовом доношењу дали су Андра Ђорђевић, професор римског и грађанског права на Правном факултету у Београду (1888), Константин (Коста) Војновић, професор грађанског права на Правном факултету у Загребу (1889), и Миленко Веснић, професор међународног права и дипломата из Београда (1891). О *Законику* су током неколико година по доношењу вођене опширне расправе у разним научним (нарочито правничким) друштвима у Паризу, Берлину, Петербургу, Загребу, Прагу, Москви, Љубљани, Тулузу, Анверсу (Белгија). Убрзо је почело превођење *Законика*. Преведен је прво на француски (1892), шпански (1893), немачки (1893), а потом (када је *Законик* доживео друго, новелирано издање 1898. године) и на италијански (1900) и руски језик (1901). *Законик* је у међувремену био интересантан и за неке комисије које су радиле на кодификацији грађанских законика својих земаља (Немачка, Јапан), а поједина његова решења (о подели материје и систематици) утицала су на јапански грађански законик. Сам Богишић прикупио је 226 рецензија, критичких осврта и студија о *Законику*, али су то чинили и његови савременици и каснији истраживачи његовог дела. Таква савремена листа знатно је дужа јер се *Законик* и Богишићево разноврсно дело непрестано изучавају. Осврти на *Законик* и анализе појединих његових решења одавно су почели да налазе место у садржају енциклопедија, лексикона и других приручника, као и у уџбеницима историје државе и права и грађанског права на јужнословенском простору. Савремени аутори који су целовитије изучавали и приређивали Богишићева дела наводе спискове и Богишићеве библиографије и библиографије о Богишићевом стваралаштву. Вид. *Ђорђевић 1888, Војновић 1889, Веснић 1891 [1888], Бакотић 1938, Мартиновић 1958, Цимерман 1962, Богишић 1986, Ђивановић 1986, Богишић 1999.*

³ Правни статус Црне Горе, Херцеговине и Албаније био је различит у периоду припреме *Законика* (1872–1888), али се оне по својој социјалној (племенској) структури нису много разликовале. У том погледу оне чине три сличне балканске регије, па ћемо их тако понекад називати, мада је у међувремену (1878) Црна Гора стекла статус независне, међународно признате државе, а Албанија и Херцеговина остале су у саставу Турске, односно Аустроугарске.

Резултати Богишићевих истраживања обичајног права и племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији дуго су били предмет пажње само посредно: преко правног садржаја одредаба *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору*.⁴ После готово педесет година интересовања за институте *Законика* појављује се 30-их година прошлог века једна нова компонента истраживања *Законика* (Душан Вуксан, Александар Соловјев и Станислав Боровски [Stanisław Borowski]): интересовање за генезу *Законика*, а посебно за анкету коју је Богишић спровео у Црној Гори 1873. године ради прикупљања грађе за *Законик*. Овај правац истраживања постаће много актуелнији после Другога светског рата, када се, на основу истраживања опсежне грађе у Богишићевом архиву у Цавтату,⁵ појављују опсежније студије Ника Мартиновића (1958. и 1964),⁶ Вернера Г. Цимермана ([Werner G. Zimmernann,] 1962),⁷ Томице Никчевића (1967),⁸ Сурје Пуповција ([Surja Pupovci] 1968)⁹ и Јована Бојовића (1992).¹⁰ О настанку *Законика* корисне информације могу се добити из објављених докумената руских архива¹¹ и Богишићеве кореспонденције, коју је Богишић водио с многим зна-

⁴ *Законик* је био на снази не само до краја самосталног постојања црногорске и стварања југословенске државе (1918) него и после тога. У периоду између два светска рата наставља се примена *Законика* на подручју Црне Горе, али је живот многих одредаба *Законика* фактички продужен и наредних деценија. Његова правна правила губила су правну снагу поступно – доношењем различитих закона Југославије после 1945. године, пре свега у области својинскоправних и облигационих односа. Вид. *Константиновић 1960*.

⁵ У Цавтату постоје Богишићев архив, библиотека (више од 15.000 књига) и музеј (Богишићеви лични предмети и његове збирке уметничких и других вредних предмета), који припадају Заводу за повијесне знаности у Дубровнику, у саставу Хрватске академије знаности и умјетности из Загреба. У Богишићевом архиву налази се више од 160 рукописа, недовршених расправа и бележака који се односе на разне области: историју права словенских народа, кодификацију имовинског права у Црној Гори, етнологију, фолклор, књижевност и др. После Другога светског рата Богишићева је заоставштина сређена и архивски и музеолошки обрађена, а од 1958. године смештена је у рестаурираном двору цавтатских кнезова. Вид. *Ђивановић 1984*.

⁶ Вид. *Мартиновић 1958* и *Мартиновић 1964*.

⁷ Вид. *Цимерман 1962*.

⁸ Вид. *Никчевић 1967*, *Богишић 1967*.

⁹ Вид. *Пуповци 1968*.

¹⁰ Вид. *Бојовић 1992*.

¹¹ Вид. *Пуповци 1996*, *Црногорски законници III 1998*, *Богишић 1999*.

менитим личностима и институцијама (око 1.000) из Београда, Новог Сада, Цетиња, Заграда, Дубровника, Сплита, Ђакова и више европских центара, од којих је само мањи део публикован.¹²

Из свих тих текстова извире мноштво података о целокупном раду на припреми *Законика*. Али они садрже и драгоцене податке о самој грађи за *Законик*, па и оне податке које говоре о карактеристикама племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији 70-их и 80-их година 19. века. Ти су подаци са закашњењем постали доступни научној јавности мада су настали пре чувеног дела *Древно друштво* (1877) Луиса Х. Моргана (Lewis H. Morgan), — у којем се помињу и традиционална патријархална друштва на Балкану, — а две и по деценије пре опсежних студија Павла Аполоновича Ровинског о црногорским племенима (у оквиру тротомног дела о Црној Гори)¹³ и три деценије пре почетка (1902) чувене серије антропогеографских студија *Насеља српских земаља*, у издању Српске академије наука¹⁴ (у то време објављена су и дела познатог црногорског војводе Марка Миљанова Поповића о племену *Кучи* и о Арбанасима).¹⁵

Било је то такође знатно пре познатих студија о Албанцима¹⁶ и њиховом обичајном праву, посебно о *Законику Леке Дукађинца* (албански: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*) која су настала у првој половини 20. века, чији су аутори Иван Јастребов (1904), Теодор Ипен ([Theodor Ippen] 1916), Лудвиг Талоци ([Ludwig Tallóczy] 1916), Милан Шуфлај ([Milan Šufflay] 1925), Штјефен Ђечов ([Shtjefen Gječov] 1933), Марин Сирдани ([Ma-

¹² Вид. *Јагић 1930, Новак 1960, Иванишин 1962, Недељковић 1968*.

¹³ П. А. Ровински је 27 година провео у Црној Гори. Објавио је 1888–1815. на руском језику (у три тома са шест „части“) дело *Црна Гора у прошлости и садашњости*. У другом тому из 1897. године опширније говори о племенима у Црној Гори. Ово дело П. А. Ровинског појавило се у преводу на српски језик 1993–1994 (у четири тома). Вид. *Ровински 1993–1994*.

¹⁴ У оквиру ове едиције, коју је осмислио и започео чувени географ и антрополог Јован Цвијић, објављени су резултати теренских истраживања племена и племенских области Црне Горе (*Дробњаџи, Васојевићи, Кучи, Братоножићи, Пипери, Бјелопавлићи, Пјешивци, Стара Црна Гора, Ријечка Нахија, Зета и Љешкопоље, Црногорско приморје и Крајина, Средње Полимље и Потарје, Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар* итд.), Херцеговине (*Билећке Рудине, Шума, Површ и Зупци, Херцеговина*) и суседних области северне Албаније (*Скадарска Малесија*).

¹⁵ Вид. *Миљанов 1904* и *Миљанов 1904–1905*.

¹⁶ У старијој српској литератури користио се термин *Арбанаси*, који је тада заправо имао значење етничког имена, јер је модерна албанска држава створена касније, у 20. веку. У овом раду термини *Албанци* и *Арбанаси* употребљавају се као синоними.

rin Sirdani] 1934) Салваторе Вилари ([Salvatore Villari] 1940), Ернест Колићи ([Ernest Koliqi] 1944), Бернардин Палај ([Bernardin Palaj] 1944) и многих других истраживача племенског друштва на Балкану који су писали после Другог светског рата.¹⁷

Зато резултати наведених Богишићевих истраживања заслужују да буду предмет научне пажње и да изнова буду вредновани. У овом раду говори се о Богишићевом методу прикупљања података о племенском друштву у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији и указује се на основне резултате тих истраживања. С тим у вези дају се и неопходне биографске напомене о Богишићу.¹⁸

II. БОГИШИЋЕВ МЕТОД ПРИКУПЉАЊА ГРАЂЕ О ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА

Док је радио у Дворској библиотеци у Бечу (у одељењу словенских књига) Богишић је (1867) објавио два рада која су најавила правац његових даљих научних интересовања. То су *Правни обичаји у Словена*, први рад такве врсте у словенском свету, и *Напутак за описивање правнијех обичаја који живе у народу*, који се односио само на Јужне Словене (имао је 352 питања). *Напутак* је био преведен на украјински, бугарски, словеначки и (делимично) на чешки, али је убрзо стекао популарност и

¹⁷ О истраживању албанског обичајног права, а посебно о истраживањима *Законика Леке Дукађинца* и студијама овде именованих аутора вид. у *Пуловци 1968*.

¹⁸ Валтазар Богишић је рођен у суседству Црне Горе, у Цавтату крај Дубровника, а потиче из католичке породице пореклом из суседне регије *Конавле*, „на граници Херцеговине и старе дубровачке државе“. Школван у Венецији, Бечу, Гисену (Giessen) и Паризу, Богишић се у Бечу коначно формирао као искрени следбеник схватања да „Срби и Хрвати чине две половине истога народа“, коме ће он остати веран до краја живота, мада никада није био политички ангажован. Богишић се често сусретао с Вуком Карацићем (кога назива својим учитељем) и био је радо виђен гост у његовој кући у Бечу. Стекао је титуле доктора филозофије (1862) на универзитету у Гисену и доктора права у Бечу (1864). Радио је у Дворској библиотеци у Бечу, у одељењу словенских књига (1863–1867), и као инспектор српско-хрватских школа у јужним деловима Аустроугарске, у Банату (1867–1869). У јануару 1870. године настанио се у Русији, јер је изабран је за професора историје словенских права на младом универзитету у Одеси. Ту је држао предавања током пет семестара. У лето 1872. године изучавао је обичајно право народа Кавказа (тада у саставу Руског царства), што му је донело нова драгоцене искуства у методу прикупљања правних обичаја. Вид. *Богишић 1938 [1902]*, *Мартиновић 1958*, 21–57, *Цимерман 1962*.

изван словенског света.¹⁹ Сакупљањем правних обичаја Богишић ће се интензивно бавити неколико година, у разним приликама. На основу обиља грађе (посматрања на лицу места, бележака и анкета) припремио је *Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена. Грађа из различних крајева словенског југа* (1874). Богишић у том делу истиче да је констатовање факата увек незаобилазна „прелиминарна“ радња. Таквим својим приступом (касније и примењеном методом) Богишић се унеколико одваја од учења *историјске правне школе*. Њему је управо сметала склоност припадника *историјске правне школе* ка апстрактним спекулацијама, а на рачун изучавања „фактичких односа“.²⁰

Средином 1872. године црногорски књаз Никола упутио је молбу Русији да Валтазара Богишића, тада професора историје права словенских народа на универзитету у Одеси, пошаље у његову „малу али слободну државицу“ ради састављења „земаљског законика“ (нека врста општега државног акта уставног карактера). У јесен 1872. године Богишић је добио налог да иде у Црну Гору и започне своју кодификаторску мисију, мада се до тада није бавио теоријским, методолошким и практичним проблемима кодификације. Зато је ова мисија за Богишића била велика животна прекретница, а он је морао наћи образац за извршење тог задатка. Ипак, на Цетиње је приспео (априла 1873) с двоструким ауторитетом: као афирмисани научник у словенском свету и званични представник Русије, која је стајала иза његове мисије.

Богишићева кодификаторска мисија потрајала је више од 15 година и окончана је доношењем *Општега имовинског Законика за Књажевину Црну Гору* у пролеће 1888. године. Током тог периода Богишић је исказао способност да ту кодификаторску мисију подвргне истовремено и својим научним концепцијама и властитим животним плановима. У међувремену је, захваљујући и кодификаторском послу и објављеним студијама, увећао своју научну репутацију и изборио се за солидан службени и материјални статус код руских министарстава, која су пратила и финансирала његов рад. Од 1874. године био је стално настањен у Паризу, а у црногорској престоници боравио је по неколико месеци 1873, 1875, 1882. и 1885. године.

Када је био упућен у Црну Гору, Богишић није од руске владе добио никакве инструкције за израду *Законика*.²¹ Зато је приступ том

¹⁹ *Богишић 1938 [1902]*, 106.

²⁰ *Никчевић 1967*, 15.

²¹ *Даниловић 1986*, 13, *Бојовић 1992*, 18.

затку градио постепено и стрпљиво. Један од првих корака била је припрема новог упитника за анкету о правним обичајима у Црној Гори. Одмах је схватио да је обичајно право веома живо у тој земљи традиционалног (патријархалног) друштва, с племенском структуром, а да је писаних закона, нарочито у области грађанског права, било веома мало. Стога је припремио веома опсежан упитник, а број питања нарастао је на 2000. Питања су се односила на правне обичаје из разних области јавног и приватног и права у Црној Гори.²²

За информаторе у овој анкети црногорски књаз је одредио добре познаваоце обичајног права, и то не само за поједине области Књажевине Црне Горе него и за оне области Херцеговине и Албаније које су се граничиле с Црном Гором. За тзв. *Стару Црну Гору*²³ информатор је био војвода Ђуро Матановић, родом из околине престонице Цетиња; за племе *Пипери* и још неке делове области познате под називом *Брда*²⁴ информатор је био сенатор Јоле Пилетић. За племе *Бјелопавлићи* информатор је био бивши сенатор Видо Бошковић; за делове Херцеговине који су разграничењем 1859/1860. припали Црној Гори (*Никишићка Жупа, Грахово, Ускоци*, део племена *Бањани и Дробњаџи*), као и за делове Херцеговине који су још била под турском влашћу, информатор је био војвода Ђуро Церовић из племена *Дробњаџи*. Војвода Марко Миљанов био је информатор за крајеве који су тада су још били у саставу Турске а сматрани су делом Албаније: за племе *Кучи* (којем је и М. Миљанов и сâм припадао), *Зетску равницу* (крај између Подгорице и Скадарског језера) и *Скадарску Малесију* (подручје албанских племена *Хоти, Груде* и *Кастрати*, северно од Скадарског језера, која су се граничила с *Кучима*, а код којих је М. Миљанов био веома познат и цењен).²⁵ За цр-

²² О анкети из 1873. вид. опширније у: *Мартиновић 1958*, 72–167, *Мартиновић 1964*, *Богишић 1984*, *Никчевић 1984*.

²³ *Стара Црна Гора* је назив за историјско језгро савремене Црне Горе (територија садашње Републике Црне Горе има површину од 13.812 км²), које је формирано у периоду 15–18. века и обухвата област (површине око 1.500 км²) испод легендарне планине Ловћен, с политичким средиштем у Цетињу. Традиционално се дели на четиру нахије: *Катунску, Ријечку, Црмничку* и *Љешанску*.

²⁴ Област *Брда* чини другу већу целину из које је настајала савремена Црна Гора, а простире са на североистоку од *Старе Црне Горе*. Традиционално се сматра да област *Брда* чини подручје седам племена: *Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Братоножићи, Васојевићи, Морача* и *Ровца*. Међутим, овом територијалном појму често се прикључује и суседна област *Малесија* (што на албанском језику такође значи „Брда“), у која спадају подручја албанских племена: *Клименти, Хоти, Груде, Кастрати, Миридити* и *Дукађинци*.

квене односе информатор је био архимандрит (касније митрополит на Цетињу) Висарион Љубиша.²⁶

Током 1873. године Богишић се такође упознао с праксом Сената, који је тада био највиши државни орган судско-управног карактера у Црној Гори. Богишић се посебно се интересовао за примену одредаба тада важећег *Даниловог законика* из 1855. године. Утврдио је да се у пракси не примењују оне одредбе овог законика које се косе са укореним нормама обичајног права.²⁷

Изван црногорске престонице, по унутрашњости Црне Горе, Богишић се 1873. године није много кретао. С књазом је направио три мала излета у разним правцима од Цетиња, а у новембру је боравио 18 дана у Даниловграду (за који Богишић каже да представља географски центар земље и да се још гради). У Даниловграду се Богишић детаљније упознао с радом окружног начелства. Тада је, како каже, „завирио у неколико предјела Црне Горе и Брда“,²⁸ а из каснијих списа види се да је тада посетио и манастир Острог.²⁹ Богишић не каже које је крајеве накратко обишао приликом дужег боравка у Даниловграду, али су то првенствено могли бити они крајеви који су му се нашли на путу за Никшић, Спуж и Подгорицу, оближње вароши на турској територији, где је такође кратко боравио ради упознавања с праксом турских судова.³⁰ Напуштајући Црну Гору крајем децембра 1873. године, Богишић се задржао у Боки Которској трагајући и ту за нормама обичајног права.

²⁵ Племе *Кучи* и *Зетска равница* припали су Црној Гори после Берлинског конгреса 1878. године, док ће територија малисорских племена *Хоти* и *Груде* (с варошицом *Тузи*), на истоку од Подгорице, ући у састав Црне Горе после Балканског рата 1912. године.

²⁶ Информатори за Богишићеву анкету, као и његови други сарадници и консултанти (правни и лингвистички) у припреми *Законика*, остали су у сенци славе која је припала Богишићу доношењем *Законика*. Такође је временом узбледео значај улоге Русије у овој кодификацији, а она је посредно и иницирала припрему *Законика* и с тим у вези поднела све трошкове. О томе вид. више у *Луковић 1998*.

²⁷ *Мартиновић 1858*, 168–172.

²⁸ *Бојовић 1992*, 27.

²⁹ Окружна начелства била су иначе устројена две године пре тога и водила су релативно уредне протоколе. Она су судила у другом степену (а Сенат у трећем степену); до њиховог оснивања једини другостепени орган био је Сенат.

³⁰ Ове ће вароши припасти Црној Гори после Берлинског конгреса 1878. године.

Читав тај рад током 1873. године, који је потрајао више од пола године, представљао је за Богишића незаобилазну „прелиминарну радњу“ у припреми *Законика*. Поред свега тога, видео је каквим кадром располаже судство у Црној Гори, где уопште није било образованих правника; ипак, и међу неписменим судијама било је људи с изврсним осећајем за „правицу“ и укоренење правне обичаје. Све га је то нагонило да дубоко размишља и о садржини и о форми будућег *Законика*. Зато је две године касније (1875) предложио књазу Николи и Сенату да *Законик* обухвати само ону правну материју чије је регулисање најпрече, а то су по његовом мишљењу били *облигациони односи и стварно право*. На тај начин област *породичног права и наслеђивања* (које такође чине материју *грађанског*, тј. *приватног права*) и даље је препуштена деловању норми обичајног права. Из *Законика* је изостала и материја *јавног права* (мада *Законик* садржи неке неопходне норме *јавног права*), чиме је уређивање и ове материје остављено за будућа времена, утолико пре што је на помолу био Херцеговачки устанак (1875) и нови црногорско-турски рат (1876–1878). Ови догађаји наговештавали су крупне промене у статусу, величини и устројству црногорске државе, до чега ће доћи после Берлинског конгреса средином 1878. године, када је Црна Гора (као и Србија) добила међународно признање независности.

Информације које нам пружа Богишићева анкета из 1873. године допуњују у мањој мери и записници посебног одбора који је разматрао (1881. и 1885) два пројекта *Општега имовинског законика за Црну Гору*. Председник Одбора био је Богишић, а његови чланови била су тројица судија Великог суда (у то време највишег судског органа у Црној Гори): Ђуро Матановић, Јагош Радовић и Гавро Вуковић. Књаз Никола се повремено укључивао у разматрање пројекта *Законика*,³¹ а понекад су консултовани и други високи државни званичници Црне Горе.³² Коначну редакцију текста Општега имовинског законика Богишић је припремио у Паризу, где је *Законик* и штампан у пролеће 1888. године.³³

³¹ Уп. *Мартиновић 1958*, 220–228, *Бојовић 1992*, 47–195.

³² Консултовани су војвода Божо Петровић и војвода Станко Радоњић, а ради поређење с институтима *Грађанског законика Србије* консултован је и кнез Петар Карађорђевић, који је као емигрант живео тада на Цетињу (био је и зет књаза Николе). Вид. *Богишић 1964*, 3.

³³ На корицама *Законика* стоји: *На Цетињу у Државној штампарији*. Тиме је потенциран овај кодификаторски подухват од значаја за углед Црне Горе, али је текст штампан у Паризу, о чему је Богишић посебно бринуо. Вид. *Мартиновић 1958*, 228–230.

Своје ставове о начелима и методу примењеним у изради *Законика*,³⁴ као и о термилошким проблемима и решењима,³⁵ Богишић је саопштавао јавности током рада на *Законику*, а неки његови текстови о тим темама откривени су и знатно касније.³⁶ Тиме се Богишић унапред спремио за расправу, па и критику, поводом *Законика*.³⁷ Касније, када је на позив књаза Николе постао министар правде Црне Горе (1893–1899), Богишић је и припремио друго издање *Законика* (1898),

³⁴ Богишић је написао невелик текст на француском језику под насловом: *Поводом Црногорскога грађанског законика – Неколико ријечи о начелима и методу усвојеном при изради. Писмо једном пријатељу [A propos du Code civil du Monténégro, Quelques mots sur les principes et la méthode suivis dans la codification du droit civil au Monténégro, Lettre à un ami]*, која је публикована као посебна брошура (од 25 штампаних страница) у два наврата: 1886. у Паризу (ово издање због Богишићеве опрезности није растурано у јавности) и 1888. године у Бриселу. Под истим насловом овај текст објављен је и у: „Bulletin de la Société de législation comparée“, 17, Bruxelles, 1887/1888, 483–497. На српски језик брошуру је 1888. године превео Богишићев пријатељ архимандрит Нићифор Дучић и штампао га у београдском часопису „Бранич“, а те године појавили су се преводи и на руском, бугарском, словеначком и неким другим језицима. Исти текст објављиван је и касније, вид. нпр. *Богишић 1986*, 191–205.

³⁵ Када је 1875. године његова концепција *Општега имовинског законика* прихваћена од књаза и Сената, Богишић је одлучио да позове на сарадњу језикословце и друге познаваоце народног живота ради решавања термилошких питања. Тако је настао његов текст *Стручно називље у законима* у форми посланице (отуда и поднаслов: *Писмо пријатељу филологу*), који је објавио 1876. године у сплитском часопису „Право“. Јануара 1887. године, када је рад на *Законику* практично већ био завршен, одржао је у Руском филолошком друштву петербуршког универзитета предавање о термилошким решењима *Законика*. Текст тог предавања превео је Нићифор Дучић и објавио га у београдском часопису „Бранич“ исте године под насловом *Технички термини у законодавству*. Вид. *Богишић 1986*, 87–99, 101–142.

³⁶ У Богишићевом архиву у Цавтату откривена је шира верзија Богишићевог рукописа о његовом кодификаторском подухвату у Црној Гори (обима 120 штампаних страница), који је 1967. године публиковао Томица Никчевић под Богишићевим именом и с насловом *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*. Вид. *Богишић 1967* и *Никчевић 1967*.

³⁷ Богишић је објавио још једну студију у вези са садржином *Законика*. У бриселској *Ревиви за међународно право и законодавство* [„Rèvue de droit international et de législation comparée“, 16, Bruxelles, 1884, 374–409] појавио се његов рад на француском *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата [D'une forme particulière dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates]*, у којем се раправља о једном од темељних грађанско-правних института на словенском југу: о *породичној задрузи* (коју он означава термином *Кућа* [с великим почетним словом]) и њеном антиподу — *инокосној кући* (*инокоштини*). Исте године ову студију превео је Ј. Аћимовић и штампао у Београду.

с минималним изменама 30 чланова. Тада је проверавао неке одговоре својих информатора из 1873. године. Овог пута главни информатор био му је архимандрит Нићифор Дучић (родом из околине Требиња у Херцеговини), који је важио за доброг познаваоца обичајног права у Херцеговини и Црној Гори, а консултовао је и неке угледне личности на Цетињу и локалне функционере (племенске капетане).³⁸ У тим консултацијама настале су мање белешке, али оне немају систематичност анкете из 1873. године.

III. ТЕМАТСКЕ ЦЕЛИНЕ БОГИШИЋЕВЕ АНКЕТЕ ИЗ 1873. ГОДИНЕ

Богишићева анкета из 1873. године обухватала је 20 тематских целина. Одговоре на питања према утврђеним групама уносио је лично Богишић за материју из Албаније,³⁹ а за материју из Црне Горе и Херцеговине одговоре је уносио посебан писар, али по Богишићевом диктату. Међутим, одговори информатора за Албанију и Херцеговину нису обухватили целину материје из Богишићеве анкете, што се види и из наредног прегледа тематских целина.⁴⁰

1. *Државно право Црне Горе*. У Богишићевој заоставштини сачуван је дужи текст о државном праву Црне Горе непознатог аутора, а Богишић га је користио у припреми *Законика*. Садржи поглавља: 1) Глава државе, 2) централна управа, 3) Финансије, 4) Војна организација, 5) Различите струке централне управе, 6) Политичка подела Црне Горе.

2. *Ужа фамилија*. Садржи 113 питања и одговора и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Фамилију коју чин муж, жена и малолетна деца у Црној Гори и Херцеговини зову *инокосна*

³⁸ Поред Н. Дучића, консултанци су овог пута били: Перо Матановић, Илија Рамадановић, Јагош Радовић (као и 1882. и 1885), Ристо Поповић, Марко Драговић, Стево Поповић-Јабучанин и капетани (који су били на челу племенских капетанија – мањих административних јединица): Т. Вукотић, И. Поповић, В. Поповић, Ј. Лазовић и др.). Вид. *Мартиновић 1958*, 165, *Мартиновић 1964*, 3, *Никчевић 1984*, 11

³⁹ *Никчевић 1984*, 14.

⁴⁰ О садржају Богишићеве анкете (питања и одговори) вид. детаљно у: *Мартиновић 1958*, 87–168, *Мартиновић 1964*, *Богишић 1984*, *Никчевић 1984*.

кућа, а фамилију где је више чланова зову *задружна кућа*. У северној Албанији *инокосну кућу* зову *pak rob* (дословно значење: „мало чељади“), а задружну кућу зову *shum rob ni shtapi* (дословно значење: „многа чељади“).⁴¹ Девојка се у Црној Гори и у племену *Кучи* удавала и за иноверца, али под условом да задржи своју веру, а у Херцеговини тај обичај није постојао. У Црној Гори и северној Албанији био је обичај да се не узима девојка из истог братства без обзира на степен сродства, али је у новије време (у односу на 1873. годину) то ограничење важило до осмог степена сродства.

3. *Шира фамилија (задруга)*. Садржи 74 питања и одговора. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. У све три регије обичај је да да ожењена браћа остану да живе са својом ужом фамилијом у заједничком домаћинству, мада је то нешто ређи случај у кршевитим крајевима Црне Горе, где је мање обрадиве земље. У Херцеговини је било задружних кућа са по 70 чланова. У Црној Гори и Херцеговини задружна кућа настоји да има што више земље и шуме, док је у северној Албанији важније да задружна кућа има што више стоке и оружја.

4. *Сродство изван куће*. Садржи 61 питање и одговор и додаток који се односи на поделу заједничке имовине села или племена (тзв. *комун*, који се у Кучима зове и *вакам*). У Црној Гори и Херцеговини сродници „по крви“ који потичу од једног мушког претка чине *братство*, а сродницима „по танкој крви“ сматрају се они по женској линији. Сродство у Црној Гори и Херцеговини броји се по „коленима“ или „пасовима“ (тј. појасевима), у северној Албанији по „пасовима“ (нпр. ја сам „прво колено“, мој син је „друго колено“, моје унуче је „треће колено“ итд.). Свако братство има свога главара (који заступа братство), а братство се окупља и одлучује на својим скупштинама (зборовима). Братство штити своје чланове и свети их. Неколико сродних братстава чине *племе* (албански: *fis*), али племе често сачињавају и она братства која су се населила и усталила на племенској територији иако нису у крвном сродству са осталим братствима. Границе племенске територије познате су и око њих су се (понајвише због пашњака) водиле често борбе с околним племенима. Свако племе има место где се окупља племенска скупштина ради доношења одлука од значаја за племе. У Црној Гори било је великих племена са по 1000 кућа (нпр. *Бјелопавлићи*), али и знатно мањих, са по 200–300 кућа (нпр. *Ђеклићи*, *Бјелице*, *Комани*

⁴¹ Ови албански регионални термини исписани су у анкети ћириличким алфабетом, па овде дата латиничка транскрипција можда није сасвим прецизна. Вид. *Мартиновић 1958*, 88.

и *Загарач*). У племену се негује усмена традиција о пореклу племена и братстава у племену, па и о сродности с другим племенима. Тако је у време спровођења Богишићеве анкете (1873) била жива традиција о сродности црногорског племена *Озринићи* и албанског племена *Кастрати*, црногорског племена *Бјелопавлићи* с албанским племеном *Гаши* и црногорског племена *Кучи* с албанским племеном *Берише*.

5. *Деоба фамилије и задруге*. Садржи 40 питања и одговора и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије* и *Аустријским грађанским закоником*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Иако су у време Богишићеве анкете становници све три регије живели претежно у задружним кућама, ожењени синови увек су имали право да траже деобу, а отац није могао искључити сина из наслеђа чак ни у случају да је злочинац. После деобе удовица живи у новом домаћинству обично с девером, а неудате сестре с браћом. У масу породичне имовине која се дели не рачуна се она имовина (обично мање вредности) коју има жена као личну имовину (у Црној Гори се називала *особина* или *особак*).

6. *Наследство*. Садржи 58 питања и одговора и поређења с одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Кућа у којој су живели само родитељи с децом може се делити после очеве смрти. У све три регије синови наслеђују имовину умрлог оца, а удате сестре немају право на део очеве имовине. У Црној Гори су важила следећа додатна правила. Кад иза умрлога остане и жена, она има право на пола заоставштине умрлога, а синови деле на једнаке делове другу половину. У случају да умрли није имао синова, очеву имовину наслеђују кћери без обзира на то да ли су удате или не, али право на једну трећину имају и сестре умрлога. Ако умрли није имао ни кћери ни сестара, онда имовину наслеђује припадници братства, при чему ближи „пас“ сродника искључује даљи „пас“. У Црној Гори отац није могао лишити свога сина наследног права, па макар овај био и злочинац; па и кад би пребегао на турску територију, наследног права лишавала га је заправо држава.

7. *Ствари (стварно право)*. Садржи 50 питања и одговора⁴² и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора и Херцеговина, али не и северна Албанија. Из Богишићеве анкете јасно је произлазило да су људи тада имали мало појма о личној својини, а да су титулари својине на исти начин *инокосна кућа* и *задружна кућа* као колективно тело, а не појединац који је члан куће. Изузетак представља лична имовина жене (*особина* или *особак*),

⁴² Сачувани су сви одговори, али нису питања бр. 38–50.

која се састојала у покретним стварима веће или мање вредности, а понекад у комаду земље или неком грлу стоке.

Постоји и заједничка имовина братства или племена (*комун* или *вакам*), а то су најчешће пашњаци и шуме. Та имовина по правилу не може бити предмет деобе братственика и племеника, као и имовина манастира. Поред тога, у Црној Гори се појављивала једна нова категорија својине: државна својина.

8. *Обвезе (облигационо право)*. Садржи 131 питање и одговор и поређења са одговарајућим члановима *Грађанског законика Србије*. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Богишићева анкета идентификује веома диференцирано све врсте уговора који су постојали у специфичном правном промету у Црној Гори и Херцеговини, где су обележја привредном животу давали традиционални облици сточарства и неразвијена пољопривреда и занатство. Посебно је осветљено право прече куповине, које припада члановима братства (у Црној Гори то право припадало је братственицима до десетог „паса“).

9. *Финансије (економски односи) Црне Горе*. Питања за ову тематску целину нису сачувана, али су сачувана 24 одговора. Из тих одговора види се да су у Црној Гори основна занимања била сточарство и земљорадња, а да је трговина била само узгредно занимање, док је према занатским занимањима постојала изразита одбојност.

10. *Грађанско право уопште*. Ова целина обухвата заправо поређења података добијених у анкети с одредбама 129 чланова *Грађанског законика Србије*.

11. *Заштита сирочади*. Садржи 38 питања и одговора. Односи се на Црну Гору и Херцеговину, али не и на северну Албанију. Обичај је био да децу без родитеља узима неко из братства, а ако их је више, — преузима их неколико ближних сродника.

12. *Црквени односи*. Садржи 131 питање и одговор. Односи се само на Црну Гору, а обухвата историјат православне митрополије на Цетињу,⁴³ затим црквену хијерархију, црквено имовинско право и брачно право. У Црној Гори је идентификовано 11 запрека за закључење брака; младожења је мора имати 17, а млада 15 година. Црногорац се могао женити иноверком под условом да млада пређе у православље. Постојала је институција развода брака, с тим што се брак могао развести под строгим условима. У случају прељубе то је било праћено ритуалом засецања носа. Било је случајева двоженства и међу Црногорцима у случају да је прва жена била нероткиња.

⁴³ Ова митрополија је кроз историју мењала своје седиште и име, а данас има пун назив: *Митрополија црногорско-приморска, брдска и скендеријска* (скраћено: *Митрополија црногорско-приморска*) и седиште јој је на Цетињу.

13. *Разреди и слојеви народа*. Садржи 50 питања и одговора. Односи се само на Црну Гору. У Црној Гори није било дубље социјалне диференцијације и материјални чиниоци нису били примарни. Из одговора се види шест критеријума социјалне диференцијације: многљудност братства и задружне куће, јунаштво, памет, богатство, изглед и смелост. На племенским скупштинама сви имају права гласа, а пред судом су сви једнаки. У оваквим схватањима огледала се патријархална демократија племенског друштва у Црној Гори.

14. *Односи сељана и господара земље*. Из ове тематске целине сачувана су само 73 питања, али не и одговори. Пошто је Црна Гора у ондашњим границама (из 1873. године) фактички била независна земља, у њој није било феудалних односа између господара земље и сељана (чивчија). Ипак, Богишић је касније прибавио податке из оних крајева Црне Горе који су до 1878. године припадали Турској (Подгорица, Бар и Улцињ с околином), где су постојали остаци тих феудалних односа.

15. *Чете, хајдуци и ускоци*. Садржи 116 питања и одговора. Односи се на Црну Гору и Херцеговину, али не и на северну Албанију. До почетка 60-их година 19. века, када је власт у Црној Гори већ прилично стабилизована (1859/1860. извршено је разграничење Црне Горе и Турске под патронатом великих сила), ратничке дружине (до 100 људи), називане *чете*, упадале су на територију Турске ради пљачкања (првенствено стоке). Неколико деценија раније чете су из једног црногорског или херцеговачког племена упадале и на територију другог племена. Припадници чете враћали су се с пленом кући, јер је пљачка била вид допунске „привреде“ племена. *Хајдуци*, који се такође баве пљачкањем, не враћају се својој кући већ лети бораве у шуми, а зиму проводе тајно код пријатеља (*јатаци*). *Ускоци* су људи који су из крајева у суседству Црне Горе под турском влашћу прелазили („ускакали“) у Црну Гору и одакле ишли у четовање по крајевима одакле су потицали. Било је *ускока*, тј. пребега, из Црне Горе на турској територији, који су с четима упадали у Црну Гору. Забележено је да у Црној Гори није било ускока из Албаније, јер су Албанци могли бежати из једног албанског племена у друго.

16. *Казнено право*. Садржи 93 питања и одговора, а поред тога има и 54 одговора за која питања нису сачувана. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. У све три регије разликује се кривична одговорност по томе да ли је неко дело извршено с намером или несрећним случајем. Репертоар кривичних дела у све три регије био је у суштини исти, али је њихова фреквенција унеколико била различи-

та. У Црној Гори је највише било случајева крађе, због чега је долазило често и до освете. У северној Албанији је било више случајева прељубе него у Црној Гори, али је било мање отимања венчаних жена и напада на кућу, јер је освета за то код Албанаца била оштрија. Док у Црној Гори није била стабилизована власт, братство је и бранило и осуђивало своје чланове, а казне су биле: смрт стрељањем, прогонство из племена, батине, новчана глоба, губитак неких права и морална осуда, а у новије време и затвор. У Херцеговини и северној Албанији најчешће казне биле су новчана глоба и изгон из племена (у северној Албанији редовно је паљена кућа изгоњеном члану племена). У Албанији се најсрамнијом казном сматрало одузимање оружја, а у Црној Гори се самоубиство (иако најчешће због части) сматрало највећим грехом.

17. *Крвна освета (и освета уопште) и мирење*. Садржи 135 питања и одговора. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Крвна освета, као вид казне коју примењује братство, па и племе, као одмазду за убијеног припадника братства, односно племена, или други већи прекршај (нпр. отимање девојака и жена) била је раширена у све три регије до средине 19. века. Владари Црне Горе Петар II Петровић Његош (владао 1830–1851) и књаз Данило (владао 1851–1860) успели су да готово искорене крвну освету. У Херцеговини је сличне покушаје имао средином 19. века царски намесник Омер-паша Латас, а крвна освета постојала је и код православних, и код католика, и код мухамеданаца. У све три регије жене нису вршиле освету, али су је подстрекавале (најчешће на скуповима кроз ритуално нарицање), а у северној Албанији давале су и новац да им неко освети убијеног. За освету се не мора убити онај који је претходно убио већ то може бити и угледан човек из братства. О мирењу одлучује братство, а не појединац који је највише оштећен (увређен). Свако мирење иде преко главара у братству и племену. Ако оштећени неће да пристане на мирење, главари пошаљу жену с дететом у колевци с два-три племеника да моле за кумство, а може се накнадно послати још жена с колевкама. Кад им оштећени (и поред вербалног опирања) дозволи да уђу у кућу, то је знак да је ипак спреман на мирење. У Херцеговини се дешава да жена силом уђе у кућу и ако јој допусте да се ухвати за вериге изнад кућног огњишта, неће је избацити. Примање кумства означава крај освете, али се плаћа накнада „за крв“, која се у ове три регије различито одређивала. Постојао је и завршни церемонијал (имао је више локалних варијанти) који је имао за циљ да понизи убицу пред оштећеним и присутним лицима.

18. *Поступак у суду*. Садржи 93 питања и одговора, а накнадно су додата још четири питања. Обухваћени су Црна Гора и Херцеговина, али не и северна Албанија. Из одговора се види процес преношења

казненог поступка из компетенција органа (скупштине) братства и племена на државне органе.

19. *Поступак изван суда*. Садржи 53 питања и одговора. Обухваћени су Црна Гора, Херцеговина и северна Албанија. Односи се на период кад још нису били конституисани судски органи, а „правда се прибављала“ мимо органа братства и племена. На пример, у све три регије постојао је обичај да се трага за крадљивцем украдене ствари тако ште је тражено од сваког држаоца те ствари да каже од кога ју је прибавио. Постојао је и обичај обећавања награде ономе ко открије кривца, али су кривце одавали углавном људи слабијег карактера.

20. *Међународно право*. Садржи 42 питања и одговора. Обухваћена је само Црна Гора, а нису Херцеговина и северна Албанија. Прибављени одговори откривају како су људи у Црној Гори онога времена (1873) схватили политичку индивидуалност Црне Горе и етничку посебност њених становника. Тада је био још веома жив племенски идентитет, који је често имао примат у односу на шири — црногорски. Црногорци су делили народе по вери и језику, па су тако пдређивали и блискост земаља: Србија им је била ближа него Русија, Русија ближа него Влашка и Грчка, а сви су им ови били ближи од Срба католика („Латина“). Сматрали су да у Европи „има седам краљева“, а знали су за државе: Турску, Аустрију, Русију, Грчку, Влашку, Шпанију, Америку, Египат и Португалију. Иностранцу је судио Сенат, као врховни судско-управни орган, али је о томе обавештавао власт земље из које је иностранца потицао. У случају рата у Црној Гори је неутралним људи и њиховој имовини била загарантована безбедност.

IV. СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА И ТРАГАЊЕ ЗА НОРМАМА ЗАКОНИКА ЛЕКЕ ДУКАЋИНЦА

Својим радовима пре одласка у Одесу, а посебно током професуре на младом и полетном универзитету овог црноморског града, коме је Русија била наменила посебну улогу у својој политици према Балкану, В. Богишић је употпунио своју слику о правном животу словенских племена.⁴⁴ На Богишића је несумњиво утицао (поред *историјске правне школе*) и *Народњачки покрет* у Русији из 60-их година 19. века, који је у центар пажње ставио село. Зато су предмет његовог интересовања били они институти који су као облици народног права настајали у животу на селу, одакле су доспевали и у модерно законодавство. Стога су оквир Богишићевих социолошких посматрања чинили *племе*, у племену

⁴⁴ *Мартиновић 1958*, 24–30, *Пуповци 1996*, 1–9, 55–57.

братство, а у братству *породица*. Део својих запажања и ставова о овој проблематици Богишић је изнео у свом раду о *инокосној породици* код Срба и Хрвата (1884).⁴⁵

Међутим, Богишић је поред тога сакупио огромну грађу о племену и породици, коју је назвао *Ономастикон* (чува се у његовом архиву у Цавтату). Ти се налазе на једном месту резултати његових истраживања црногорских племена и братстава, као и других јужнословенских племена, затим кавкаских племена (која је непосредно истраживао 1872. године), али и традиционалних патријархалних заједница у Алжиру, Јапану, Велсу, Тоскани и Баварској. Богишић ипак није успео да ту драгоцену грађу обради и претвори у посебну студију, мада је рад на њој започео (1891–1892) још пре него што ће постати министар правде Црне Горе (1893), и то у Паризу (где је имао стално пребивалиште) и у Лондону и бањи Карлсбад (где је повремено боравио). А кад се нашао на Цетињу у својству министра правде (његов министарски мандат потрајаће до 1899. године, мада ће често пребивати изван црногорске престонице), започео је новембра 1893. нова истраживања црногорских племена.⁴⁶ Тад је саставио и мали пројекат рада на испитивању племена у Црној Гори и одмах је започео анкету у *цетињском племену*, а касније је испитивао племе *Кучи*.

У вези са својим пословима на преуређењу судства у Црној Гори, уједначавању судске праксе и примени *Општега имовинског законика*, Богишић је контактирао с многим локалним функционерима и прибављао разне информације о племенском животу. Као министар, био је у прилици и да се више креће по Црној Гори, те да изблиза анализира порекло и устројство племенског друштва, које је је и даље егзистирало и поред развијања ауторитета државних институција. Тако је с члановима Великог суда 1894. године обишао неке градове и капетаније у Црној Гори, где је обавио инспекцијски надзор судова и управних органа. Тада је доспео и крајеве Црне Горе који су удаљенији од Цетиња, и то области племена *Кучи*, *Братоножићи*, *Васојевићи*, *Морача*, *Дробњак* и *Лива*. Управо у овим крајевима облици племенског живота били су очуванији него у околини Цетиња.⁴⁷ Тада су настале Богишићеве етно-

⁴⁵ Вид. напомену 37.

⁴⁶ Вид. о томе више у *Мартиновић 1958*, 242–248.

⁴⁷ У *Аутобиографији* Богишић каже да је као министар правде у Црној Гори 1894. године обишао манастир Морачу и Пивски манастир (а да је Острог посетио раније). На том путовању попео се на Комове и на врхове још неких планина. Вид. *Богишић 1938 [1902]*, 99.

графске белешке с насловом *Notes ethnographiques de voyage d'inspection, 1894 anné*, које се чувају у Богишићевом архиву.⁴⁸

У једној недатираној белешци, вероватно из 1893. године, Богишић се пита одакле код нас *племе*. Наводећи мишљење неких истраживача да је овај облик друштвене заједнице „узет од Арбанаса“, Богишић критички примећује да „племенски устрој находимо у свијех народа под извјесним приликама“, те да се „заборавља да ни у Арбанаса није племе национални [у смислу „искључиви“ — М. Л.] устрој јер има Арбанаса који племена немају (Скадрани итд.), а, друго, да су сви технички термини које сретам у Црној Гори скроз народни (*племе, братство, лицење, умир* итд.)“.⁴⁹ Испитујући функције племена (и као сродничке и као социјалне заједнице) у Црној Гори, Херцеговини и северној Албанији, Богишић је дошао до оригиналних закључака о историјском процесу стварања црногорске државе. Наиме, уочио је да се током неколико векова на тлу Црне Горе одвијао процес повезивања крвних заједница (братстава) у шири облик егзистенцијалне заједнице — племена, која су временом формирала своје територије и заједничке органе, да би на крају — преко савеза слободних племена — била формирана и црногорска држава.

Већ прве године свога министарског мандата Богишић је покушао да сакупи нову грађу и о обичајном праву у северној Албанији, посебно о *Законику Леке Дукађинца*.⁵⁰ Зато је доставио одговарајуће инструкције (користећи и свој упитник из 1873. године) локалним функционерима у пограничном делу Црне Горе према Албанији. Први је одговорио капетан из Подгорице Јован Лазовић, који је добио информацију да *Закон Леке Дукађинца* постоји у писменој форми код главару Ибрахим-бега Соколовића у Скадру, кога Албанци зову *серђеде*. Ипак, Лазовић није успео да дође до текста *Закона Леке Дукађинца*, па се због тога Богишић наредне године лично упутио у Скадар, али ни он није пронашао писани текст *Законика*. Богишић је потом молио француског конзула у Скадру Александра Деграна (Alexander Degrand), који се такође бавио научним истраживањима, да му помогне у трагању за писаним текстом *Закона Леке Дукађинца*. Дегран му је одговорио да он није могао наћи

⁴⁸ Тада је обишао и ново административно средиште Морачке области — Колашин. У Колашину и манастиру Морачи забележио је и предања о пореклу и старости братстава у Доњој Морачи, која ће после неколико деценија записати и објавити други истраживачи Мораче (Секула Добричанин, Радун Ђ. Трипковић, Рајко Раосављевић и др.). Вид. *Шћепановић 1987*, 126.

⁴⁹ *Мартиновић 1958*, 245–246.

⁵⁰ Вид о томе више у *Недељковић 1956*, *Пуповци 1968*, 24–32.

никакав текст у писменој форми, али је упознао Богишића с институцијом *серџеде*.

Наиме, у то време у Скадру постојала је нека врста племенског апелационог суда за одлуке околних албанских племена („барјака“), на чијем је челу био *серџеде*. Та институција примењивала је обичајно право у усменој форми, које је називано *Законом Леке Дукађинца*, а одлуке ове институције признавали су и турски судови. Турски посланик на Цетињу Февзи-беј потврдио је Дегранове констатације и сматрао је да о нормама *Законика Леке Дукађинца* треба прикупљати информације из разних извора с подручја северне Албаније (из десет горских „кантона“ и четири „кантона“ у равници око Скадра). Он је уједно ставио Богишићу на располагање (с преводом) „Годишњак Скадарског вилајета“ за 1892/1893. годину, где је дат статистички опис Малесије и горских племена, као и један текст о *Законику Леке Дукађинца*.

Настављајући своја интересовања за *Законик Леке Дукађинца*, Богишић је издао и додатне инструкције локалним функционерима у пограничном делу према Албанији. И сâм је имао краћи разговор на ту тему са Албанцем Марашом Марковим, племенским капетаном из *Кучке Крајине (Затријечач)*. Скромне податке пружио му је војвода Лакић Војводић из пограничног племена *Васојевићи*, а капетан Јован Лазовић из Подгорице овог пута био је успешнији. Држећи се Богишићевих писмених инструкција, Лазовић је имао опсежне разговоре са Соколом Бацијем (Sokol Baci), једним од главара северноалбанског (малисорског) племена *Груде*, који је у то време био емигрант у Подгорици. Белешке из тих разговора Лазовић је послао Богишићу почетком децембра 1894. године. До краја своје министарске функције (1899) Богишић није успео да на терену дође до новог материјала о *Закону Леке Дукађинца*.

Међутим, Богишић је касније (1902) у Паризу, где је наставио да живи, сазнао да су се у бриселском часопису „Albania“ појавили текстови на албанском језику посвећени обичајном праву у областима *Дукађин* и *Скадарска Малесија* (из корпуса *Законика Леке Дукађинца*), који су касније (1916) преведени на немачки језик.⁵¹ Аутори тих прилога били су албански свештеници Лазар Медија (Lazar Medija) и Никола Аште (Nikola Ashte). То је Богишићу дало повода да среди свој материјал из Црне Горе о *Законику Леке Дукађинца*, али ипак није написао посебан рад о томе. У Богишићевом архиву у Цавтату налазе се две фасцикле које обухватају ову грађу под ознакама: *XVI-19 Закон Леке Дукађинца*

⁵¹ Вид. о томе више у *Путовци 1968*, 17–24.

и *XX-I Арбанашко питање*.⁵² О томе је писао истраживач Богишићевог стваралаштва Станислав Боровски 1938. године.⁵³ Историчар и етнолог Бранислав Недељковић објавио је пак 1956. године о томе шири рад, у коме је дословно навео белешке Јована Лазовића о нормама *Законика Леке Дукађинца* из разговора са Соколом Баџијем, и то у виду 75 одговора (тачака).⁵⁴

Одговори Сокола Баџија односили су се на поступак поводом следећих случајева: 1) убиство и рањавање, 2) настанак незаконитог детета или силовање, 3) напуштање веренице или вереника, 4) крађа, 5) забрана преласка преко имања или његовог коришћења, 4) сеча дрвета у туђој шуми, 6) наношење штете туђим усевима или некошеној ливади, 7) случај кад животиња једног господара убије животињу другог господара, 8) убиство туђе животиње у самоодбрани, 9) случај неодазивања на позив царске војске, 10) продаја некретнина уз право сродника на пречу куповину, 10) неспоразуми око међа, 11) право на пут преко туђег имања, 12) невраћање дуга и камата у случају дуга, 13) право натапања и изградње воденица на водотоцима, 14) заједничка имовина братства и племена, 15) деоба задружне куће и наслеђивање у разним случајевима, 16) веридба девојке, 17) давање домаће животиње другоме на коришћење и чување (*наполица* и *кесим*), 18) давање волова ради орања, 20) обезбеђење дугова (*залога* покретних и непокретних ствари).

Као што се види, овако записане норме *Законика Леке Дукађинца* обухватају материју из неколико области права: *кривично право*, *стварно право*, *облигационо право*, *наследно право* и *брачно право*. Заправо, по својој правној природи *Законик Леке Дукађинца* представља *кривично-цивилни кодекс* племенског друштва. У њему су посебно детаљно утврђена правила поводом убиства, а наглашава се принцип да уколико убицу ухвате царске (тј. турске) власти, оне му и суде по својим законима. А ако га власти не ухвате, онда убица мора бежати и примењују се строга правила из овог законика, која предвиђају долазак главара код убице и вечеру о његовом трошку, глобљење и протеривање убице из племена, паљење његове куће, освету или мирење блиских сродника убијеног и убице итд.

⁵² Пуповци 1968, 15.

⁵³ Вид. Боровски 1938.

⁵⁴ Поред тога, Недељковић је у свом раду осветлио историјат *Законика Леке Дукађинца*, а обрадио је основне појмове племенске структуре друштва у северној Албанији (*породица*, *братство*, *племе*, *задружна кућа* и њена деоба, *крвна освета*, *норме кривичног права* у братству и племену итд.). Вид. Недељковић 1956.

У објављеним белешкама Ј. Лазовића налазе се и напомене о племенским чиновима (хијерархији) код Албанаца, који су од значаја за примену норми *Законика: глобари* (они који изричу *глобу* — новчану казну), *главни глобар*, *барјактар*, *буљугбаша*, *серђеде*. Лазовић је такође записао и следеће карактеристично предање о настанку *Законика*:

„Лекин закон зове се по војводи Леки Дукађинцу, а Сокол Бацо не зна ко је био тај Лека — и у које доба је живио; тако исто не зна је ли тај закон био писмен — или је остао по усменом казивању. Он почетак води од Леке, а изгледа да је било и придавање, јер и Сокол каже да се прије мање за крв давало. Дакле има измјена, али углавном још од Леке се Арбанаси држе тога закона. Од тога није одустајало ниједно племе, тј. ниједно племе није хтјело да суди по турском закону, него се сва она племена која су у почетку примила тај закон и сада њега држе. Кад су Арбанаси потпали под турску власт, оставила их је турска влада да се суде по томе Лекином закону и да не дају турској влади никаква данка, ни да јој чине какву другу дажбину изузимајући то да јој дају војску за вријеме рата.“⁵⁵

Почетком 20. века (1901) Рад. Космајац из Београда објавио је рад на српског језику посвећен нормама *Законика Леке Дукађинца*,⁵⁶ и то на основу грађе коју је такође сакупио на терену Подгорице. И Космајац је забележио да његови информатори нису знали да објасне ко је био Лека Дукађинац. А Недељковићев и Космајчев рад обилато је користио савремени историчар права Сурја Пуповци из Приштине у припреми своје опсежне студије о грађанскоправним односима у *Законику Леке Дукађинца* (1968), у којој је подробно дат историјат проучавања овог кодекса и на албанском и на другим језицима.⁵⁷

⁵⁵ Недељковић 1956, 474.

⁵⁶ Вид. Космајац 1901.

⁵⁷ С. Пуповци (Албанац по националности) написао је ову своју студију као докторску дисертацију на српском језику (одбранио ју је у Београду), али је резиме дао на албанском и француском језику. То његово дело убрзо је постало познато и међу другим албанским истраживачима обичајног права и *Законика Леке Дукађинца*. У цитираној библиографији Пуповци наводи сва до тада објављена дела која се тичу *Законика Леке Дукађинца*, и то на разним језицима, а ауторе тих дела ми смо именовали у одељку овог рада *Уводна разматрања*.

V. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Укупан Богишићев рад на истраживању обичајног права и племенског друштва има изванредан значај за савремена проучавања традиционалних заједница на Балкану. Иако је Богишић своја истраживања обавио пре других познатих истраживача обичајног права и племенâ у Црној Гори, Херцеговини и Албанији крајем 19. и у првој половини 20. века, његов истраживачки рад дуго није био довољно познат и вреднован; остао је све време у сенци његовога најважнијег дела (*opis vitae*) — *Општега имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, који је ступио на снагу 1888. године. А Богишић се у припреми *Законика* определио за метод инкорпорирања оних норми обичајног права које су биле дубоко укореењене у животу племенског друштва у Црној Гори, и то у време (осма и девета деценија 19. века) кад је тај тип архаичне организације традиционалног друштва у Црној Гори био веома жив. Зато су изради *Законика* претходила Богишићева истраживања обичајног права у ондашњој Црној Гори, а делимично и у суседној Херцеговини и у северној Албанији, чиме је он дубље упознао структуру племенског друштва ових балканских регија. Тај истраживачки посао обавио је као искусни истраживач и научник широког образовања, па отуда и велики број питања која је обрадио у сарадњи са својим обавештеним информаторима за подручја Црне Горе, Херцеговине и северне Албаније.

Упознавање обичајног права и фактичког стања на терену дало је Богишићу инспирацију за додатна социолошка проучавања племенског друштва у Црној Гори и суседним пределима Херцеговине и северне Албаније. У вези с тим усавршавао је своје истраживачке методе и дошао је до драгоцене грађе, коју није стигао да претвори у целовите научне студије. Та грађа, похрањена у његовом архиву у Цавтату, чека на достојну научну обраду, на основу чега би се дала шире реконструисати једна значајна фаза у процесу трајања и промена племенског друштва наведених балканских регија у другој половини 19. века.

Импонује и Богишићево настојање да упозна и обезбеди записивање норми обичајног права у северној Албанији из корпуса *Законика Леке Дукађинца*, што је корисно послужила каснијим истраживачима обичајног права Албанаца, као и компаративним проучавањима племенског друштва на Балкану.

ЛИТЕРАТУРА

Бакотић 1938

Лујо Бакотић, *Predavanje održano prilikom komemoracije 30 god. Bogišićeve smrti u Dubrovniku*, [у:] *Spomenica Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti*, [уз текст овог предавања налази се и библиографија В. Богишића], Dubrovnik, 1938, 6–32.

Богишић 1938 [1902]

Valtazar Bogišić, *Autobiografija, Preštampana iz kalendara „Dubrovnik“ za god. 1900, 1901, 1902*, [у:] *Spomenica Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti*, Dubrovnik, 1938, 57–134.

Богишић 1967

Валтазар Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, [приредио Томица Никчевић, серија САНУ *Посебна издања*, књ. CDIX], Београд, 1967.

Богишић 1980

Валтазар Богишић, *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, [фототипско издање], Нови Сад, 1980.

Богишић 1984

Валтазар Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији (Анкета из 1873. г.)*, [приредио Томица Никчевић, серија ЦАНУ *Историјски извори*, књ. 2], Титоград, 1984.

Богишић 1986

Valtazar Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, [приредила Јелена Даниловић, серија *Klasici jugoslovenskog prava* у издању НИУ Службени лист СФРЈ], Beograd, 1986.

Богишић 1999

Валтазар Богишић, *Богишић о себи и други о Богишићу*, [Приредио и предговор написао Милисав Чизмовић], Београд – Подгорица, 1999,

Бојовић 1992

Јован Р. Бојовић, *Усвајање текста Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, Подгорица, 1992.

Боровски 1938

Станислав Боровски, *Попис албанског права из 1894. године, гдје се налази објављен Закон Леке Дукађина по казивању Сокол Баца*, „Записи“, књ. XX, Цетиње, 1938, 137–150.

Веснић 1891[1888]

Миленко Веснић, *Општи имовински законик за Црну Гору*, „Годишњица Николе Чупића“, бр. 12, Београд, 1891 [приказ написан у децембру 1888], 105–201.

Војновић 1889

Konstantin Vojnović, *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru obzirom na ostalo crnogorsko zakonodavstvo*, „Rad JAZU“, br. 96, Zagreb, 1889, 1–109.

Ђивановић 1984

Stane Đivanović, *Baltazar Bogišić 1834–1908*, [каталог изложбе с биографијом В. Богишића], Cavtat, 1984.

Ђивановић 1986

Stane Đivanović, *Bibliografija radova, rasprava i članaka o Bogišiću u god 1984–1985*, [y:] *Svečani skup u povodu 150-me obljetnice rođenja akademika Baltazara Bogišića održan u Cavtatu 11. svibnja 1985*, [зборник радова], Cavtat, 1986, 60–63.

Ђорђевић 1888

Андра Ђорђевић, *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, „Бранич“, бр. 15–22, Београд, 1888.

Иванишин 1962

Nikola Ivanišin, *Jagićeva pisma Bogišiću*, „Arhivski vjesnik“, br. 4–5, Zagreb, 1962, 9–97.

Имовински законик 1888

Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору, [„у Државној штампарији“], Цетиње, 1888, [фототипско издање, 1980, Цетиње].

Јагић 1930

Ватрослав Јагић, *Спомени мојега живота. I део (1838–1880)*, Београд, 1930.

Константиновић 1960

Mihailo Konstantinović, *Stara pravna pravila i jedinstvo prava*, [y:] *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, [приредио Михаило С. Ступар, пропратна расправа Михаила Константиновића, издавач Графички завод – Титоград], Titograd, 1960, 1–6.

Космајац 1901

Рад. Космајац, *Лека-Канун*, „Годишњица Николе Чупића“, књ. XXI, Београд, 1901, 210–220.

Луковић 1998

Милош Луковић, *Књаз Никола и Валтазар Богишић*, [у:] *Краљ Никола личност, дјело и вријеме, I*, [зборник радова, серија ЦАНУ Научни скупови, књ. 49], Подгорица, 1998, 665–685.

Мартиновић 1958

Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богишић. I. Историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње, 1958.

Мартиновић 1964

Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богишић. II. Упитник анкете за описивање правних обичаја Црногораца*, Цетиње, 1964.

Миљанов 1904

Марко Миљанов, *Племи Кучи у народној причи и пјесми*, Београд, 1904.

Миљанов 1904–1905

Марко Миљанов, *Живот и обичаји Арбанаса*, Нови Сад, 1904–1905.

Недељковић 1956

Бранислав Недељковић, *Канун Леке Дукађина. Арбанашко право. Из рукописне заоставштине Валтазара Богишића*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 4, Београд, 1956, 429–474.

Недељковић 1968

Бранислав Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, [Зборник САНУ за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XXVIII], Београд, 1968.

Никчевић 1967

Томица Никчевић, *О научном методу В. Богишића и његовој расправи „Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори“*, [у:] Валтазар Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, [приредио Томица Никчевић], 1967, Београд, 1–35.

Новак 1960

Виктор Новак, *Валтазар Богишић и Фрањо Рачки. Преписка (1866–1893)*, [Зборник САНУ за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XXV], Београд, 1968.

Новак 1967

Виктор Новак, *Вук и Хрвати*, [серија САНУ Посебна издања, књ. CDXVII], Београд, 1968.

Пуповци 1968

Surja Pupovci, *Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadžinija*, Priština, 1968, 1–318.

Пуповци 1996

Surja Pupovci, *Valtazar Bogišić u svetlu dokumenata iz ruskih arhiva*, „Pravni život“, br.7–8, Beograd, 1996, 5–63.

Ровински 1993–1994

Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора у садашњости и прошлости*, I–IV, Цетиње – Сремски Карловци – Нови Сад, 1993–1994.

Ступар 1960

Mihailo Stupar, *Umesto predgovora*, [у:] *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, [приредио Михаило С. Ступар, пропратна расправа Михаила Константиновића, издавач Графички Завод – Титоград], Titograd, 1960, XIII–XIV.

Цимерман 1962

Werner G. Zimmermann, *Valtazar Bogišić, 1834–1908, Ein Beitrag zur südslawischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1962.

Црногорски Законици III 1998

Црногорски законици 1796–1916. Правни акти од значаја за историју државности Црне Горе. Зборник докумената. Књига III, [приредили Бранко Павићевић и Радослав Распоповић], Подгорица, 1998.

Шћепановић 1987

Милован – Мушо Шћепановић, *Богшићеве етнографске забиљешке о Колашину из 1894. године*, „Историјски записи“, 4, Титоград, 1987, 123–128.

Miloš Luković

LEGAL-SOCIOLOGICAL RESEARCHES ABOUT TRIBES
IN MONTENEGRO, HERZEGOVINA AND ALBANIA
BY VALTAZAR BOGIŠIĆ

S u m m a r y

Valtazar Bogišić (1834–1908) is primarily known as a codifier of civil law in Montenegro, i. e. as the author of the *Codex of the Civil Proprietary Law for the Principality of Montenegro* from 1888.

He was preparing this codex according to the request of Prince Nikola of Montenegro and the order of the Russian government because he was a professor at the University of Odessa. Born in close neighbourhood of Montenegro (in Cavtat, near Dubrovnik), educated in Venice, Viena, Giessen and Paris, Bogišić studied common law and legal history of Slavonic peoples. He commenced his studies while he was working in Austro-Hungary (1863–1869), particularly in Viena and southern parts of Hungary (Banat).

When Bogišić came in Montenegro 1873, he commenced preparing material for his codex, especially on the basis of the voluminous questionnaire (about 2000 questions), which he completed up to the end of that year. One of informers was Marko Miljanov Popović (1833–1901), the leader of the *Kuchi* tribe (partially with an Albanian ethnolinguistic component), at the border of Montenegro and Albania. He was also well acquainted with the common law of neighbouring tribes of *Grude*, *Hoti* i *Kastrati*, who respected him very much. In this way Bogišić came to know considerably common law of these tribes, primarily in the sphere of civil law relationships. He carefully compared these norms of common law with the similar norms in Montenegro and Herzegovina.

Bogišić incorporated the common law into the *Codex of the Civil Proprietary Law for the Principality of Montenegro*. That's way his researches in common law had a very practical character. At the same time, gathering these traditional legal norms, Bogišić got acquainted more deeply with the structure of the traditional tribal society in Montenegro, Herzegovina and the northern Albania. This took place in the time when this type of traditional organization of the society was very alive.

Bogišić was interested in common law in Montenegro and northern Albania after his codex went into effect in 1888. As the minister of justice of Montenegro (1893–1899), Bogišić observed the tribal life in Montenegro from a sociologic point of view. He collected a very precious material, but did not finish a written study. He endeavoured to discover the codex of the common law of Albanians known as *Lekë Dukagjinit's Law* (Albanian: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*). At that time Bogišić was acquainted with the texts on *Lekë Dukagjinit's Law*, already published in Shkodra and Brussels, but he wished to have the whole text of this codex. In this purpose he gave instructions to the local officers in the parts of Montenegro bordering to Albania and therefore he traveled to Shkodra.

He found out that there was no written codex under this name, in spite of the fact that it had been applied as an oral common law a long time. After a lot of Bogišić's instructions an officer from Podgorica named Jovan Lazović managed to write down some codex provisions obtained from the leader of the *Grude* tribe — Sokol Baci. It was the first larger record of the *Lekë Dukagjinit's Law*, published later in

Serbia. In this way a basis for the further studies on common law was found. This material gave a more complete ethnographic picture of the tribal society. It took place before the researchers of tribes in Montenegro and Albania appeared.

Bogišić's studies served as a basis for other researches on common law and traditional society in the Balkans during the second half of the 20th century, both for the researches from former Yugoslavia and those from Albania. Namely, Bogišić's studies and material he gathered (now mostly located in his archive in Cavtat) have been published more and more and have become more and more valuable nowadays.

Manolis. G. VARVOUNIS
Demokritus University of Thrace
Department of History and Ethnology
Komotini – Greece

HISTORICAL AND ETHNOLOGICAL INFLUENCES ON THE TRADITIONAL CIVILIZATION OF POMAKS OF THE GREEK THRACE

Abstract: The traditional society of the Pomaks is structured on a series of contrasts, which characterize their traditional system of values. The problems they face as much in the boundaries of the Muslim minority of Thrace, as well as in the frames of the wider Greek society of the region have defined their cultural expression.

In the mountainous regions of Thrace, there have been living for centuries perhaps the most enigmatic inhabitants of Rodopi, Pomaks, about which there has been a lot of talk especially lately. After the final tracing of the boundaries between Greece, Bulgaria, and Turkey the Pomaks were divided as far as territory and population are concerned between the first two countries while from the aspect of national consciousness they comprise the object of claim between the three countries aforementioned to a lesser or greater extend. This reality, tough and inevitable for them, is dictated by the general trend of minorities' exploitation to put forward territorial claims, which prevails nowadays in the Balkans and causes various profound juxtapositions of people and state formation in the wider area of Southeastern Europe.

Therefore, scientific research of the Pomaks, of their history and civilization cannot but be affected by this political juxtaposition, as far as aims are concerned, planning and its results to the extent that a researcher's nationality can influence his scientific speech. This fact must always be taken into account in the probing of the existing bibliography, since under this point of view many issues are interpreted as theses are explained which, on a different occasion seem at least peculiar.

The geographical space which the Pomaks of the Greek Thrace occupy is signaled by three main clusters of settlements: the villages north of

Xanthi where from settlement's point of view dominates Ehinós, the villages north of Komotini, with their center Organi and the villages of the region of Eritropotamos in Evros, among Didimoticho and Ortakioi. Yet there are Pomaks in other parts of Thrace as well with maybe the most characteristic case that of the Pomaks of Xanthi who have settled down in the city, yet again rallied around in a special neighborhood, and have acquired all the characteristics of urban life, so much in their vocational performance, as well as their cultural behavior¹.

It should perhaps be quoted from the very beginning that these three groups of Pomaks of the Greek Thrace do not present unified character. Beyond the linguistic differences which are ascertained during the registration and study of the Pomaks language, the Pomaks of Podopi Prefecture, have been mainly occupied with the cultivation of tough cereals - a fact which has led them to an intense reclusion and to discernable trends of self-sufficiency, in the scope of their traditional communities- while those of Xanthi Prefecture have been occupied with cultivation and trade of tobacco, so that their societies to be more open, with wider contacts with the outer world. All these of course have left their imprint on the social structures and their cultural behavior.

But if we can today trace and register their traditional culture, through the procedure of on-the-spot research, their historical past comprises an enigma and challenge for the researchers. Apart from some reports in the archives of bishopric of Philipoupoli, which concern their islamization, very scarce and disputable quotations of the Byzantine sources, and results of archeological excavations in the precincts of their settlement which have been presented mainly by the Bulgarian side, the reports we command are from scant to minimal. Unexploited for example until the present day remain the reports of Germans and Austrian officers who have worked on technical and public projects in the region and have published in newspapers of their countries interesting touring and descriptive passages about the Pomaks they met, during the last two decades of the 19th century.

This situation is radically reversed during the time of the Balkan Wars when the Pomaks, with the rest of the minorities of the wider region, came into the limelight of historical evolutions. This phase of their history during which with representatives and petitioners are trying to vindicate their differentiation from the Bulgarians and the Turks, and presumably even their

¹ P. Theocharidis, *Pomakoi, I mousoulmanoí tis Rodopis*, Xanthi 1995 (in greek), pp. 10 seq.

autonomy lasts until the final definition of the boundaries in the region². Since then, that is after the second decade of the twentieth century, they follow the historical fortunes of the countries in which they were incorporated with differentiations, which are owed to the role and meaning of the minorities in the Balkans, as aforementioned.

Namely, in Bulgaria there were systematically exerted, and until recently strenuous pressures of every form, for the shedding from the Pomaks of any national, linguistic or cultural peculiarity, so that they will not be used by Turkey as on bridgehead to territorial claims. This situation denotes not only the testified attempts of their violent conversion to Christianity, which arose in specific times, but also their general characterization as “Muslim Bulgarians” which was attributed by the state authority to all of the Muslim minority of the neighboring country. And this exact reality echoes the fear of the Pomaks of the Greek Thrace for their presumable “Bulgarization”, which was ingeniously exploited by the official Turkish propaganda³.

In Greece, on the other hand, the Pomaks were pushed out of the limelight after the civil war, when because of the linguistic idioms which resembled to the Bulgarian language, and place of residence, in the line of the Greek-Bulgarian borders, were considered presumably suspects and friendly populations to the Bulgarians with the result being the imposing of inspection in the transference and free community, which only recently have been revoked. The official Greek position, in the framework of the doctrine for the existence of one and not more Muslim minorities in the Greek Thrace, has led to the approaching of the Pomaks with the rest ingredient elements of the minority, with the consequence of the development of binding ties and the potential forming of a new and fictitious “national consciousness”, which has alienated the cultural countenance of the Pomaks leading them to acts and choices that would have been unconceivable of to them two decades ago⁴.

The issue of language offers an absolutely characteristic example of these interactions. Having the Pomak language as their mother tongue, the Pomaks are forced to learn the Turkish (sometimes the Arabian as well) language in the scope of the minority’s education, as treaties, bi-lateral agreements and

² Kall. Papathanasi- Mousiopoulou, *Ptyches apo tin istoria ton pomakon*, Thrakiki Epetirida 8 (1991), pp. 229-238 (in greek). P. Papachristodoulou, *I Pomakoi*, Archeion Thrakikoy Laografikou kai Glossikou Thisaurou 8 (1947), p.7 (in greek). P. Foteas, *I Pomakoi tis Dyitikis Thrakis*, Komotini 1978, p. 4 (in greek).

³ Cf. J.Konstantinov, *An account of Pomak conversions in Bulgaria (1912-1990)*, in Ger. Seevann (ed.), *Minderheiten in Sudost-europa*, Oldenburg 1992, pp. 343-357. Abd. Dede, *Bati Trakya Turk Folkloru*, Ankara 1978, p. 15.

⁴ Abd.Dede, *Andartlik Hikayeleri*, Turk Dunyasi Arastirmalari Dergisi 4 (1980), pp. 90-97. K Tsioumis, *I Pomakoi sto elliniko kratos (1920-1950)*, Thessaloniki 1997, p. 75 (in greek).

current practice have defined these. Therefore, in their contacts with the rest of the minority they use the Turkish language, whereas in contacts with the majority and the state they need knowledge of the Greek language. In this way they turn out to be trilingual or not knowing, with the result sufficient of any language apart from their mother tongue- the Pomak language, which nevertheless they cannot use outside of their community.

Unregistered until recently, the Pomak language has lately comprised a subject matter of various and different approaches. It is worth mentioning, in all of this movement, that beyond the attempts of extraneous to the Pomak writers (like P. Theoharidis⁵, Nath. Panagiotidis⁶ and myself) in the issue have also been engaged Pomak intellectuals, like Ritvan Karahotza, Hamdi Omer and Mumin Aidin, by compiling dictionaries and grammar books, syntax⁷ and spelling books through which the small children would be able to learn the language of their ancestors. The reaction of the minority's circles, especially in the attempt of the spelling book was intense and direct, because they were strengthening existing distinguishing lines in the framework of a minority which they wanted to present as unified, without in fact, being so.

A presumable emergence of linguistic differentiation on behalf of the Pomaks, could according to their point of view, constitute the beginning of other equivalent evolutions as well, which would have as a final outcome the consolidation and awareness of their diversification, an event basically subversive for the implementation of the Turkish policy on the specific issue.

The language problem is indicative of the framework in which also the study of the Pomaks history and culture is encircled. It is known that a similar confrontation exists regarding the issue of their identity and origin. The Bulgarian bibliography, which is influenced by the Bulgarian vindication of the Pomaks because of language supports that they are early Bulgarians, who were later islamized. On the other hand, the Turkish bibliography, relying on the Turkish vindication of the Pomaks because of religion, supports that they are Turkish speaking races, probably Kumans, or Tsepnides relating them to the activity in the region of Ebu Muslim, favorite of the Abbasids dynasty (750-1258). Finally, the Greek position is that they are descendants of ancient Thracian races, probably as that of the mentioned in the sources Agrianes, who in some, relevantly recent, phase of their history have been islamized and linguistically traumatized⁸.

⁵ P. Theoharidis, *Pomakoelliniko lexiko*, Thessaloniki 1996 (in greek).

⁶ Nath. Panagiotidis, *I Pomakoi kai I glossa tous*, Alexandroupoli 1997 (in greek).

⁷ R. Karachotza, *Grammatiki pomakikis glossas*, Xanthi 1996 (in greek). Idem, *Syntaktiko pomakikis glossas*, Xanthi 1997 (in greek).

⁸ P. Chidiroglou, *I Ellines Pomakoi kai h schesi tous me tin Tourkia*, Athens 1989, pp. 10-12 (in greek).

The research finds it even more difficult from the aforementioned propaganda, which springs from some leading circles of the minority, in the framework of the Turkish foreign policy, which supports that the Muslim minorities of the Balkans are of Turkish racial origin and national consciousness, without taking into consideration historical, folklore or ethnographic data. Therefore, it is exerted systematic propaganda on the Pomaks, with starting-points in the minority's education, and in particular the teachers from Turkey teachers, and the clergymen of Islam, that exploits their seclusion, hence the lack of informing and the weakness of crosschecking the claims, and pressures that the Pomaks have tolerated in the past, mainly those who live in Bulgaria, from state mechanisms, so as to banish their peculiarities and to become homogeneous to the rest of the population. With the threatening fear of an alleged oncoming violent and compelling conversion to Christianity and with the claim of a planned expropriation of their land, the Pomaks are forced to an always increasing isolation, to introversion and denial of rendering any kind of information that may concern the past, their identity or their cultural present. If, all the more so, it is calculated together the almost exclusive watching from their part of Turkish satellite channels, which is made easier from the free distribution of proper antennas, it is easily understood the difficulty that every new researcher faces for their approach and the study of their cultural patterns and their social formations.

Yet, the relevant bibliography increases at a fast rate, simultaneously in Greece, Bulgaria, and Turkey. Especially as the folklore bibliography receives important development, with the study of partial circumstances of specific settlements. Here it should be quoted that there is even an important unpublished primary folklore material, in handwritten collections of the Centre of Greek Folklore, the Athens Academy, the Folklore Frontistirio of G. A. Megas in the Greek Folklore Company and the relevant collections of the Universities of Thessalonica, Ioannina, (at the Schools of Philosophy) and Thrace (at the department of History and Ethnology), which has lately become a subject topic of study⁹. The published material comes mainly from Sarakini, Smigada and Organi of Rodopi Prefecture, as well as the settlements of Kaloticho, Ehinios, Kotili, Miki, Sminthi, Oreo, Kimmeria, Selero, Thermes and Kiknos of Prefecture of Xanthi.

From what has preceded it is obvious that it is imposed, in the present phase of the research, the circumstantial publication, and study since the traditional civilization of the Pomaks presents small or great differences from

⁹ M.G.Varvounis, *Laografika ton Pomakon tis Thrakis*, Athens 1996, pp. 163-168 (in greek). Idem, *Paradosiakos politismos ton Pomakon tis Thrakis*, Athens 2000, pp. 44-52 (in greek).

one village to the other, and of course among the three Thracian Prefectures. Only after the publication and study of similar material from various Pomaks' villages we will be in a position to proceed to overall contemplations, having done the necessary discriminations and grouping for a similar enterprise. In this framework the folklore information that follow come from Sminthi and Chrisa of Xanthi Prefecture, and the Pomaks of the city of Xanthi and were registered in on-spot searches during the period of 1995-1996.¹⁰ It should also be quoted here that in all those that follow there is an attempt to be described and studied some basic sectors of daily life of the Pomaks in Thrace, in its rural or urban version, with comparisons between these two patterns of organized economic, social and cultural activity and creation. It is mainly of interest the different element, in relation to the Christian majority and the Muslim minority of the region, and not the similar, so as to be indicated some of the characteristics of the special cultural identity of the Pomaks, which make them different from the other minorities of Thrace. Therefore, it does not have anything to do with organized and complete description of their daily life, but for an indicative gleaning of these elements that are repressed and suppressed, in the scope of inter-minority proceedings and expediencies, which were mentioned earlier.

Two basic practices, the name giving and circumcision determine the birth of a new member of the community. The first one depends on the parent's will, since only the second child is named after the grandfather or grandmother, and that not always.

Yet definitely, the name giving incorporates the child in the family group as a person, as an eponymous member. On the other hand the circumcision consists an initiation ceremony, with religious content, which defines the integration of the child in the wider religious group, and the cultural community that it defines or entrenches. It usually takes place before the child completes its three years of age. In Xanthi nowadays the modern means of medical science are used, since laser beams have replaced the razor, and the doctor took the position of hotza. In the same urban environment has fallen into disuse and the custom of a child's eulogy from the hotza, which was followed by treat or feast for the relatives and friends of the family¹¹.

The same urban homogeneity is also noticed in the customs of marriage, which in the Pomaks' region out of Xanthi retain some archaic forms,

¹⁰ *Folklore Collection of Democritus University of Thrace*, manuscript 43, pp.70-74 (K.Zografopoulos, Chrysa of Xanthi, 1995).

¹¹ P. Mylonas, *I Pomakoi tis Thrakis*, Athens 1990, pp. 79-90 (in greek). E. Arvanitou, *Turks et Pomaques en Grece du Nord : une minorite religieuse ou deux minorities nationales*. Paris 1983, p. 82.

while in the city they tend to mime forms of the Christian wedding, apart of course from the religious ceremony. This phenomenon should probably be related to the general assimilation and standardization of the wedding customs in the urban surroundings, which is seen in various Greek regions.

The absence of religious rituals in Islam leaves space for the development of folklore customary practices, which also define the wedding in the Pomaks. On Saturday night, for instance, usually the day of the wedding there are feasts both in the bride's house as well as in the groom's house. The customary defined ritual of the wedding consists of the handing over of the bride to the groom, at noon on Sunday, the bride is accompanied by the groom's relatives and friends, and after a short carousal in the yard of her house, he leads her to his own house, where the new couple will settle down. The settlement is usually man-father-placed and very rarely newly-man-placed. On the other hand in Xanthi, on Sunday noon after the established conviviality of Saturday, the bride goes to the hairdresser's and afterwards with the groom goes to the music hall where they will celebrate their wedding, with friends and relatives.

Yet the common resultant of the wedding rituals¹², in the village or in town, remains the drawing of the wedding contract, a week before the wedding, from the hotza with the presence of the groom, the bride and friend-witnesses on each side, where the wedding nuptial allowances from both families are also defined, usually a house, fields, cattle, or jewelry. The Pomaks themselves admit that it is not any more inviolate condition the bride's virginity, in relevance to the equivalent freedom that also the groom savors. They claim that it is good for the wedding to take place at an early age, and they admit that young people should get to know each other, before marriage and discuss oians. In the Pomaks' villages since the presence of a woman at the café is thought to be unconceivable of, the meeting takes place in the afternoon, in the street out of the houses, where the young people go around in parties. In Xanthi, there is of course the solution of the café, which can host both houses.

In the villages, after the meeting of the young, the whole procedure of approaching each of the two families follows a customary defined way, since there is an approach of exploratory character from some common acquaintance of both, during which the answer of the bride's father "it doesn't finish" is equivalent to denial, whereas the answer "shall I make some coffee to drink?" is equivalent to an in principle acceptance. Consequently handkerchiefs or items of clothing are exchanged and then follows a visit

¹² P. Mylonas, *op.cit.*, pp. 64-67. Y. Frangopoulos, *Les Grecs Musulmans : A propos d'une minorite religieuse dans les Balkans*, *Balkan Studies* 34 (1993), pp. 105-107.

of the groom's family to the house of the bride, which is equivalent to the contracting of a mostly brief engagement, during which the details of the wedding are settled and is furthermore allowed the free-community of the engaged. The drawing up and signing of the bridal contract, where it is also foreseen compensation for the bride in case of her unreasonable dismissal by the groom, it is considered to be virtual validation of the wedding, after which the couple can cohabit or have sexual intercourse, under the condition that the wedding's ceremony, will be completed in short period of time, usually in a week. As time passed it has fallen in disuse the visit of the groom's family to the bride's house on Saturday night before the marriage during which the mother-in-law would put henna (kına) in the bride's hands, a custom connected to the wedding's rituals not only amongst the Muslims but also amongst the Christians of Thrace.

The wedding ceremonies, as well as every feast or formal moment of the community is defined by the making and consumption of a festal meal, pilaf. It is made of rice, meat, fat and salt, which they boil in large pots and share with the guest. Also in the category of the wedding customs which have fallen in disuse is included the inspection of the bride's virginity, which the past took place on the same night of the wedding from the mothers of the groom and bride, who were waiting for this purpose outside of the newlyweds' chamber.

During the third and last phase of human life, death, it is also observed a shrinking of the ritual part, yet of a smaller extent, since it concerns acts connected with metaphysical beliefs, and which present stronger resistances to time, for this particular reason. It all of the burial ceremonies that take place out of the house's precincts, women do not participate, according to invariable Muslim practice. The corpse of the dead is exhibited in the house, in a room where the mirrors are covered and the TV that could by chance exist was removed, and those who come to console the family bring flowers. Usually a special coffin is not used, but a sort of stretcher for the transfer of the dead to the cemetery, although in the urban environment of Xanthi the Pomaks started, during the last decade, to occasionally use coffins as well.

The corpse of the dead is wrapped naked in a one-piece item of cloth, which is cut by the hotza, wrapped, and sewed inside it. The men who participate in the funeral, especially if the previous night they slept with their wife, have to have washed themselves before the ceremony, as they are likewise washed after their return from the cemetery, in an obviously symbolic attempt to take away the miasma of death, and especially of the dead body, from themselves. They also consider that women are, compared to men, more sinful, and for this reason they dig their grave deeper, so that it will be achieved a posthumous propitiation for their sins. Moreover, they

believe that married women can easier achieve holiness after death, than unmarried women or men.

Before the burial the deceased is reposed at a specially formed space outside of the mosque, while the hotza and all of those who follow the funeral pray inside. Afterwards the hotza asks three times all those that are present if they had any complaints from the dead, so that the chance will be given for his fellow-villagers to forgive him for any -if by chance- differences they had, while he lived. Furthermore, for the same reason, he asks if he was a good human being in his life. In this way unity of the community returns, which could have been disturbed by personal differences and juxtapositions.

At the burial, the deceased is placed in the grave without a coffin, they put straw on him, and then they bury him. Afterwards, the family of the dead offers pilaf with meat and yogurt to the relatives and close friends. Forty days after death the feast is repeated with pie, which the women of the family prepare jointly, while they also distribute the dead person's clothes to friends or to the poor, as a way of commemoration. For ten days after the burial, the relatives of the dead daily read extracts from the Koran at his house. Some have the habit of offering sweets (usually marshmallow or chocolate products) to the people right after the burial in the place of the cemetery, or at the very next Ramadan, in memory of the dead¹³.

From all the aforementioned, one can observe that the Pomaks are faithful Muslims, and they have regulated their daily life according to the moral and practical commands of Islam¹⁴. This is intense even in the details of their annual worshipping and calendar circle, which is settled on the basis of the three Bayrams of the year, kurban bairam, seker bairam and Ramadan bairam. These three mass feasts constitute the landmarks of the annual circle and the axons around which the Pomak of Thrace settles and organizes his life.

Kurban bairam is characterized by a homely organization worship sacrifice of lamb (kurban), which is bought by every house lord on the eve of the feast, and it is dyed with henna (kına) in three points on the fur of its back. In addition, the Pomak women dye their fingers and toes, as well as their palms. From its vehicles themselves, the custom is related to the red color the grouse's feet have, which the Pomaks consider to be damned and on awful bird, because some religious myth of theirs account that once Mohamed was hidden in a tree's cavity while being chased, where he was discovered after the howl "pits kinti –pits kinti" of a grouse with red feet. Besides for

¹³ L. Geitler, *Poeticke tradice Traku I Bulharu*, Praha 1878, p. 24.

¹⁴ F. Tsimbiridou, *On nous appelle Pomak!*. *Construction et politiques du pouvoir face a l'avenement ethnique*, Paris 1998, pp. 10-12.

this reason on their sacred holiday, Friday, they indulge in grouse hunting, in which they aim just to kill. It should be noticed here that similar conceptions about traitorous plants or animals also exist amongst the Christians of Thrace as well, as far as the way in which the Jews discovered the chased Christ is concerned, and also the fact that the color red is considered to be deterrent and protective, in customs of the Greek but also others, European or not, nations.

The lamb that will be sacrificed should not weigh less than fifteen kilos nor should it have body deficiencies, i.e. to have an eye, ear, or horn missing. After the prayer of the first day at the mosque, the Pomaks return home and slaughter the lamb, clean it, cut it into pieces and put aside portions for the poor and unprotected neighbors, since charity is among the duties of a good Muslim, and it is imposed during the feast or merrymaking days. They keep only as much meat as they will consume on the festal table, while they consider it as their worshipping duty to distribute the rest. Moreover, the consumption of alcohol is prohibited at this table, in contrast with the rest of the days during which the religious command for avoidance of alcoholic drink has rather fallen in disuse.

The slaughtering of the lamb also presents ritual elements, since during the transport and the whole procedure extracts from the Koran are read. Before the slaughter, they let it to drink water and cover its head with a new handkerchief. Afterwards they dig a hole in the yard of each house, and pour in the animal's blood; they also throw in the handkerchief and throw soil, burning them, while the meat of the they bake it in the oven. As the Pomaks themselves say, the rest Muslims of the region spit the lamb, drink ouzo while they eat it and give their neighbors a small amount of meat, elements that they consider essentially differentiating elements of theirs, related to them, and which shows that the Pomaks consist a special part in the Muslim minority of Thrace.

Seker bairam lasts for three days, and it is characterized by the consumption of sweets, and the exchange of visits between relatives and their friends. The family, in its most enlarged version, gathers around the commune festal table, where again the consumption of meat dominates. The Pomaks of Xanthi in particular visit, during seker bairam, their relatives in the nearby villages, where they are also hosted. The naturalist element is intense in the customs that characterize this feast during which the Pomaks reaffirm and reconnect their traditional family bonds, but also their relationship with the surrounding natural space, where the activity of every traditional human being, and every traditional community is registered.

Finally, Ramadan bairam is found at the end of thirty days of rigorous fasting of the Ramadan. During this period the Pomaks wake up in the

morning before sunrise to eat, and eat again after sunset. During the whole day they do not drink, not even water, and they do not smoke. After the completion of the days of the fasting, follow three days of general holiday and merrymaking, which make up bairam.

Their inviolable religious duty the Pomaks consider the prayer, with passages from the Koran, five times a day, before which they wash their hands, feet and face, and especially their ears. Their holiday is Friday, during which, washed and in special clothes, they enter the mosque for the solemn prayer. The Pomak women go to the mosque only during the Ramadan, at the last prayer of the day, which takes place at around eleven at night, whereas the rest of the days they pray alone at home. But even in the mosque they pray separately from the men, usually in an elevated loft, which plays the role of gynaekoniti. This is also an indication of the subordinate and almost supplementary, presence of the woman in the Islamic society of the Pomaks.

All those described above make up the official version of the worship life of the Pomaks. Yet, there are also some customs of their daily life, with distinct devotional substance, that echoes their Christian past, since it is known from the sources that their islamization occurred during the 17th century, although it is not certain that they used to be Orthodox Christians before. It is most probable that they belonged to some heresy, one of the various of the region, a fact that also defined their accession to the Muslim heresy of bektasides¹⁵, whose again the dissemination in the region of Thrace was assisted by the religious policy of Turkish sultans, since its superficial similarities to Christianity were rendering it an alluring perspective to Islam for the unredeemed Thracian population whom they wanted to adjure.

Customs like crossing of the bread's yeast before it is baked, or the placement of a Christian icon into the dead person's grave, the participation in worshipping life as well as the devotional practice of the Christian element of the area mainly aiming at achieving some miraculous therapy, but also the use of Christian symbols as charms are usually mentioned as evidence of a Christian past or, according to a more propulsive concept, of a Crypto Christian present. And these very claims, which are usually supported by personal testimonies, are the ones that are used as evidence for the supposed existence of a planned conversion of the Pomaks to Christianity, which fills them with fear and leads them to their absolute seclusion¹⁶.

¹⁵ St. Nicoglou, *Observations on the Moslem Minority in Western Thrace*, Athens 1956, p. 5. C. Ozonder, *Pomak Turkleri*, Bati Trakyanin Sesi 1:4 (1988), pp. 20-25.

¹⁶ M.G.Varvounis, *Paradosiakos politismos ... op. cit.*, pp. 144-163.

It is, nevertheless, beyond any doubt that the grains of collective oral historical memory, their historic traditions, the survivals of their customs and the archaisms of their traditional behaviors, as well as their names of places, will show us the way to the probing of their historical and cultural past, their identity itself. And this past is of interest as much as their present, that seems to transform radically, under the burden of Turkish propaganda, leading the Pomaks to a loss of the peculiarities which for many years they have retained and to an unwilling homogeneity towards the rest of the promiscuous elements of population that make up the Muslim minorities of Thrace, under this pretext and cloak common religious identity. For this reason the language, the distinct customs and the worshipping peculiarities of the Pomaks of Thrace, are found under persecution, in an attempt to erase all the partial ingredients of a different cultural and national identity and to create a fictitious Turkish national consciousness of all the Muslims of Thrace.

Yet, during their unconstrained private talks the Pomaks themselves stress their differentiation, which emerges even amongst them. They mention, for instance, that the various villages of the Pomaks present differences, not only in language, but also in customs and garment. A Pomak from Myki has claimed, for example that he could distinguish the regional descent of the Pomaks who participated in the Saturday bazaar of Xanthi, by their attire, and that speaking with a Pomak from Oreo or Pachni he understood only three fifths of the words and expressions that he used, although all the above mentioned villages are found in the periphery of Xanthi. There are also quoted, as linguistic jocular narrations¹⁷, misunderstandings that happened because of the different usage of language and the diverse meanings of the words¹⁸, among residents of various villages, with always a comical outcome.

There are sections of human activity, like traditional medicine and veterinary medicine, omens, prejudices, superstitions and their folklore meteorology, that preserve worthwhile studying archaisms, with roots in an equivalent tradition as it is consigned by various sources of posterior antiquity and the Byzantine era. Moreover, other sectors, like their traditional materialistic life, presented stability or difficulty in movement of structures for long spells of time, to be radically transformed, and these in their turn after the decade 1960-1970, that consists of the limit of cultural transformations for the traditional society of the Pomaks, which today can be characterized as a society that has entered intense and discernible procedures of transition.

¹⁷ Tat. Seyppel, *Pomaks in Noretheastern Greece : An endangered Balkan Population*, Journal of Institute of Muslim Minority Affairs 10:1 (1989), pp. 41-49.

¹⁸ Y. Frangopoulos, *Essai d'analyse d'une communaute musulmane dans un espace frontiere*, Louvain 1988, p. 18.

The differences of the Pomaks between the various villages of Thrace can also be seen from details of their materialistic and social life. As quoted above pilaf make up their main festal meal. Yet at its preparation differences are presented, since in some places they use only lamb meat (Myki) and elsewhere beef as well, so that will not be too fatty (Dimario). On the other hand elsewhere they put together rice and corn, while in other villages they boil together various nuts, like chestnuts, wheat, hazelnuts etc., thus giving the whole a character of welter. But even in their behavior towards foreigners they present differences, since some villages have closed communities, with intense introversion and xenophobia, whereas others offer hospitality to visitors, servicing their various needs. The same can be noticed about the female's attire since the Pomak women, avoid to wear the yashmak, but only in their close surroundings in which they know that they will be misunderstood, preferring to leave their hair loose, in all other cases.

It has already been quoted above that the Pomaks' language present differences from settlement to settlement and from area to area. Lately there has been an intense attempt of registering and study of this language that has started to bear fruits, and has caused a strong reaction from the governing circles of the minority. As a small contribution to this attempt will consequently be quoted some phrases, some of which are proverbial, which have been registered in 1995 in Sminthi of the Xanthi Prefecture: Kolku kolku koto tepe (: How many like you!), Esey i esey nema prokopi (: Whatever happens there is no prosperity!), Etus da vidis, etam da vidis (: Here to see, there to see- with the meaning that time has passed), Begaite da begaime (: Let's leave quickly), Nema da vavvus (: You are not going anywhere), Da ne vide? (: Have you by any chance seen?), Opjono naddolu(: He has gone down the road), Mene miso spravi(: It seems to me that), Podegnal deto mu vidiat utsise(: He went where his eyes could see), Da bi moglo, vat kapka voda ia udavila(: If he could, he would drown her in a spoonful of water), Da zivee i da naruva (: Let him be alive and kicking), Fore nozot do kokala (: The knife has reached to the bone), Nabite ot glavosomi (: Get off my back!), Grodajsi rabo toto(:Mind your own business), Esas sjo togona rabota(: This is her own business), Akvajo etas rabota? (: What kind of job is this?), Golema rabota(: Big deal!), Nema enia (: He doesn't have any worry, he isn't careful), Dosla дума(: in the course of conversation), Izede mi usite(: He's talked my head off, he keeps telling me something), Tseka da to nautso(: I'll teach you,-like a threat), Dato nevisol utsisemi(: Keep out of my way!), Toi megare i polovina(: He is a donkey !-meaning that he is rude), Pisali miso na seytan kane defter(: They've put us down in their black books)¹⁹.

¹⁹ M. G. Varvounis, *Proverbial phrases of the Pomaks in Greek Thrace, Mesogeios* 2 (1998), pp. 68-70.

The traditional society of the Pomaks is structured on a series of contrasts, which characterize their traditional system of values. The problems they face as much in the boundaries of the Muslim minority of Thrace, as well as in the frames of the wider Greek society of the region have defined their cultural expression. Therefore, it is not contingent that similar conflicts, also expressed in the well-known schema of the contrast nature/culture, usually consists the semantic nucleus of the folklore songs, myths, fairytales and their jocular narrations. Even in their songs, or their lullabies, this contrast, which expresses the problems of their incorporation and integration in their population and social entreties that vindicate them, constitutes the dominant ideology.

The Pomaks, during the course of centuries, have suffered a lot, with crowning examples of their linguistic and religious traumatism.²⁰ These features of theirs also comprise the poles of pressure exertion, sometimes acute and painful, from Bulgaria and Turkey, on them. Characteristic is also the founding of Democracy of the Pomaks, after the Berlin Congress in 1878, which the Turkish Historiography has attempted to present it as something that it was not, that is to say an effort of the Greek Thrace “Turks” to attain their autonomy. The lack of information as well as a podium to express ideas and aspects has obstructed -and still does- the Pomaks to take stand at these issues, that directly concern them of course, but about which they are almost never questioned.

The Pomaks beyond the Greek boundaries, who live in the massifs of southern Bulgaria and the Greek-Bulgarian borders, having been integrated in exactly the same historical framework, have suffered a series of persecutions and oppression, with the intention to become Bulgarians. Similar pressures have suffered the Pomaks of the Greek Thrace as well, during the periods of Bulgarian dominancy in the region, with the most recent being the Bulgarian occupation of 1941-1944. Right afterwards, in the context of the cold war climate and the doctrine of the danger from the north, the Greek policy secluded the Pomaks, considering them to be suspect population with an uncertain possible attitude in a future war. All these, while the Pomaks themselves had paid a heavy blood toll by defending the territory of their country, during the Second World War battles.

There followed the activity of the Turkish propaganda in the region with the aims of similitude of the minority, which were mentioned before. In order to achieve this, the doubts and memories of the past should be erased. Therefore, they tried to persuade them to abandon the language, customs,

²⁰ G. H. Bousquet, *Islam in the Balkans*, Moslem World 26 (1925), pp. 315-317. Eren Cervat, *Pomaklar*, Islam Ansiklopedisi 9 (1964), p. 575.

habits and even their national self-definition, by attributing their suspicion to these elements. In this way their folklore is confronted as a species for rejection and change, since it is squeezed among their national consciousness and their religious identity. That is why the reaction of these factors in the attempt of the Pomaks themselves to save and reassume their language has been so violent and systematic, as it was explained in detail above.

The question about their true national and racial identity still remains, still their cultural façade was investigated with all the above mentioned. The researcher who comes, as crowning of his searches, to confront this question is found in a real embarrassment, since the scientific data is scarce and the danger of deviation towards political positions distinct and visible. If we accept that their most distant origin dates back to the ancient Thracian races, something which is also reinforced by the usage of names of places and linguistic characterizations that lead to the ancient Thracian race of Agrianes, we should also admit that the centuries which have passed added many elements to their racial and national identity²¹. Language and religion comprise two important defining factors, which should not pass unobserved. No matter how much the possible Christian past of the Pomaks is stressed, what is of interest and defines them is their Muslim present, since they themselves are mostly faithful Muslims, even if they belong to heresies like that of the bektasides or allevides. Religion also defines their daily life, through a series of regulative arrangements that characterize every religion, and especially Islam.

What is rarely stressed and searched are the differences of the Pomaks and the rest of the members of the Muslim minority of Thrace, that is those elements that constitute their special identity, whether they are racial, or cultural. Apart from language it concerns manners and customs, behaviors and mentalities, a special attitude of life, the ascertainment, the description and study of which demands a systematic approach of the Pomaks and their community, something which is rather unachievable in the Greek Thrace today, because of the involvement of political causes and national vindications. Yet although all these elements are missing, reality starts to emerge dimly. According to this, the most appropriate answer to the generalizing and polarizing question which is usually posed, that is to say if the Pomaks are Greeks, Bulgarians or Turkish it would be the expression of a simple and almost self evident truth, which is usually forgotten intentionally or unwillingly: that the Pomaks are nothing else but Pomaks, a characterization

²¹ Cf. En. Serifgil, *Toponimik bir araştırma. Göçler ve yer adları (Türkler, Pomaklar ve Bulgarlar)*, Turk Dnyasi Arastirmalari 2:7 (1980), pp. 81-126, with bibliography.

which would suffice to attribute their special identity, from whichever view this is confronted or studied.

Манолис Г. Варвоунис

ИСТОРИЈСКИ И ЕТНОЛОШКИ УТИЦАЈИ НА ТРАДИЦИОНАЛНУ
КУЛТУРУ ПОМАКА У ГРЧКОЈ ТРАКИЈИ

Р е з и м е

Помаци су словенофоно муслиманско становништво у Западној Тракији, по језику и традиционалној култури различито од становништва муслиманске мањине у Грчкој. О Помацима се такође не може говорити као кохерентној групи. Територијална припадност повлачи језичке и обичајне и социјалне разлике, па тако се издвајају, на пример, Помаци округа Родопа или Ксанти.

Структура традиционалне културе Помака заснива се контрастима вековима уобличаваног система вредности. Њихов садашњи културни израз открива промене проистекле из симбиозе традиције етнитета ове муслиманске мањине и хришћанског грчког окружења. Иновације код Помака, чији је свакодневни живот организован по исламским моралним и практичним одредбама, испољавају се у обичајима животног циклуса, посебно свадбеним и самртним. У интензитету промена испољава се социјални моменат изазивајући разлике између Помака у сеоским и градским срединама.

Miroslav SVIRČEVIĆ
Institute for Balkan Studies, Belgrade

THE LEGAL STRUCTURE OF HOUSEHOLDS IN SERBIA AND BULGARIA IN THE 19TH CENTURY

Abstract: This scholarly work focuses on the legal structure of households in Serbia and Bulgaria in the 19th century. The author's intention is to describe and present similarities and differences between the most important household's structural elements (Household Council, Household Head, Household Woman and Household Members), their relationships and status in the Ottoman legal-political order.

1) *Introduction*

The basic form of the patriarchal life in most Balkan countries of the 19th century was the household, with a family as its nucleus. At that time a household already had all elements of a clearly defined legal and social institution. Due to its complex nature, the household was often a subject of interest and scientific analysis of numerous research projects during the 19th and 20th centuries. Lawyers, historians, sociologists, ethnologists, anthropologists, politicians and, even, novelists from the Balkan countries, as well as from the West European countries, wrote about the Balkan household from their own perspectives, applying various methodological procedures in the analysis of its structure. Within the rich body of findings on the subject, one can notice rather different, even opposing theories about the origin of households and their essence (about the anthropological, cultural-civilization, climate-geographical, socio-economic and legal-political grounds of their development), evolution and historical decline. All of these theories were developed in different periods, formed by writers of different intellectual and ideological orientation, but each of them cast a new light on the phenomenon of the Balkan households.

2) Terminology

On the basis of the preserved manuscripts that are now the property of the Ethnographic Museum in Belgrade, we now know that in Serbia the term household was largely used in the second half of the 20th century.¹ Besides this term, other terms were also used in different parts of Serbia to denote a household larger than a nucleus family. These terms probably developed in the 18th or the 19th century, since they were mainly reported by the informants who were already aged at the time of the interview, after their own memories and their ancestors' tales. The terms are: *кућа* – *house* (for example in the village of Medvedja near Despotovac, in Dušanovo near Leskovac, in Viča and Gornja Bitnija near Štrpce in Kosovo), *задружна кућа* – *communal house* (in the village of Kololeč near Kosovska Kamenica), *велика кућа* – *great house* (in Slivovo near Priština, and in Srpski Babuš near Uroševac), *недељена кућа* – *undivided house* (in Burovac near Petrovac - upon - Mlava), a descriptive term *по кућама* (Bostane near Novo Brdo in Kosovo), *велика задруга* – *large household* (Jalovik Izvor near Zaječar, Vrbičane near Prizren, Varage near Zubin Potok), *фамилија* – *family* (Lukarce near Bujanovac, Salokovac and Šetonje near Požarevac, Pasjane near Gnjilane, Suvi Do near Lipljan), *велика ф(в)амилија* – *large family* (Topli Do and Velika Lukinja near Pirot, Skrobnica near Knjaževac), *заједница* – *community* (Jezero near Jagodina, Osredci near Brus, Đunis near Kruševac, Koznica near Aleksandrovac, Koprivnica near Niš, Studeno near Babušnica, Suvi Do near Tutin and Šarbanovac near Soko Banja), *комуна* – *commune* (Salokovac near Požarevac), *кумпанија* – *company* (Vitance near Despotovac), *домаћинство* – *household* (Suvi Do near Tutin, Dušanovo near Leskovac), and finally a term which has often been mentioned in villages and hamlets of Kosovo, and which is certainly of Albanian origin – *итија* (Viča and Gornja Bitnija near Štrpce).²

¹ See the manuscripts that were collected for the united Ethnographic atlas of Yugoslavia, during the sixties and the seventies of the 20th century. Researchers were collecting facts about the national life of the all Yugoslav peoples, on the basis of the special interview. Facts were reported by informants on the basis of their experience, reminiscence and stories left by ancestors. Question mark number 3, contains valuable facts about households: of terms, kind of households and their most significant organs and members, and other questions (family, ownership and hereditary relationships, and a question of a household partition with all its results). This manuscript was classified as a unit number 106, and it has not been published so far.

² Materials for the Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households, districts: Požarevac, Jagodina, Kruševac, Zaječar, Niš, Vranje, Novi Pazar and area of Kosovo and Metohija.

There are some other significant terms equally used to denote a household: *браќство* or *браќтво* – *brotherhood*, which was the most important in the region of Takovo,³ then *дим* – *smoke*, *племе* – *tribe*, *голема куќа* – *large house* (in Macedonia),⁴ so as the phrase: *around one fire we had heated*, in Metohija.⁵

It is interesting that the terms denoting a household also appear in regions inhabited mainly by the Wallachians. It is known that the Wallachians did not live organized in households, but only within their own nucleus families. However, the fact that these terms were used in villages of the counties of Požarevac, Zaječar and Negotin, mainly inhabited by the Wallachians, show that they were familiar with some form of household living. Many terms were used to denote this institution; some of them were Serbian, such as: *задруга* – *commune* (for example in the village of Srpci near Kučevo), *куќа* – *house* (Ranovac near Petrovac – upon – Mlava), *заједница* – *community* (Zlokuće near Negotin) and *домаћинство* – *household* (Mali Jasenovac near Zaječar),⁶ while other terms are Wallachian and they are not nouns, but phrases which describe common life of a greater number of family members (10-15 persons). The terms are: *a trait intr-una* which means *those who live together* (the village Mustapić near Kučevo), *му'лџи* – *муџи*, meaning *many, multitude* (Crnajka near Majdanpek) and *тојин'и* – *sla unloc*, which means *all in one place* (Melnica near Petrovac – upon – Mlava).⁷

The term household is also widely adopted in Bulgarian scientific literature.⁸ Beside this term, also in use are the terms *голямо семејство* and *кџица*.⁹ In the collected manuscripts which are in the Ethnographic Museum in Belgrade there are significant and interesting facts about the terms for Bulgarian households in Dimitrovgrad (once Caribrod) and Bosilegrad, which were taken over from Bulgaria after World War I and annexed to Serbia. The

³ Filipović, M., 1972, 81.

⁴ Gruev, T., *O kućnim zadrugama u titovveleškom kraju (s posebnim osvrtom na zadrugu Gočevci u selu Novčani)*, *Etnološki pregled II*, Beograd, 1973, 120.

⁵ Nikolić, V., *Srpska porodična zadruga u metohijskim selima*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU, VII*, Beograd, 1973, 110.

⁶ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; districts: Požarevac, Negotin, Zaječar.

⁷ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; districts: Požarevac and Negotin.

⁸ Bobčev, S., 1907, 83; Marinov, D., 1892, 293; Petrov, P.,-Petrova, G., 2002, 148-193.

⁹ Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 148-193.

Bulgarians were, naturally, the dominant population in these districts.¹⁰ The following terms were used there: *задружа* – *household* (Ribarci and Bistar near Bosilegrad), *заједница* – *community* (Izvor near Bosilegrad), *велика фамилија* – *large family* (Odorci near Dimitrovgrad) and *ордуја* – *order* (Gornji Krivodol near Dimitrovgrad).¹¹

3) *Structure of households in Serbia and Bulgaria in the 19th century*

Households in Serbia and Bulgaria had always had the status of a legal unit. They provided much more legal and economic security than a single nucleus family, and because of that the nucleus families willingly joined into households (mainly on the blood relationship base) to facilitate survival of its members. They adroitly incorporated into a different state-legal system of a foreign country. The Turks themselves supported households, because being a legal unit, they were obliged to pay high taxes. The amount of tax depended on the smoke that rose above the fireplace. That is how the term *димнина* – *smoke tax* appeared.

The structure, relationships among the members, the way of life and work, development and disappearance of households, depended on many conditions: on climatic conditions, geographical region, the way people made their living, state, canon and customary law, as well as on the local customs. Thus, households in Šumadija different structure comored to those on the highland of Sjenica and Pešter, to those in Kosovo and Metohija, Macedonia or the Šop area. The households in Šumadija made their living not only by cattle-breeding, but also through the agriculture of extensive type, which was possible because of the favourable conditions, while the households in Old Serbia (the Region of Raška, Kosovo and Metohija) and Macedonia were mainly dependent on cattle-breeding and Turkish feudal relationships which had long modified the legal and economic system in these countries. The structure of households was directly dependent on these circumstances.

At this point, we will focus on the aspect of a household – it is the inner structure of this institution as a legal unit, its most important organs and their relationships (but excluding the analysis of their private-legal relationships) within the household as well as to other legal subjects. Our focus, thus, will be solely family relationships, while the ownership, obligational,

¹⁰ It is an interesting fact that an informant introduced himself as a Shop. This person was an old man Mladen Ljuben from the village Ribarci near Bosilegrad. (Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households, district: Vranje.

¹¹ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Niš and Vranje.

inheritance principales and a question of the partition of households will remain outside our focus, because those issues are complex matters which require full scientific elaboration. We will here analyse only the legal position and the most important relationships among four structural elements of a household: Household Council, Household Head, Household Woman and Household Members.

a) *Household Council*

The most significant organ of a family household is a Household Council (*кућни савет*, *кућно веће* in Serbia, i.e. *задружиятът съвѣтъ* in Bulgaria).¹² Bogišić simply called it *savjetovanje* – *counselling body*.¹³ In the villages of Metohija this organ was called *договор* – *agreement*. Etymological origin of this term explains the way this organ functioned and the way key decisions were made. The Household Council was a sort of a representative body. The structure of its membership was not the same in Serbia and Bulgaria. In Serbia, the membership in the Household Council was conditioned by maturity, while in Bulgaria it was conditioned by cumulative maturity and one other additional condition which varied with the region. Household maturity meant that the member was able to acquire the status of a member of a Household Council, as well as all the issuing rights and obligations. Unlike the modern standards of maturity, this ability was not precisely determined by a definite age, i.e. with a number showing one's age, but by purely biological criteria – sexual maturity (the ability to get married and create one's own nucleus family within a household), and the ability to work.

Having in mind this definition of household maturity, we can conclude that in the 19th century Serbia all mature male members of a household (both married and unmarried) were members of the Household Council, and that they were all completely equal in their rights and obligations.¹⁴

¹² Bobčev, S., 1907, 83.

¹³ Bogišić, V., 1874, 74-76.

¹⁴ Due to research of Valtazar Bogišić, in the Radjevo's, Azbukovica's and Ljubovija's district in the Podrinje area, maturity varied between 17-20 age. In the Knjaževac's district, one was able to become mature in the age of 17. (Bogišić, V., 1874, 75-76.) There was also a similar situation in other Serbian countries: in Military Krajina (Lika's regiment and surroundings of Velebit), one became mature in the age of 20, in Katunska nahija, in a part of Herzegovina, and in Stara Pazova in the same age, in Zemun at the age of 18. There was also an exception from this rule: unmarried members of households were not able to participate in the Household Council and bring decisions. (Bogišić, V., 1874, 74-76.)

Thus, household maturity was the only requirement for membership of a Household Council.

In Bulgaria, for the membership of the Household Council one needed to fulfill, beside household maturity, an additional condition. According to research of Valtazar Bogišić that condition might have had two forms: one was a specific age; the other was the ability of sound reasoning.

The first additional condition was obligatory in Tatar-Pazardzik. It meant that a mature household member had reached at least the age of 25. That was the minimum age limit, considered to be quite sufficient for an ordinary highlander to reach full maturity, i.e. the ability to independently undertake affairs in the market, within a household environment.¹⁵ Especially interesting are the observations of Stefan Bobčev on this requirement which resemble an idyllic tale of a household life in western Bulgaria.¹⁶

The other condition was required around Veliko Trnovo and Leskovec. It meant that, beside maturity, a male member of a household needed the ability of sound reasoning. In other words, he had to be mentally sane person.¹⁷

Mature females also had the possibility to become members of a Household Council in Serbia and Bulgaria, but their role was secondary. They had the right to vote only as far as housework was concerned.¹⁸ In the district of Gurgusovac female members of a Household Council had the right to vote with regard to field works.¹⁹ Regarding other affairs, female members of this organ did not have a more significant role.

A function of a Household Council was to make all the decisions regarding life, work and property of a household. Its function was, essentially, twofold: first, it took care of the complete property, especially of the inherited patrimony, which they treated as a family sanctity which no one could, without authority, alienate or, in some other way, injure the right of the ownership of other Household Members;²⁰ then the Household Council

¹⁵ Bogišić, V., 1874, 74-76; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 157.

¹⁶ See the chapter in: Bobčev, S., 1907, 85.

¹⁷ Bogišić, V., 1874, 76; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 157.

¹⁸ This custom rule applied in the Radjevo's and Azbukovac's district in the Podrinje area in Serbia, and in Tatar-Pazardzik in Bulgaria. In Leskovec, daughters – in – law participated in the Household Council, but their vote had always been the advisory characteristic. (Bogišić, V., 1874, 76.)

¹⁹ Bogišić, V., 1874, 76.

²⁰ Bogišić, V., 1874, 25-26; Jovanović, A., 1896, 95; Popović, V., 1921, 6; Kadlec, K., 1898, 17-19; Nikolić, V., 1958, 115. This was also a primary function of a Household Council in Konavli. (Vukmanović, J., *Oblici, struktura i prava članova kućnih zajednica u Konavlima, Etnološki pregled 11*, Beograd, 1973, 88.)

brought all significant decisions considering other important issues and needs of the household, such as about the purchase and selling of the items of the household property, about the engagement and marriage of certain Household Members,²¹ about the organization of family celebrations (celebration of the family's guardian saint, marking of the son-in-law's guardian saint's day, baptizine, etc.) and financing of these festivities. The Council was often in charge when it came to conflicting situations within the household and the need to settle down family relationships.

When necessary, a Household Council was in the position to choose the Household Head and control his work.²² This custom rule was applied in Serbia and other Serb inhabited Balkan countries more than in Bulgaria, where the appointment of the Household Head was regulated by some other principles.²³ According to Valtazar Bogišić's survey, this rule was largely applied in the region of Podrinje and the district of Šabac, and outside of Serbia in the Military Krajina (the valley of River Cetina), Bosnia, Herzegovina, Konavli, Montenegro and Boka Kotorska.²⁴ A similar rule was applied in the households of Metohija.²⁵

The way decisions were reached in the household is a special issue. All decisions were reached by consensus, i.e. when all members of the Council reached agreement on a particular problem.²⁶ The principles were incorporated into the custom household law, probably to secure peace and order in the household. The very term that was used for this body in the villages of Metohija (*dozobop* – agreement) show the significance of this principle.

Life has, naturally, always been far more complicated to fit within any kind of norms. Thus, it sometimes happened that the members of the Council

²¹ Petar Ž. Petrović wrote in his ethnographic monography about the Gruža's area, that parents always took care about the engagement and wedding of their children. They always were obliged to talk to a Household Head and Household Woman about it. (Petrović, P. Ž., 1948, 269.) This question was considered in the Household Council, because it was a solemn event which influenced the increase or decrease of the household property. (See also: Bobčev, S., 1907, 86.)

²² Bogišić, V., 1874, 34-37.

²³ A remain of this custom rule was noticed by Dušan Drljača, during a research of a household in the Rasina's village Zlatari. This researcher noticed that the Household Head always brought a crucial decision if the Household Members was not able to agree each other. (Drljača, D., *Kućna zajednica u rasinskom selu Zlatari, Etnološki prelged II*, Beograd, 1973, 141.)

²⁴ Bogišić, V., 1874, 34-37.

²⁵ Nikolić, V., 1958, 115.

²⁶ Bogišić, V., 1874, 25-26; Popović. V., 1921, 6; Kadlec, K., 1898, 17-19.

failed to reach agreement. In such cases, the vote of the Household Head was decisive.²⁷ However, it often happened that the opinion of those Household Members who enjoyed support of the Household Head prevailed.²⁸

b) *Household Head*

The Household Head represented the executive organ of the Household Council. Other terms for the Household Head were *старешина*, *газда* or *кућна глава* (in Serbia), *стопан на куќата* (in Macedonia, particularly in Veles),²⁹ *домакинът*,³⁰ *домовладика*,³¹ *главатаръ*³² and *чорбаджия*³³ (in Bulgaria). Only one man could have the role of the Household Head. However, Stefan Bobčev noticed one exception to this rule. He found that one household in Macedonia had two Household Heads; they were, actually two brothers acting jointly as the Household Heads.³⁴

There were three methods of appointment of the Household Head: 1) appointment of the Household Head by the Household Council, 2) right of succession, and 3) appointment by the Household Head.

Some comments considering the first principle were already given. In cases when the old Household Head passed away or his health deteriorated, or had become so weak that he was not capable of sound reasoning, then the Household Council would choose a new Household Head among the available candidates. When choosing the Household Head, the Council had to have in mind a number of qualities that were required of a candidate: he had to be honest, diligent, astute, adroit and sagacious so that he could skillfully govern the life of the Household Members and their property; he also had to be communicative so that he could establish good relationships

²⁷ Bogišić, V., 1874, 79-80; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 158.

²⁸ Bogišić, V., 1874, 79-80; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 158.

²⁹ Gruev, T., *O kućnim zadrugama u titovveleškom kraju (s posebnim osvrtom na zadругu Gočevci u selu Novčani)*, *Etnološki pregled 11*, Beograd, 1973, 122.

³⁰ Bobčev, S., 1907, 63.

³¹ Marinov, D., 1892, 296.

³² Bogišić, V., 1874, 32.

³³ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Vranje; village Izvor near Bosilegrad.

³⁴ In this concrete case, the older brother was a Household Head on the basis of the custom law, but the younger one was also the Household Head, because he was more successful in the market than the older one. This is a very interesting exception from the general rule that the Household Head can be only one person. (Bobčev, S., 1907, 63.)

with the neighbors and with other individuals in the market. It was a custom to choose the oldest member of the household as the Household Head. That could be: the grandfather, the father (father's household), an uncle (brother's household) or son. It was also important that the candidate be married. However, there were cases when the youngest, even unmarried member of the household was chosen for a new Household Head if he fulfilled all the requirements.³⁵ This function was usually lifelong. The Household Head could be deprived of this title, but that was rare.³⁶

The other principle of gaining the title of the Household Head was that of succession. This principle had two alternative forms of which none was more dominant: a) the principle of primogeniture (first-born son) and b) the principle of seniority. The principle of primogeniture, naturally, means that the Household Head was succeeded by his eldest son. The principle of seniority means that the Household Head's successor was his nearest male relative, usually his brother, i.e. they could not be applied simultaneously. It was the Household Head's right to appoint his successor after his own will. Such cases were not rare. He could do that either shortly before his death or earlier, while he was still in his prime. His will had to be respected.

The principle of the appointment of the Household Head was applied in: Ripanj (near Belgrade), Rvati (near Obrenovac), Cvetojevac (near Kragujevac), Koznica (near Aleksandrovac), Novi Glog (near Trgovište; Vranje), Bučje (near Knjaževac), Akmačići (near Nova Varoš), Kratovo (near Priboj),

³⁵ Serbia: Bogišić, V., 1874, 31-32; Jovanović, A., 1896, 90; Halpern, J., 1986, 19; Bulgaria: Bogišić, V., 1874, 32. In this chapter, Bogišić wrote that Household Head in Tatar-Pazardzik, should have always been married, if he fulfilled other conditions. This formulation of the custom says that a Household Head could be an unmarried man too.

³⁶ Serbia: A cancellation of a Household Head most often happened because of his bad and immoral seniority. As a custom-legal term, *bad and immoral* seniority included: selfishness, partiality and unequal relationship toward Household Members, alcoholism etc. (Bogišić, V., 1874, 55; similar in: Jovanović, A., 1896, 90.); Bulgaria: A Household Head can be deprived of this title from the similar reasons. (Bogišić, V., 1874, 55; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 153.) Bobčev also emphasized some significant facts on this possibility. A Household Head was able to be deprived on this title from the next reasons: 1) when he became a drunkard (Leskovec, Tatar-Pazardzik), 2) when he was no capable of sound reasoning (Ali-Čelebi, Elensko, Kazanleško, Makedonija, western Bulgaria) and 3) when he did a crime as a reason for arresting (Leskovec). (Bobčev, S., 1907, 73.). Marinov wrote the next facts: If a Household Head starts to do very serious mistakes concerning the governing in a household because of his old age or mental problems, his son has a right to ask for his mother's intervention in order to deprive his father of the Household Head title. (Marinov, D., 1892, 190.)

Štovi (near Kuršumljija), Bobajići (near Ljig), Vasiljevići (near Ivanjica), Lučani (near Čačak) and Pasjane (near Gnjilane).³⁷

In Bulgaria, the principle of the appointment of the Household Head was also applied, but it was of secondary significance in comparison to other principles. In Tatar-Pazardzik and Leskovec the Household Head could be chosen by household counselling with respect to one's ability to govern the property.³⁸

The principle of succession of a deceased Household Head was most commonly in use. It was applied in its two forms. Succession by the principle of primogeniture was, among other places, noted in: Lukarci (near Bujanovac), Melnica (by Petrovac – upon – Mlava), Zlokuće (by Negotin), Mali Jasenovac (by Zaječar), Rudna Glava (by Majdanpek), Glogovica (by Zaječar) and Jabukovica (by Negotin).³⁹ On the other hand, the principle of seniority was applied in Bežanija (by Belgrade) and Manastirica (by Kladovo).⁴⁰

In western Bulgaria, where households were most numerous, the principle of succession was dominant because it was a part of the age-old customs.⁴¹ Both forms of this principle were applied, although the system of primogeniture was more common than the principle of seniority.⁴²

It was often a case that the Household Head appointed his successor even during his lifetime. He did that in the Household Council, or in a written form in his will which was strictly respected. He usually appointed his eldest son or a brother as the next Household Head, in which case the principle of the Household Head's right to appoint his successor coincided with the principle of succession. However, he could also appoint as his successor a member of the household for whom he believed was the most capable in the household. This practice was noted in Izvor (near Jagodina) and Pridvorica (near Čačak), and in Tatar-Pazardzik, in Bulgaria.⁴³

³⁷ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Beograd, Kragujevac, Kruševac, Vranje, Zaječar, Prijepolje, Prokuplje, Valjevo, Čačak and area of Kosovo and Metohija.

³⁸ Bogišić, V., 1874, 38.

³⁹ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Prokuplje, Požarevac, Zaječar.

⁴⁰ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Beograd, Požarevac.

⁴¹ Marinov, D., 1892, 186.

⁴² Bogišić, V., 1874, 38.

⁴³ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Požarevac, Kraljevo, Vranje and area of Kosovo and Metohija; Bogišić, V., 1874, 38.

It is interesting that in some households there was a collision of the principles. None of the principles was dominant, they were alternately applied. Which principle would prevail depended purely on the actual circumstances. For example, in the Wallachian household in Mustapić (near Kučevo), two principles were an equal option – the principle of the primogeniture and the principle of seniority within the principle of succession; in Kruševica (near Raška), Koloeč (near Kosovska Kamenica), and in Izvor (near Bosilegrad) two principles were in collision – that of the primogeniture and the appointment of the Household Head by the Household Council.⁴⁴

The Household Head performed three functions: representative organizational-financial and educational.

His primary task was to represent the household before all state institutions, church, individuals and village assemblies.⁴⁵ He acted as the mediator in the official communication between the household and other legal subjects.⁴⁶ This resulted in the fact that it was he who took legal consequences for the Household Members' misdeeds.⁴⁷

The Household Head was also in charge of all organizational and financial matters: he organized everyday tasks within the household (land cultivating, cattle feeding, fishing and hunting, mowing, building of houses and other premises, purchase of the tools, going to the market for the purchase or selling of certain products, etc.), he directed all financial affairs, made decisions regarding protection of the property and especially of the family patrimony, he paid taxes and submitted reports to the Household Council about his activities.⁴⁸

⁴⁴ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Požarevac, Kraljevo, Vranje and area of Kosovo and Metohija.

⁴⁵ Serbia: Bogišić, V., 1874, 49; Karadžić V., 1964, 63; Milićević, M.Dj., 1984, 17; Petrović, A., 1907, 337-338; 414-415; Kadlec, K., 1898, 10; Halpern, J., 1986, 19; Petrović, P., 1948, 187-188; Bugarska: Bogišić, V., 1874, 50; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 153; Bobčev, S., 1907, 67,71; Marinov, D., 1892, 189.

⁴⁶ Serbia: Karadžić, V., 1964, 63-64; Petrović, P., 1948, 188; Bulgaria: Bobčev, S., 1907, 67, 71; Marinov, D., 1892, 189.

⁴⁷ Serbia: In the province of Knjaževac (Gurgusovac), a Household Head was responsible for all the misdeeds of the Household Members. There was a similar rule in other Serb districts, and also in other Serb countries in the Balkans. (Bogišić, V., 1874, 48-50); Bulgaria: In Leskovec and its surroundings, a Household Head was responsible for all bad deeds of his Household Members. (Bogišić, V., 1874, 50; Marinov, D., 1892, 189.)

⁴⁸ Serbia: Karadžić, V., 1964, 63; Bogišić, V., 1874, 51; Kadlec, K., 1898, 20-21; Milićević, M.Dj., 1984, 17; Petrović, A., 1907, 337-338; 414-415; Bulgaria: Bobčev, S., 1907, 67-69; Marinov, D., 1892, 189-190.

A very significant question appears here, which is deeply related to personal and ownership relations of the Household Members: did the Household Head have the authority to autonomously, i.e. without the consent of the Household Council, sell any property which belonged to the household? In other words, did the Household Council have the right to annul the Household Head's financial acts in order to protect the right of ownership of other Household Members? In this matter, household relations in Serbia were different than those in Bulgaria.

According to Bogišić's findings, in Serbia the Household property was at the Household Head's complete disposal.⁴⁹ No contracts that were made under his direction could be annulled.

In Bulgaria, the Household Head's rights of disposing the household's property were a bit different. With the help of his mediator – the interviewer Odžakov, Bogišić came to a conclusion that in the region of Leskovec, the Household Head had at his disposal only the movable household property of lower value. If he wanted to alienate the immovable household property he needed the consent of the Household Council.⁵⁰ Šapkarev noted the same custom rule in Macedonia, while Bobčev noted it in Staro-Zagorsko.⁵¹

A slightly different legal custom was noted in Tatar-Pazardžik: if the Household Head was an old man, he could, according to his own judgement, manage the complete (both movable and immovable) property; on the other hand, if the Household Head was a young man he had at his disposal only the movable property, but to alienate the immovable property he needed the

⁴⁹ In the province of Šabac, a Household Head had authority to buy and sell all things from the household's property, without any legal restriction. However, in the province of Azbukovica and Rađevo in the district of Podrinje, a Household Head could autonomously buy and sell only certain movable things from the household's property like: lambs, milk, cheese and other similar products. Thus, if he wanted to buy or sell an immovable thing or a movable thing of a bigger value, he would have to ensure a Household Council's permit. A similar rule applied also in: Lika, Bosna, Hercegovina, Montenegro and Boka Kotorska. (Bogišić, V., 1874, 50-51.) It is interesting to say, that there was an opposite rule which applied in: Konavli, Srem (area of Zemun) and Banat (village Dobrica). According to this rule, a Household Head was not able to buy or sell any movable or immovable household's thing without a Household Council's permission. (Bogišić, V., 1874, 51-52.)

⁵⁰ A Household Council was able to contest any Household Head's decision concerning a purchase or selling, but only if that decision was done without his preliminary or supplementary sanction. The Household Council's decision had an obligatory and no advisory characteristic in this case. (Bogišić, V., 1874, 52.)

⁵¹ Bobčev, S., 1907, 70.

consent of the Household Council.⁵²The same rule was in use in: Elensko, Kazanleško and Haskovsko.⁵³

Dimitar Marinov came to an interesting observation. Studying traditional customs of the western Bulgaria, he noted that the Household Head was obliged only to discuss with the Household Council, i.e. to ask for their advice (*допитва – съветва*) if he intended to either purchase or sell something that was valuable. Here, it obviously mean the movable household items, as well as the immovable items of greater value (for example: horses, oxen, and other cattle).⁵⁴Marinov concluded that, regarding this issue, the opinion of the Household Council was of merely advisory character and was not obligatory. This is completely opposite to Bogišić's observations.

Finally, the Household Head had an educational role. He was responsible for the good moral behavior of the Household Members, for their domestic upbringing and religious education. He was especially responsible for upbringing of the under-aged members of the household, whom he could punish, even give them a good drubbing.⁵⁵He assisted in solving pretty disputes among the members of the household. In absence of the priest, he even carried out religious ceremonies in time of religious festivities.⁵⁶

The Household Head enjoyed great respect and reputation.⁵⁷He undoubtedly exercised enormous power over the Household Members, but he

⁵² Bogišić, V., 1874, 52; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 152-153.

⁵³ Bobčev, S., 1907, 71.

⁵⁴ Marinov, D., 1892, 189; There is the next conclusion from this text: a Household Head has only an obligation to ask an advice form the Household Council, if he wants to sell a immovable thing. However, the Household Council's opinion is not obligatory for him. He has an authority to decide by himself if he will respect the Household Council's opinion or not.

⁵⁵ Serbia: Bogišić, V., 1874, 47; Popović, V., 1921, 9; Petrović, A., 1907, 337-338; 414-415; This relationship between a Household Head and youngest Household Members has held up in Serbia for long time. Dušan Drljača and D. Savković noticed in the household of Čikarić in Rasina's village Zlatari. However, the old household, Antonije Čikarić intensely scolded some Houshold Members twice: the first time, when an unmarried grandson sit at the table for dinner before the other Members finished their work (it was not allowed); the second time, when a female (*peđyua*) put an unbaked bread on the table. (Drljača, D.,-Savković, D., *Kućna zajednica u rasinskom selu Zlatari, Etnološki pregled II*, Beograd, 1973, 142.); Bulgaria: Bogišić, V., 1874, 47-48; Bobčev, S., 1907, 73.)

⁵⁶ Serbia: Petrović, P., 1948, 188; Bulgaria: Bobčev, S., 1907, 73.

⁵⁷ Serbia: For example, see: Filipović, M., 1972, 84; Bulgaria: For example, see: Marinov, D., 1892, 191.

also had huge responsibilities. Regardless of this, a Household Head could be equalized to pater familias in a Roman family. The custom law which regulates household relations best portrays this.

There were examples when the Household Head was extremely rigorous and authoritative in managing the household. Some Household Heads even exaggerated in their severity.⁵⁸ However, there were cases where the Household Head was lax, especially if he was a younger man. In Bulgaria, the rights of the Household Head were gradually restricted. According to the testimony of Stančo Kožuharov from Haskovsko, the Household Head enjoyed full authority over the Household Members only while they were under-age. As soon as they reached household maturity, they became members of the Household Council which allowed them to stand up for the rights that belonged to them according to their membership status.

b.1) *Women as Household Head*

In special situations a woman could take the position of a Household Head. That occurred in two cases: a) if a male Household Head managed the household badly, and b) if there were no mature male descendents or relatives who could take the position of a Household Head; in this case a woman (usually a Household Head's widow) took over the position of a Household Head, and kept that function until her oldest son or relative did not become a member of the Household Council, i.e. a new Household Head. A woman's function was, thus, only temporary.

The first case was noted in the districts of Radjevo and Azbukovac of the Podrinje province.⁵⁹

The second case was more common, and it occurred in various parts of Serbia and other regions where the Serbs were present: in Ušće (near Belgrade), Topli Do (near Pirot), Šetonja (near Požarevac), Jabučje (near Lajkovac), Bukovica (near Kraljevo), Varage (near Zubin Potok, in Kosovo) and Miokovići (near Leposavić, also in Kosovo) in Serbia,⁶⁰ and outside Serbia in: Lika, the valley or the River Cetina, Bosnia, Hercegovina, Konavli, Montenegro and Boka Kotorska.⁶¹

⁵⁸ For example, see the story on Petar Stropčanin in Metohija's village Stopac. (Nikolić, V., *Srpska porodična zadruga u metohijskim selima*, *Glasnik Etnografskog instituta VII*, Beograd, 1958, 116.)

⁵⁹ Bogišić, V., 1874, 34.

⁶⁰ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Belgrade, Niš, Požarevac, Valjevo, Kraljevo and area of Kosovo and Metohija.

⁶¹ Bogišić, V., 1874, 32-33.

The second case was also noted in Bulgaria. Bogišić noted it in Tatar-Pazardžik, Leskovec and Veliko Trnovo.⁶² In his monography about the Bulgarian family households Stefan Bobčev gave an example which confirmed Bogišić's findings. He wrote about a woman who performed the function of the Household Head in Trnsko, a certain older woman Savka, who adroitly managed the households after her husband's death, who was the previous Household Head. When the time came she handed over the position to the first male descendent who was entitled to it according to the custom law.⁶³

Modern ethnographic surveys showed that this phenomenon was also present in those parts of Bulgaria which were annexed to Serbia after World War I (Izvor near Bosilegrad).⁶⁴

c) *Household Woman*

Beside the Household Head, the Household Woman also enjoyed respect and a high reputation. She represented a special organ in the household. Beside the term *домаћица* – *household woman* which was common and the most frequently used, there were other terms in Serbia and Bulgaria used to denote this organ of the household. In Serbia, they were: *зосподарица*⁶⁵ – *mistress* (in Bežanija near Belgrade), *засдаруца*⁶⁶ – *mistress* (in Borča near Belgrade, Dublja near Svilajnac, Crnajka near Majdanpek, Krežbinac near Paraćin, Protinac near Čajetina, Salakovac near Požarevac, Rašica near Blace, Jabučje near Lajkovac, Šljivovik near Svrlijig and in Srpski Babuš nera Uroševac), *старешиница*⁶⁷ (in Banja near Priboj), *старамајка*⁶⁸ – *old-mother* (in Ličje near Gadžin Han), *маја*⁶⁹ – *mother* (in Čubra near Negotin

⁶² Bogišić, V., 1874, 34.

⁶³ Bobčev, S., 1907, 74-75.

⁶⁴ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Belgrade, Niš, Požarevac, Kraljevo and area of Kosovo and Metohija.

⁶⁵ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Belgrade.

⁶⁶ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Belgrade, Jagodina, Požarevac, Prijepolje, Vranje, Valjevo, Niš (Soko Banja), and area of Kosovo and Metohija.

⁶⁷ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Užice; Milisav Lutovac also noticed this term in households of the Serbs, muslims and Albanians from the Sjenica and Pešter's highland. (Lutovac, M., 1973, 1-10.)

⁶⁸ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Niš.

⁶⁹ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Zaječar and area of Kosovo and Metohija.

and Mogila near Kosovska Vitina) and *станарица*⁷⁰ (in Gornji Dobrić near Loznica). In Bulgaria there were terms: *баба, чорбаджийка, къцовница* (*домовница*), *домакия* and *домакинка*.⁷¹

In both Serbia and Bulgaria the function of the Household Woman could be performed by the Household Head's mother, wife, aunt, daughter-in-law, or some other eminent female member of the household.⁷² The function could also be prepared by the the Household Head's widow if she did not remarry (which was often a case in the region of Gornja Pčinja)⁷³ or if she did not take the position of the Household Head. An unmarried maid could not become a Household Woman, and the rule was almost universal. However, there were exceptions in some regions: in the province of Gurgusovac, in Lika, in one part of Herzegovina, in Katunska Nahija, in Konavli and Tatar-Pazardžik, even a maid could become a Household Woman if there were no other solutions.⁷⁴ This was more a matter of theory than practice, since in even these households there were a lot of other women who had better qualifications for the position of a Household Woman.

According to Jasna Andrić who made a thorough ethnological survey in the remaining households in almost all south Slavic countries, there are three possible principles of appointment of a Household Woman: 1) a Household Woman is a Household Head's wife, 2) any woman in a household can at any age or from any status become a Household Woman; she can be a Household Head's wife, a wife of any other member of the household or a widow, and 3) a Household Head's wife could not become a Household Woman.⁷⁵

We can notice that in Serbia and Bulgaria the first two principles were applied. The first principle was applied as a rule, while the second was more of a precedent (in Serbia, for example in Cvetojevac near Kragujevac and in Izvor near Jagodina, the title of a Household Woman could be entrusted to the most capable female member of a household, in Đunis near Kruševac to the Household Head's mother, in Koznica near Aleksandrovac to the Household Head's mother-in-law or to his eldest brother's wife, in Ličje

⁷⁰ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Loznica.

⁷¹ Bobčev, S., 1907, 74.

⁷² Serbia: Bogišić, V., 1874, 58; Kadlec, K., 1898, 23; Jovanović, A., 1896, 91-92; Petrović, A., 1907, 415; Halpern, J., 1986, 20; Petrović, P., 1948, 188; Bulgaria: Bogišić, V., 1874, 59; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 154; Bobčev, S., 1907, 75.

⁷³ Filipović, M., 1955, 188.

⁷⁴ Bogišić, V., 1874, 59-61.

⁷⁵ Andrić, J., *Zadruga. Novija istraživanja, njihova svrha i rezultat, Etnološki pregled 10*, Cetinje, 1972, 61-62.

near Gadžin Han to the Household oldest Head's daughter-in-law, and in Akmačići near Nova Varoš to the wife of the Household Head's brother, to achieve balance between authority and power in a household; in Bulgaria, the title of a Household Woman could be entrusted to a sister-in-law or to some other eminent female member of a household).⁷⁶

The function of a Household Woman could be both permanent and temporary. That depended on the type of a household. The function of a Household Woman was almost always permanent in a father's household, while in a brother's household it was temporary. In a brother's household, Household Women were changed periodically every two years (in Vasiljevići near Ivanjica, women denoted as *планинке* - *milkmaid* and *мешаје* – *bread maker* alternately took over the role of a Household Woman, while in Senište near Nova Varoš only milkmaids changed in that role),⁷⁷ yearly (in Zlokuće near Negotin)⁷⁸, or even weekly (in Manastirica near Kladovo, Ostrvica near Vladičin Han, Božica near Vranje and in Đunis near Svrljig).⁷⁹ In Gornja Pčinja and in Đunis near Svrljig, a Household Woman was denoted by a characteristic term which bluntly described the time length of her function – *недељарка* or *недељка*⁸⁰ – *weekly Household Woman*.

As a special organ of a household, a Household Woman had a specific legal identity which did not differ in Serbia and Bulgaria. It was twofold: on the one hand, a Household Woman represented an independent and authoritative organ with clearly defined range of tasks important for the household; on the other hand, she represented nothing more than a dependent advisory or executive organ whose activity did not go beyond helping the Household Head.

In the first case, the function of a Household Woman meant that she was responsible for organizing and supervising the household. Her duties could be classified into three groups: 1) managing the kitchen, which had a very special importance in the life of smaller, patriarchal communities,

⁷⁶ Serbia: Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Kragujevac, Jagodina, Kruševac, Niš and Prijepolje; Bulgaria: Bobčev, S., 1907, 75.

⁷⁷ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Čačak, Prijepolje.

⁷⁸ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Negotin.

⁷⁹ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Negotin, Vranje, Niš (Soko Banja).

⁸⁰ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Vranje, Niš (Soko Banja). In Đunis near Svrljig, there was another term in use except the this term. There were the next terms: *покућарка* and *свекрва*.

2) maintaining order among female members of the household, especially among daughters-in-law, 3) selling and purchasing of the household necessities (such as poultry and certain farm produces). All her decisions were compulsory for younger female members of the household. In her activities she was usually assisted by younger women, the so-called *pedyue – stooges, assistants*. There will be more about them later on.

1) In managing the kitchen her duties were to organize nourishment for the household members. Her activities were to direct preparation, processing and storing of the food, serving of the meals, keeping the kitchen clean, procuring and cleaning of the dishes, etc. The nature of her activities in managing the kitchen largely depended on the social, economic and climatic-geographical conditions in which they lived. For example, in the region of Skopska Crna Gora, a Household Woman kept the keys of the room where food, drinks and fruit were stored.⁸¹ In the households of the Pešter highland (in Bačija, Caričina, Dujke and Brnjica near Sjenica),⁸² and in other places in the Sanjak of Novi Pazar (in Suvi Do near Tutin, Tisavica and Senište near Nova Varoš, in Kratovo and Banja near Priboj), primary duties of *планинка – milkmaid* were to milk, cows, sheep, etc, work in a dairy (make cheese, butter, etc.) and to help in the healing of the cattle. In the households the function of a Household Woman was that of the *мешаја – bread maker* (as, for example in Vasiljevići near Ivanjica), her primary tasks included bread making, lunch cooking and preparation of dinner.

2) Maintaining order among the women and organization of their duties were, according to Jasna Andrić, the most important tasks of a Household Woman in any household.⁸³ She arranged the tasks for the women of the household, especially for daughters-in-law and younger women and girls. She also took care of the moral pureness of their lives, she prepared and organized all activities related to engagements and wedding ceremonies, and was consulted about the dowry.⁸⁴ She took care of peace, order and harmony to maintain the stability of the household and its social values.⁸⁵

3) A household Woman could freely purchase or sell certain items from the household. She was allowed to go to the market and sell poultry (hens, chicken, turkeys, ducks, even cows and a special kind of bull (fe-

⁸¹ Petrović, A., 1907, 339.

⁸² Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Novi Pazar (Bačija, Caričina, Dujke near Sjenica); Lutovac, M., 1973, 4; (Brnjica near Sjenica).

⁸³ Andrić, J., 1972, 59.

⁸⁴ Bogišić, V., 1874, 62-65.

⁸⁵ Bogišić, V., 1874, 62-65.

males) called *биволица*⁸⁶, eggs, fat, milk, flour and vegetables (onion, dill, pumpkins, peas, beans, maize) for the needs of the household.⁸⁷ She did not need the consent of the Household Head for that because that was a woman's job, i.e. the women's part of the property.⁸⁸ Marinov noted that if a Household Head wanted to sell a part of the women's property he had to acquire a Household Woman's permission. For example, if he wanted to sell a cow or *биволица* he had to talk to a Household woman first, but if she did not give her consent, he would not sell it.⁸⁹

In the second case, however, a Household Woman's role was only to help a Household Head with men's jobs (actually with jobs that were in a patriarchal environment considered to be within the competence of a Household Head). In this role she represented an auxiliary, dependent organ; her function was advisory or executive, and she was obliged to submit reports on her activities to the Household Head.

Bogišić noted in the region of Ljubovija a legal custom in which a Household Woman was obliged to report to the Household Head on cattle feeding and on items needed for the household.⁹⁰ He also noted a custom in Leskovec which had the same ratio legis as the previous one: when a Household Head would leave the household for a few months, then a Household Woman took his place in economic affairs of the household, except if he had not authorized some other person for that. In such cases she was responsible for maintenance of the family patrimony. When the Household Head returned a Household Woman was obliged to submit reports on all her activities.⁹¹ Marinov also emphasized that a Household Woman was allowed to sell items of higher value (cattle, farm equipment etc.) only with the Household Head's consent.⁹²

⁸⁶ *Биво*, *бивол* (in Macedonia), *биволица* – Bovinae; This kind of bull belongs to the class of ruminants and predominantly lives in southern Serbia (Preševo, Bujanovac), Kosovo and Metohija, Macedonia and western Bulgaria. It is very strong and tough and being used as towed cattle. It has so big ears, a large mouth and a long tail. Its hair is very weak and dark. Milk of this kind of bull is too greasy, approximately 8%. It is tasted on mud. Its meat has not good quality.

⁸⁷ Bogišić, V., 1874, 62-65; Marinov, D., 1892, 191-192.

⁸⁸ Marinov, D., 1892, 192.

⁸⁹ Marinov, D., 1892, 193.

⁹⁰ Bogišić, V., 1874, 64.

⁹¹ Bogišić, V., 1984, 65; Petrov, P.,-Petrova, G., 2000, 154-155.

⁹² Marinov, D., 1892, 192.

d) *Household Members*

All the other members of a household had equal rights and obligations.⁹³ They were called the Household Members. This was a general term which was very frequent in Serbia and Bulgaria, although several other terms were also used for the same meaning, in some Serbian and Bulgarian countries. In Takovo and its surroundings, the term *народ*⁹⁴ – *people* was in use. In Metohija, the term *роб, робље*⁹⁵ – *slave, slaves*, in the area of Skopska Crna Gora, the term *чeљад*⁹⁶ – *people*, and in Čelebijsko (Bulgaria) the term *вътрѣшници*⁹⁷ were used too. Someone could become a Household Member by birth or by adoption into a household. When a person became a new member of a household, he/she acquired all rights and obligations from the status of the household membership. There was the household ability which must be distinguished from both the household maturity and the legal ability. The institution of household ability implied the ability of a person, a member of a household, to be a holder of rights and obligations from the status of the household membership.⁹⁸

⁹³ Serbia: Bogišić, V., 1874, 70; Bulgaria: Bogišić, V., 1874, 71; Petrov, P., - Petrova, G., 2000, 156; The Household Members had an obligation to respect decisions of all the organs of a household, especially a Household Head's one. On the other hand, they had a right to acquire adequate protection and conditions for decent life (equal treatment, free food, clothes, shoes etc.).

⁹⁴ A Household Head or an other member of a household usually used a term *народ*, when he spoke about Household Members, even about a nuclear family. Once, a man who lived in a village Jablanica, said he wanted to buy bread for his *people*, although his *people* consisted on his wife and a daughter. It could be also heard the next sentences: *for my seven people; we have not enough people to separate ourselves.* (Filipović, M., 1972, 81.)

⁹⁵ Nikolić, V., 1958, 110.

⁹⁶ Petrović, A., 1907, 415.

⁹⁷ Bobčev, S., 1907, 76.

⁹⁸ The legal ability implies ability of a person (human being or institution) to be a subject of law, i.e. a holder of all the rights and obligations that come out from the positive legal order. We can notice similarities and differences between these institutions, watching the definitions. The household ability can be acquired by entering in the full membership of a household (by birth or by adoption). The household ability disappeared by leaving the household, and the legal ability disappeared by death of a person. It is clear that disappearance of the household ability did not imply disappearance of the legal ability. Contrary, disappearance of the legal ability always implied disappearance of the household ability. It means that the notion of the household ability is lower than a notion of the legal ability.

The Household Members lived *under the same roof*, even their lives was organized in the form of separated household.⁹⁹ This expression should be interpreted as life in the same household. They could live in many separated houses as a basis for nuclear families. But, if there was a common wish to live together in the same household, although they were separated, they really lived in the same household. Even in that case, they lived *under the same roof*.

From the equality of rights between the Household Members, a special feeling of solidarity sprouted among them. All the members worked for the whole household according to their possibilities. They did various household jobs: cattle breeding, farming, hunting, fishing and other similar jobs. The cleverest members were able to acquire the status of the Household Head's or Household Woman's assistant. This position implied specific rights and obligations for these persons.

Household Members could be classified according to three criteria: 1) age, 2) family status and 3) profession.

1) Household Members could be classified according to age and maturity. The best example for this criterion is the classification and grouping of the Household Members in Radjeva's and Azbukovica's districts of Podrinje's county. According to this criterion, the Household Members were classified by: *деца* – children, *момци* and *девојке* – boys and girls, *ђетућу* and *младе* – older boys and older girls, *чиче* and *стрине* – uncles and aunts and *деде* and *бабе* – grandfathers and grandmothers.¹⁰⁰ There is a short note about these persons:

- *деца* – children; Children included all males under the age of 15 and females under the age of 16 (males were considered children until they became capable for land cultivating, and especially for mowing, and females were considered girls until they became mature women);

- *момци* and *девојке* – boys and girls; this category included all males and females between 15 and 20 year old (males and females until they got married);

- *ђетућу* and *младе* – older boys and older girls; this category of the Household Members included all males up to the age of 40 and females up to the age of 30;

⁹⁹ Separated households implied common life of many Household Members who lived separated during the whole year. Some of them lived in the main house (Household Head, Household Woman and others), but at the same time, some members (members of a nuclear family) had to live separately on a mountain in their specific houses in order to take care about the cattle. Although they lived separately, it was considered they lived in the same household because there was a wish (*bona fidei*) to live together. This moment was the most important. This household with members who lived in many sides, but with the common wish to exist as one family was called a separated household.

¹⁰⁰ Bogišić, V., 1874, 72.

- *чиче* and *стрине* – *uncles and aunts*; uncles included all males up to the age of 50 and aunts included all females up to the age of 40;

- *деде* and *бабе* – *grandfathers and grandmothers*; this category included all elderpersons.¹⁰¹

In Bulgaria, Household Members were classified according to the criterion of age and maturity. There were two groups: mature Household Members (*отрасла челядъ – по-голъмитъ, постаритъ*) and young Household Members (*дъцата, по-малкитъ*).¹⁰² When a Household Member was 18 or 19, he or she came out from the category of the young Household Members and entered into the category of the mature one.¹⁰³

2) Household Members could also be classified according to their family status. Usual members of a household were: father, mother, brother, sister, son, daughter, grandson, granddaughter, uncle, aunt, grandfather, grandmother etc. We are going to pay attention upon the next persons: *снаха* (*невеста, снашка, снаја*) – *daughter-in-law*, *домазет* – *son-in-law*, *удовица* – *widow*, *удовац* – *widower* and *сироче* – *orphan*. Their status was specific within a household.

- *Снаха* – *daughter-in-law*; She had a very specific status among the Household Members; In the first and often in the second year of her life in a household, she was exempt from the most difficult domestic works;¹⁰⁴ She usually did easier jobs: bringing fresh water for drinking from the well, inviting Household Members to meals, keeping a lamp while the other Household Members had dinner; After this period, a daughter-in-law entered into a category of usual stooges.¹⁰⁵

- *Домазет* (*презет*,¹⁰⁶ *призетко*¹⁰⁷) – *son-in-law*; It often happened that a son-in-law, i.e. a husband of a female (Household Member), entered into

¹⁰¹ Bogišić, V., 1874, 72-73

¹⁰² Bobčev, S., 1907, 79.

¹⁰³ Bobčev, S., 1907, 79.

¹⁰⁴ In Gornja Pčinja a daughter-in-law was exempted from the duty of a weekly Household Woman. (Filipović, M., 1955, 64.)

¹⁰⁵ Atanasije Petrović expressed his opinion about the status of a daughter-in-law in the region of Skopska Crna Gora. He thought she had a status of a real slave, because she always had to be *on her legs*, and accepted any command, order by the Household Head or an other member of a household. (Petrović, A., 1907, 344.)

¹⁰⁶ This term was noticed by Dušan Drljača in households in the village Zlatari. (Dljača, D., - Savković, D., 1973, 143.)

¹⁰⁷ This term was noticed in the village Vraneši near Vrnjačka Banja. (Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia, unit number 106; households; district: Kraljevo)

the full membership of a household. Thus, it was not a general phenomenon. Households could be classified on four categories, according to this question: 1) household that accepted sons-in-law (Parcani near Sopot, Ovsište near Topola, Medveđa near Despotovac, Izvor near Jagodina, Osredci, Buci and Đunis near Kruševac, Topli Do near Pirot, Izvor near Bosilegrad, Novi Glog near Trgovište, Mustapić near Kučevo, Burovac near Petrovac on Mlava, Štava near Krušumljija, Čubra near Negotina, Bobajići and Slavkovci near Ljig, Lozanj near Gornji Milanovac, Brezovica and Lučani near Čačak, Kruševica near Raška, Stubal near Kraljevo, Vraneši near Vrnjačka Banja, Miokovići near Leposavić and Gornja Bitnija near Štrpce);¹⁰⁸ b) households that did not accept sons-in-law (Bežanija near Belgrade, Mala Ivanča near Sopot, Melnica near Petrovac on Mlava, Mali Jasenovac near Zaječar, Manastirica near Kladovo, Brankovina near Valjevo, Lipnički Šor near Šabac, Nočaj near Mačvanska Mitrovica, Gajtan near Medveđa, Cerovac near Smederevska Palanka, Slivovo near Priština, Bostane near Novo Brdo, Mogila near Vitina, Kololeč near Kosovska Kamenica and Varage near Zubina Potok);¹⁰⁹ c) households that accepted sons-in-law, only if there were not male descendants in them (Boljevci near Zemun, Koznica near Aleksandrovac, Oreovac near Bela Palanka, Salokovac near Požarevac, Bogujevac near Kuršumljija, Kondželj near Prokuplje, Krivaja near Šabac, Korenita near Loznica and Gulijam near Svrlijig);¹¹⁰ d) households that accepted son-in-laws, only if their wives, so-called only daughters, brought them into a household (Tolišnica near Kraljevo).¹¹¹ If a son-in-law became a member of a household, he did not have equal rights with other Household Members, because he was not able to become a member of a Household Council. He was always treated as a stranger who could not make decisions about the family property. If he brought real estate (land) into a household, he would keep his family name and celebration of the family's guardian saint. In that case, he would celebrate two family's guardian saints: his father-in-law's one and his authentic one. In any way, his authentic family's guardian saint was treated

¹⁰⁸ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Belgrade, Kragujevac, Jagodina, Kruševac, Niš, Vranje, Požarevac, Prokuplje, Valjevo, Čačak, Kraljevo and region of Kosovo and Metohija.

¹⁰⁹ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Belgrade, Požarevac, Zaječar, Valjevo, Šabac, Leskovac, Smederevo and region of Kosovo and Metohija.

¹¹⁰ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; districts: Belgrade, Kraljevo, Niš, Požarevac, Prokuplje, Šabac and Loznica.

¹¹¹ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Kraljevo.

as a secondary celebration. It was marked without usual ceremony.¹¹² But, if he did not bring real estate into a household, he would certainly accept the father-in-law's family name and family's guardian saint. It is interesting to say that there was a specific custom in a village Bukovica near Kraljevo. If a son-in-law became a Household Member, he would have to take a family name *Domazet*.¹¹³

- *Удовица* – *widow*; If a female, a member of a household, became a widow, her status would be radically changed; She had to take care of herself and her children, and if she did not have kids, she would usually remarry. A Household Head had a special obligation to take care of her and her children.¹¹⁴

- *Удовац* – *widower*; A widower had the same status as a servant, especially if he did not have mature children. His nearest relative took care of him. If he had a daughter, she would also have to take care of him.

- *Сироче* – *orphan*; A child without a mother or a father was protected by his nearest relative. In the case of partition of a household, this child would be taken by one of his uncles with his part of the household property.

3) Finally, Household Members could also be classified according to their profession within a household. Due to this criterion, they could be classified on various categories. There will be words about these categories that represented an expression of a specific life of households in the Balkans.

The next male categories of the Household Members were: *настипу* i.e. *чобани* – *shepherds*, *бач* and *слуге* (*момци, измењари*) – *servants*.

- *Пастури, чобани* – *shepherds*; Shepherds took care of the cattle; They could be classified as lower classes, according to the kind of cattle which they periodically (one or two years) took care of. There were: *воловари* – *shepherds that took care of bulls*, *зоведари* – *herdsmen*, *овчари* – *shepherd that took care of sheep*, etc.

- *Бач*; Households that had small cattle, usually included these persons called: *бач* (male) and *бачица* (female). There will be more words about them in the chapter dedicated to female categories of the Household Members.

- *Слуге* (*момци, измењари*) – *servants*; A servant was a subject to other members of a household; He was neither able to be a member of a Household Council, nor to have rights that came from the membership in a household; His position was very similar to position of a widower; He often negotiated with a Household Head about a concrete job he would work in a

¹¹² See in details: Drljača, D., - Savković, D., 1973, 143.

¹¹³ Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households; district: Kraljevo.

¹¹⁴ Petrović, A., 1907, 344.

certain period (for example, in a half of a year). He had a right on a salary, accommodation and shoes.¹¹⁵

Female categories of the Household Members were included by a common general term: *редуша* i.e. *редовница*¹¹⁶ – *stooges*. This notion also included lower *female professions* that were periodically worked by females for the whole household. The most significant professions were: *бачица* and *мешаја* (*мешајица*, *месарија*, *свекрва*, *кувачица*). They could do the function of a Household Woman (as we already saw).

- *Бачица*; This female took care of small cattle (especially sheep, goats, even cows). She also ensured milk, cheese and butter (in Metohija's villages meat and eggs too).¹¹⁷ She usually did this job together with her husband who could be: a Household Head, shepherd or *бач* (as it was in households in the region of Skopska Crna Gora).¹¹⁸ Generally, this function was periodical (for example, this female was elected in a period of one year in households in the village Zlatari near Kruševac, and in the region of Skopska Crna Gora).¹¹⁹ However, in Sjenica's and Pešter's highland and in Metohija's villages, her position was permanent as the main Household Woman (*планинка* – *milkmaid*).¹²⁰

- *Мешаја* (*мешајица*,¹²¹ *месарија*,¹²² *свекрва*,¹²³ *кувачица*¹²⁴) – *bread maker*; A bread maker prepared food. She made bread, cooked lunch and dinner and took care about children. She also periodically did this job (usually per week). She could also be a Household Woman.

In this way, we can finish the classification of Household Members, predominantly in Serbia, but also in Bulgaria.

¹¹⁵ Petrović, A., 1907, 346.

¹¹⁶ This term was noticed within households in the village Gočevci near Veles. (Gruev, T., 1973, 126.)

¹¹⁷ Radunović, M., 1988, 227-228.

¹¹⁸ Petrović, A., 1907, 340.

¹¹⁹ Drljača, D., - Savković, D., 1973, 142; Petrović, A., 1907, 340.

¹²⁰ It was already told that a *milkmaid* was a Household Woman within households in Sjenica and Old Raška. She took care about milk and its products. (Lutovac, M., 1973, 1-10; Radunović, M., 1988, 227-228.)

¹²¹ This term was in use in Metohija and in the region of Jastrebac.

¹²² This term was noticed in the area of Skopska Crna Gora.

¹²³ This term was also alternatively in use in the region of Skopska Crna Gora.

¹²⁴ This term was used by Jasna Andrić in her scholarly work on newer research of households in all the Southslavic countries. (Andrić, J., 1972, 59.)

4) Conclusion

According to the structure of the household in Serbia and Bulgaria of the 19th century we can say that a household represented a source of security and survival of the native Slav population in the Balkans. Being a legal unit, a household was adroitly incorporated into a foreign state's system, and was of an immense significance not only for the Serbs and Bulgarians, but also for the Turkish authorities, since a household paid much higher taxes than single families did. Another important fact is that, with its patriarchal order and a relatively firm inner structure, a household was the true core of the people's life. A household was an institution which supported the formation of the local self-government in these countries (since many principles and rules of the customary law that were applied in a household were simply transferred to make the basis of the autonomous people's government) and gave the state forming energy which finally lead to liberation and international recognition.

SOURCES:

Materials for Ethnographic Atlas of Yugoslavia; unit number 106; households (unpublished materials in the property of the Ethnographic Museum in Belgrade)

LITERATURE:

Andrić, J., 1972

Zadruga. Novija istraživanja, njihova svrha, rezultati, II; Etnološki pregled 10, Cetinje.

Бобчев, С., 1907

Българска челядна задруга, София.

Vogišić, V., 1874

Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena I, JAZU, Zagreb.

Цвијић, Ј., 1987

Балканско полуострво, том 2, Београд.

Drljača, D., - Savković, D., 1973

Kućne zadruge u rasinskom selu Zlatari, *Etnološki pregled 11*, Београд.

Filipović, M., 1971

Enciklopedija Jugoslavije, том 8, *Zadruga*, Zagreb.

- Филиповић, М., 1955
Горња Пчиња, Београд.
- Филиповић, М., 1972
Таковци – етнoлошка посматрања, Београд.
- Gavazzi, M., 1963
Novije činjenice za dokaz opstojanja zadruga u doba slovenske zajednice, Etnološki pregled 5, Beograd.
- Gruev, T., 1973
O kućnim zadrugama u titovveleškom kraju, Etnološki pregled 11, Beograd.
- Halpern, J., - Kerewski-Halpern, B., 1986
A Serbian village in historical perspective, Prospect, Heights, Illinois.
- Јовановић, А., 1896
Историјски развитак српске задруге, Београд.
- Kadlec, K., 1898
Rodinný nedil čili Zádruha v právu slovanském, Praha.
- Караџић, В., 1964
Вукови записи, Београд.
- Лутовац, М.В., 1973
Породичне задруге на Пештету и старој Рашкој, Гласник Етнографског института САНУ, XIX-XX.
- Маринов, Д., 1892
Жива старина, книга 2, Руссе.
- Милићевић, М.Ђ., 1984
Живот Срба сељака, Београд.
- Николић, В., 1958
Српска породична задруга у метохијским селима, Гласник Етнографског института САНУ, VII.
- Петров, П., - Петрова, Г., 2000
Историја на Българската държава и право, София.
- Петровић, А., 1907
Народни живот и обичаји у Скопској Црној Гори, Српски Етнографски зборник, књ. VII, Београд.
- Петровић, П.Ж., 1948
Живот и обичаји народни у Грузи, Београд.

Поповић, В., 1921

Задруга – Историјска расправа, Сарајево.

Радуновић, М., 1988

Остала је реч. Српске народне умотворине из Метохије, СКЗ, Београд, Приштина.

Trifunoski, J., 1973

Kućna zadruga u selima SR Makedonije, Etnološki pregled 11, Beograd.

Vukomanović, J., 1973

Oblici, struktura i prava članova kućne zajednice u Konavlima, Etnološke pregled 11, Beograd.

Мирослав Свирчевић

ПРЕВНА СТРУКТУРА ПОРОДИЧНИХ ЗАДРУГА У СРБИЈИ
И БУГАРСКОЈ У XIX ВЕКУ

Резиме

Основни облик патријархалне културе у већини балканских земаља у XIX веку била је породична задруга са инокосним породицама. У то време, она се развила са свим елементима једне јасно профилисане правне и социјалне институције. Захваљујући својој комплексној природи, породична задруга је често била предмет интересовања и научне анализе бројних истраживача у XIX и XX веку. Правници, историчари, социолози, етнологи, антрополози, политичари, па чак и књижевници из балканских али и западних земаља, писали су о породичној задрузи у балканским земљама из угла своје научне дисциплине, примењујући разноврсне методолошке поступке у анализи њених структуралних елемената. Постоје различите, заправо опречне теорије о пореклу и суштини породичних задруга (о антрополошким, културним, климатско-географским, социјално-економским и правно-политичким претпоставкама њиховог настанка), њиховој еволуцији и историјској ерозији.

Овај рад проучава једно врло значајно питање у вези са историјским развојем породичних задруга у Србији и Бугарској у XIX веку. Реч је о унутрашњој структури ове институције као правне личности: њени структурални елементи и међусобни односи. Другим речима, овај чланак анализира само породично-правне односе унутар задруге, и то искључиво оне са наглашеним јавно-правним елементом. Приватно-правни односи, тј. својински, облигациони и наследни односи као и питање деобе задруге нису анализирани зато што они имају посебан значај и због тога, заслужују да буду предмет пажње посебне научне обраде.

У вези с тим, овај рад посвећује пажњу најважнијим органима и елементима породичних задруга (кућни савет, домаћин, домаћица, задругари), њиховим најважнијим особинама које их чине специфичним у односу на друге установе патријархалне културе на Балкану.

Jovanka DJORDJEVIĆ-JOVANOVIĆ
Institute for Balkan Studies, Belgrade

SERBIAN FOLK LYRICAL POEMS IN „ATTIKH ΤΡΙΣ“¹

Abstract: Andreas Martzokis translated twelve Serbian folk lyrical poems after the Italian translations. The collection was published in „Iris of Attica“ between 1903 and 1905. Martzokis' work is, on one hand, a successful poetically inspired presentation of Serbian lyrical poems, and on the other, part of the using cultural values for the purposes of bringing the two Balkan nations closer politically.

Greek and Serbian folk poems were met with the vivid interest of European public in the first half of the 19th century. Following the publishing of the collections, whether in the language of the original or in translation, the similarity in ideas and content was noted, as well as the common motifs of the closeness of expression. The cultural elites of Serbia and Greece, gathered in the European centers of the romantic movement, had an opportunity to acquire knowledge of parts of folklore, if only to a certain extent and through translations, while closer relations came later, first through epic, and then through lyrical poetry.

1. Historical and Political Background

The complexity of cultural relations between Serbia and Greece was deepened through centuries by unfavorable historical and political circumstances, and one of the restraining factors was the lack of knowledge of the language. Therefore, it is only understandable that folk poems of the

¹ This paper is the result of the work on a project of the Institute for Balkan Studies SASA „Nation, Religion, Culture“ funded under no. 2166 by the Ministry for Science and Environmental Protection of Serbia and represents the continuation of the author's research in relations between Greece and Serbia. (cf. Djordjević-Jovanović 2002:165-172; 20022: 13-30; 2003: 331-340; 2004: 157-175).

two nations, although with many a common motif, and with similar poetic expression, were first translated and presented in Western Europe, and then, several decades later, and in small numbers, in both countries.

According to what is known today, the first translations of folk epic poems were published at the beginning of the second half of the 19th century, and of lyrical poems in 1864 (Laskaris 1930: 370; Stojanovic: 1994: 299-301). It was the time not only of general, Europe-wide interest in folk art, but also a period of serious attempts to create an alliance between Serbia and Greece.

The attempts to bring the two countries closer politically, started with the negotiations in the summer of 1837, but were slowed down or interrupted by the disputed Macedonian question, internal turmoil, as well as interference of the major powers. The urges for alliance emerged in moments of crisis, with the possible attack by the common enemy looming. Thus, with the signs of the war between Greece and Turkey after the events at Crete in 1866, Greece turned to Rumania and Montenegro, and especially to Serbia. The politics of Mihailo Obrenović showed the inclination towards the alliance with Greece, expressed in negotiations in Constantinople in 1861²-1866,³ as well as in signing of the first Serbian and Greek treaty in Veslau.⁴ This treaty, concluded in secrecy, never came into force, but remained, in the widely accepted opinion of the Greek who signed it, Ranos, “the precursor of freedom of Christian peoples branded by slavery” (Laskaris 1930: 334). However, later negotiations were often interrupted,⁵ and cultural contacts were made

² In the secret negotiations in Constantinople the Serbian side was represented by Garašanin, and the Greek by Renieris, the envoy of King Othon. The disputed issue concerned the possible division of European Turkey, as well as unwillingness of Prince Mihailo to undertake more significant steps in foreign policy until he secured his power in the country (Laskaris 1930: 332).

³ The continuation of negotiations of 1861 was initiated by the Greek side in 1866. This time Serbia was represented by Jovan Ristić, Charge d’Affaires in Constantinople, and Greece by Mihailis Antonopulos, also a diplomat. The fall of the Delianis – Bulgaris government put an end to the negotiations, so that their continuation did not take place until the end of the year, following the institution of Kumunduros’ government, when the foreign affairs minister, Harilaos Trikupis, was placed in charge of reaching the agreement with Prince Mihailo.

⁴ The treaty was ratified on 26 August, 1867, by the Serbian side on 5 October, by the Greek side on 16 February 1868.

⁵ The proposition by Waldemahr Becker, a Russian lieutenant, made to Boulgaris in 1876, concerning the renewal of the agreement, was met with a cold reception. (Терзић 1992: 186-187).

only rarely.⁶ The first diplomatic relations at the envoy level were in place as late as 1882, terminated by the Serbian side in 1894, and the envoys were replaced by charges d'affaires. The negotiations concerning the alliance of Greece and Serbia mostly took place through special envoys, in secrecy, as was the case in June 1899⁷ as well.

However, the negotiations from 1899 to 1902, organized mostly following the initiative by Serbia, failed to provide the expected results. Serbian diplomats were under the impression that the Greek government was not interested in closer relations, and that Serbia was attempting to force a friendship. Thus, in the first half of 1902, Serbian government suggested that the Greek King should come for a return visit, but the proposal did not meet support by the Greeks.

The press, similarly, did not show affection for Serbia (Документа 1991: 123). In 1903 the attitude of Greece towards friendly relations with Serbia was visibly changed, caused by hostility of Bulgaria (Livianos 2003: 83), on one hand, and the change in the ruling dynasty in Serbia, on the other. At the end of 1902 and the beginning of 1903, the raids of Bulgarian komita troops into the Greek territory, and threats to her population, encouraged Greece to turn towards Serbia, which also wanted the alliance, and was looking into its possibilities, working on the detailed tactics of starting the fight against Turkey. Furthermore, a possible alliance of Serbia with Bulgaria⁸ could have been dangerous for Greece, in the same manner as the alliance of Greece and Bulgaria would be for Serbia, so both parties found the alliance to be in their interest.

The instituting of the Karadjordjević dynasty was also an incentive for closer relations with Serbia. According to the report by Svetomir Nikolajević, Serbian envoy in Athens, the Greek government announced that it will be

⁶ One of the first attempts to establish scientific cooperation was at the time of the founding of the society, in Athens in 1884, Society for Eastern Alliance, in Belgrade in 1890.

⁷ V. Djordjević, the Prime Minister and the Minister for Foreign Affairs, sent Mihail Milicević on 26 May, 1899 to the continuation of the negotiations started in 1892. The emphasis on the Serbian side was on the Church issue; in order to solve it (appointing Archimandrite Firmilian to Skopje Metropolitan, and appointing a Serb to Veles and Debar Metropolitan), Serbia was prepared to withdraw consulates from Serez and Thessalonica, as well as to make territorial concessions (Ђоровић 1938:5).

⁸ According to Jovan Hristić's reports of 6 May, 1904, Greek press strongly criticized the meeting between the Serbian King Petar and the Bulgarian sovereign, Prince Ferdinand in Niš. The attacks were led by Athens, Astrapi, Neon Asti and Kairos with long articles concerning the future agreement between Serbia and Bulgaria. (Документи 1998: 343).

among the first to establish official relations with Serbia following King Petar I's coronation (Јакшић-Вучковић 1963: 167). Thus Greece in mid-1903 was overflowing with expressions of hope that there would be more order in Serbia (Документа 1991:117).

At the beginning of 1904, the Macedonian question and the relations between Greece and Serbia were more and more in the focus of interest of the general public. Greek daily and periodical literary magazines for wide circles of readers at that time had significant influence on the public opinion; ones were in favor of the government, others against it. One of the ways of creating interest in the masses for moving closer to Serbia was representing her lyrical muse. A similar undertaking, concerning the publishing of the poems of "Sister Serbia", carried out in 1864-1865, might be considered as the first wave of interest, the one in 1903-1905,⁹ as the second one, while the third one was to come in 1924-1934. In the first attempt the obstacle of the language was overcome by the appearance of Nicolas Tommaseo and Steven Koumanudis; in the second one, of Andreas Mardzokis and his translations of Serbian poems after the Italian mode, and the third meant the repetition of somewhat positively biased Tommaseo's, Mardzokis' and Koumanudis' interpretations.

2. *Poems towards Closeness*

Andreas Mardzokis (1849-1923) came from an Italian family from Zakynthos. He was a poet of the last generation of the "Seven Islands" poetic school. His philological studies were complemented by studying French, Spanish and Italian languages. He wrote poetry, translated, composed studies and chronicles, contributed to numerous magazines. His poetic and translation work, and especially the selection of topics, reflected the spirit of the Seven Islands School, especially its strongest branch, Solomos, the poet of sublime topics, as well as Balaoritis, close to folk poems of Epirus. Mardzokis was a respected poet in his times, especially his collection of poems *Night Flowers* (Νυχτολούλουδα). Poetic ideas of later times did not favor his work, but his contributions to promoting the presence of Serbian lyric in the Greek environment remain unchallenged. Mardzokis' translations were warmly received as outstanding renditions of poems reflecting the spirit of the folk muse, as emphasized by the director of the *Attica Rainbow* magazine (Αττικής ίριδος) in his review of 15 August 1904, or by A. Papageorgiu,

⁹ More details on Serbian lyrical poems in Greek periodicals in the bilingual book: Djordjevic-Jovanovic, 2004: <http://www.evropa-balkan.com/>.

believing that it was fortunate that there was somebody else after Tommaseo and Koumanudis to reveal the beauties of Serbian poems to Greek readers, and to represent them in a beautiful translation (Παπαγέωργιος 1939: 913)

When announcing the translations of Serbian lyrical poems, Mardzokis made a note that those were translations from the Italian language after the collections by Marco Antonio Canini *Il libro del amore* vol I, (Venezia 1885)¹⁰ and Angelo de Gubernatis *Storia univertzale della letteratura, Floregio lirico*, Milano 1883.

2. 1. Mardzokis' Models

2.1.1. Marco Antonio Canini

Marco Antonio Canini, a mysterious missionary, did not only take part in popularizing Serbian culture in Italy, but he also directed his activities towards making Serbia closer to Greece and Italy politically. He was obsessed with the idea of a Balkan federation, believing that for his country the most reliable solution was the alliance of the Balkan peoples, whereas the united Slavs would represent a threat. His ideas ranged from the Danube county with the united Hungarians and Serbs, via the Slav and Greek union, to an Eastern Balkan union which would gather “Greek, Bulgarian, Albanian and Macedonian states under the aegis of England and France” (Stipcevic 1979: 245). In seeking solutions for uniting the Balkan peoples, he did not forget the interests held, in the first two cases, by the official state, and in the latter, following his disappointment in the Italian court, by the Italian people. During his stay in Athens in 1863 he wrote *Η Ελλάς και η Σερβία η Ιταλία και η Αγγλία εν τη ανατολή*, where he supported the alliance of Greeks, Serbs, Slavs and Hungarians as the power that could confront Austria and Turkey. He pointed out that the first ally of Greece after Italy was Serbia.

On the eve of the war between Serbia and Turkey in 1876 he founded the Alliance for Freedom and Brotherhood of Slav and Greek Peninsula (*Lega per la liberazione e l'affratellamento dela penisola Slavo-Ellenica*), whose honorary president was Giuseppe Garibaldi. The program, whose principal idea was the unification of Greeks and Balkan Slavs into a federation, was presented on 8 August, 1876. Canini's ideas were very similar to Riga's;¹¹

¹⁰ My sincerest gratitude to Marko Terseglav (Institute of Ethnomusicology, Ljubljana) for the photocopy of M. A. Canini's book.

¹¹ Riga's thoughts in the New Political Constitution originated from the idea of the French Revolution and Constitution, but he did, as Maria Lopez Villalba showed, *balkanize* them, in the best sense of the word, enrich them and adjust them to the characteristics of the Balkan setting (Villalba 2003: 141-154).

however, he invited to the united Balkan state the non-Slav part of the population as well. Still, the part of the program concerning the fund raising for assistance to the peoples fighting the Turks was identical with Riga's or the program of his successors united in Filiki Eteria. The Committee for Assistance to Serbs was founded as well. Further Canini's efforts in promoting the Slavs, especially Serbs, were realized by establishing committees throughout Italy, by organizing meetings where he participated with ardent speeches, and by inviting prominent persons with positive attitude towards Slavs, like Gubernatis, to motivate Italians to support the struggle of the Slav peoples against the Turks (Stipcević 1979: 217–248).

Later Canini's attempts to promote Serbia were related to literature, folk lyrical poems, and romantic poets like Branko Radicević and Jovan Jovanović Zmaj. His translations¹² mostly preserved the ideas, but they were expressed in the form and rhythm not showing the grace or fervor of the original. However, by his translations of Serbian lyrics, Canini achieved what he did not attain by political means during his life; through poetry, at the beginning of the 20th century, he was involved in establishing spiritual bridges which were in themselves the precursors together bringing closer of the two Balkan peoples politically.

2.1.2. *Angelo de Gubernatis*

Unlike Canini's ideas on the confederation of the Balkan Peninsula, Gubernatis' concerned the cooperation of the Balkan peoples in the fields of science and culture. The attempt to politically engage Gubernatis as Serbian envoy in Florence was not successful.

Among other things, Gubernatis wanted to change the physiognomy of his periodical *Revue Internationale* and compose it as a unique international magazine which would at the same time be the official publication of the Serbian Erudite Society, and which would include the activities of Hungary and Yugoslav Academy from Zagreb (Aloe 2000: 209). That proposal was not realized due to administrative problems and the wish to preserve the forty-year tradition in the name of the Serbian Erudite Society. Gubernatis' activities concerning the presentation of Serbia, as part of the promotion of the Slavs in Italy, were expressed in the popularizing and studying of Serbian

¹² Canini himself claims that he translated from the original. The research by N. Stipcevic casts a shadow of doubt on this claim, and, in the case of B. Radicevic, clearly disproves it. (Stipcevic 1979: 264-265).

culture, where he was present as the author¹³ or intermediary in publishing the studies of Serbian or European scientists devoted to Serbia (Aloe 2000: 199-232).

Gubernatis' presentation of Serbian folk poems was manifested by way of their presence in a several-volume anthology *Storia universale della letteratura*, after the translations mostly by Jakov Chiudina, and to a smaller extent by Petar Kasandrić, and then by way of attracting attention to new editions of translations¹⁴ or facilitating the publishing of studies.¹⁵ Gubernatis' personal initiative and maintaining constant contacts with contributors from the Slav world, his publishing of studies and translations of selected literary pieces, were evidently promoting the development of Slavistics in Italy, and as Mardzokis' model, he was part of promoting Serbian lyrical works in Greece.

2.2. Mardzokis' poetical translations

Mardzokis published the translations of twelve lyrical poems (*Mara's Curse* – Vuk I, 531; *Knowledge* – Vuk I, 582; *Best Hunt* – Vuk I, 432; *Unhappy Girl* – Vuk I, 609; *Most Beautiful Scent* – Vuk I, 561; *Girl Fell in Love with a Student* – Vuk I, 626; *What Would Which Girl Like Best* – Vuk I, 447; *Those Are Not Two Little Nightingales* – Vuk I, 652; *If I Had Czar's Treasure* – Vuk I, 490) in seven installments, from 1903 to 1905, in *Iris* of Attica,¹⁶ but the poem *Those Are Not Two Little Nightingales* (Vuk I, 652) was published twice, in 1904 and 1905. All the translations were collected under the title *Poetry of the Serbs*. In the introductory note Mardzokis, conveying Gubernatis' attitudes, gave a short review of Serbian folk and art lyrical works, especially of poets whose verses were included in this short

¹³ Gubernatis' interest for the Serbs, their history and folklore, is present in his book *La Serbie et les Serbes* (1897). The beliefs concerning plant and animals with the Serbs, within the South Slav and Russian folklore, are represented in *Mythologie des plantes ou Legendes du regne végétal* (1878-1882), *Zoological Mythology or the Legends of Animals* (1872) and *Storia comparata degli usi natalizi in Italia e presso gli altri popoli indo-europei* (1869, 1878).

¹⁴ A. de Gubernatis, *Canti popolari serbi di G. Nikolic*, Rivista delle traduzioni popolari italiane I/10, 1894, 809; A. de Gubernatis, U. Inchiestri, *I canti popolari serbi*, Natura e arte, 1895.

¹⁵ M. Car, *Vuk Stefanovic Karadzic e la poesia popolare serba*, Rivista contemporanea 1888, feb. 232-255; *Rassegna letteraria dei paesi jugoslavi*, Rivista contemporanea, 1888, lug. 139-146.

¹⁶ My sincerest gratitude to Giannis Lagamtzis (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Rethymni) for the help in searching for this rare magazine.

collection, Jovan Jovanović Zmaj and Petar Preradović, of Vuk Karadžić as the collector of poems, proverbs, and short stories. Mardzokis' interpretation of Gubernatis' thoughts, which in their turn rely on Chiudina's, had a powerful echo in the lack of knowledge of Serbian folklore. Thus Alekos Papageorgios, publishing six poems from Koumanidis' legacy, although without citing him, paraphrases Mardzokis by stating that Serbia is "a country of poems", which influenced the works in neighboring countries "giving spirit to poems of outlaws ('hajduks') in Bulgaria, of thieves ('kleftis') in Albania, waking the folk muse in Rumania, giving Hungary her greatest poet (sic!)." (Μαρτζώκης 1903: 183; Παπαγέωργιος 1939: 912). Papageorgios further interpreted the character of Serbian folk poetry among the Balkan nations, as well as its closeness to Greek, by strong influence of Hellenism on the streams of Serbian culture at the times of Byzantium.¹⁷ It is noted that the knowledge of some of the Greeks about the folk poems of Serbs, even at the end of the first half of the 20th century, was based on the attitudes of Italian scientists from the second half of the 19th century. Mardzokis took from Italian models the division of poems as well; the eight poems translated according to Canini (*canti popolari*) he defined as folk (δημοτικών), and out of four taken from Gubernatis' anthology, the three were defined as Vuk's (εκ των του Βούκ Στεφάνοβιτς Καραδζίκ), and one as a folk poem of the Slavs from Middle Ages. (εκ των δημοτικών ασμάτων των Μεσημβρινών Σλαύων).

However, the two poems, although pointed out as being from Vuk's collection, as well as the third "poem of the Slavs from the Middle Ages", were translated freely to such an extent, and removed so much from the original, that they cannot be recognized.

The poem *Il testamento d' un eroe* Mardzokis translated literally according to Gubernatis' / Chiudina's model as *The Hero's Testament*.¹⁸ A similar motif of parting of a young couple because of the young man's leaving to the war is encountered in the poems *Jovo and Beloved* or *Husband and then Husband*. The essence of the poem, the testament of the man to his beloved, could not be identified in Serbian folk literature. However, the motif of hero's testament about the division of his treasure¹⁹ or about the new marriage of the

¹⁷ This view on Serbian poetry does not meet with full agreement in scientific thought. Exaggerating the influence of Serbian poetry on its neighbors, the poetry characteristic for its Byzantine sway, Papageorgios addresses the all-embracing Greek influence on Balkan folk poetry.

¹⁸ The same poem was published in the magazine "Μπουκέτο", with the title *Young Hero* (Ο νεϊός λεβέντης, Μπουκέτο Θ', 12 'Ιουνίου 1932, 828).

¹⁹ *Смрт деспота Вука*, Народне песме XV-XVIII века (ed. М. Пантић), Београд 1964, 61-64: Да кому ли остављаш небогу твоју љубовцу /... / Али поче Вук

beloved²⁰ is rarely encountered. In such cases the messages are never direct, even if an opportunity for them in the moments of parting with the beloved existed; they occur at the moment of death. Mardzokis' young hero, however, leaves behind the ethical framework of the typical folk poetry hero, since he places his beloved above all his treasures. The hero advises his beloved to give her chosen husband-to-be the symbols of his honor and dignity, the horse and the sword, and to allow him to kiss her only after he has avenged his death. It seems that the Italian translation was a strong inspiration for Mardzokis, so he stayed with the already formed character of the young hero, but he enriched the scene with “black-eyed beloved, thin of waist”, creating a true anthological poem, which, unfortunately, could not be identified in the folk poetry. Gubernatis and Mardzokis probably did not know that Vuk's collection does not contain this poem, although this was stated in Chiudina's work. This subject matter was welcome for the purpose of presenting Serbia as the country of noble people. This idealized interpretation was also helped by the poem *Son of Serbia, Serbian War Poem*. Radivoj, proud of his origins, lives and dies for Serbia, for ideals of the forefathers, the language and all Serbian children. He honors the blonde daughters of Germany, praises the youth of England. These verses indicate anachronism, since the Serbs in the Middle Ages could not have created poems about Germany or England. This group of translated poems, which were inspired by a verse or two of the folk poems, includes the poem about a beautiful girl with dark eyes and honey, divine lips. Canini's poem has sixteen verses, Mardzokis translated the first eight verses from page 519, while the other eight that followed on page 520 he omitted, as if he failed to see them or to realize that they were part of the poem on the previous page.

The eight poems of Canini's collection, “various women's poems”, Mardzokis translated by adhering to the form of the Italian model, in differ-

деспот Барбари одговарати: .../ Тебе, љубовце, остављам Богу мому великому / Нашем створитељу / Земље и граде остављам тко их је мени даровао ... / Раздели ми, драги брате, у три дијела му ризницу Први дио учини калуђером Свете Горе.../ Други дио учини девојкама сиротама... / трећи део учини љубовци мојој Барбари.../ Коња мога одведи прид краља Матијаша.

²⁰ *Despotov zavet*, Hrvatske narodne pjesme, V, pesma 128: Podaj ljubiu za boljega / za boljega za lepšega, za lepšega i višega/ Neg ja jesam Vuk Despote, / da me ne bi spominjala. Staroj majki b'jele dvore,/Po nji' šeći do samrti/ Vrankoviću vrane konje / Da mi trka ne požele / Ko ti nisu ni za mene. ; *Junakova poruka*, Hrvatske narodne pjesme, V, pesma 27: Majci šalje da mi se ne nada / A ljubovci, da se preudaje, / Da se Petre junak oženia / PodVeletom, pod bijelim gradom / Crnom zemljom i zelenom travom.

ent rhythm, by random rhyme either A-B, A-B or A-A, B-B. The changes in the names modifications (Jovo → Gianni → Γιάγκός, or objects (tambura → cetra → κιθαρα), in omitting certain verses can be ignored since the beauty of poetical images and the underlying meaning were preserved. Enlargements were more often, additions to the scenes which were indicated in the original (Vuk I, 609) or in Italian rendition (Il testamento, Vuk I, 609).

These two examples show the strength of Mardzokis' poetic inspiration. Even though he found encouragement in Italian playful translations, where the directness of the poet from the people was not completely preserved, nor extreme feelings of joy or sorrow, Mardzokis decoded ideas and states expressed in the language belonging to Mediterranean parts into the Balkan setting, knowing well the characteristic norms and ethics of this area. Thus Mardzokis' poetic renditions are much closer to the original, and the spirit of Serbian poems is much better preserved, although they were based on the Italian interpretation. In this transferring of ideas from one culture to another, Italian to Greek, the decisive factor for success resulted not only from Mardzokis' bilingualisms, but also from poetic inspiration. In Mardzokis' selection of poems the underlying feeling is love: on one hand, the love for the fatherland, and on the other, the love between a boy and a girl, hinted at in a girl's dreams, mischievous in a boy's courting, or sublime (*Hero's Testament*) and tragic (*Unhappy girl*, Vuk I, 609). The parting of a loving couple was a powerful inspiration for the poet – translator, and there he reached the highest point in psychological interpretation of the characters, a young hero and an unhappy girl.

The poems offered an ideal image of Serbia, Serbia as Greece wanted to see her, Serbia she needed as her ally. The Greek reader was presented with the awareness of the people whose national symbols grew out of centuries of tradition, not only close to patriarchal order of the Greeks, but probably identical as well. Therefore Mardzokis' poetic renditions, precursors of the political action, were the best way towards spiritual closeness of the two Balkan peoples. The model of utilizing folklore, history and literature in building awareness of the spiritual unity, of belonging to the nation and its 'grand idea' both with the Serbs and the Greeks, starting from the first half of the 19th century (Roudometof 1999: 58), turned out to be applicable at the international level. Thus the translation of Serbian lyrical works (1864-65, 1903-1905, 1924-1936) at times of intense efforts aimed at establishing cooperation, also had a political mission in emphasizing the common in the entities of Serbs and Greeks, expressed through the tradition of the folk culture.

Turning towards Serbia and seeking for the common issues in the poetry as the best reflection of "Serbian soul" (Βελλιγιανίτης 1916: 44)

indicates the change in the Greek idea of their neighbors as the “second-rate nation”, heroes and barbarians (Livaniος 2003: 83), created in *Rum Millet* phase of Greek national being (Roudometof 1998:) and present in the Enlightenment era. The onset of overcoming the self-perception of the Greek being as superior in the Balkans, initiated in 1864/65, intensified in 1904/1906, reached the turning point in the 1920s. The collapse of the Great Idea and its tragic consequences, like the Asia Minor catastrophe, rocked the very foundations of Greek domestic policy, and weakened her foreign policy. The interests of major powers concerning Greece and the Balkans were changed in so much as they now saw in the cooperation between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians and Greece the fortress of defense against the ideas of the Third International, attempting to penetrate Europe through Bulgaria. In non-academic circles, the self-perception of the Greeks still brimming with national romanticism, found its incentive to be finding the common “in the soul of the nation”, in suffering of the Serbs in 1389 and of the Greeks in 1922. The persecution of Greeks during the so called Asia Minor Catastrophe and the disintegration of the Great Idea were a powerful reminder of the collapse of the Serbian empire at Kosovo and provided the opportunity for them to identify with the Orthodox “Sister Serbia”.

BIBLIOGRAPHY

Aloe 2000

S. Aloe, *Angelo de Gubernatis e il mondo Slavo*, Universita degli studi di Pisa, Pisa.

Βελλιανίτης 1916

Η σερβική ψυχή, Ελεύθερος τύπος, Αθηνά.

Ђоровић 1938

В. Ђоровић, *Преговори о балканским савезима*, Годишњица Николе Чупића XLVII, Београд.

Документи 1991

Документи о спољњој политици краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 1, ed. Андрија Раденић, САНУ, Одељење историјских наука, Београд.

Ђорђевић-Јовановић 2004

Ј. Ђорђевић-Јовановић, *Лирске народне песме у часопису "Буке"*, Међународни научни састанак слависта у Вукове дане, 32, Београд.

Ђорђевић - Јовановић 2004^А

Ј. Ђорђевић – Јовановић, *Српска лирика у грчкој периодици (друга половина XIX века – прва половина XX века)*, Ој девојко душо моја! - Αγάπη μου, το στόμα σου, <http://www.evropa-balkan.com/>.

Ђорђевић – Јовановић 2002

Ј. Ђорђевић – Јовановић, *Die Tochter des Kraljewitsch Marko in Serwia*, Zeitschrift fuer Balkanologie 38/1-2, Wiesbaden.

Ђорђевић – Јовановић 2003

Ј. Ђорђевић – Јовановић, *Неохеленска књижевност у Српском књижевном гласнику*, Аксиолошки аспект традиције у српској књижевној периодици, Институт за књижевност и уметност, Београд.

Ђорђевић – Јовановић in print

Greece in serbian periodicals (first half of 20 century), Greek-Serbian relations in the first half of the 20th century, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki.

Јакшић – Вучковић 1963

Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила, Први балкански савез*, Београд.

Ласкарис 1930

М. Lascaris, *Tommaso traducteur de chants Serbes en Grec*, Communication faite a Prague au Congres de Philogues Slaves, Prag.

Ласкарис 1930^А

М. Ласкарис, *Југословенска књижевност у Грчкој*, Nova Evropa XXII/6, Zagreb.

Ласкарис 1930

S. Th. Lascaris, *Prvi savez između Grčke i Srbije (1867)*, Nova Evropa XXI/5, Zagreb

Ливианос 2003

D. Livianos, *Christians, Heroes and Barbarians: Serb and Bulgarians in the Modern Greek Historical Imagination (1602-1950)*, Greece and Balkans, ed. D. Tziouvas, Ashgate, Aldershot.

Μαρτζώκης 1903

Α. Μαρτζώκης, Η ποιήσεις των Σέρβων, Αττική Ίρις, 6.

Παπαγεώργιος 1939

Α. Παπαγεώργιος, Ο Στέφανος Κουμανούδης, μεταφραστής σερβικών λαϊκών τραγουδιών, Νέα Εστία, 26, Αθήνα.

Roudometof 1988

V. Roudometof, *From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society*, Journal of Modern Greek Studies, Volume 16.

Roudometof 1999

V. Roudometof, *Invented Traditions, Symbolic Boundaries, and National Identity in Southeastern Europe: Greece and Serbia, Comparative in Historical Perspective*, East European Quarterly XXXII/4.

Stipčević 1979

N. Stipčević, *Dva preporoda*, Beograd.

Стојановић 1982

Μ. Стојановић, *Српскохрватско усмено песништво у новој грчкој књижевности*, Упоредна истраживања 2, Институт за књижевност и уметност, Βеоград.

Стојановић 1994

Μ. Стојановић, *Κοσovski бој у грчкој књижевности*, Κοσovski бој у европској књижевности, Βеоград.

Терзић 1992

С. Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903)*, Историјски институт, Βеоград.

Villalba 2003

Μ. L. Villalba, *Balkanizing the French Revolution: Rhigas's New Political Constution*, Greece and Balkans (ed. D. Tziouvas), Ashgate, Aldershot

Јованка Ђорђевић-Јовановић
СРПСКА НАРОДНА ЛИРИКА У ЧАСОПИСУ “ΑΓΓΙΚΗ ΓΡΑ”
Р е з и м е

Српско-грчке културне везе вековима су оптерећивале неповољне историјско-политичке прилике, а додатно их отежавало узајамно непознавање језика. Стога није необјашњиво што су народне песме двају народа, иако са многим заједничким мотивима и сличног поетског израза, прво преведене и представљене у западној Европи, а тек неколико деценија касније и то у скромном обиму – и међусобно. Интересовање за српско народно стваралаштво код Грка испољено је у три особена таласа. Прва упознавања Грка са српском народном лириком у седмој деценији XIX века, не представљају у већој мери одјек општеевропског романтичарског покрета већ и подршку борби за народни језик, а у мањој претходницу политичког зближавања са Србијом будићи да преговори вођени у тајности. Други талас, на самом почетку XX века, инициран је историјско-политичким догађајима и настојањем Грчке да се приближи Србији. Трећи талас јавио се у трећој и четвртој деценији XX века у јекну покушаја у успостављању богаије сарадње са балканским земљама, а посебно са Србијом. У другом таласу Андреас Мардзокис, грчки песник италијанског порекла, представљао је српску лирику песничким преводима у часопису Αττική Γρα. Иако песме није преводио са оригинала већ према италијанским интерпретацијама у збиркама *Il libro del amore* Марка Антонија Канинија и *Floregio lirico* Анђела де Губернатиса, оне су ближе источнику. У овом преношењу идеја једне културе у другу, италијанске у грчку свакако је одлучујући фактор успешности проистекао не само из Мардзокисовог билингвизма или песничког надахнућа већ из познавања грчког народног живота који је близак српском. Ипак три песме су препеване веома слободно и удаљене од свог источника толико да се не могу препознати. Песмом је понуђена идеална представа Србије, онаква какву је Грчка желела да види, каква јој је била потребна као савезник. До грчког читаоца допирала је свест о народу чији су национални симболи израсли из вековне традиције, не само блиски патријархалном устројству Грка, већ вероватно и идентични. Стога су Мардзокисови песнички преводи, претходећи политичкој акцији, на најбољи начин водили ка душевном приближавању ова два балканска народа. Модел инструментализације фолклора, историје и књижевности у изградњи свести о духовном јединству, о припадању нацији и њеној “великој идеји” и код Срба и Грка, почев од прве половине XIX века, показао се примењив и на међудржавном нивоу.

Η διαθήκη ήρωα

Νειδὸς λεβέντης, παινεμένος, παλικάρι ζηλευτό,
έτοιμάζεται νὰ φύγη, ν' ἀκολουθήσῃ τὸ στρατό,
Κ' ἡ καλή του ἢ μαυρομάτα, μὲ τὴν μέση τὴ
λεπτή.

- Ποῦ τὸ κίνησες, τοῦ λέει, μὲ χαρούμενη σπουδή.

- Τοῦ χρυσοῦ τοῦ βασιλιῆά μου πάω νὰ σμίξω τὸ
στρατό.

- Ἄλλ' ἀγάπη μου, καὶ πότε θὰ γυρίσεις πάλι ἐδῶ

- Σ' ἐννιά χρόνια θὰ γυρίσω, 'ς ἐννιά χρόνια,
ποθητή.

Ἄλλ' ἀνίσως 'ς τοῦ πολέμου κ' ἐγὼ πέσω τὴ
σφαγή,

Πῶλῃσ' ὄλα τὰ καλά μου, ξέκαμῃ τα ὄλα μὲ μιὰ,
Γδύσου τ' ἄχαρα τὰ ροῦχα τῆς χηρείας τὰ
σκοτεινά.

Εὔρες ἄντρα να σ' ἄρεση, μὰ μιὰ χάρι σου ζητῶ,
Μὴν τὸν πάρης ἄν δὲν εἶναι παλικάρι ἀληθινό!

Τ' ἄλογὸ μου χάρισέ του, τὸ χρυσὸ μου τὸ σπαθί,

Ποῦ τὸ χόρτασα μὲ γίλιων ἀντρωιωμένων τῆ ζωῆ.

Ἄλλὰ πρόσεξε, θυμήσου, γιασεμί μου εὐωδιαστό,

Μὴ τοῦ δώσης νὰ φιλήσῃ τὸ λευκό σου τὸ λαμιό.

Ἄν τὸ αἶμα τὸ δικό μου πρώτα δὲν ἐκδικηθῇ

Μόνο τότε θάναι ἄξιος τὸ φιλί σου ναδεχθῇ.

(Ἀττικὴ ᾠδὴ 6, 1903, 183)

Il testamento d' un eroe

Per l'armata si appronta un giovanetto,

E la cara domanda al suo diletto,

“ Per dove te ne vai, diletto mio? “

A lui la cara favellar s' udio :

“ Per l'armata del Sir, dolce mio cor! “

“ E quando tornerai, mio bell'amor ? “

“ Dopo nov'anni, o cara, i'tornerò;

Se poi dal campo allor' non riverrò,

Venditi tutta allor' la mia sostanza.

Le'vesti spoglierai di vedovanza,

Ed uno sposo cercati gradito;

Solo ti prego a non pigliar marito

Il qual prode non sia. Gli donerai

Il mio forte destriero e gli darai

Questa mia bella d'or spada guernita,

Ch'ebbi meco sui campi, e della vita

Di tanti prodi satollossi. Il viso

Non lasciar ch'ei ti baci, o fiordaliso,

Pria ehe non spenga il mio crudo

uccisor:

Del bei tuo viso sarà degno allor.

(Angelo de Gubernatis, *Floregio lirico*,
preuzeto od G. Chiudina, *Canti del
popolo Slavo*, vol. II, Firenze 1878,
73)

Κατάρα της μάνας

Μέσα ζ' δάσος βρίσκεται ἡ μάνα καὶ φωνάζει,
Κ' ἡ κόρη της ποῦ τὴ γρικᾶ ἀπὸ μακρ' ἀπαντάει:
-Τὰ ροῦχα, λέω, θὰ τᾶπλυνες; - Ὅχι, μητέρ',
ἀκόμη,
Γιατί ὁ Γιάγκος τὸ νερό μοῦ θόλωσε ζ' τὴ
σγούρα.
Μάνα μου, καταράσουτον, καί 'πὲς ἀνάθεμάτον,
- Ὁ Θεός νὰ κάμη νὰ συρθῆ, παιδί μου, ζ' τὸν
κροτήριο!
- Καὶ νὰ καθίση γιὰ κροτῆς ἡ κόρη σου, μητέρα.
- Νὰ κάμη ὁ Θεός, παιδάκι μου, νὰ τότε
φυλακώσουν!
- Καὶ φυλακῆ του, μάνα μου, τὸ στήθος μου νὰ
γένῃ.
- Ὁ Θεός νὰ κάμη, κόρη μου, νὰ τὸν
ἀλυσσοδέσουν!
- Καὶ νὰ τοῦ γίνουν ἄλυσσες τὰ χέρια τὰ δικὰ
μου.
- Νὰ κάμη ὁ Θεός, παιδάκι μου, 'ψηλά νὰ τὸν
κρεμάσουν!
-Ναί, μάνα μου, νὰ κρεμασθῆ ἀπάνου ἄφ' τὸ
λαϊμό μου,
Ἄλλ' ὄχι, λέω καλλίτερα νὰ τότε φαρμακώσουν,
Ἄλλὰ νὰ πιῇ 'ς χεῖλι μου, νὰ πάρη τὸ φαρμάκι.

(Ἀττικὴ ᾠδὴ 6, 1903, 183-184)

Traverso ai boschi, grida la madre,
E a lei risponde lontan la figlia.
La biancheria hai già lavato
No, mamma: ancora non l' ho lavata
Che Ganni acqua m' intorbidava.
Dei maledirlo, mamma, ed io pure.
Ah, voglia iddio ch' ei comparisca
Al tribunale dinanzi a un giudice!
E che quel giudice sia la tua figlia.
Ah, voglia iddio, sia incarcerato !
E la catene sien le mie braccia.
Ah, voglia iddio, ch'egli sia appeso!
Ch' egli sia appeso al collo mio,
Anzi, no, ch' egli sia avveleuato..
Ma col veleno mie labbra.

(Marco Antonio Canini, *Il libro dell' amore*, Venezia 1885, 520-521)

Marina kletva

Majka Maru kroz tri gore
zvala,
Kroz tri zvala, kroz četiri
dala.
Mara joj se devet odaziva
Jesi l, Maro, ubelila platno
Nisam, majko do vode došla
A kamo li ubelila platno.
Jovo mi je vodu zamutio
Kun' ga majko, i ja ću ga
kleti.
Eda Bog da, te se obesio.
O zlu drvu o mom belu grlu.
Eda Bog da, tavnice dopao
Tavnica mu moja neda bila
Eda Bog da, sindžira dopao
Sindžir bile moje bele ruke.
Eda Bog da, voda ga odnela
Moja majko na me ga
nanela.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, I, 531)

Ἄγχιος δὲν εἶμ' ἀγάπη μου, κάθησ' ἐδὼ σιμά μου·
Ξέρω ποῦ δίνουν τὸ φίλι, μου τῶμαθε ἢ καρδιά μου·
Φιλοῦν 'ς τὰ φρύδι' ἀνάμεσα ταῖς τρυφεραῖς
χιροῦλαις,
Κι' ἐπάνου ἀπὸ τὰ δυὸ βυζιά φιλοῦνε ταις
παιδοῦλαις.

(Ἀττικὴ Ἔρις 6, 1903, 184)

O mia diletta.
Siedimi a fianco, bella giovinetta.
Noi selvaggi non siamo:
Dove baciarsi si dee, ben lo sappiamo.
Fra le ciglia convien le vedovelle
Baciare, e in mezzo al petto le donzelle.

(Marco Antonio Canini, *Il libro dell'amore*, Venezia 1885, 519)

Znanje

Oj devojko, Oj Milena,
Sedi meni kraj kolena.
Ni mi nismo divlji ljudi,
I mi znamo gdi se ljubi:
Udovice među oke,
A devojke među dojke.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, I, 582)

- Τ' ἔχει ὠραῖο ἡ κορασιά σου; ' Πέμου το,
- Μαῦρα μάτια ἔχει γλυκά.
- Εἰς τὰ οὐράνια θα 'πετοῦσα
- Ἄν μ' ἐκὺτταξε μ' αὐτά.
- Τ' ἔχει ὠραῖο ἡ κορασιά σου; ' Πέμου το
- Μέλι χεῖλη, θεία μορφή.
- Εἰς τὰ οὐράνια θα 'πετοῦσα
- Ἄν τοὺς ἔδινα φιλί.
-

(Ἀττική ᾠδὴ 6, 1903, 184)

Che di bello ha la tua fanciulla?
 Dimmelo.
 La mia fanciulla ha neri gli occhi bei.
 Se con que' divini occhi ella
 guardassemi,
 Il paradiso guadagnar potrei.
 Che di bello ha la tua fanciulla?
 Dimmelo.
 Labbra di mele ell' ha, candido viso.
 Quelle labbra baciaodo e il viso
 candido,
 Io potrei guadagnare il paradiso.
 [Che di bello ha la tua fanciulla?
 Dimmelo.
 Ella ha braccia bianchissime ; se al mio
 Collo girarle volesse, potreimi
 Il paradiso guadagnar ben io. -
 Che di bello ha la tua fanciulla?
 Dimmelo.
 Ella nivee ha le mamme. Se mostrare
 A me volesse quelle mamme nivee,
 lo potrei il paradiso guadagnare.]

(Marco Antonio Canini, *Il libro dell
 amore*, Venezia 1885, 519-520)

Εἶχε ξύπνησ' ἡ ἀνατολή, κ' ἐγὼ δὲν τὸ 'κουνουῖσα
Πέρασ' ἡ ἀγύη, κ' ἐκίνησα εἰς τὸ κυνήγι 'πάγω'
Τὴ ράχη σὰν ἐπάτησα, σὰν ἔφθασα 'ς τὸ λόφο,
Ὁ ἥλιος ταῖς ἀχτίδες του ταῖς ἀργυρές
'σκορποῦσε.
Ἐκεῖ κάτου ἀπ' τὴν πράσινη, τὴ φουντωτὴν
ἐλάτη,
Πανώρηα κόρη ἐκοίτετο, κί' ὀλόγλυκα
'κοιμότουν,
Δεμάτι, 'ς κεφάλι της, εἶχε γλωρὸ τριφύλλι'
Εἰς τὰ λευκά τὰ στήθια της δυὸ ἄσπρα
περιστέρια,
Κί' ἀγκαλιασμένον ἐκρατοῦνε ἐν ἔλαφρῷ ἀλαφάκι.
Ἐπάνω 'κεῖ βραδυώθηκα, ξενύχτισα 'κεῖ πάνου.
Τὸ ἀλογὸ μου ἔδεσα 'ς τὸ ἔλατό ἀποκάτου
'Ἐδεσα τὸ γεράκι μου 'ς το πράσινο κλωνάρι,
Ἐχάρισα 'ς το ἄτι μου τὸ δέμα τὸ τριφύλλι
'Ἐδωσα 'ς το γεράκι μου, τὰ δυὸ τὰ περιστέρια,
Εἰς τὰ σκυλιά μου ἔλαχε τ' ἀλάφι μερτικό.
Ἡ κορασιά ἡ πεντάμορφη 'ς ἔμε', τον κυνηγό.

(Ἀττικὴ ᾠδὴ 7, 1904, 17)

La miglior gaggia

Ruppe l'aurora, ed io non mossi il
piede;
Passò il mattino, ed alla caccia andai ;
Giunto sul colle il sol spandeavi i rai ;
E sopra il colle, sotto un verde abete,
Addormita una bella si vedea;
Un fascio di trifoglio al capo avea,
E due colombi candidi nel seno,
E fra le braccia un bei cerbiatto snello.
Rimasi a pernottare in quell'ostello.
Il mio destrier legai sotto all'abete;
Ho legato a una fronde il mio falchetto;
Di trifoglio al destrier porsi un fascetto,
Al mio falchetto i due colombi candidi
Ed il cerbiatto ai miei bracchi avanzò,
La leggiadra fanciulla a me restò.

(Angelo de Gubernatis, *Floregio lirico*,
preuzeto od G. Chiudina, Canti del
popolo Slavo, vol. II, Firenze 1878, 43)

Najbolji lov

Sinu zora, a ja još kod
dvora,
Dan prevali, a ja u lov
podoh,
Ja na brdo, a sunce za brdo;
Al' na brdu pod jelom
zelenom
Tu bijaše zaspala devojka;
Pod glavom joj snopak
deteline,
U njedrima dva b'jela
goluba,
A u krilu šareno jelenče;
Ja tu ostah noću prenočiti:
Vezah konja za jelu zelenu,
A sokola za jelovu granu;
Konju dadoh snopak
deteline,
A sokolu dva b'jela goluba,
Mojim rtom šareno jelenče,
A men' osta lijepa devojka.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske
narodne pjesme*, I, 432)

Ἐπιστροφή τοῦ ἀραβῶνος

Τῆς ἀγάπης μου, ψυχή μου,
Πάρῳ ὀπίσω τὸ δεσμὸ
Λέει παρθένα δακρυσιμένη
Ἐθλιμμένῳ ὁμορφονιό.
Μάνα, δέλφια μου, πατέρας,
Δὲν μποροῦνε νὰ σὲ ἰδοῦν
Ἐχθρα τρέφουνε γιὰ σένα,
Τὴν ἀγάπη μας μισοῦν.
Ἄχ ἔμε, τὴ μαυροκόρη,
Μὲ πλακῶνει δυστυχιὰ,
Σπέρνω βάλσαμο καὶ βγαίνει
Ἡ πικρόχολη ἀψηφιά.
- Ἀψηφιά, ἄνθος ἄνθος μου,
Σὺ ταιριάζεις πὰ ἔς ἔμέ.
Τῆς καρδιάς μου ἡ φαρμακίλα
Ἀδελφώθηκε μὲ ἔσέ.
Ἄπ' τοὺς κλώνους σου θὰ κόψουν
Εἰς τὸ γάμο μου, οἱ ἄδικοί,
Καὶ μὲ ἔσέ θὰ στολισθοῦνε
Φίλοι καὶ καλεστικοί.
Ὅταν νύφη παγωμένη,
Μὲ τὰ χέρια σταυρωτά.
Εἰς τοῦ τάφου μὲ ὀδηγήσουν
Τὴν ὀλόμαυρη ἀγκαλιά
(Ἀττική Ἔτος 7, 1904, 71)

Il suo anello ad un giovane
Rende una ragazza.
Il tuo anello riprendi, ella gli disse.
Ah, mio padre, mia madre, i miei
fratelli
E le sorelle mie t' odiano tutti !
Ma di me non dir nulla
Di male, o caro, ch' io sono una
povera,
Sono un' infelicissima fanciulla.
Io semino basilico, e mi nasce
Assenzio... O assenzio, fiorellino mio,
Aspro fior, gl' inviati alle mie nozze
Di te s' adoreranno,
Allor che al camposanto
Essi mi porteranno.

(Marco Antonio Canini, Il libro dell
amore, Venezia 1885, 522)

Nesrena devojka

Devojka junaku prsten
povračala:
Naj ti prsten, momče, moj te
rod ne ljubi,
“Ni otac, ni majka, ni brat,
ni sestrica;
“Al' me nemoj, momče, na
glas iznositi,
“Jer sam ja sirota nesretna
devojka:
“Ja bosiljak sejem, meni
pelen ničē.
“Oj pelen, pelenče, moje
gorko cveće!
Tobom će se moji svati
nakititi,“
Kad me stanu tužnu do
groba nositi.”

(Vuk S. Karadžić, Srpske
narodne pjesme, I, 609)“

Εἰς τὸν κόρφο σου, παρθένα, τ' ἔχεις καὶ
μοσχοβολᾶ,
Τ' εἶν' ἐκεῖνο, ποῦ εὐωδιάζει καὶ μου εὐφραίνει
τὴν καρδιά,
Μήπως εἶναι νέρατζανθη, μήπως κρύβεις γιασεμί
Ποῦ μυρίζει, σαν σ' μόνο, τὸ χυτὸ σοῦ τὸ κορμί
Νέε μου, ἐκεῖνο, που εὐωδιάζει, και σοῦ
εὐφραίνει τὴν ψιχή
Δὲν εἶν', ὄχι, νέρατζανθη, δὲν λογιτέται γιασεμί
Εἶν' ἀγνότητας μοσκιάδα, δὲν κόρης ευωδιά,
Εἶναι ἄγκιχτο λουλούδι, ποῦ τὸ κρᾶζουν
παρθενιά.

(Ἀττικὴ Ἴρις 7, 1904, 236)

O fanciulla, anima mia,
È l' arancio od il basilico
Che il tuo sen così profuma?
O forse è di gelsomino
Quell' odore che mi bea
Quando sono a te vicino? –
Giovincello, anima mia,
Non è arancio, nou basilico,
Che il mio sen così profuma :
Di fanciulla è la purezza
Quell' odore che ti bea,
Quell' che tanto grato oleazza.

(Marco Antonio Canini, Il libro dell
amore, Venezia 1885, 518)

Najljepši miris

Oj devojko dušo moja!
Čim mirišu nedra tvoja
Ili dunjom, il nerančom,
Ili smiljem , il bosiljem
Oj Boga mi, mlad junače
Moja nedra ne mirišu
Niti dunjom, ni nerančom
Niti smiljem, ni bosiljem,
veće dušom devojčaom.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske
narodne pjesme*, I, 562)

Παίζοντας τὴν κιθάρα του
Μ' ὄλω ἀρμονία καὶ χάρι,
Ἐδιάβαινε τὸ δρόμον του
Πανώρηο παληκάρι.
Χορδὴ τῆς εἶχε ὀλόξανθη
Μιὰ τρίχα κορασιοῦ,
Κ' ἓνα φτερό γιὰ τόξο του,
Κρατοῦσε γερακιοῦ.

Ἐστὴ μελωδία ποὺ ἄσκόρπιζε
Ἐκεῖνος, λιγωμένη,
Μιὰ νειά καθὼς τὸν ἄνταζε,
Ἐλεγε μαγεμμένη:
Ἄν ὁ οὐρανὸς ἐχάριζε
Σ' ἐμέ τὴν εὐτυχία,
Νὰ χαίρομαι ἴσα στὴ θη μου,
μιὰ τέτοια ὁμορφιά!

Ἐστὸ δρόμο του γαρούφαλα
Ἦθελε τοῦ σκορπίου,
Μὲ ρόδα τὸ προσκέφαλο
Ἦθελε τοῦ γιομίσου.
Ἐστὸν τρυφερό νὰ λούζεται,
Τοῦ γιοῦλιου ἀνασασιμό,
Νὰ χαίρεται ἴς τοῦ χεῖλου μου
Τὸ γέλιο τὸ γλυκό.
(Ἀττική Ἰρις 7, 1904, 260)

Il gentile suonatore

Un giovincel la cetera
D'oro suonando già ;
Il crine d'una vergine
Di corda gli servia ;
Aveva per archetto
La penna del falchette.

In malinconie'estasi
A quel tinnio rapita,
Una gentil miravalo
E poi dicea stupita:
“ Se il cielo a me pietoso
Donasse quel vezzoso !

Sotto di lui garofani
Fragranti stenderei,
E sul guancial di mammole
Un nembro spargerei,
Che odori e nel sorriso
Gioisca del mio viso ! “

(Angelo de Gubernatis, *Floregio lirico*,
preuzeto od G. Chiudina, *Canti del
popolo Slavo*, Firenze 1878, 34)

Djevojka se zagledala u
đače

Udaralo u tamburu đaće:
Tambura mu od suvoga
zlata,
Žice su mu kose
devojačke,
A terzijan pero sokolovo.
Gledala ga s čardaka
devojka,
Gledala ga, pa je besedila:
„Bože mili! da čudna
junaka!
„Da li mi ga Bog u sreći
dade
„Pod njega bi karanfil
sterala,
„A pod glavu rumenu
ružicu;
„Nek miriše, nek se često
budi,
„Neka moje belo lice
ljubi.”

(Vuk S. Karadžić, *Srpske
narodne pjesme*, I, 626)

Κάτου ἀπ' τῆς λεύκης τὴν ἰσκιά ὁ Γιάγκος
 ἔκομιότουν,
 Ὁ πρῶτος μέσα στὸ χωρὸ, στὴν ὁμορφιά, στὴ
 χάρη
 Τρεῖς νηαὶς ἐκείθε ἔδιάβηκαν, τρεῖς ὁμορφες
 παρθένες,
 Κι' ἀπὸ ταῖς τρεῖς ἐβάλθηκε ἡ κάθε μιὰ νὰ λέγη
 Τὸ πρᾶγμα, τ' ὠραιότερο, ποὺν ἔπιθυμοῦσε νάχη.
 Ἦθελα νάχα, εἶπε ἡ μιὰ, μεταξωτὴ μιὰ ζώνη,
 Μιὰ ζώνη χρυσοκέντητη γιὰ τὴ μικρὴ μου μέση.
 Ἦ ἄλλη εἶπε, ἦθελα χρυσὸ ἕνα δαχτυλίδι
 Ν' ἀστράφτη, νὰ λαμποκοπᾷ νὰ τὸ ζηλεύουν
 ὅλες.
 Ἦ τρίτη, ἡ ὠραιότερη, ἡ γαλανὴ Γιαννίτσα,
 Εἶπε, δὲν θέλω τίποτε ἀφ' ὅσα ἐπιθυμεῖτε
 Κανένα πρᾶγμα ἐδῶ ἔς γῆ δὲν βλέπω νὰ μ' ἄρῃση.
 Κανένα ὠραιότερο δὲν βρῖσκω ἀπὸ τὸ Γιάγκο!
 Ἄνόηταις, τί γυρεύετε; τί πράγματα ζητεῖτε!
 Μπορεῖ ἡ ζώνη νὰ φθαρῇ, μὲ τὸν καιρὸ νὰ
 λυώση,
 Τὸ δαχτυλίδι τὸ χρυσὸ νὰ πατηθῇ νὰ σπάση.
 Ἀλλὰ ὁ Γιάγκος πάντοτε θὰ εἶν' ὁμορφος γιὰ
 μένα!

(Ἀττικὴ Ἦτος 7, 1904, 252)

E intanto prese a dir ciascu d' elle
 Quel che a lei più di tutto piaceria.
 Di seta un cinto aver potessi! L'una,
 L' altra un anello d' or vorrei, dicea.
 E Giannina piu bella, soggiungea,
 Di Janko al mondo non c' e cosa alcuna.
 Oh, non vedete, stolte, che l' anello
 Si potria facilmente un di spezzare,
 Di seta il cinto si potria sciupare,
 Ma ognor per me sarebbe Janko bello!

(Marco Antonio Canini, *Il libro dell' amore*, Venezia 1885, 521)

Šta bi koja najvolila

Zaspa Janko pod jablanom
 Na Janku je je svilen pojas,
 Na ruci mu sjajna burma;
 Tud se dala tanka staza,
 Njome idu tri djevojke,
 Najstarija govorila:
 Da je meni svilen pojas!
 A srednja je govorila
 Ja bi burmu najvoljela.
 Najmlađa je govorila:
 Oj vi druge, lude li ste;
 Ja bi Janka najvoljela;
 Svilen pojas poderaće s',
 Burma će se raspojiti,
 A moj Janko do vijeka.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, I, 447)

Ὀλονυχτίς ἔψαλλαν λυπηρά
Δυὸ ἀηδόνια κ' ὡς ποῦ ἔφεξ' ἡ αὐγουλά
Καὶ τὰ μάτια τὰ ὠραῖα, τὰ ερωτικά,
Νὰ κλίση δεν εἰμπόρεσ' ἡ νυφοῦλα.
- «Γλυκέ μου, ἀφέντη, ξύπνα, σήγω εὐθύς,
Ἄκουσε τ' ἀηδονάκια, πῶς λαλοῦνε!
Ξύπνησε, σήγω φῶς μου, νὰ μοῦ 'πῆς,
Γιατ' ἔτσι τ' ἀηδονάκια τραγουδοῦνε; »
Κι' ὁ νυμφίος τῆς λέει, καθὼς ἔξυπνᾷ
Δυὸ νεοὶ δὲν εἶν' ἀγάπη μου, ἀηδονάκια
Εἶναι δυὸ τρυφεροκάρδα παιδιά.
Ἐρωτευμένα δυὸ παληκαράκια.
Ποῦ μὲ καῦμό, μ' ἀγάπη φλογερή
Στενάζουνε, ἀλλὰ δὲν τραγουδοῦνε.
Ἐρχονται, τρέχουν, πᾶν ἐδῶ κ' ἐκεῖ
Τὸ ταῖρι τους τὰ δύστηχα ζητοῦνε.
Ἔτσι κ' ἐγώ, ψυχὴ μου, ἕναν καιρό
Ἐστέναζα, καὶ πιροτραγουδοῦσα,
Γιατί, ὡς κ' ἐκεῖνα, ἀγάπη μου, κ' ἐγώ
Ἐγύριζα, καὶ σένα ὄλω ζητοῦσα.
Καὶ νὰ παραπονιέται, νὰ θρηνῆ,
Οὔτε στιγμὴ δὲν ἔπαψε ἡ ψυχὴ μου,
Ὡς που νὰ σ' εὐρω, κόρη μου, χρυσῆ,
Ὡς που νὰ γένης ταῖρι μου, ἰδική μου. »

(Ἀττική Ἰρις 7,1904, 252 / Ἀττική Ἰρις 8,
1905, 110)

Tutta notte cantarano
Due rosignuoli fino alla mattina;
Non lasciar chiuder occhio alla sposina
-
Mio giovine signore, sorgi presto.
Oh, dimmi perche, di',
Que' rosignuoli cantano così.
Lo sposo disse a lei, poi che fu desto
"Due giovani non sono usignoletti:
Sono due garzonetti.
Non cantano, ma gemono cercando
La sposa. Io pur così faceva quando
Te cercava, amor mio:
Cosi gemeva anch'io
Nè di gemer cessai.
Finché non ti trovai."

(Marco Antonio Canini, *Il libro dell
amore*, Venezia 1885, 519)

Nisu ono dva slavuja mlada

Dva slavuja svu noć
propevaše
Na pendžeru gospe
banovice,
Govorila gospa banovica:
Bog ubio dva slavuja mlada!
Svu noć meni zaspat' ne
dadoše
Govori joj bane gospodine:
Nemoj, gospo, nemoj, dušo
moja!
Nisu ono dva mlada junaka;
Vijaju se oko djevojaka,
Kao i ja oko tebe, gospo.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske
narodne pjesme*, I 654)

Ἄν τὸ βίος εἶχα τοῦ Τσάρου, τὸν πολὺ του
θησαυρό,

Ἄν τὰ πλούτηα του εἶχα ἴγω,
Ἦξερα τὴ νὰ τὰ κάμω. Ἄν τὰ εἶχα θ' ἀποχοῦσα
Τ' ὠραιότερο τοῦ κόσμου, δ,τι θὲ ν' ἐπιθυμοῦσα.
Ἄν τὸ βίος εἶχα τοῦ Τσάρου, τὸν πολὺ του
θησαυρό,

Ἄν τὰ πλούτηα του εἶχα ἴγω,
Πέρα ἐκεῖ, κατὰ τὸ Σαύα, ποὺ νὰ τὸ θαυμάζουν
ὄλοι

Γῆ θ' ἀγόραζα νὰ φτειάσω, νὰ φτεψῶ περιβόλι,
Ἄν τὸ μάλαμα τοῦ Τσάρου, ἄν τὰ πλούτηα του
εἶχα ἴγω,

Θὲ νὰ ἴ φύτευα ἴς αὐτό
Ἦ,τι πῆς, κ' ἤθελε πάρω, νᾶχω γιὰ περιβολάρι
Τ' ὁμορφότερο, ποὺ νᾶνε, ποὺ νὰ ὑπαρχῆ
παληκάρι.

Ἄν ἴς τὸ βίος, εἰς τὸ χρυσάφι, ἤμουν ὅμοια μὲ τὸ
Τσάρο,
Ἦθελα τὸ Λάξαρό μου ποὺ εἶν' ἀνύπαντρος νὰ
πάρω

Κ' ἔναν τέτοι' ὁμορφονιό
Νᾶχώ ἴγω, γιὰ κηπουρό.

(Ἀττικὴ Ἦτος 7,1904, 252)

Se l'oro dello Tsar aver potessi,
Io ben saprei
Che di quell' oro farmene dovrei ;
Qualche cosa vorria comprar di bello.
Io, quando l'oro dello Tzar avessi,
Che ne farei?
Lungo la Sava allora comprerei,
Per tutto indi piantarlo, un orticello.
Se dello Tzar mai l'oro possedessi,
io pianterei
Giacinti ed altri fiori, e mi vorrei
Prender un ortolano bello bello.
Se in mio poter l'oro dei Tzar tenessi,
lo prenderei
Lazzaro, poi ch'è scapolo, ed avrei
Un gentile ortolan del mio orticello.

(Marco Antonio Canini, *Il libro dell
amore*, Venezia 1885, 520)

Da j' u mene, što j' u cara
blago

Da j' u mene, lale Lazo,
štoj' u cara blago,
Ja bi znala, lale Lazo, šta bi
kupovala:
kupila bi, lale Lazo, ukraj
Save bašču;
ja bi znala, lale Lazo, šta b u
nju sadila:
sadila bi, lale Lazo, zumbul
i karanfil.
Da j' u mene, lale Lazo, što
j' u cara blago,
ja bi znala, lale Lazo, šta bi
kupovala:
kupila bi, lale Lazo,
neženjena Lazo –
da mi bude, lale Lazo,
baščovan u bašči.

(Vuk S. Karadžić, *Srpske
narodne pjesme*, I, 490)

Ὁ Ζερβογιός
(Πολεμικόν Σέρβικον ἄσμα)

Γιὺς Σέρβου εἶμαι, Ραδιβοῖτς κρᾶζομαι
«Μὲ Σέρβο στέκε, πέφτε μαζὺ »
Αὐτὴ ἴναι ἡ εὐχὴ μου, πρώτη κι' ὀλόθερη,
Ποὺ ἴς τὴν καρδιά μου πάντα θὰ ζῆ,
Ἔως ποὺ ἕνας κτύπος ζωῆς θὰ σώζεται
Ἵ ἐμέ, ὑπερήφανο Σέρβου βλαστάρι,
Ἵ ἐμέ' σερβόπαιδο καὶ παλληγάρι!
Τρία δῶρα μ' ἄφησαν λαμπρά οἱ πατέρες μου,
Ἵ ἐμέ, τῆς Σερβίας μάνας τὸ θρέμμα,
Τοῦ σλάου τ' ὄνομα, τὸ ξίφος, τὸ αἶμα
Τὸ δῶρο ἐκεῖνο, ποὺ ἡ μάνα δίνει,
Ποὺ δὲν ξεπέφτει, ποτέ δὲν φθίνει!
Τὴν σλαῦα γλώσσα, τὸ πάτριον τέμενος
Λατρεύει ὁ Σέρβος καὶ προσκυνεῖ
Καὶ κάθε γνήσιο σλαῦον παιδί!
Γάλλος - Παρίσια, Τοῦρκος - Βυζάντιο
Ἔχουν, κι' ὁ Σέρβος, ἐγώ, τὴν γλώσσα
Ἔχω ἀκριβή μου, τοῦ Σέρβου τ' ὄνομα
Ἄλλοιὰ ἴς ἐκεῖνον, π' ὄνομα, γλώσσα
Νὰ ταπεινώσῃ τολμᾶ ὁ σκληρόκαρδος
Τοῦ γιου τοῦ Σέρβου τ' ἀνδρειωμένον,
Καὶ τῆς Σερβίας γιου τμημένον!
Ἄς εἶναι δόξα ἴς τὸν γερμανόπαιδα

Il Figlio Serbo

Canto marziale serbo
Son figlio Srbo - Radivoj chiamanmi
Cadi col Serbo, col Serbo stà;
Quest è il mio voto primiero e fervido,
Che nel mio cuore sempre vivra
Fino a che desto me terrà un palpito
Del Serbo padre me figlio altero,
Me della Serbia figlio guerriero!
Tre belli i padri doni lasciaronmi,
Lo slavo nome, la spada e il sanque
Il don materno, che mai non lanque:
La slava linqua, l'altare patrio
Ha dell Serbia ogni figliuol
Il vero figlio del Slavo suol.
Parigi ha il Franco - la sua Bisanzio
L' altra ha pure il Turco - la mia favella
E il nome Serbo mi son carissimi -
Muoia che il nome, la linqua bella.
Di calpestare crudele ha l'animo
Del Serbo padre figlio valente
E della Serbia figlio possente!
Vanto al Germano sia Germanica
Fanciulla, e il crine che a lei biondeggia
Vanto al Britanno sia Britanica
Vergin, che altera si pavoneggia;

Ἡ ξανθοκόρη τῆς Γερμανίας
Ἄς εἶναι δόξα εἰς τὸν Ἀγγλόπαιδια
Ἡ ἀκατάδεκτη νηὰ τῆς Ἀγγλίας
' Σ ἐμέ, ἡ Σερβία μου, γι' αὐτὴν ἐργάζεται,
Θεοῖζει ὁ Σλάβος ὁ ἀνδρειωμένος,
Κι' ὁ γυιὸς ὁ Σέρβος ὁ τιμημένος!

(Ἀττικὴ Ἰρις 7,1904, 271)

A me la Serbia; per essa semina
Emiete il Slavo figlio valente,
E della Serbia figlio possente.

(Angelo de Gubernatis, *Floregio lirico*,
preuzeto od G. Chiudina, *Canti del popolo*
Slavo, Firenze 1878, 165-166)

Никола ЖУТИЧ
Института современной истории, Белград

КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И ПРАВОСЛАВИЕ В АЛБАНИИ, МАКЕДОНИИ, КОСОВЕ И МЕТОХИИ В ПЕРИОД МЕЖДУ ПЕРВОЙ И ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ

Абстракт: Реализация унии в Албании, грекокатолического прозелитизма в Македонии и римокатолической миссии в Метохии и Косово.

Униатство в Албании

После окончания Первой мировой войны для миссионерской деятельности католической церкви на Балканах сложилась благоприятная обстановка: либеральная революция Ататюрка привела к распаду исламского халифата (завершившемуся окончательно в 1924 г.); православные церкви ранее были национализированы с тенденцией расширения движений за предоставление автокефалии относительно Вселенской патриархии в Истанбуле. В 1922 г. Ахмед бег Зогу с помощью Сербской православной церкви провозгласил автономию Албанской православной церкви.¹ В результате в албанской православной иерархии усилилась внутренняя борьба между грекофильским и сербофильским течениями, что привело к нарушению порядка в албанском православии. Цариградская вселенская патриархия, со своей стороны, с помощью греческого правительства и Великобритании прилагала усилия к тому, чтобы вопрос автокефальности албанской православной церкви был решен в пользу грекофильского течения.²

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo inostranih poslova -političko odeljenje, f. 28, J. Jovanović – Pižon, “Arbanaška crkva“.

² Там же, Kratak pregled političko-verskih (pravoslavnih) prilika u Arbaniji od episkopa Visariona Đuvanija, 1927. godina.

В Ватикане сложилось убеждение в успешном осуществлении католической миссионерской кампании на албанское православие в связи с определённой слабостью организации албанской православной церкви и её незначительным влиянием на албанское население. Албанское православное духовенство было слабо образованным и располагало ограниченными материальными средствами. Кроме того, значительное количество православных на юге Албании выражало стремление к введению религиозной службы (литургии) на греческом языке. В случае беспрепятственного осуществления прозелитистской акции при помощи унии в Ватикане предполагалось материальное вознаграждение албанского православного духовенства и утверждение богослужения на греческом языке.³

Италия, установившая после прихода фашистов к власти в 1922 г. близкие отношения с Ватиканом, содействовала реализации католической униатской пропаганды в Албании. Итальянское фашистское правительство поддерживало тесные контакты с албанской католической иерархией и помогало ей материально, предоставляя как денежные средства, так и специалистов по строительству и реставрации церквей. При этом итальянцы добивались, чтобы на построенных или восстановленных храмах ставилась надпись „пожертвование Италии“, а на церковных вратах помещалась статуя Муссолини. Тем самым имитировались акции австрийцев, которые ранее, до Первой мировой войны, делали подобные надписи в церквях и устанавливали статуи своих правителей.⁴

Ватикан стремился использовать благоприятную для католической церкви обстановку и усилить униатскую (грекокатолическую) пропаганду в Албании. Начало униатской пропаганды на албанской территории было положено в Элбасане в конце восьмидесятых годов XIX в., однако

³ Kraljevsko poslanstvo pri Sv. Stolici, Otpравnik poslova I. Vukotić jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova, 6. XII 1923.

⁴ „Католики из Скадара после войны собрали средства на восстановление разрушенной церкви Пресвятой Богородицы. Им удалось поставить кровлю, но для завершения работ не хватало ещё достаточно много денег. Поэтому священник Петар Джура обратился за помощью к итальянцам. Итальянские власти прислали архитектора, 500 наполеонов и 30 тысяч лир, однако при условии, что в церкви на видном месте будет установлена плита с надписью 'пожертвование Италии'... Итальянским претензиям воспротивились албанские националисты из Скадара, энергично выступившие против возведения в церкви каких-либо мемориальных плит. Начался сбор средств с целью возвращения Италии той суммы, которая была получена ранее“ (AJ, Min.pravde -v.o., Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Tirani Ministarstvu inostranih poslova, 13, 5 1930., f 113).

длительный период времени она не была эффективной. Распространение унии проходило под руководством элбасанских священников Кристо Демы и Йосипа Паппы, координатором всей акции являлся итальянский священник Петро Скрапелли (Skrapelli).⁵ Об униатской прозелитической деятельности в период между двумя мировыми войнами сохранились многочисленные документальные свидетельства. Так, например, в Риме в начале 1926 г. с целью организации приведения к унии православного населения южной Албании пребывал православный священник Джордже Теохар из Элбасана, который затем приобрёл земельный участок для строительства в Элбасане униатской церкви.⁶

Итальянский военный атташе Мариани получил кредит в пять миллионов итальянских лир на проведение униатской пропаганды в Албании. Из этой суммы два миллиона предназначалось для строительства католической школы (профессорами которой должны были быть иезуиты), униатской церкви и приобретения большого здания для размещения монахов. Один миллион был выделен для строительства униатских церквей в Аргирокастре, Валоне и Элбасане. Итальянцы в Албании осуществляли интенсивную пропаганду с целью привлечения православного духовенства в униатскую церковь. Как сообщает югославский посланник в Ватикане, „к этому моменту им удалось заполучить тиранского православного священника Томаха. Говорят, что они в контакте с попом Васил Марком, самозванным главой автокефальной арбанашской церкви в Албании. Поэтому в униатскую школу в Италии они отправили четыре ученика православной веры из Кавайи и Драча.“⁷

В начале тридцатых годов началась реализация униатской пропаганды среди православных албанцев. Летом 1932 г. епископ Виссарион сообщил югославскому посланнику в Тиране о переходе в унию албанского православного священника Крисастони. Секретариат албанской православной церкви по этому поводу заявил, что Крисастони, человек „полусумасшедший, нищий и вообще непорядочный“, поддался пропаганде католической церкви, которая стремится привлечь на свою сторону православное население, и перешел в католицизм. Вслед за этим албанское министерство внутренних дел обвинило секретариат православной церкви в намерении создать партии, посеять раздор и

⁵ Там же, f.29, Generalni konzul iz Skadra MIP-u, 29. XI 1939.

⁶ AJ, Kraljevsko poslanstvo pri Sv.Stolici, f. 2, Ministarstvo inostranih dela Kraljevskom poslanstvu pri Sv. Stolici, br.439, 16. januar 1926. godine.

⁷ Там же, Otpравnik poslova u Kraljevskom poslanstvu u Tirani – Ministarstvu inostranih dela u Beogradu, pov. br. 1310, 5. X 1928.

нарушить покой населения. В ответ на обвинения 28 сентября епископ Виссарион заявил министерству иностранных дел, что православная церковь в Албании действует „во благо Отечеству, борется и будет бороться против попыток католической пропаганды перевести православное население в унию.“ Епископ особо выделил тот факт, что католические священники в Скадаре и Тиране нападают на православную церковь, а зачастую в своих проповедях называют православных „фефоц“ (fefoc), что означает „приверженец Фотиевой веры“ (схизматик). Главным инициатором подобной антиправославной пропаганды он назвал Мусу Юку, содействовавшего албанско-итальянскому сотрудничеству, „ибо католики более, нежели православные, преданны албанско-итальянскому сотрудничеству.“ Муса Юка, как подчеркивал епископ Виссарион, „душой и телом помогал расширению католической пропаганды в Албании.“ Виссарион предупреждал югославского посланника в Тиране о том, что католическая церковь готова открыть свои филиалы и пропагандистские центры в южной Албании, особенно в Корче, а католические чиновники перемещаются на юг с целью поддержки этой акции. Далее епископ утверждал, что католики-албанцы при покровительстве албанских властей поддерживают итальянскую политику в Албании.⁸ Итальянцы платили православным священникам-вероотступникам и значительно помогали католической пропаганде полагая, что албанские католики являются их естественными сторонниками.

Весной 1936 г., по сообщению албанского митрополита Виссариона, новое итало-албанское соглашение санкционировало свободное проведение униатской пропаганды в Албании. В ответ последовала резкая реакция митрополита, который публично отстаивал цивилизационные ценности православия: „...Албанская автокефальная церковь, будучи национальной, имеет громадное преимущество перед интернациональной католической церковью, которая не может предоставить убедительных гарантий уважения национальных интересов Албании... Утверждения о цивилизационной миссии католической церкви – просто слухи, не имеющие под собой реального основания“. В качестве доказательства Виссарион привел случай племён дукаджинцев и миридитов в Албании, „которые на протяжении веков являлись католиками, и при этом оставались самыми некультурными арбанасами.“⁹

⁸ Там же, Kraljevsko poslanstvo u Tirani Ministarstvu inostranih poslova – političkom odeljenju, pov. br. 1839. od 30. septembra 1932.

⁹ Там же, f. 25, Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu pri Vatikanu, 18. III 1936.

В течение 1936 г. униатская пропаганда в Корче получила мощный импульс к развитию в основном благодаря тому, что униаты располагали значительными материальными средствами. В это время, как правило, униатский священник покупал какое-либо здание, которое служило в качестве церкви, бесплатно совершал религиозные обряды, а неимущие получали материальную помощь от церкви.¹⁰

Во второй половине тридцатых годов успешному распространению унии способствовало усиление влияния Италии на политическую ситуацию в Албании и оккупация Албании Италией в апреле 1939 г. После оккупации между Италией и Албанией была заключена персональная уния и объединены дипломатические службы. В условиях новой политической ситуации албанцы католического вероисповедания получили большую свободу действий в религиозной и общественной жизни Албании.¹¹

В 1937 г. в Корче и Валоне были созданы два самых влиятельных центра по пропаганде униатства¹². В начале сентября 1939 г. албанский православный митрополит Кристофор Киси направил православным владыкам Аргирокастра, Берата и Корчи предложение о встрече в Тиране с целью заключения договора о распространении унии. Митрополит Киси намеревался получить от владык согласие на проведение совместной деятельности по распространению униатства „в интересах защиты православия.“¹³

Православная иерархия в Албании на пропагандистскую деятельность Ватикана в направлении расширения унии реагировала равнодушно и неорганизованно. Югославский генеральный консул в Тиране М. Милачич в октябре 1939 г. известил югославское министерство иностранных дел о том, что „вплоть до сегодняшнего дня по поводу униатства в Тиране не проводилось ни одно совещание епископов албанской православной церкви. Италия же, со своей стороны, оказывает непрерывное давление на албанскую православную церковь с тем, чтобы она сблизилась с Ватиканом. Итальянский врач Калифрено, фашист, близкий сотрудник инспектора фашистской партии Джованни Джира, в беседе с митрополитом рекомендовал албанской

¹⁰ Там же, *Ministarstvo inostranih poslova Kraljevskom poslanstvu u Vatikanu*, pov. br. 7963/IV, 3. april 1936.

¹¹ N. Žutić, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka*, Beograd, 2000, 68–69.

¹² Там же, f.29, *Generalni konzul iz Skadra MIP-u*, 29. XI 1939.

¹³ Там же, f. 25. *Generalni konzul u Valoni S. Goļevac jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova – političkom odeljenju*, pov. br. 282, 2. IX 1939.

православной церкви ориентироваться на Ватикан, в этом случае, по его мнению, православная церковь под руководством папы получит более прочную организацию. Митрополит Кисис и епископ Аргирокастра являлись противниками любых попыток распространения униатства в Албании. Однако для албанского православного населения возникла реальная опасность ассимиляции со стороны католицизма, поскольку как православное духовенство, так и верующие находились в плачевном материальном состоянии и полном духовном невежестве.¹⁴ Митрополит Кисис, несмотря на свою репутацию истинно православного человека, нередко подвергался упрекам со стороны албанского православного духовенства за неумеренную страсть к деньгам и чрезмерную уступчивость итальянским властям, открыто поддерживающим униатскую акцию Ватикана в Албании.

Реализация итало-ватиканской униатской пропаганды началась в бератской префектуре, село Радостина, в октябре 1939 г. Тогда местный приходской священник и вместе с ним 25 православных семей перешли в унию „в связи со скудными материальными условиями“, но скадарские иезуиты также оказали на них влияние. Бератский епископ Чамче „предпринял меры в связи с этим случаем“, митрополит Кисис в село Радостина отправил ректора тиранской духовной семинарии для „расследования происшествия.“¹⁵

24 октября 1939 г. в Фиери состоялась встреча албанских православных священников (19 лиц), на которой в адрес бератской митрополии была направлена петиция с требованием назначения регулярной платы или согласие на их отставку. Упомянутые священники ранее поддерживали тесные контакты с местным священником-униатом, уполномоченным выплачивать им по пять наполеонов ежемесячно в случае согласия на переход в унию.¹⁶

В связи с событиями в селе Радостина и Фиери состоялась встреча митрополита Кисиса и епископа Корчи Горилом Эвлоджия. Архимандрит Корчи, отец Исая, сообщил впоследствии, что сразу после завершения встречи епископ Горило перешел через границу и отправился на Святую Гору, поскольку не мог примириться с реко-

¹⁴ Там же, f. 29, Generalni konzul u Tirani M. Milačić Ministarstvu inostranih poslova-političkom odeljenju, pov. br. 443, 12. X 1939.

¹⁵ Там же, Generalni konzul u Tirani M. Milačić Ministarstvu inostranih poslova – političkom odeljenju, pov. br. 568, 26. X 1939.

¹⁶ Там же, Generalni konzul u Valoni S. Gođevac Ministarstvu inostranih poslova – političkom odeljenju, pov. br. 336, 27. X 1939.

мендациями митрополита Кисиса, которые, по его мнению, являлись ничем иным, как уступками униатству во вред православию.¹⁷

Грекокатолицизм (уния) в Македонии

После убийства в 1923 г. председателя правительства А. Стамболийского и прихода к власти А. Цанкова следствием итальянских внешнеполитических маневров стало усиление итальянского влияния в Болгарии и албано-болгарское сближение. Сотрудничество албанцев-католиков с Италией привело к установлению связей Косовского комитета с болгарско-македонским ВМРО. Появление нового межгосударственного союза против Югославии открыло для Ватикана новые возможности для увеличения интенсивности своей миссионерской деятельности в Македонии. Наступление грекокатолицизма (униатства) в Македонии совпало с изменениями внешнеполитического курса Албании и Болгарии, не случайно в Струмице и Джевджелии именно в течение 1923-24 гг. стали возрождаться грекокатолические приходы. Грекокатолики на юге Македонии проявляли благосклонность к болгарскому государству и существующему режиму Цанкова. Централистской политике Ватикана безоговорочно должны были подчиниться и грекокатолики, поэтому в связи с недостатком источников собственно из Ватикана, можно предположить, что болгарофильские настроения грекокатоликов способствовали синхронизации акций Св. престола против существующего югославского государственного порядка.¹⁸

В министерство веры из „достоверных источников“ приходили сообщения о том, что в джевджелийском районе осуществляется мощная пропагандистская кампания грекокатолических миссионеров, которые „располагают определёнными денежными суммами. Они бесплатно выполняют церковные требы и, кроме того, оказывают материальную помощь не только приверженцам своей веры, но и всякому, кто стремится, или хотя бы есть надежда на то, что он перейдет в их конфессию. Местным

¹⁷ Там же.

¹⁸ О болгарофильских настроениях грекокатоликов свидетельствуют сообщения церковных иерархов злетовско-струмицкой епархии, сообщения струмицкого и джевджелийского районных глав (АЈ, Ministarstvo pravde-v.o., F.), а также пресса, например, „Време“ в период 1923-1925 гг.; в фонде МИД-а „Политическое отделение“ содержатся многочисленные сообщения, свидетельствующие о координации акций „македонствующих“ и албанского комитета, о проболгарской акции Македонского комитета и о грекокатолической пропаганде.

властям неизвестен точный источник поступления средств, которые миссионеры раздают народу, но, судя по всему, оправданны сомнения в том, что эти деньги предоставлены священникам только религиозными центрами, а не некоторыми политическими организациями, цитадели которых находятся в государствах, настроенных к нам враждебно. Самыми заметными фигурами этих акций являются грекокатолический священник Христифор Джордже Димитриевич и некий Джон (албанец), владелец кофейни в Джевджелии.¹⁹

Грекокатолические церковные власти выражали недовольство в связи с тем, что сербская православная церковь осуществляет прозелитизм над униатами, т.е. насильным образом переводит их в православие. Церковный комитет грекокатолической общины в Струмице подал жалобу крижевачскому ординариату на агрессивное поведение полицейских властей. Янко Шимрак, каноник ординариата грекокатолической крижевацкой епархии, 3 марта 1924 г. через Атанасия Ивановича отправил в министерство веры докладную записку с требованием предоставления защиты грекокатолических верующих в струмицком районе: „Я считаю, что министерство веры должно издать распоряжение и обратить внимание местных властей на существование статей закона относительно признания грекокатолического вероисповедания... В акте от 10 декабря 1923 г. Вы ответили на наше представление от 6 сентября 1923 г. в связи с основанием прихода в Струмице, что в соответствии со ст. 9 сербского конкордата для основания и дополнения приходов необходимо предварительное согласование с правительством. Прошу Вас проявить любезность и сообщить нам, что нам необходимо предпринять в указанном случае ...“²⁰

Представители сербской православной церкви были удивлены обвинениями Ньяради в прозелитизме над грекокатоликами. Для православных иерархов было непонятно, как их можно обвинять в перекрещивании тех, кто ещё недавно являлся православным. Православное духовенство было убеждено в том, что прозелитизм осуществляется исключительно со стороны грекокатоликов. Так, например, православный злетовско-струмицкий епископ составил объёмный доклад об униатской пропаганде в струмицком районе, в котором у грекокатоликов было всего три священника с незначительным числом верующих. А. Иванович на собственные средства построил там дом с молельней. В начале 1925 г. он предпринял возведение храма

¹⁹ Там же, Min. vera (kabinet) Katoličkom odeljenju, 20.VIII 1925.

²⁰ Там же.

для грекокатолических переселенцев, которые, спасаясь от греков, в 1913 г. бежали из Кукуша, находящегося на греческой территории. По рассказам струмичан, упомянутый священник от своих прихожан не требовал платы за священнодействия. С православных христиан за духовные услуги он также денег не брал, однако взамен просил перейти в грекокатолическую веру. Злетовско-струмицкий епископ спрашивал Ивановича, от кого тот получает денежные средства, если сам их не зарабатывает: „Вследствие этого возникает вопрос: за счет каких доходов он живёт? Построил себе дом с молельней, купил поле и основал на нём грекокатолическое кладбище, здесь же построил часовню; начал возводить храм и часто путешествует в Белград и обратно. Все эти расходы дают основание спрашивать, кто их оплачивает, откуда они и за счёт чего? Учитывая враждебное отношение кукушан к сербским учителям и вообще ко всему сербскому в период турецкого владычества, представляется, что их главная забота состояла в защите болгарской национальности, а не в расширении грекокатолицизма. Во время турецкого господства они требовали защиты униатов только лишь потому, что под их прикрытием можно было свободнее защищать болгарскую идею, поэтому в период оккупации они назывались болгаро-католиками. Как только в Струмице была установлена сербская власть, они сменили вывеску и провозгласили себя грекокатоликами. Население в Струмице и окрестностях, до оккупации со стороны болгар, благосклонно относилось к любой иностранной пропаганде, как греческой, так и к болгарской, но только не к униатской...“²¹

Грекокатолический священник Стефан Сакач в Джевджелии и Богданицах пытался, в соответствии с инструкциями Македонского комитета (ВМРО) проводить болгарофильскую пропаганду. Глава джевджелийского района вызвал его к себе и настоятельно советовал не поддерживать связей с теми лицами, с которыми он на данный момент находится в контакте, поскольку все они давно скомпромитированы и характеризуются как очень сомнительные и враждебно настроенные по отношению к югославскому государству. Сакач, в свою очередь, признал, что „в действительности это может быть так и согласился с необходимостью прекратить общение с указанными лицами.“ Однако поскольку Сакач продолжал проводить болгарофильскую пропаганду, ему было предписано прекратить всю свою дальнейшую активность в джевджелийском районе, которая являлась ничем иным, как „деструктивной и антигосударственной деятельностью среди наиболее

²¹ Там же, Episkop zletovsko – strumički Ministarstvu vera, 8.IV 1925.

сомнительного местного населения.²² В связи с антигосударственной деятельностью Сакача „ему было предписано прекратить совершение религиозных обрядов среди своих верующих в джевджелийском районе“. Папский нунций Пелегринетти, со своей стороны, обвинил государственную власть в изгнании Сакача, но его заявление было убедительно опровергнуто.

Командир 49 пехотного полка и наместник города Струмица с резкими обвинениями обрушивались на грекокатолическое духовенство в Македонии. Наместник Струмицы, Эпаминонда Ефтимович, утверждал, что воссоздание грекокатолической церкви в Струмице в 1923 г. означало новое издание болгарской католической церкви, которая в период турецкого владычества существовала на территории греческой Македонии: „Эта болгарская католическая церковь не имела никакой связи с католической церковью, поскольку все обряды в ней совершались на славянском языке и по правилам Восточной православной церкви. Её целью было прикрывать и расширять болгарскую пропаганду. К этой церкви присоединились все сегодняшние приверженцы грекокатолической веры в Струмице, вместе со своим нынешним священником Атанасием Ивановичем. Создавая упомянутую церковь, болгары получают две выгоды: болгаризацию населения и расположение влиятельных католических государств...“²³

Командир 49 пехотного полка, подполковник Милошевич со своей стороны заявлял, что все эти церкви получают значительные денежные средства от определённых сторон, в частности, он предполагал, что передача осуществляется из Болгарии через специальных курьеров. Однако в отношении приведенных заявлений командование III армейской области в Скопле (в письме к командиру брегалнической дивизионной области от 15 мая 1927 г.) выражало сомнение: „По этому вопросу невозможно составить адекватное представление, поскольку не существует никаких достоверных сведений, подтверждающих сомнения в том, что священник А. Иванович поддерживает контакты с Болгарией или с некими другими деятелями, враждебно настроенными к нашему государству. Командир 49 пехотного полка и наместник Струмицы свои сомнения основывают на том, что по результатам проведенной проверки,

²² Там же, MUD – Min. vera, 25.XI 1926. (Сомнительные местные жители „хотели использовать веру для реализации своих болгарофильских целей, а пропагандистскую проболгарскую акцию проводили в соответствии с планами и инструкциями Македонского комитета, в связи с чем против них было проведено уголовное расследование).

²³ AJ, Min. pravde -v.o.

денежные суммы отправлялись на адрес требника грекокатолической церкви Христифора Дмитриевича. Этого недостаточно. Всё остальное является не более, чем предположениями и взаимными обвинениями священника Ивановича и наместника Ефтимовича. Прошу рассмотреть это дело объективным и справедливым образом, поскольку только тогда возможно составить о нём полное представление. Командира 49 пехотного полка необходимо проинструктировать о том, какие меры ему следует предпринять в случае получения достоверных сведений, но при этом не перейти границы своей компетенции. Далее, всё, на чем основываются сомнения в добросовестности священников и других служащих грекокатолической церкви, необходимо рассмотреть глубоко и всесторонне... Прежде всего необходимо выяснить, истинны ли обвинения в адрес наместника Ефтимовича. Рассмотрение дела проводить осмотрительно и конфиденциально.²⁴

Ординариат крижевацкой епископии, прежде всего владыка Д.Ньяради, в частых докладах органам власти указывал на факты высылки и террор со стороны местных властей в отношении грекокатоликов Македонии. Однако вопреки „придирам“ грекокатоликов, грекокатолицизм в Македонии тем не менее прогрессировал. В соответствии с донесениями владыки Ньяради от 8 сентября 1938 г., один лишь грекокатолический приход в Струмице насчитывал свыше 1600 человек, основную школу посещали более чем 200 учеников грекокатолического вероисповедания. Кроме того, „достаточное количество учеников посещало гимназию, а также женскую и мужскую ремесленные школы“. В связи с изрядным количеством грекокатоликов владыка Ньяради настаивал на том, чтобы через католическое отделение министерства правды создать в Струмице отдельное капелланское место.

Католическая миссия в Македонии, Косово и Метохии

Ватиканская Конгрегация по пропаганде веры в Королевстве сербов, хорватов и словенцев продолжила миссионерскую деятельность, ранее начатую на территориях с албанским, турецким и сербским населением. Миссию, ведущую свое начало от 1908 г., интенсивно продолжил скадарский иезуит Лазар Миедия, скопльский архиепископ. Он закончил иезуитскую духовную семинарию в Скадаре, был священником в Пулте, епископом задримским и скопльским архиепископом с 1908 по 1922 гг. После смерти скадарского архи-

²⁴ Там же.

епископа Середжие, он стал архиепископом скадарским. По отзывам югославского консула в Скадаре, Л. Миедия был очень влиятельным и энергичным человеком. Сильное воздействие на него оказывала итальянская пропаганда, итальянская сторона финансировала его деятельность. До Первой мировой войны он был известен как австрофил. В документации Миедия упоминается как „сербофоб, который просто продался Италии“. Был он связан и с Австрийским комитетом в Вене, и с Косовским в Скадаре с целью „вызвать в Косове революцию против сербов.“²⁵

После отъезда Миедии из Королевства СХС в 1922 г. скопльская архиепископия утратила свой высокий ранг и превратилась в епископию. До установления регулярной иерархии в 1924 г. ею в качестве каптольских викариев управляли дон Тома Гласнович, жупник Урошевца и нишский жупник дон Фердинанд Хрди.²⁶ В связи с необходимостью избрания нового скопльского епископа Ватикан своему нунцию в Югославии предоставил огромные полномочия. Выборы епископа было необходимо провести при содействии югославского правительства. Посланник в Ватикане, Й. Смодляка, в беседе с заместителем секретаря Ватикана, Дуком Боргонджини определил по этому вопросу позицию югославского министерства иностранных дел. В частности, он выразил сомнение по поводу албанского духовенства, заявив, что в Югославии „не существует ни одного подходящего священника-албанца, о котором с уверенностью можно было бы сказать, что он предан нашему государству.“ Исходя из этих соображений, он предложил назначить епископом серба или хорвата. Смодляке не удалось выяснить личность ватиканского кандидата на епископский престол в Скопле, однако он предполагал, что Св. престол склоняется в сторону албанского кандидата. Сорвать планы Ватикана по назначению албанца, по его мнению, можно было выдвижением кандидатуры „отечественного серба-католика из Янево.“²⁷ В итоге епископом Скопле в 1924 г. был выбран словенец Иван Франьо Гнидовец.

Скопльский епископ Иван Франьо Гнидовец, в юрисдикцию которого входило также Косово и Метохия, организовывал ежегодно так называемые „народные“ („массовые“) миссии. Для успешного

²⁵ N. Žutić, Albanci i Rimokatolička crkva između dva svetska rata, u: Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000, Beograd, 2001, str. 83–84.

²⁶ AJ, Ministarstvo pravde – versko odeljenje, f. 43, Ministarstvo vera apostolskoj administraturi, s. a.

²⁷ Там же, Jugoslovenski poslanik u Vatikanu Smodlaka Ministarstvu vera, 9. novembar 1923.

проведения миссий за помощью он обращался даже к югославскому государству. В частности, он настаивал на предоставлении „двойной помощи“: обеспечении священников из иностранных государств и денежно-материальной помощи для местных священников и законоучителей. Руководство народными миссиями осуществлял епископ Гнидовец совместно с двумя миссионерами из Общества Иисуса (словенцем Алоизиум Плантаричем и неким Франьо (фамилия которого в документе указана неразборчиво). Епископ Гнидовец, посредством главы Общества Иисусова в Загребе, Антуна Прешерна, пытался привлечь иезуитов из Скадара к своей деятельности на территории скопльской епископии, рассчитывая на знание иезуитами албанского языка, в частности, он настаивал на сотрудничестве с такими итальянскими миссионерами, как Франческо Геновицци, Бонфиглио Поли, Фулио Кордигнано, Гаспари Юбани и албанскими – Анджело Серегги и Франциско Льярга.²⁸

Епископ Гнидовец поддерживал тесные контакты также со скопльским жупником, албанцем Гаспаром Задримом, который, несмотря на довольно преклонный возраст, активно осуществлял миссионерские „пастырские“ объезды католических приходов, причем с разрешения и даже при предоставлении государственной помощи от министерства веры. Епископ И. Ф. Гнидовец особое удовлетворение выражал в связи с посещением Задримом „духовной паствы Санджака, особенно сербов-католиков в Сербском Мойстыре около Нового Пазара“. Успешные посещения Задримом Санджака, скопльской и штипской областей осуществлялись благодаря предоставлению со стороны югославского государства денежных средств, которые обычно не заставляли себя ждать. Особенно Гнидовец привлекал священника из Любляны Андрея Тумпея, который посещал католиков в битольской области и выполнял миссионерские обязанности.²⁹

Веронаука и обучение на территории скопльской епископии распространялись только на детей католического вероисповедания, проживающих пооблизости от католической приходской церкви. Католические вероучители были назначены в Скопле, Призрене, Янево и Пече, именно в этих районах отмечается значительное увеличение числа верующих-католиков.³⁰ Католические священники различного национального происхождения проводили интенсивную миссионерскую деятельность в направлении окатоличивания населения Косова и

²⁸ Там же, *biskup skopski Gnidovec ministru vera*, 7. V 1926. i 10. IX 1926.

²⁹ Там же, f. 28, *pismo biskupa Gnidoveca Ministarstvu vera*, 9. IX 1926.

³⁰ Там же, 14. XII 1926.

Метохии. Со стороны католического духовенства осуществлялись усиленные акции по приведению под сень католической церкви сербов (принадлежащих как к православному, так и к мусульманскому вероисповеданию), а также арнаутов (арбанасов) Косова и Метохии. Так, анализ регистрационных книг католических церквей в Стублях и Летнице показывает, что многочисленные мусульмане (арнауты) заносились в них как католики, включая даты крещения, имена крёстных и принятие новых католических имён. Данные в регистрационных книгах внесены на латинском языке и относятся к 24 сентября 1842 г. (церковь в Летнице) и 15 апреля 1906 г. (церковь в Стублицах).³¹

Католическая церковь выделяла колоссальные материальные средства для строительства церквей и часовен, что делалось иногда на фундаменте древних сербских церквей и на земле православных кладбищ. Подобные меры католической церкви приводили к инцидентам и недовольству со стороны населения различного вероисповедания. Так, весной 1931 г. скопльский епископ Иван Франьо Гнидовец с разрешения министерства правды принял решение для арнаутов, „большинство которых не являлись югославскими подданными“, построить церковь в Гусинье, именно на том месте, где во времена турецкого владычества находилось сербское кладбище.³² Таким образом сербское православное кладбище приобрело бы вид католического, а с течением времени интенсивная прозелитистская деятельность превратила бы его в таковое. Землю для церкви епископ Гнидовец приобрёл в период выполнения своего канонического визита в гусинский край.

Длительный процесс окатоличивания и денационализации сербов и арнаутов (арбанасов) Косова и Метохии в настоящее время принёс свои плоды в Янево и Летнице, в которых католическое население приобрело хорватский национальный идентитет. Примечательно, что в период существования Королевства Югославии многочисленные католические священники из Янева являлись сербами-католиками.³³

Благодаря организованным католическим миссиям и прозелитизму накануне Второй мировой войны число приверженцев католического вероисповедания по сравнению с ситуацией перед Первой мировой войной удвоилось. Согласно данным клерикального издания Корошеца „Словенец“, в скопльской епископии, занимавшей площадь 48.488 км² (пространство, в два раза превосходящее Дравскую

³¹ AJ, Ministarstvo pravde – poverljiva arhiva, 16–270–1934, Načelnik sreza gn-jilanskog Kraljevskoj banskoj upravi Skoplje, 19. III 1934.

³² AJ, Ministarstvo pravde – versko odeljenje, f. 82.

³³ Там же.

бановину в Словении), католиков насчитывалось 30.236. При этом православных было 963.288, мусульман – 790.810, а евреев – 7.860. В скопльскую епископию входило 17 жуп, которых обслуживали 26 духовников (14 словенцев, 10 албанцев и 4 хорвата). Албанцев среди католиков насчитывалось около 15 000, словенцев – около 8 000, также были хорваты, венгры, немцы и др. Словенцы и остальные не албанцы в основном входили в штат миссионеров. Кроме приведенного числа албанцев-католиков существовали ещё так называемые албанцы-„лараманы“, т.е. исповедывающие две религии. Это были те албанцы, которые в период турецкого правления формально приняли ислам, но, как подчёркивает „Словенец“, по убеждениям остались католиками. Скопльский епископ И. Ф. Гнидовец предпринимал невероятные усилия для того, чтобы вернуть „лараманов“ к „вере прадедов“, т.е. в католицизм. Чтобы облегчить возвращение „к истинной вере“, епископ построил две церкви. В этом направлении основная проблема, по его словам, заключалась в недостатке миссионеров.³⁴ После смерти епископа Ивана Франьо Гнидовца в феврале 1939 г., епископский престол в Скопле был упразднён.

³⁴ Hrvatski list, 19. I 1941.

Никола Жутић

РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА И ПРАВОСЛАВЉЕ У АЛБАНИЈИ,
МАКЕДОНИЈИ, КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА

Резиме

У чланку се анализирају мисионарске и прозелитске активности Римокатоличке цркве и Ватикана у православно-муслиманском делу Балкана. Интереси италијанског империјализма и римокатоличког мисионарства били су идентични. Римокатоличка хијерахија у Албанији имала је јасно формулисан идеолошки и политички државни програм. Скадарски фрањевци и језуити пресудно су утицали да се код Албанаца (Арнаута, Арбанаса) римокатоличке вере ствара свест о припадности римокатоличкој култури, да се подстиче приврженост политици Италије и врши денационализација и прозелитизам над православним и муслиманским становништвом Косова, Метохије и Македоније. Сву духовну власт у југословенским пограничним крајевима према Албанији вршили су страни римокатолички свештеници (Албанци, Италијани), али и југословенски држављани Словенци и Хрвати који су у већини случајева наступали са антијугословенских, односно антисрпских позиција. Са иностраним италофилским свештенством, постављеним од скадарског фрањевачког провинцијала или скадарских језуита, Италија је могла успешно да проводи своју државну пропаганду преко идеје о стварању “Велике Албаније.”

Sanja PILIPOVIĆ
Institute for Balkan Studies SASA

DOLPHIN REPRESENTATIONS ON STELAE FROM UPPER MOESIA

Abstract: This paper is an attempt to understand both the significance and the meaning of the dolphin motif on funerary monuments of Upper Moesia. The wide distribution of this motif not only on monuments in Upper Moesia but also on the ones in neighboring provinces is discussed, as well as its possible courses from North Ital funerary art.

The images of dolphins are present in various and numerous archaeological materials of the Upper Moesia province. They were represented unaccompanied, or in complex iconographic images as polysemic funerary symbols or attributes to the divinities like Venus, Apollo, or Neptune. For this very reason this paper will treat only one segment of this comprehensive subject, the representations of dolphins on funerary stelae, meaning on their triangular fields outside of tympanum.¹The large numbers of these monuments, as well as their grouping, represent the cause for their more detailed treatment in this paper.

The representations of dolphins on funerary stelae of Upper Moesia (Moesia Superior) have not been researched in more detail, except for the observation of V. Kondić that this motif is frequently present in the funerary stelae from the area of Viminacium.²More attention was paid to researching

¹ In addition to this group of stelae, the dolphin appears in the following sepulchral monuments: along with aplaustre on the votive altar from Viminacium (Јовановић А. 2001, 203–207), with the trident on the sides of two memorial funerary monuments from Timacum Minus (Petrović P, 1995. no. 23 and 36) and on the stela created in the spirit of the religious syncretism from Viminacium, Mirković M. 1986 no. 167.

² Кондић В. 1965, 268.

the importance of this motif in sepulchral art of the neighboring provinces. In his unpublished doctoral thesis on funerary monuments of the province of Dalmatia, M. R. Vasić³ not only presented the monuments with the dolphin motifs and their closest analogies, but also pointed out the meaning of this polysemic symbol, and gave the list of the most important early treatments of this subject mater. Later, V. Dautova-Rusevljan⁴ and R. Zotović⁵ in their papers on funerary monuments in the Lower Pannonia province and in the eastern part of the Dalmatia province, in a smaller number, emphasize anew the importance of this topic. Studying the funerary monuments of north Bulgaria, D. Dimitrov noticed various iconographies where the dolphin motif was presented.⁶

The research into the distribution of the motif of the dolphin positioned nose down on funerary stelae of Moesia Superior (Table I) showed that such motif, as the ornamental motif of the triangular field outside of tympanum, appears almost exclusively on the stelae in the Danubian part of the province, most frequently in the territory of the towns of Viminacium,⁷ Singidunum,⁸ and then in Kosmaj area,⁹ as well as in one stela from the Ratiaria¹⁰ territory. Outside of this Danubian part of the province, only the two stelae from the territory of Scupi with this motif represented¹¹ were found, as far as is known today. The dolphin on them is not represented in the corners of the gable, but in the very centre of the tympanum, or in its outside frame.¹² All these stelae from Upper Moesia are dated in the long

³ Vasić M. R., 310–314.

⁴ Dautova-Ruševljan V. 1983, 48.

⁵ Zotović R. 1995, 54–55.

⁶ Димитров Д. 1942, 78–79.

⁷ Mirković M. 1986, no. 57, 89, 128, 179, 190, 200; Вулић Н. 1931, no. 314.

⁸ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 34, 41, 52, 56, 70.

⁹ Dušanić S., Mirković M. 1976, no. 122, 125, 128, 133.

¹⁰ Димитров Д. 1942, no. 80/27.

¹¹ Dragojević-Josifovska B. 1982, dolphin in the center of the stela gable: no. 157, and dolphin in the outside frame of the gable: no. 51.

¹² The stelae from the area of Scupi, regardless of the diversity of their types, normally do not have a triangular field outside the gable or relief fields with semi-circle frame. They are finished either in the shape of the gable or tympanum itself, then triangle, pentagon, or semi-circle, or, much less frequently, do not have the gable at all. All these stelae always have acroteria which may be independent or emphasized on the tympanum itself, cf. Dragojević-Josifovska B. 1982, 37–40.

period from the end of the 1st to the end of the 3rd or the beginning of the 4th centuries, dating mostly from the 2nd and the 3rd centuries.¹³

Exploring the decorations of acroteria, of triangular fields outside the tympanum, or of relief fields with semi-circle frame of the funerary stelae in the province of Upper Moesia, indicated the existence of connection between certain motifs and areas of their presence. In addition to the dolphin as the dominant motif in the Danubian part of the province, the most widespread motif in the central part is the motif of acanthus, a more or less stylized leaf, while in the southern part of the province the most popular motif for decorating these fields was semi-palmette. Furthermore, triangular fields outside the funerary stela gables are characterized by most various iconographies in the Danubian part of the province. They exhibit the representations of genii, lions, dolphins, fantastic animals – griffon and hippocampus, and also various floral elements like grapevine, palmette, semi-palmette, sometimes in combination with other floral elements, and rosette.¹⁴ Despite this iconographic diversity, the Upper Moesian Danubian region stelae are still dominated, as already emphasized, by the dolphin motif.

Before we look further into the possible reasons leading to such popularity of the dolphin as the decorative motif on the funerary stelae in the Danubian part of Upper Moesia, we should say something about the meaning of this polysemic funerary symbol. The dolphin is frequently represented as accompanying Apollo, Aphrodite, Neptune or Dionysus, and then, if the divinities themselves are not represented, its more concrete meaning is suggested by the elements surrounding it.¹⁵ However, the dolphin may express more general symbolic values, like on in the acroteria or triangular fields out-

¹³ One of the oldest stelae is the stela from Singidunum (IMS I 34) and it is dated in the period 150 years later, while the most recent one is the other stela from Singidunum (IMS I 41) dated in 3rd or the beginning of 4th centuries.

¹⁴ For the purpose of more precise attribution of these decorative elements it is necessary to pay attention to iconographic similarities between semi-palmette and aplaustra. Bearing in mind that the complexity of this subject matter calls for more detailed analysis of the drawings of these reliefs on the acroteria of Upper Moesian monuments and that it is not the subject of this paper, and accepting the earlier interpretations of these reliefs as semi-palmettes, these issues are only mentioned here.

¹⁵ The attributes like the trident, shell, tripod, and others, indicate the understanding of dolphin as the follower of Neptune, Venus or Apollo, while the presence of dolphin within the setting of Dionysian iconography indicates its relation with this divinity. In addition to these divinities, the dolphin may be linked also to mythological characters like Heracles or the famous poet Arion, Campbell Cooper J. 1978, 32–33; Chevalier J., Gheerbrant A. 1983, 132–133.

side the gables of the funerary monuments. The dolphins there may initially have been understood as purely decorative elements; however, if we accept the opinion that the reason for their representation was more than simple decoration,¹⁶ their polysemic symbolism may be discussed as well.

F. Cumont states that the dolphin, in keeping with its nature related to water, is an expression of the water element or the Oceanus/Okeanos.¹⁷ In this context, the dolphin also appears in the iconography of the divinities like Neptune or Venus. The belief that dolphins saved drowning people by taking them to the shore was also widespread,¹⁸ therefore becoming the symbols of salvation for drowning men in the “wild seas of our material world”,¹⁹ as well as the belief that dolphins took the souls of the dead to the Blessed Isles.²⁰ M. R. Vasic, studying the representations of dolphins on the funerary monuments of the province of Dalmatia, showed that these beliefs probably merged into one, that the dolphin – the image of Oceanus, which the souls must cross, turned into the dolphin – carrier of souls, psychopomp. He feels that these beliefs were present simultaneously and concurrently.²¹ In accordance with that, dolphins in the corners of the gable of funerary stelae of Upper Moesia should be understood as polysemic symbols of the Oceanus as well as psychopomps, not neglecting their apotropaic and prophylactic values.

The dolphins on the triangular fields outside of tympanum or relief fields with semicircular frame of Upper Moesian stelae were most often

¹⁶ Their form was highly suitable for decorating triangle geometrical forms outside the corners of the gable of funerary stelae.

¹⁷ Cumont F. 1942, 157.

¹⁸ The myths with dolphins in the role of rescuers are numerous. They saved Keran, the inhabitant of the island of Par or Milet, taking him after the shipwreck to the shore (Atheneus Grammaticus XIII, 606 and on; Aelianus, *De Natura Animalium*, VIII, 3). They also helped Telemachus, Odysseus and Penelope's son, when he fell into the sea (Plutarchus, *De sollertia animalium*, 36). The myth about a dolphin saving the famous poet Arion from the conspiracy of the sailors, and taking him on its back to the cape Tenara, is particularly well-known (Hdt., I. 23–24). In order for this event to be remembered, Apollo took the dolphin, like he did with Arion's lyre, to the stars (Serv., *Ecl.*, VIII, 55; Ov., *Fast.*, II, 79; Hyg., *Fab.*, 194; Hyg., *Astr. Poet.*, II, 17).

¹⁹ Cumont F. 1942, 155, note 4.

²⁰ Cumont F. 1942, 155, note 4; One of the best known roles of the dolphin as the carrier was when it brought Amphitrite to her husband-to-be Neptune, who placed it among the stars out of gratitude, Eratosthenes, *Catasterismoi* 31.

²¹ Bacuh M. P., 313 with extensive list of earlier bibliography on this subject.

represented independently.²² On the two stelae from Singidunum they were represented with a fish,²³ and on one, also from Singidunum, they are facing the capital with trefoil decoration,²⁴ while on one stela from Scupi the dolphins are facing acroteria with the relief reminiscent of stylized semi-palmette.²⁵ These elements most likely emphasize the principle underlying symbolic meaning of the dolphin already mentioned. The fish present in front of the head of the dolphin points out its representation of the water element,²⁶ while semi-palmette thus may be representing its compatible element – the earth. In order to better understand the compositions on the stela from Scupi with the dolphins facing the semi-palmettes, perhaps we need to go back to the mentioned similarity between the palmette²⁷ and the aplustre,²⁸ for the very reason that the dolphin was represented together with the aplustre as well.²⁹ The stylized form of elements on the acroteria of the funerary stela from Scupi, which the dolphins are facing, does not allow for a more precise attribution and therefore its definition as semi-palmette, given in previous research, will be accepted.³⁰

²² Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 34, 56, 122, 125, 133; Mirković M. 1986, no. 89, 128, 179, 190, 200; Вулић Н. 1931, no. 314.

²³ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 41, 70.

²⁴ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 52.

²⁵ Dragojević-Josifovksa B. 1982, no. 51.

²⁶ The dolphin shown eating fish is the symbol of upper waters, Cumont F. 1942, 154, notes 3 and 155, note 4.

²⁷ The decorative motif based on the fan shape of a palm tree leaf, one type resembles the flower of honey-suckle, and the other a palm leaf, Burden E. E. 2001, 232.

²⁸ An aplustra or aplustre could often be found in the back upper part of the ship. It represented the highest part of the stern, and had the form that corresponds to the acrostolion on the prow. It stood immediately above the steersman, and to a certain extent served to protect him from rain and wind. Sometimes in addition to an aplustre there was a pole with taenia, which served as ornament, but also served to indicate the direction of the wind. One of the important representations of aplustre in art is on the column of Trajan, where the depiction of one of the ships of the Roman fleet contains aplustre with the lamp hanging from it above the deck and in front of the helmsmen. The aplustre usually consisted of thin planks and was turned towards the sky. Due to the conspicuous place and beautiful form it was often an emblem of maritime affairs: it was carried off in triumph by the victor in a naval engagement, and even Neptune was sometimes presented on the medals as holding an aplustre, in appropriate woodcut, in his right hand. Similarly, in famous Apotheosis of Homer, today in the British Museum, a female personification of Odysseus shows the same emblem, which in that context refers to the voyages of Odysseus, Schnitz L. 1875, 783–792; For the representation of Neptune with aplustre on intaglios see *LIMC* VII

These representations of the dolphins in the triangular field outside of tympanum should not be considered as independent values, but within the framework of iconographic programs, first of the very gables themselves, and then the entire stela. If only the upper sections just above the inscription field are taken into consideration, the most numerous are those whose gable centres feature rosettes; those are the stelae from Viminacium,³¹ Singidunum,³² from Kosmaj area,³³ and then Scupi as well.³⁴ The rosettes on them are represented in wreaths.³⁵ The dolphins on their flanks complement their astral and chthonic symbolism. The rosette on these monuments are most likely astral symbol and represent the Sun, while the dolphins take the souls of the deceased to this final destination. Chthonic character of these compositions is emphasized if the rosette is represented in a wreath; it can be then understood as a metaphor for the deceased, or his soul, and the wreath stands for his divinization.³⁶

The next most numerous stelae are those whose tympana feature the head of Medusa, and they are from Viminacium.³⁷ The motif of Medusa's head had apotropaic and prophylactic, and, later on, astral character as well. The Orphics place Medusa in the Moon's circle, and thus, instead of scaring people, it encourages them, reminding them of the journey across the Ocean to the Blessed Isles and the eternity of stars. Medusa's head can

s.v. Neptunus, no. 61. and 62; it is important to point out that the ship prow is shown as one of the attributes of the god Danuvius, *LIMC* III, s.v. Danuvius, 343–344.

29 On the votive altar from Viminacium the dolphin is facing aplustre, Јовановић А. 2001, 203. On the stela from Emona, the author did not attribute this motif, but stated that those were the diving dolphins. The similarity between these representations with the stela from Emona and those from the votive altar from Viminacium is undisputable.

³⁰ Dragojević-Josifovksa B. 1982, no. 51 with bibliography of earlier works.

³¹ Mirković M. 1986, no. 89, 128, 179, 190.

³² Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 56, 70.

³³ Dušanić S., Mirković M. 1976, no. 128, 133.

³⁴ Dragojević-Josifovksa B. 1982, no. 51 and 157.

³⁵ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 56; Mirković M. 1986, br. 128; Dragojević-Josifovksa B. 1982, no. 157.

³⁶ The papers on the symbolism of this motif are numerous. For their list, as well as for distribution of rosette as the motif on funerary monuments in Dalmatia, see Васић М. Р. 287–297; cf. Зотовић Р. 1995, 50–53; On the rosette on funerary monuments of Lower Pannonia cf. Dautova-Ruševljan V. 1983, 45; On this motif on funerary stelae of Viminacium see Миловановић Б. 2001, 112–113.

³⁷ Mirković M. 1986, no. 89, 200; Вулић Н. 1931, 314.

therefore be understood as an astral symbol of the destination where the dolphins take the souls of the deceased.³⁸ According to their number, next are the stelae whose tympana feature a palmette and they are from Singidunum.³⁹ This very popular decorative element symbolizes immortality, triumph and rise, and as such symbol it may indicate the successfulness of the dolphin psychopomp represented beside.⁴⁰ On one stela, also from Singidunum, the tympanum features an eagle with spread wings.⁴¹ The eagle was a familiar solar symbol who also had a role of psychopomp⁴² and in that context expressed ideas complementary to the dolphins represented in the triangular fields.

After the attempt to show the significance of the decorations on the tympanum of Upper Moesian stelae, it is necessary to consider the entire programs of these stelae. The fields in between feature reliefs with portraits in the largest number of these stelae,⁴³ then at the level of individual cases, a funerary banquet⁴⁴ or a kantharos with grapevine.⁴⁵ Near these reliefs, on some stelae there are architraves with grapevine⁴⁶ or bucrania and wreaths.⁴⁷

On the whole, within the iconography of these stelae, the dolphins, as elements in their contents, express their apotropaic value, the role of psychopomp, or symbolize the ultimate destination for the deceased shown in the portraits, other symbolic compositions are the very names mentioned in the epitaphs. This idea is especially emphasized if the reliefs of the portraits or

³⁸ On symbolism and meaning of Medusa's head in Roman funerary art see Fuchs M. 2001, 79–84; cf. Васић М. Р., 303–310 with bibliography of earlier work, as well as list of the monuments with this motif in the territory of the province of Dalmatia; On this motif on funerary monuments in Lower Pannonia cf. Dautova-Ruševljan V. 1983, 46–47.

³⁹ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 122 and 125.

⁴⁰ On palmette, its symbolism, as well as on its distribution in funerary stelae from Viminacium, cf. Миловановић Б. 2001, 114.

⁴¹ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 56.

⁴² Васић М. Р., 325–328 with bibliography of earlier works on this motif. On the motif of eagle with spread wings on monuments from Lower Pannonia see Dautova-Ruševljan V. 1983, 46.

⁴³ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 41, 52, 122, 125, 128; Mirković M. 1986, no. 190; Äčččđđâ Д. 1942, 80/27.

⁴⁴ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 34.

⁴⁵ Mirković M. 1986, no. 179.

⁴⁶ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 133; Mirković M. 1986, no. 89, 200.

⁴⁷ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 41; Dragojević-Josifovska B. 1982, no. 51.

funerary banquet(s) were placed under the baldachin in the shape of a shell (*cardium*).⁴⁸ Such are the examples of the two stelae from Singidunum.⁴⁹ The representation of a popular theme of kantharos with the grapevine and grapes in the internal relief field below the gable of the stela from Viminacium,⁵⁰ expressing the idea of death and rebirth, also emphasizes the mentioned ideas.

In order to better understand the origin of the dolphin as the decorative motif on these Upper Moesian stelae it is necessary to point out their distribution in neighboring provinces and, as far as is possible, the origins of the inhabitants of Upper Moesia who showed such inclination towards this symbol.

The dolphin as a funerary motif was very popular in Rome, especially in the area of Ravenna and in the watershed of the Po River. There it was most often presented together with the head of Medusa in the centre of the gable.⁵¹ In the province of Noricum as well it was a frequent motif for the decoration of funerary monuments, especially on stelae from Celeia and Virunum.⁵² The stelae where the dolphins were presented in Upper Pannonia are numerous as well, especially in the territory of Emona,⁵³ where they were most often presented together with rosette or portraits in the gable. The dol-

⁴⁸ In funerary rites the shell signifies resurrection, and also indicates the journey across the sea. It is the emblem of Venus and her birth, Campbell Cooper J. 1978, 167; The shell in funerary monuments represented in baldachin- type form or as the form of the very funerary stela expresses a certain protectiveness and care of the divinities for the dead and through the image of the naiskos indicates the hero-like qualities of the deceased, Jovanović A. 2000, 12.

⁴⁹ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 34 and 52.

⁵⁰ Mirković M. 1986, no. 179.

⁵¹ Mansuelli G. 1967: stelae with the head of Medusa in the centre of the gable: figures 35, 40, 41, 46, 53, 57, 59, 66, 80; with the pine cone in the centre of the gable: figures 49, 51, 52, 60, 76; with the rosette in the centre of the gable: 64, 81; stelae with no relief in the centre of the gable, or the relief not preserved: figures 43, 47, 62, 82, 84, 137.

⁵² Dolphins are present in the following monuments from Celeia, Schober A. 1923, no. 63, 212, 184; Hoffiller V., Saria B. 1938, no. 19, 51, 52, 61; they are present also in the famous tombstones of the Ennii and of Prisciani, as well as on one marble cipus also from the territory of Celeia, Klemenc J. 1961, 39, 41, 58–60; Dolphins are presented also on a stela from Virunum, Schober A. 1923, no. 49.

⁵³ Monuments from Emona: Hoffiller V., Saria B. 1938, no. 172, 174, 181, 184, 185, 189, 192, 193, 195, 196, 198, 200; Šašel-Kos M. 1997, no. 39, 43, 68; monuments from Roman *vicus* near Ig: Hoffiller V., Saria B. 1938, no. 129, 130, 134, 136, 138, 142, 145–147; Šašel-Kos M. 1997, no. 86, 87, 89; monuments west of Emona: Hoffiller V., Saria B. 1938, 209, 213, 216, 219.

phins were also frequent on the stelae from other Upper Pannonia towns like Poetovio, Savaria, Vindobona, Brigetio or Carnuntum, and there they were most often represented together with the head of Medusa.⁵⁴ In Lower Pannonia they are frequent as ornaments on the stelae from Solva and Lussonium,⁵⁵ Mursa, Sirmium or Bassiana,⁵⁶ Aquincum and Intercisa.⁵⁷ In the coastal part of Dalmatia the dolphin appears on the stelae from Naron, Salona and Ostrozac, and that in various iconographic wholes.⁵⁸ On the monuments of the eastern part of this province, according to R. Zotovic, the images of dolphins are not so frequent in decorating the tympana of the stelae.⁵⁹ They appear on triangular fields outside of the gable or relief fields with a semicircle frames on the stelae from Kremane, Komine, Crvica and Tegar.⁶⁰

In Dacia the dolphin appears solely on funerary stelae from the territory of Transylvanian Dacia, or in Dacia Superior.⁶¹ That this is the case of the existence of a certain type of these stelae is shown by the following facts:

⁵⁴ Stelae from Poetovio, Schober A. 1923, 84, 116, 294; Hoffiller V., Saria B. 1938, 395; Schober A. 1923: stelae from Savaria no. 26 and 71; stelae from Vindobona no. 278, stelae from Brigetio no. 167 (at the foot of the stela) and 221, and stelae from Carnuntum no. 61, 74, 115, 118, 134, 177, and at the foot of the stela no. 178.

⁵⁵ Schober A. 1923: stelae from Solva no. 16, 17, 64, 65, 78, 80, 81, 234, 281, 295, and they most often feature an eagle in the tympanum; ara from Lussonium no. 173.

⁵⁶ Dolphins are shown in the corners of the gable of the stela for the freedwoman Urbana and the stela for horseman Velagen from Mursa, then on fragmented stela with the busts of the dead from Sirmium as well as from Bassiana, or the one with the entire figure from Becmen, Dautova-Ruševljan V. 1983, 48, T. 1/2, 1/3, 2/3, 4/2 i 9/3.

⁵⁷ Schober A. 1923: stelae from Aquincum no. 110, 190, 228, 253, 296; stelae from Intercisa no. 180, 189, 190 and 263; stela from "Gradina" in Petrovci near Ruma, Brunšmid J. 1908/9, 221 no. 511; dolphins are represented also on the sides of a sarcophagus, Dautova-Ruševljan V. 1983, 108, no. 43.

⁵⁸ The dolphin on the stelae from Solin, Васић М. Р., no. 210, 211, 340, 412, 413, 414, 545; Schönauer S. 2001 no. 1; on a stela from Naron, Schönauer S. 2001, 228–230, no. 12; on a stela from Ostrozac, Васић М. Р., no. 534.

⁵⁹ R. Zotovic (1995, 54–55) believes that this motif is not so frequent in Dalmatia, but also that that fact should be considered in light of a small number of stelae with the gable preserved. The dolphins in this province, as well as in Dacia, are more often represented on pyramidal altars.

⁶⁰ Зотовић Р. 1995, no. 5, 6, 11, 31, 64.

⁶¹ In addition to being represented on pyramidal altars, the dolphin was present also in the triangle fields outside the stela tympana, and most frequently above medallions with the bust of the dead of the funerary stelae, Bianchi L. 1992, 138–139, figures 5, 42, 46, 53, 59, 71–73, 76, 83, 85, 94, 132, 136–137.

for the most part they originate from Apulum, and there the dolphins were most often represented above the medallion with the portraits.⁶² In Lower Moesia the representations of dolphins are not so frequent, and they can be followed at the level of individual examples. Such is the stela of unknown origin where the dolphin is represented above the portrait.⁶³ In the territory of the province of Macedonia, as far as is known, no monuments were present whose acroteria or triangle fields above the gable feature dolphins.⁶⁴

The examples given here show that the dolphin as the motif for decoration of funerary stelae was especially popular in the area of Ravenna, and then in Noricum and Pannonia and in Transylvanian part of Dacia. The consideration of these examples may show that the routes for the movements of this motif started in Italy, from where it most likely reached Upper Moesia by way of Dalmatia and Pannonia. A far greater frequency of the dolphin motif in the province of Pannonia, as well as the proximity of Pannonian centres from which these stelae originate, however, speak more in favor of those North Ital influences on the Danubian region of Upper Moesia coming for the most part from this province. From this Danubian Upper Moesia, as well as from Pannonia, they traveled further to Upper Dacia. It is important to mention that the population in the Transylvanian part of Dacia, in otherwise heterogeneous Dacia, as epigraphic monuments indicate, for the most part originated from Dalmatia itself.⁶⁵ Therefore, the courses of the traveling of the dolphin motif from North Italy should be looked for within the mentioned context.⁶⁶

The research into the origins of dedicants from Upper Moesian villages, though not so concrete, may be of use in contribution to these con-

⁶² Bianchi L. 1992, stelae from Apulum with dolphins above medallions with busts, figures 71–73, 76, 83, 85, 94, 132, 136 and 137; the stela from Napoca (figure 160) belongs to the mentioned type of stelae.

⁶³ Димитров Д. 1942, 41/20.

⁶⁴ In her study on stelae from the area of this province Alexandresku-Vianu M. (1975, 183–200) points out their different types as well as iconographic values. She mentioned the motifs for decorations of the corners of the gable like acanthi, palmettes, semi-palmettes, lions or tritons, she, however, did not mention the representations of dolphins.

⁶⁵ The Illyrians from the vicinity of mines in Dalmatia were intensively settled in this area, probably because this territory was rich in gold, and they were already very skillful in mining this ore, Bianchi L. 1985, 5. Cf. Protase D. 1987, 127–135.

⁶⁶ The presence of the dolphin motif may be traced back to Greek funerary art, where it is rather rare in comparison with Etruscan, where it is more often, Васић М. Р., 310, note 433.

clusions. For the most part they belonged to the Romanized population and had Roman gentilicia *Aurelius* (IMS I 41, IMS I 125, IMS II 123), *Ulpus* (IMS I 56) or gentilicium *Valerius* (IMS I 133). That the dedicants originated from western provinces is confirmed by the inscriptions on the two stelae from Kosmaj. The first shows that it was an emigrant family from Dalmatia (IMS I 122), and the other that it was the family of Liburnian origin (IMS I 129).⁶⁷ The domicile mentioned on a stela from Scupi (IMS VI 51) shows that this veteran of the VII *Claudia* legion also came from Dalmatia, from Salona. The epitaph on a stela from Viminacium (IMS II 89) shows *origo* in Spain, where the soldiers of the IV *Flavia* legion were recruited from.⁶⁸ The epitaph from Singidunum testifies to the Sirmium origin of the IV *Claudia* legion veteran (IMS I 34). His name *L. Albanus Septimius* appears also on the other stelae from Singidunum (IMS I 52) with dolphins in the corners of the gable. The origin of the other dedicant from the territory of Scupi (IMS VI 157) is not so evident. His name *Hyperephanus* is very rare, and B. Dragojević-Josifovska states that this is the incidence, as is also in the case of his wife, of the names of Hellenic origin.⁶⁹ The epitaph on a stela from Singidunum (IMS I 70), as well as on a stela from Kosmaj (IMS I 128)⁷⁰ indicates the oriental origin of the dedicant.

In order to better understand the reasons for the concentration of stelae with dolphins in the corners of the gable in the Danubian part of the province, it is necessary to pay attention to two separate examples from Scupi. There as well the influences from the West Balkan provinces of the Empire may be discussed. On the first stela from Scupi (IMS VI 51), as already mentioned, the inscriptions state that the dedicant was from Salona, which is further emphasized by the iconography presented. The dolphins on this stela are shown in the outside frame of the tympanum, which is slightly unusual, and that is why it is important to mention the similar example of the stela from Sarmizegetuza in the Transylvanian part of Dacia, where the dolphins were also presented on the outside fame of the tympanum,⁷¹ and the decoration of the stelae from this territory, created under the influence of sepulchral art from the western provinces of the Empire, has already been discussed.⁷² The decorative frieze on this stela from Scupi with the garlands

⁶⁷ Mirković M., Dušanić S. 1976, 108 and on.

⁶⁸ Mirković M. 1986, 37 and on.

⁶⁹ Dragojević-Josifovksa B. (1982, 35, 38, 143–144 no. 157) speaking of this rare name, mentions also one inscription in Dalmatia (CIL, III, 3186), but still points out the the origin of the decoration of the stela of this freedman most probably was Asia Minoer.

⁷⁰ Mirković M., Dušanić S. 1976, 110 and on.

⁷¹ Bianchi L. 1985, figure 5.

⁷² For mmore detail, see page 7, notes 61 and 62.

carried by bucrania is present in Upper Moesia and on one of the stelae from Singidunum, whose triangular fields outside the gable also feature the reliefs of the dolphins.⁷³ The other stela from Scupi (IMS VI 157) has the architectural form of the gable without triangular fields, characteristic for this area. Although B. Dragojević-Josifovska states that this is the case of Asia Minor influence in its decoration, it is interesting to point out the similar disposition of dolphins in the following stelae: dolphins on the flanks of the central motif on the tympanum of a stela from Carnuntum⁷⁴ and on one stela from Salona.⁷⁵ On the stela from Salona the dolphins also flank the rosette like on the tympanum of the stela from Scupi, with the difference that the stela from Scupi the rosette is placed on the patera.

* * *

The general conclusion arising from this research is that the dolphin as a decoration motif on funerary monuments in the Roman province of Upper Moesia was present in the period from the end of the 1st until the end of the 3rd century or the beginning of the 4th century, and that it is distributed in the Danubian part of Upper Moesia, and centres like Singidunum, Viminacium and the area of Kosmaj. Its presence is the result of Ital influences extending through Dalmatia and Pannonia, and in this context their presence on the two stelae from the territory of Scupi may be understood.

If we look into the distribution of the dolphin motif in other archaeological material from the province of Upper Moesia, it is obvious that, in that respect as well, the dolphin was most frequently represented in the Danubian part of the province, where it appears on intaglios and jewelry,⁷⁶ a bronze sculpture,⁷⁷ bronze lamps,⁷⁸ terra sigillata⁷⁹ and silver dishes.⁸⁰ It is

⁷³ Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 41.

⁷⁴ Schober A. 1923, no. 118, figure 55.

⁷⁵ Васић М. П., no. 412.

⁷⁶ The dolphins are represented on the intaglio of the ring of gold and opal from Obrenovac, on the intaglio of the ring of gold and cornelian from Viminacium, on a ring of gold of unknown origin, while on the intaglio of the ring of gold and opal of unknown origin they were shown together with the human mask and water bird, Поповић И. 1992, no. 8, no. 33, no. 117 and no. 57

⁷⁷ This bronze sculpture of the dolphin is from Singidunum, Крунић С. 1997 cat. no. 65 with bibliography of earlier works.

⁷⁸ The dolphin was represented on the bronze lamp from Tekija (Цермановић-Кузмановић А. 1991, 172, no.2), as well as on one early Christian bronze lamp from Smederevo with the inscription *Dei in domu Termogenes votum fecit*. On this relief they are represented together with a smaller fish and an octopus, Mirković M., Dušanić S. 1976, no. 83.

⁷⁹ Bjelajac Lj. 1990, br. 67, 176, 177.

⁸⁰ Imported, cantharos from Jabucje with the representation of Amor and dolphins, Цвијетићанин Т. 1995, 164, figure 2.1.

interesting to point out that fifty lamps from Viminacium with the dolphin relief are preserved.⁸¹

The reasons for this concentration of the dolphin motif in the Danubian part of the province may be diverse. First of all, it should be once again pointed out that this motif is the result of the influences arriving from Rome in this area by way of Pannonia and perhaps, to a smaller extent, of Dalmatia. Bearing in mind that those influences in this Danubian part of the province were strongest, the monuments originating from these parts are characterized by richest iconography, not only concerning the decoration of stelae gables.⁸² One of the reasons for the popularity of this motif is also its suitable symbolic meaning, doubtlessly known at least in general terms, but also the very drawing of this motif, extremely well suited for the geometrical shape of the triangular field outside the gable (the fields that are non-existent or simpler in form on the stelae from the southern part of the province).

In addition to these, perhaps other possible reasons should be pointed out, perhaps not giving rise to the presence and dominance of this motif on the stelae from Danubian Upper Moesia, but certainly influencing the creation of the cultural background where this phenomenon originated. First of all, it is the presence of the cult of Neptune, of which the dolphin was a recognizable symbol, especially in this part of the province.⁸³ This cult in Viminacium and Danubian parts is confirmed by the inscriptions mentioning also the existence of the temple dedicated to this divinity,⁸⁴ the votive altar without

⁸¹ The dolphin is one of the most popular motifs for decoration of Viminacium lamps. As for its frequency, the dolphin closely follows the stick, rosette and palmette motifs, and comes before other decoration motifs, Kopanić M. 1995, T. on page 409.

⁸² The works by N. Vulic from the beginning and middle of 20th century in the *Spomenik* magazine, then to date unpublished and the only one synthesized the study of Upper Moesian monuments and their iconography of V. Kondić (1965), all the volumes of the *IMS* and numerous shorter studies on this issue, they all resulted in these conclusions.

⁸³ In the province of Upper Moesia the dolphin probably acts as the attribute of Neptune in most cases. The instances where we find it more concretely linked to Apollo or Aphrodite are not so numerous: within the cult of this goddess, the dolphin is present on two stone sculptures, unknown place of finding, Вулић Н. 1931, no. 617 and no. 622; in the cult of the god Apollo the dolphin is present on one intaglio from Singidunum where in its central part the cantharos on a tripod is flanked by cornucopias and dolphins, Бојовић Д. 1984/1985, 146, no. 33.

⁸⁴ Mirković M. 1986 no. 38 and 61.

inscription whose relief decoration was interpreted by A. Jovanovic,⁸⁵ and by other archeological material.⁸⁶ The cult of Neptune is evident in other parts of the province as well, but still to a lesser extent.⁸⁷ On the other hand, the other characteristic of this part of the province should be pointed out, the one related to the river traffic and the existence of the Roman fleet. In the close vicinity of Singidunum there was a very important centre *Classis Flavia Pannonica* in Taurunum,⁸⁸ and the scientists confirmed also the existence of *Classis Flavia Moesica* on the Danube in Upper Moesia.⁸⁹ Original data on river ports and the fleet in Upper Moesia are quite rare. The inscriptions confirm the existence of the ports in Viminacium, Margum, Egeta and Ratiaria, and a very important port probably existed in Singidunum as well.⁹⁰ This subject was researched by P. Petrovic in his paper on *Classis Flavia Moesica* on the Danube in Upper Moesia.⁹¹ He used the numerous examples of fortified stations and ports, differing both in form and purpose, to show the importance of *Classis Flavia Moesica*. Furthermore, two inscriptions from Viminacium mention the persons dealing with maritime transportation and

⁸⁵ Јовановић А. 2001, 203–207.

⁸⁶ Six bronze fibulae in the form of trident, one of the most important symbols of this cult, were found in the Danubian part of the province (Landol near Smederevo, Kostolac, Stara Palanka, Karatas, Ljubicevac, Prahovo etc), Jovanović A. 1994, 160–162, note 1; One bronze fibula in the form of the dolphin with the trident was found in Singidunum, Петровић Б. 1997, 236; the bronze sculpture of Neptune with the dolphin is from Karatas, Veličković M. 1972, no. 80.

⁸⁷ Two memorial funerary monuments in the form of a massive stone block with inscriptions on one, and reliefs of dolphins and trident on the other side of the block, from Ravna, testify to the presence of the Neptune cult in the heart of the province, Petrović P. 1979 no. 23 and 36; One sculpture of Jupiter – Neptune originates from the vicinity of Donji Milanovac, Veličković M. 1972, no. 2.

⁸⁸ Starr Ch. G. 1970, 140 with the list of historic sources; Димитријевић Д. (1996, 143–157) gives an outline of all research to date on *Classis Flavia* and the ports from *Cusum* to Taurunum.

⁸⁹ *Classis Flavia Moesica* was for the first time found as late as AD 92 on a military diploma from Dacia (CIL, XVI, 37), although it was generally thought that it had existed since the times of August. To further emphasize the importance of this fleet, P. Petrovic cites an order by the emperors Honorius and Theodosius which indicates that there was also a need to better equip and replace old battleships, Petrović P. 1991, 207–208 with bibliography of earlier work.

⁹⁰ The existence of the port in Viminacium was indirectly confirmed by an inscription from 2nd century, of ports in Margum, Egeta and Ratiaria by the *Notitia Dignitatum*, while the fleet in Singidunum was confirmed only in 6th century, Mirković M. 1968, 35.

⁹¹ Petrović P. 1991, 207–216.

trade, which indicates the possible existence of the seafarers' association (*collegium nautarum*).⁹² On one fragment, also from this area, Annona was shown with the prow of the ship, an allusion to the role of maritime trade in the supplying of food to the population.⁹³

The mentioned characteristics certainly were not the cause of the presence of dolphins on the stelae from Danubian Upper Moesia, nor do they indicate their different meaning, but they do testify to the characteristics of the area where the preference for this water element originated, the preference which was not only reflected on the stelae, but was also expressed in other archeological material. Finally, it is necessary to point out that in this paper an attempt was made to examine the dolphin motif only in one of the contexts in which they appear, in the triangular fields outside the gables of funerary stelae. The complexity of the meaning, the intricacy of iconographies and the diversity of archeological material where the dolphin as the motif was represented, nonetheless call for a more extensive research, and that is why this paper should be understood as the first step towards the further exploration of this subject.

⁹² Mirković M. 1986, no. 31 and 61.

⁹³ This fragment of votive sculpture with the inscription most probably represents Annona since it was found not far from Kostolac, Mirković M. 1986, no. 49.

TABLE I

Representations in corners on the gable	Danubian Part of Moesia Superior	Central Part of Moesia Superior	South Part of Moesia Superior
Genii	IMS II 106; Димитров 34/6.		
Lions	IMS I 29; IMS II 167		
Dolphins	IMS I 34; IMS I 41; IMS I 52; IMS I 56; IMS I 70; IMS I 122; IMS I 125; IMS I 128; IMS I 133; IMS II 89; IMS II 123; IMS II 128; IMS II 179; IMS II 190; IMS II 200; Споменик LXXI 314; Димитров 80/27.		in the centre of the gable: IMS VI 157 in the outside frame of the gable: IMS VI 51
Fantastic animals	IMS I 120		
Griffons	IMS II 84		
Hippocampi	IMS I 119	IMS III/2 35	
Grapevine and grapes	IMS I 35; IMS II 78; IMS II 131; Споменик XCVIII 14		
Floral ornaments		Споменик LXXI 247	IMS VI 243
Palmettes and semipalmettes	IMS I 40; IMS I 121; IMS I 131; IMS I 135; IMS I 136; IMS I 139; IMS II 13; IMS II 87; IMS II 88; Димитров 49/1.	IMS III/2 24; IMS III/2 65; IMS III/2 90; IMS IV 81.	IMS VI 33; IMS VI 38; IMS VI 47; IMS VI 48; IMS VI 51; IMS VI 63; IMS VI 70; IMS VI 73; IMS VI 74; IMS VI 81; IMS VI 90; IMS VI 92; IMS VI 104; IMS VI 117; IMS VI 120; IMS VI 124; IMS VI 128; IMS VI 138; IMS VI 139; IMS VI 140; IMS VI 142; IMS VI 143; IMS VI 151; IMS VI 157; IMS VI 180; IMS VI 181; Споменик LXXI 279, Споменик XCVIII 272.

Palmettes with floral ornaments	Мирковић 1997 3; Димитров 13/32; Димитров 31/2; Димитров 37/14; Димитров 78/28.		
Acanthus	Димитров 81/26.	IMS III/2 44; IMS III/2 56; IMS III/2 67; IMS III/2 69; IMS III/2 73; IMS III/2 89; Споменик ХСVIII 191; Споменик ХСVIII 194.	
Stylized acanthus		IMS III/2 28; IMS III/2 34; IMS III/2 45; III/2 71; IMS III/2 96; IMS III/2 26; IMS III/2 66; Споменик ХСVIII 188/1; Споменик ХСVIII 188/2; Споменик ХСVIII 188/2.	
Rosettes	IMS I 38; IMS II 22; IMS II 32; IMS II 121	Споменик LXXV 188.	

BIBLIOGRAPHY

- Alexandresku-Vianu M. 1975
Les stèles funéraires de la macédonie romaine, *Dacia* n. s. XIX, 183–200.
- Alexandresku-Vianu M. 1985
Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure *Dacia* n. s. XXIX, 57–79.
- Bianchi L. 1985
Le stele dunerarie della Dacia, Un'espressione di arte romana periferica, Roma.
- Bjelajac Lj. 1990
Terra Sigilatta u Gornjoj Meziji–import i radionice Viminacium-Margum, Beograd.
- Бојовић Д. 1984/1985
Римске геме и камеје у Музеју града Београда, *Зборник, Музеј примењене уметности* 28–29, 139–152.
- Brunšmid J. 1909
Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, *VHAD*, n. s. X, 1908/9, 151–22.
- Burden E. 2001
Illustrated Dictionary of Architecture, McGraw-Hill Professional.
- Цермановић-Кузмановић А. 1991
Античке светилке из Текије (Transiderna), *Зборник Филозофског Факултета XVII*, серија А, 171–178.
- Chevalier J., Gheerbrant A. 1983
Rječnik simbola, mitovi, sni, obièaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi, Nakladni zavod МН, Zagreb.
- Цвјетићанин Т. 1995
Морфолошки односи римских сребрних и луксузних керамичких посуда: у Поповић И., Цвјетићанин Т., Борић-Брешковић Б. прир. *Радионице и ковнице сребра*, Народни музеј Београд, 163–180.
- Cumont F. 1942
Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris.
- Dautova-Ruševljan V. 1989
Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad.

- Dimitrijević D. 1996
Die Häfen der Classis Flavia Pannonica des Donausektors von Basiane (Taurunum-Cusum) у Petrović P. prir. *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 143–157.
- Димитров Д. 1942
Надгробните плочи от Римско време в северна България, София.
- Dragojević-Josifovska B. 1982
Inscriptions de la Mésie Supérieure VI: Scupi et la region de Kumanovo, Beograd.
- Dušanić S., Mirković M. 1976
Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province, Beograd.
- Fuchs M. 2001
Méduse et la mort, у Barbet A. прир., *La peinture funéraire antique, IVe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C*, Actes du VIIe colloque de l'association internationale pour la peinture murale antique, 6–10 octobre 1998, Saint-Romain-En-Gal-Vienne, Paris, 79–84.
- Hoffiler V, Saria B. 1938
Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft: Noricum und Pannonia Superior, Zagreb.
- Jovanović A. 1994
A Contribution to Studies of the Late Roman Culture in Serbia, у D. Sreјović прир. *The Age of Tetrarchs*, Beograd.
- Јовановић А. 1997
О керамичкој посуди са рељефом из Сингидунума, *Singidunum* 1, 151–156.
- Јовановић А. 2000
Култ Венус фунерарие у Горњој Мезији, *Зборник, Народни музеј Ниш* 9, 11–19.
- Јовановић А. 2001
Нептунов олтар из Виминацијума, *Viminacium* 12, 203–210.
- Klemenc J. 1961
Rimske iskopanine v Šempetru, Ljubljana.
- Кораћ М. 1995
Антички жишци са територије Виминацијума, докторска дисертација одбрањена на одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, није публикувано.

- Кондић В. 1965
Сепулкрални споменици са територије римске провинције Горње Мезије, докторска дисертација одбрањена на одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, није публикувано.
- Крунић С. 1997
Ситна фигурална пластика, у Крунић С. прир., *Античка бронза Синигунума*, Београд, 57–82.
- Mansuelli G. 1967
Le stèle Romane del territorio Ravennate e del basso Po, Ravenna.
- Миловановић Б. 2001
Веgetабилни мотиви на надгробним споменицима из Виминацијума, *Viminacium* 12, 109–125.
- Mirković M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968.
- Mirković M., Dušanić S. 1976
Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province, Beograd.
- Mirković M. 1986
Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum, Beograd.
- Мирковић М. 1997
Три нова натписа из Сингидунума, *Singidunum* 1, 57–63.
- Петровић Б. 1997
Накит, у С. Крунић прир., *Античка бронза Сингидунума*, Београд, 84–157.
- Petrović P. 1979
Inscriptions de la Mésie Supérieure IV: Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd.
- Petrović P. 1991
Classis Flavia Moesica na Dunavu u Gornjoj Meziji, *Старинар* XL–XLI, 207–216.
- Petrović P. 1995
Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok, Beograd.

- Поповић И. 1992
Римски накит у Народном музеју, I Прстење, Антика VI, Београд.
- Protase D. 1978
Les Illyriens en Dacie à la lumière de l'épigraphie-Iliri u Dakiji u svjetlu epigrafike, *Godišnjak* knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja 15, 127–135.
- Schnitz L. 1875
Navis, u Smith W. prir., *A dictionary of Greek and Roman antiquities*, London, 783–792.
- Schober A. 1923
Die Römischen Grabsteine von Noricum und Panonia, Wien.
- Schönauer S. 2001
Odjeæa, obuæa i nakit u antiòkoj Dalmaciji na spomenicima iz arheološkog muzeja u Splitu, *VAHD* 93, 2 23–514.
- Starr Ch. G. 1970
The Roman Imperial Navy, 31 B. C.–A. D. 324, London.
- Šašel-Kos M. 1997
The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia, Situla 35, Ljubljana.
- Васић М. Р. (непознат податак)
Надгробни споменици у римској провинцији Далмацији од I до IV века н. е., докторска дисертација одбрањена на одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, није публиковано.
- Величковић М. 1972
Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју, Београд.
- Вулић Н. 1931
Антички споменици наше земље, *Споменик* LXXI, 4–259.
- Вулић Н. 1933
Антички споменици наше земље, *Споменик* LXXV, 3–89.
- Вулић Н. 1941–1948
Антички споменици наше земље, *Споменик* XCVIII, 1–335.
- Зотовић Р. 1995
Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације, Ужице.

LIST OF ABBREVIATIONS

<i>Godišnjak</i>	<i>Godišnjak</i> , Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik hrvatskog arheološkog društva</i> , Zagreb.
<i>IMS</i>	<i>Inscriptions de la Mésie Supérieure</i> I, II, III/2, IV, VI, Beograd 1976–1995.
<i>LIMC</i>	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , I–VIII, Zürich, Munich, 1981–1997.
<i>Споменик</i>	<i>Споменик Српске академије наука и уметности</i> , Београд.

Сања Пилиповић

ПРЕДСТАВЕ ДЕЛФИНА НА ГОРЊОМЕЗИЈСКИМ СТЕЛАМА

Р е з и м е

Представе делфина, симбола психопомпа и Небеског Океана јављају се на троугаоним пољима изван забата на надгробним стелама у подунавском делу провинције Горње Мезије. Најчешће се јављају на подручју града Виминацијума, Сингидунума, у области Космаја и на једној стели са територије Рацијарије, а изузетак представљају две стеле са територије Скупа. Најчешће, делфини фланкирају фронтон у коме је розета, понекад приказана у венцу. Након тога по бројности следе стеле на чијим фронтонима је приказана глава Медузе. На централним пољима ових стела најчешћи су портрети, а затим на нивоу појединчаних примера фунерална гозба или кантарос са лозом.

Сагледавањем распрострањености мотива делфина у сепулкралној уметности других провинција може се уочити да је на простор подунавског дела Горње Мезије овај мотив доспео преношењем утицаја северно-италиске уметности преко Паноније, а можда и мањој мери и преко Далмације. Ови утицаји су се даље ширили у трансилванијски део провинције Дакије управо преко Паноније и овог подунавског дела Горње Мезије.

Највећи део дедиканата ових споменика је потицао из романизованог становништва и носио је царска генитилна имена *Aurelius* и *Ulpus*, или генитилно име *Valerius*. На порекло дедиканата из западних провинција указују следећи натписи: IMS I 34, IMS I 122, IMS II 89, IMS VI 51 и можда IMS I 52, док о оријенталном пореклу дедиканта говоре следећа три натписа: IMS I 70, IMS I 128, IMS VI 157.

Разлози за ову уочљиву концентрисаност мотива делфина на стелама подунавског дела провинције, као и на другом археолошком материјалу, су вишеслојни. На првом месту мотив делфина се овде појавио као последица утицаја који су на ово подручје долазили из западних провинција. С обзиром да су ови утицаји на подунавском делу провинције били најснажнији, споменици ту настали се одликују најбогијом иконографијом. Представе делфина су својим цртежом биле веома погодне за декорацију троугаоних поља изван забата, али су имале и пригодно симболично значење, која је сигурно било познато макар и у основним цртама. Поред тога важно је напоменути и следеће карактеристике овог гроњомезијског подунавља које сигурно нису условиле наклоност према овом мотиву изражену на надгробним стелама али ипак говоре о специфичностима у којима се ова наклоност изразила. На првом месту, у овом делу провинције Нептунов култ, чији је делфин био препознатљив симбол, је био развијенији него у осталим њеним деловима, а такође и потврђени значај речне флоте *Classis Flavia Moesica* специфичности су овог поднебља у којем се изразила наклоност пема овом воденом елементу као мотиву декорације не само надгробних споменика.

У овом раду учињен је покушај сагледавања значења као и значаја мотива делфина у горњомезијској сепулкралној уметности. Комплексност значења, сложеност иконографија, али и постојање различитог археолошког материјала на којем је делфин представљан ипак захтевају опширније истраживање и због тога би се овај рад требао разумети као један прилог поручавању ове сложене теме.

Pl. 1 Stela from Singidunum
(IMS I 34)

Pl. 2 Stela from Singidunum
(IMS I 41)

Pl. 3 Stela from Singidunum
(IMS I 52)

Pl. 4 Stela from Singidunum
(IMS I 56)

Pl. 5 Stela from Singidunum (IMS I 70)

Pl. 6 Stela from Kosmaj (IMS I 122)

Pl. 7 Stela from Kosmaj (IMS I 125)

Pl. 8 Stela from Kosmaj (IMS I 133)

Pl. 9 Stela from Viminacium
(IMS II 89)

Pl. 10 Stela from Vimi-
nacium (IMS II 128)

Pl. 11 Stela from Vimi-
nacium (IMS II 179)

Pl. 12 Stela from Vimi-
nacium (IMS II 190)

Pl. 13 Stela from Viminacium (IMS II 200)

Pl. 14 Stela from Viminacium (Споменик LXXI 314)

Pl. 15 Stela from Ratiaria (Димитров 80/27)

Pl. 16 Stela from Scupi (IMS VI 51)

Pl. 17 Stela from Scupi (IMS VI 157)

Nenad Makuljević
Faculty of Philosophy, Belgrade

THE „ZOGRAPH“ MODEL OF ORTHODOX PAINTING IN SOUTHEAST EUROPE 1830–1870

*Abstract:*The „zograph” model of painting from 1830 to 1870 represents a important period of development in sacral Orthodox Christian art in the Ottoman Empire. It was formed as a component part of the church revival from 1830 to 1870 and a unified supra-national cultural model in South East Europe. The „zograph” model of Orthodox Christian painting shows that the region of „European Turkey” did not represent a civilisational void, exclusively dominated by an ethnic folkloric culture, but a specific cultural model, conditioned by political, social and religious conditions.

One of the periods of the most intense production of Orthodox Christian ecclesiastical art in Southeast Europe took place during the XIX century. It was at this time that a great many Orthodox Christian churches were reconstructed, erected, decorated and equipped with liturgical items in Serbia, Macedonia, Northern Greece, Bulgaria, and in Bosnia and Herzegovina. The territory where this tremendous activity took place to develop a church culture was under the authority of the Ottoman Empire, and under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. As for painting activities, artists applied a „zograph“ model of Orthodox Christian iconography, which at that time already had a tradition that had endured for several centuries.¹

Writing on ecclesiastical art and the zograph model of Orthodox Christian iconography already appeared at the time when they came into being, but it was not until the last five decades that the process of researching them evolved more intensely. It was at this time that a great many studies,

¹ This painting model is named after the traditional orthodox painters –zographs. (from greek ζωγραφος – painter). In the Art History „zograph“ model of painting is separated from the academical pictural practice.

monographs and syntheses devoted to the artistic practice of the XIX century, were written in the region of Southeast Europe.² A view of Orthodox Christian art work, produced within the borders of the Ottoman Empire or in the territory of so-called European Turkey, was defined by two starting points. The first was influenced by the European cultural model of the XIX century, whilst the other originated from the nationalistic constructions of culture and art.

The first encounters of European contemporaries and academically educated artists and scholars of art had already created what is still today the prevailing stand on zographical artistic practice. It was considered to be a retrogarde imitation of Byzantine art, the final stage of Post-Byzantine art and the testimony of the decline of Byzantine art. Therefore, according to the views that prevailed even during the XIX century, this sacral artistic practice was defined as a form that had lost its meaning, which also meant that the territory where it unfolded was considered as an area where contemporary civilizational trends were not pursued and where folk culture dominated completely.

Although the general stand in academic circles was negative regarding this art, it found a significant place in the constructions of national culture. Artistic and cultural heritage represented an essential segment of the development of a national identity.³ During the XIX and XX centuries, the nations of Southeast Europe, liberated from Turkish rule, also developed and learned about the history and scale of their own cultures. And, that is how zographic artists and their work were included in the appraisal and construction of national art.

The understanding of zographic art as a retrogarde variant of Byzantine art was the consequence of dialectic standpoints regarding the development of art, as well as the established Orinetalistic perception of the Balkans,⁴ while emphasis on the national definition of this artistic practice was conditioned by the building of the national states in this region.⁵ The negative reception of zographic painting became one of the paradigms in the perception of the entire culture of the Orthodox Christians under the Ottoman Empire in the XIX century, and powerfully contributed to the general stand about the backwardness and provinciality of Balkan culture at the time.

² The basic literature is: Васи́лиев, А., 1965; Χατζηδακης, Μ. 1987; Χατζηδακης, Μ. –Δρακοπουλου, Ε., 1997; Вујовић, Б., 1986; 219-265; Ракић, С., 1998.

³ See: Smit, A., 1998, 135-155.

⁴ On Orientalistic look on Balkans: Todorova, M, 1997.

New research of the Balkan cultures casts off the stereotypical, negative image that was constructed from the XIX century and on.⁶ Research into cultural history points out intense communication about events in the rest of Europe⁷ among the educated class of the Orthodox Christian community, in the time of Ottoman rule. Zographical painting also offers a different picture of the development of Balkan culture. In the period from 1830 to 1870, there was a vast revival and production of Orthodox Christian art. And so, most probably, there was not one Orthodox Christian church that was in service where zographical painting was not being done. The large number of art works that were completed, the activity of numerous zographical and architectural workshops, and the existence of many zographical manuals – *hermineia*, iconographic and programme solutions indicate that this process was not chaotic, and that it was limited by a modest material potential and a low level of visual culture. Therefore, an understanding of the „zograph“ model from 1830 to 1870, its role and significance, can be achieved only by clearly recognizing the basic elements that led to its duration and constituted its activities and the perception of it as being one of the factors of the culture and religious life of the Orthodox Christians under Ottoman rule.

I The religious and the cultural model 1830–1870

The years from 1830 to 1870 span one of the prominent periods in the culture of the Orthodox Christians under Turkish imperial rule. In the years following the Treaty of Edirne in 1829, a change came about in the conditions of life of the non-Moslem population.⁸ One of Turkey's obligations under the Treaty of Edirne referred to the improvement of the position of the Orthodox Christians and the conditions for ecclesiastical life to evolve.⁹ During the fourth decade of the XIX century, a period of reforms began in the Ottoman Empire, the *tanzimat*,¹⁰ which resulted in a more favourable legal

⁵ On relationship between art history and building the nation : Locher, H., 2001, 195-202.

⁶ Stereotypes on the Balkans are renewed in the last decades of XX century after the fall of SFR Yugoslavia. Therefore it is possible to make a continuity of negative projections on the Balkans. See: „Balkanski kasapi“, 2002, 137-146.

⁷ See: Kitromilides, P, 1994, 51-70.

⁸ See: Стојанчевић, В., 1971; Екмеџић, М., 1989, књ. 1, 303-334.

⁹ Стојанчевић, В., 1971, 88.

¹⁰ On Tanzimat: Hammer, J., 1979, 330-451.

position for Christians¹¹ And so, the development of ecclesiastical culture was determined by the fulfilment of the new conditions for the religious and church life of the Orthodox Christian population, and, in 1871., by the times when the Bulgarian exarchate was established, and by the outbreak of fierce inter-ethnic conflicts.¹² Thus, the period from 1830 to 1870 was a time when the development and life of the unified religious culture of Orthodox Christians flourished in the Ottoman Empire.

The fundamental characteristics of the cultural model, in which zographical art evolved, lay in the circumstances that prevailed in society and in the state. While XIX century Europe was cultivating the tradition of Enlightenment, paving the way to a progressive, secular society, the situation of the Ottoman Empire was entirely different. Religious affiliation played a dominant role. Islam was the leading state religion and the Orthodox Christians were one of the most significant religious minorities which, in certain periods, like after 1830, acquired greater and more important rights. Thus, the whole of life in the region of the Ottoman Empire was primarily determined by the religious organization of the state. This meant that different periods in the history of the Christian nations under Turkish rule were defined by the status of their religion and religious freedoms and the way in which the organization of their churches functioned.

The establishment of religious freedoms in the period after 1830 led to the life and culture of the Orthodox Christians being chiefly characterized by a revival of religious life. The main tasks of the religious revival were certainly directed to shaping parochial church life, which had been destroyed in the wake of numerous wars and rebellions in the first decades of the XIX century. And so, old churches were repaired and new ones were built. The religious revival came about in new circumstances in the organisation of the Orthodox Christian church. At the end of the XVIII century, in 1767, the Ohrid archdiocese and the Peć Patriarchate, which traditionally played a significant role in the religious life of the population of Slavic origin, were abolished.¹³ Subsequently, jurisdiction over this area was handed to the Patriarchate of Constantinople.¹⁴ Bishops, known as phanariots, were appointed in Istanbul to lead the eparchies.¹⁵ After the liberation from Turkish rule and

¹¹ Павловић, С., 98-101.

¹² Павловић, С., 156-158.

¹³ Слијепчевић, Ђ., 1991, књ. 1, 421-450; Снегаров, И., 1995, 150-151.

¹⁴ On activities of Patriarchate of Constantinople: Hassiotis, I., 1999, 41-55; Kitromilides, P.; 1999, 131-145.

¹⁵ Arnakis, G., 1974, 133-140.

the creation of the new states, a process began of establishing independent Orthodox churches in Greece and Serbia, which played an important role in creating their respective national identities. Characteristically, the work of the phanariot hierarchy focused on activities at the level of the eparchy administration, while in the arrangement of church life, one of the most important roles belonged to the administrators of the parishes and the monasteries. In the period of 1830 to 1870, the role and significance of the phanariots declined among the Slavic population because of the Patriarchate's system of taxation, the poor relations of these bishops with their congregations, and their opposition to Slavic characteristics of religious life.¹⁶

The state of affairs in the church's organization led to the religious revival not being completely centralized and, instead, local characteristics largely determined it. This resulted in the strengthening of local cults. As the parish and cathedral churches were the only public buildings of the Orthodox Christian population, in them were reflected all the segments of the life of the parish or the monastery center. Therefore, besides a religious function, churches also contained many social characteristics.

The conditions in which church life unfolded resulted in the ktetors, or patrons who came from the wealthy, urban, mercantile, artisan and rural population having an essential influence on the formulation of ecclesiastical art. Their influence could have been manifold. They were the representatives, who, according to their economic means, encouraged the renewal and building of churches, selected the craftsmen, the builders and the painters, and influenced the programme solutions of the iconography and mural painting.¹⁷ The motives that initiated the mechanism of patronage were different. Most certainly, the motives were primarily religious ones, but it also implied prominence in the local community, as well as the idea of cultural patriotism. Thus, one of the main features of the revival of church life in the territory of the Ottoman Empire, from 1830 to 1870, was that an important role was played by the local communities, personified in the ktetors, patrons, and the administrators of the parishes and monasteries.

In the Ottoman Empire from 1830 to 1870, the process of creating national identities was not finished.¹⁸ It was not the same for all the ethnic

¹⁶ Стојанчевић, В., 1971, 98-99.

¹⁷ On mechanism of patronage of ecclesiastical art in South East Europe in XIX st.: Макуљевић, Н., 1998, 119-131; Κωνσταντιος, Δ., 1999, 409-416; Макуљевић, Н., in print .

¹⁸ The region of Sout East Europe is recognized as a last one in a history of European nationalism: Kohn, H., 1946, 543.

groups or in all parts of the southern Slav territories.¹⁹ Religious and linguistic features – the elements of protonational values – formed the bases of identity. Thus, there was a clear distinction between the Christians and the Moslems, as well as between the Slavic and the Greek populations. Within the frame of the Slavic population, depending on its geographical position, the traditional and protonational values and influence of the newly formed states, the Serbian and the Bulgarian national identities were established. In the region of Macedonia, from where a numerous group of zographs and builders came, the process of nationalization had not been finished and so emphasis was placed on local identities. The zographs, such as Dimitar Krstevič – Dičo zograf, offer an eloquent illustration of this. He signed himself in Greek as well as in the Slavic language,²⁰ and he often stressed that he was from the „State of Debar village of Tresonče.²¹ There are similar signatures belonging to other zographs, such as the prodigious Vena Ilievič.²² Thus, the religious and cultural model from 1830 to 1870, in the broadest sense, was determined by shared Orthodox Christian religious beliefs and the recognition of local and not national values.

II The religious revival and zographic painting.

The religious revival that unfolded in the Orthodox Christian church in the Balkan territories under Ottoman administration encompassed numerous activities in church life. One of the activities needed in order to establish an active influence on believers was linked to the use and production of appropriate ecclesiastical literature.²³ During the XIX century, as well as earlier, this territory was not completely isolated from other Orthodox Christian centers. The church literature that was published in Russia or in the Karlovac Metropolitanate was regularly used by the Slav hierarchy. The distribution of the necessary liturgical books was done along the trade routes, while the big monasteries, such as Hilandar, were centers, whose libraries were mostly up to date regarding contemporary events in the domain of religious litera-

¹⁹ Ekmečić, M., knj. 2, 1989, 152–173.

²⁰ One example is signature of Dičo zograf on icon of St. Nikola on the iconostasis of Church St. Nikola - Gerakomija in Ohrid. See: Шекеровска, B., 2001, 253.

²¹ Васиљев, A., 1965, 183.

²² Signature of Veno zograf on icon of St. Petka in church of village Sveta Petka: Documentation of Chair for the New Art history at the Faculty of Philosophy in Belgrade – Sveta Petka.

²³ On Greek and Orthodox theology on Balkans until 1820: Podskalsky, G., 1988, 329–385; Peufuss, D., 1989., 95–165.

ture.²⁴ During the first half of the XIX century, a more intense production of Slavonic church literature commenced in this territory, as well. Progress was made in the development of Bulgarian literature, in the age of „vzroždenija“²⁵ and, in Istanbul, Neofit Rilski published a typikon in the Church Slavonic language.²⁶ Kiril Pejčinović, the author of a large number of books of religious moralistic content, was active in the region of Macedonia.²⁷ Ecclesiastical literature represented the pillar of the curriculum in the schools of a religious educational character, the establishment of which had a dynamic development in the regions under Turkish authority in the mid-XIX century.²⁸ The use of ecclesiastical literature from Russia, Serbia and the Karlovac Metropolitanate, and a special publication intended for local requirements and school education, established and strengthened the ideas of religious renewal that were also implemented by means of the iconographic and the programme solutions of zographic painting.

The production and nature of ecclesiastical literature indicates that the ideas of religious revival kept up with the trends and activities that had unfolded in similar circumstances in earlier periods, as well. Thus, emphasis was placed on the cults of saints, particularly the cult of the Mother of God, and there was also an emphasis on moralist and didactic activities.²⁹ The direction the religious revival took determined some of the segments of the programme and iconographic solutions of iconostases and mural paintings. The direct models that may have influenced the achievement of the religious renewal in zographic painting, originated primarily from the Mount Athos, where, until the Greek uprising in 1821, a large process of renewal and the painting of many monastery units were unfolding. Hilandar had the greatest significance for the Slavic Orthodox Christian population. Here, at the beginning of the XIX century, important works were being painted. The existing medieval painting was renewed and adapted, while the outer porch of the catholicon was painted in the course of 1803 to 1804.³⁰ Thus, the religious revival from 1830 to 1870 may have largely followed the practice, which was interrupted in 1821.

²⁴ On library of monastery Hilandar: Дачанац, С., 1997, 126-150.

²⁵ Пеневъ, Б., 1933, 212-937; Литература на възрождането, 1966, 87-623.

²⁶ Типикъ църковни, въ Константинополи аѢнг.

²⁷ Поленаковиќ, Х., 1973, 81-218.

²⁸ Хаџи Васиљевић, Ј., 1928.

²⁹ For the theological literature in this period is characteristic a work of Kiril Pejčinović. See: Кирил ѱеромонах 1840.

³⁰ On wall painting in Hilandar in XIX century: Дачанац, С., 1997, 87-100.

One of the focal points of the revival was the reference to tradition. Within the framework of all the church reforms during the new century, tradition played an important role. Tradition was interpreted as the measure of the correctness of contemporary ecclesiastical standpoints. It represented one of the most important arguments of religious correctness and influenced the cultivation of retrospection within the framework of ecclesiastical art.³¹ The significance of tradition, which became topical in Europe from the end of the XVI century, had a special importance for the Orthodox Christian church under Turkish domination. Exposed to the danger of Islamization and to the activities of the missionaries of other Christian churches, by invoking tradition and the need to preserve it, the Orthodox Christian church kept its flock under its wing. The perception of tradition did not only refer to respect for the religious rules but also to emphasizing historical duration. Consequently, in the requests that were submitted to the rulers of Serbia for assistance to the churches and monasteries on the territory of the Ottoman Empire, it was frequently underlined that they were the endowments of the medieval rulers.³²

The question of tradition had special importance in iconography. In the Orthodox Christian church's comprehension, the teachings on icons had a dogmatic character. The icon represented the testimony of Christ becoming man and of his divine and human nature.³³ It was stressed that the zographs had painted Christ from prototypes for centuries and that the task of every zograph was to pursue that course. Digression from tradition would have meant digression from religion, and the path into heresy. Thus, the teachings about icons stressed their antiquity and stressed the need for the respect and copying of the old models.³⁴

The dogmatic significance of the icon was emphasized in theological literature and the painting manuals – *hermeneia*.³⁵ The *hermeneia* contained the iconographic and programme rules, technological instructions as well as the theoretical, dogmatic foundations of ecclesiastical art. Consequently, along with stressing the dogmatic features of the icon, emphasis was laid on invoking earlier models and the obligation of repeating their

³¹ Тимотијевић, М., 1996, 229-241.

³² See a letter from Arsenije, the hegoumenos of closter St. John–Bigorski to serbian ruler Miloš Obrenović from 1837: Џамбазовски, К., 1979, 135-141

³³ Сокровиште Христијанское, 1824, 216–217.

³⁴ On tradition in XVIII ст: Тимотијевић, М., 2003, 201-205.

³⁵ On hermeneias in South East Europe in XIX century: Муџафов, Е., 2001, 110–192; Муџафов, Е., 2001а, 268–279; Поп-Атанасов, Г., 1978, 197–202; Георгиевски, М., 1987, 123–130.

solutions.³⁶Panselinos appeared as the ideal Orthodox Christian painter. He was a painter, who lived at the end of the XIII and the beginning of the XIV century, to whom the work in Protaton on the Mount Athos was attributed. Sava Dečanac refers to the tradition of Panselinos as the author of the mural paintings in Hilandar.³⁷The values of the Hilandar iconography are highlighted in the XIX century literature devoted to this monastery. Thus, Kiril Mihailović points out that the iconography „without comparison“, although very old ... has now been renewed and artistically done with Serbian inscriptions“.³⁸The view regarding Panselinos as the ideal Orthodox Christian painter was also adopted by the zographs who entered his name in the painting manuals.³⁹The idea of tradition and emulating the old models endured right up to the first decades of the XX century. Testimony of this is in the conversation between Svetozar Radojčić and the old zograph, Janko Frčkoski, in Skopje, who emphasized the link between the zographic craft and the models, and believed that the end of this artistic practice had come because of the deformation of the original models.⁴⁰

Although reference to the old models and emphasis on Panselinos as the ideal painter were constant features in the painting handbooks, zographic practice did not completely follow medieval concepts. Research into zographic church paintings from 1830 to 1870 shows the presence of different iconographic, artistic and decorative solutions that originated from mannerist and baroque and even Rococo conceptions.⁴¹ With the appearance of painters, who had been trained in art academies⁴²a clear departure from medieval practice was to highlight the name and identity of the zograph, which clearly indicated the new status and awareness of the painter.⁴³Thus, tradition was reflected mostly in the application of elements such as a golden background, indirect narrativeness and medieval painting procedures. These

³⁶ Compare hermeneia of Krste Avramov Dičoski in: Arhiv na Makedonija, Skopje, M II 17, 198-200.

³⁷ Дачанац, С., 1997, 94;100.

³⁸ Михајловић, К., 44.

³⁹ Hetherington, P., 1996, 2;4; Мутафов., Е. 1999, 212-215.

⁴⁰ Радочић, С., 1966, 4-5.

⁴¹ On influences from european painting on zographic practice 1830-1870: Милосављевић, Д., 1990, 31-40; Грозданов, С., 1991, 217-223; Тричковска, Ј., 1991, 207-212; Тричковска, Ј., 2003, 223–232; Соколова, Д. 2001; 23-36.

⁴² One of the most important painters who was trained at the art academy and realized a large production of church paintings is painter from Samokovo Stanislav Dospevski: Васиљев, А., 1965, 394–419.

⁴³ Good example gives Dičo zograf who take a signature allmost on every icon.

conceptions of zographic poetics were accompanied by the experience gained from the activities of the Italo-Cretan workshops of the XVI century, which then, particularly from the beginning of the XVIII century⁴⁴ was adopted throughout the Balkans.⁴⁵ Consequently, this practice, which was applied in religious graphics,⁴⁶ although, during the XIX century, it adopted solutions applied in Orthodox Christian ecclesiastical art from the territory of Ukraine and from the Karlovac Metropolitanate, and from European artistic practice, brought together different artistic experiences in painting and created the impression of upholding tradition in zographic art. And so, during the period from 1830 to 1870, the constructed „medieval“ tradition continued in the frame of the needs of the ongoing religious revival, which clearly differed from the concept of religious painting as historical truth that was cultivated in the territory of Russia, the Principality of Serbia and the Karlovac Metropolitanate – Patriarchate.⁴⁷

III Territory

In understanding the zographic model of Orthodox Christian painting, the definition of the area, where it unfolded, occupies an important place. The picture obtained in contemporary research is not whole. One clearly observes the diffusion of this model over the territory of Greece, Macedonia and Bulgaria, whereas in Serbian historiography, its presence was not documented until around 1830. The new art historical research in southern Serbia⁴⁸ and the knowledge of artistic practice in Kosovo and Metohia, Sandžak, and Bosnia and Herzegovina definitely indicates the presence and domination of this model, right until the end of the XIX century. This shows that the range of the „zograph model“ of Orthodox Christian iconography in Southeast Europe was defined by the territorial extent of the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople.

⁴⁴ On XVIII century painting on Balkans: Šelmić, L., 2004, 52-58; Попова, Е., 2001; Поповска Коробар, В., 2003.

⁴⁵ This practice Miroslav Timotijević attributes as early baroque painting: Тимотијевић, М., 1996, 72-93.

⁴⁶ See: Παλαστρατου, Δ., 1986; Давидов, Д., 1990, 52–152; Чокревска-Филип, Ј., 2003.

⁴⁷ On religious painting as a historical truth: Макуљевић, Н., 1997а, 205-229. Тимотијевић, М., 2002, 374-377.

⁴⁸ Research is made by Chair for New Art history from the Faculty of Philosophy in Belgrade during 2002, 2003. and 2004.

Research on ecclesiastical art shows that in this territory, there was a unified „art scene“, within the scope of which the movement of builders and painters became very dynamic. This is a clear sign of the activity of the more prominent zographs, who fulfilled commissions in the wealthier parishes and monastery centers.

The activity of well known zographs shows that the range of their movement was extremely vast. At the beginning of the XIX century, we encounter zographs from Macedonia, such as Mihailo Konstantinović, Janje Moler and Anastas Konstantinović in the region of northern Serbia.⁴⁹ The Lazović family of painters from Bijelo Polje were busy from the Adriatic Coast across Montenegro, Kosovo and Metohija, to Serbia.⁵⁰ During the second half of the XIX century, art workshops from Debar were working in the area from western Macedonia all the way to south-eastern Serbia.⁵¹ The painters from Samokovo were working in the area of Macedonia, as well as in Serbia.⁵² Artists from Galičnik, such as the brothers Teofil and Vasilije Djinovski were also to be found in Montenegro⁵³ at the end of the XIX century, and some of them, like Hristo Makariev, appear throughout the Balkans, most notably, in the region of Ohrid, Ser, Štip, Plovdiv and Sarajevo.⁵⁴

In their movements, the zographs accompanied the activities of masons and wood carvers.⁵⁵ Thus, one of the best known building workshops, the Damjanov's from Veles, erected churches throughout the southern Slav territories within the Ottoman Empire. Among other things, they built the Church of the Holy Mother of God in Skopje, in 1835, St. John in Kratov, in 1836, St. Pantaleimon in Veles, in 1840, the catholicon of the Monastery of St. Joachim Osogovski, in 1845, St. Nikola in Kumanovo, in 1851, the Church of the Holy Spirit in Niš, from 1852 to 1872, the Church of the Holy Trinity in Sarajevo, from 1863 to 1868, and the Church of the Holy Trinity in Mostar, in 1873.⁵⁶

⁴⁹ Вујовић, Б., 1986, 254-264.

⁵⁰ Вујовић, Б., 1986, 240-242.

⁵¹ Documentation of Chair for New art history at the Faculty of Philosophy Belgrade.

⁵² On painters from Samokovo: Василиев, А., 1965, 1965, 313-476; Попова, Е., 2001a, 215-224.

⁵³ See: Поленаковиќ, Х., 1973a, 278-279.

⁵⁴ Василиев, А., 1965; 216-217.

⁵⁵ On work of masons and wood carvers from Macedonia: Svetieva, А., 1992., 124-156.

⁵⁶ O Damjanov's workshop: Тимоски, К., 1966; Хаџиева-Николска, Каспарова, Е., 2001; Кадијевић, А., 1997, 14-24; Кадијевић, А., 1998-1999, 167-175.

The routes of the zographs and the builders largely coincided with the trends in the movement of the population, merchant and artisans' routes and, to the greatest extent, encompassed the territory of the Balkans.⁵⁷ In the period from 1830 to 1870, intense links existed between the Balkan cities. Therefore, one can speak of a unified culture of Orthodox Christian merchants and craftsmen from different towns, such as Sarajevo, Mostar, Niš, Vranje, Sofia, Skopje, Prilep, Ohrid, Thessaloniki, and Ioannina.⁵⁸ The unity of this culture was established by identical religious ideals and material resources, but also because of the fact that the Balkans, were largely constituted of members of the Aromunian-Tsintsar ethnic community, who were important factors in commerce and trade in the Balkans.⁵⁹ Thus, by means of a multitude of links, it was possible to create common ideals in designing and decorating religious buildings, which is clearly indicated by the activity of the Damnjanov's builders' workshop. Besides religious unity, the visual artistic culture of the Orthodox Christians was codified by the activities of the Ottoman authorities, who endeavoured to emphasize the difference in the position of their subjects, according to their religious affiliation.⁶⁰

The work of zographs and masons shows that it was extremely dynamic within a certain region, but that it was also defined by ecclesiastical and state jurisdiction. Thus, their work can be clearly linked to the territory of the Patriarchate of Constantinople and the borders of the Ottoman Empire. A clear example of this is offered by the situation in ecclesiastical art in the Principality of Serbia and in the development of art in the Kingdom of Greece.⁶¹ Thus, the range of the „zograph“ model depended directly on the status of the state and on the ecclesiastical organization. In the territory of the Principality of Serbia, one encounters zographs right until 1830 to 1833⁶² until the *Hatisherif* which granted a more independent status to the state and the church, when their work extended to the state borders.⁶³ The cessation of zographic activities also came about because of the different

⁵⁷ On Balkans and historical, geographical and social aspects in the development of material culture: Цвијић, Ј., 1922.

⁵⁸ Archival sources for Balkan trade in XIX ст.: Цамбазовски, К., 1979, 25-495; Skarić, V., 1937, 203-204.

⁵⁹ Поповић, Д., 1937, 110-180.

⁶⁰ Попрошић-Дворнић, М., 1988, 184-186.

⁶¹ See icons painted by Θ. Βρυζακης and Ν. Λυτρας : ΛΥδακη, Σ., 1976, 125; 139,

⁶² Вујовић, Б., 1986, 265.

⁶³ On stopping the work of zographs Konstantin from Bitolj and Nikola Janković from Ohrida in Serbia in the mid of the XIX century: Јовановић, М., 1987, 86-87.

character of the church's organization in the Principality of Serbia. Here, after the arrival of Metropolitan Petar Jovanović, a period of historical church theology began, according to the model of the already existing experience of Russia and the Karlovac Metropolitan, in which the idea was advocated of the religious painting as the bearer of historical truth. Thus, with the enlargement and activities of the Serbian state, the work of the zogographs ceased and, academically educated artists instead took over their position of prominence. This process was also confirmed after 1878, and the Berlin Congress, in the liberated regions of southern Serbia, where a complete reform of ecclesiastical life came about, which also involved changes in the construction and decoration of the Orthodox Christian churches.⁶⁴

The activities of the zogographs indicates that the area of their activities cannot be defined by ethnic or national borders, nor by the territorial and economic relations of south and north, but primarily by ecclesiastical jurisdiction over a specific territory and respect for the ideals of church iconography.

*

Research into the circumstances of the creation, mechanism and the scale of these activities, the poetics and identities of the artists indicates that the zographic model of Orthodox Christian iconography was formed as a component of the religious model that was cultivated under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in the territory governed by the Ottoman Empire. This artistic model was common to all Orthodox Christians in the territory and was defined by the needs of the religious revival from 1830 to 1870.

The conditions in which church life unfolded led to the local church communities becoming the essential bearers of this model, who, with their selection of the zogographs, contributions and patronage, defined how church painting was to be done. Thus, the religious revival also gained powerful, local characteristics. The range of the „zograph“ model was defined by the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. Thus, it was applied throughout the Ottoman Empire, on the territory where the Orthodox Christians lived. This influenced the formation of a territorial art scene, across which the most important masons and artists travelled. All the zogographs applied an identical retrospective model of iconography, based on respect for dogma and tradition, which also corresponded to the requirements of the religious revival.

⁶⁴ Макуљевић, Н., 1997, 35-58.

The „zograph“ model of iconography from 1830 to 1870 represents a special period of development in sacral Orthodox Christian art in the Ottoman Empire. It was characterized by a proliferous productivity, due to favourable political circumstances and a greater degree of religious tolerance. The „zograph“ model of Orthodox Christian painting shows that the region of „European Turkey“ did not represent a civilizational void, exclusively dominated by an ethnic folkloric culture, but that here, a specific cultural model, conditioned by political, social and religious conditions, unfolded. Thus, the all-Orthodox Christian church revival from 1830 to 1870 led to the development of a unified supra-national cultural model in South East Europe.

BIBLIOGRAPHY

Arnakis, G., 1974

G. C. Arnakis, *The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism, u: The Balkans in Transition, Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, ed. by C. & B. Jelavich, Archon Books: 1974.

„Balkanski kasapi“, 2002

„Balkanski kasapi“ (Izbor stereotipa o Srbima), Nova Srpska Politička misao, posebno izdanje 3- Etnički stereotipi, (Beograd 2002).

Цвијић, Ј., 1922

Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1922.

Чокревска-Филип, Ј., 2003

Ј. Чокревска-Филип, за постарото графичко наследство во Македонија, Скопје 2003.

Давидов, Д., 1990

Д. Давидов, Хиландарска графика, Београд 1990, 52-152.

Георгиевски, М., 1987

М. Георгиевски, Опис на новооткриената Ерминија од досега непознатиот македонски зограф Павел Стојановик од Галичник од 1869. година, Културно наследство X-XI (1983-84), (Скопје 1987), 123-130.

- Грозданов, Ц., 1991
Утицај Христифора Жефаровича на стварање македонских мајстора XIX века, у: Западноевропски барок и византијски свет, зборник радова, Београд 1991, 217-223.
- Џамбазоски, К., 1979
Градја за историју македонског народа из Архива Србије, приредио К. Џамбазовски, том I, књ. I, Београд 1979.
- Екмеџић, М., 1989.
М. Екмеџић, *Stavranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2, Beograd 1989.
- Хациева-Николоска, Ј., – Касапова, Е., 2001.
Ј. Хациева-Николоска – Е. Касапова, Архитект Андреја Дамјанов, Скопје 2001.
- Hammer, J., 1979
J. v. Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva 3*, Zagreb 1979.
- Hassiotis, I., 1999
I. K. Hassiotis, From the „Refledging“ to the „Illumination of the Nation“: Aspects of political Ideology in the Greek Church under Ottoman Domination, *Balkan Studies*, vol. 40, No. 1, (Thessaloniki 1999), 41-55.
- Χατζηδακης, Μ. 1987
Μ. Χατζηδακης, *Ελληνεο ζωγραφοι μετα την αλωση (1450–1830)*, Τ. 1, Αθηνα 1987.
- Χατζηδακης, Μ. – Δρακοπουλου, 1997.
Μ. Χατζηδακης – Ε. Δρακοπουλου, *Ελληνεο ζωγραφοι μετα την αλωση (1450–1830)*, Τ. 2, Αθηνα 1997.
- Хаџи Васиљевић, Ј, 1928
Ј. Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. (до Српско- турских ратова 1876-78), Београд 1928.
- Hetherington, P., 1996
The 'Painter's Manual' of Dionysius of Fournas, Translated into English by Paul Hetherington, Oakwood publications: 1996.
- Јовановић, М., 1987
М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987.

Кадијевић, А, 1997

А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX-средина XX века), Београд 1997,

Kadijević, A., 1998-1999

A. Kadijević, Echoes of medieval Architecture in the Work of the Master Builder Andreja Damjanov, *Zograf* 27, (Beograd 1998-1999), 167-175.

Кирилл ієромонах, 1840

Кирилл ієромонах, Оутѣшениє грѣшнимъ въ типѣ Солѣнски 1840.

Kitromilides, P, 1994

P. Kitromilides, The Enlightenment East and West: a comparative perspective on the ideological origins of the Balkan political traditions, Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy, Variorum: 1994, 51-70.

Kitromilides, P., 1999

P. M. Kitromilides, Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century, in: *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, ed. By K. Fleet, *Oriente Moderno XVIII (LXXIX) n.s.*, 1. (1999).

Kohn, H., 1946

H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York 1946.

Κωνστατιος, Δ., 1999.

Δ. Κωνστατιος, Χορηγία και τεχνι στην ιπειρο την περιδο τις ξστερισ τουρκοκρατιας, engl. rezime, Patronage and Art in Epirus during the later Period of Turkish rule, *Δελτιον της Χριστιανικης Αρχαιολογικης Εταιρειας*, π. Δ. τ. Κ. (Αθηνα 1999, 409-416.

ΛΥδακη, Σ., 1976

Σ.. ΛΥδακη, η ιστορια της νεοελληνηκης Ζογραφικης, Οι ελληνες ζογρα- φος, τομος τριτος, Αθηνα 1976.

Литература на възрождането, 1966

Литература на възрождането, София 1966.

Locher, H., 2001

H. Locher, *Kunstgeschichte als historische Theorie der Kunst 1750-1950*, München: Fink, 2001.

Макуљевић, Н, 1997

Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, Лесковачки зборник XXXVII, (Лесковац 1997), 35-58.

- Макуљевић, Н., 1997а
Н. Макуљевић, Полагање Христово у гроб изнад царских двери
Саборне цркве у Београду, Саопштења ХХХ, (Београд 1997)
- Макуљевић, Н., 1998
Н. Макуљевић, Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и
игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у акатисту светом
Стефану Дечанском, Милешевски записи 3, (Пријепоље 1998), 119-
131.
- Макуљевић, Н., in print
Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: Иконостас
цркве Свете Тројице у Врању, in print.
- Михајловић, К., 1998
К. Михајловић, Кратак опис свете и најславније царске лавре
Хиландара, Нови Сад 1998.
- Милосављевић, Д., 1990
Д. Милосављевић, Заоставштина сликарске породице Лазовића,
Прибој 1990.
- Мутафов, Е., 1999
Е. Мутафов, Мануил Панселинос и краят на „истинската
живопис“, у : Средновековните Балкани, политика, религија,
култура, Софија 1999, 211-216.
- Мутафов, Е., 2001
Е. Мутафов, Европеизација на хартија. Съчинения за живописиста на
гръцки език през първата половина на XVIII в., Софија 2001.
- Мутафов, Е., 2001а
Поглед врз двете ерминии на Дучо зограф, Зборник
Средновековна уметност 3, (Скопје 2001), 268-279.
- Παλαστράτου, Δ., 1986
Δ. Παλαστράτου, Χαρτίνες εικόνες, т. I–II, Αθήνα 1986.
- Павловић, С., 2001
С. Павловић, Историја Балкана, Београд 2001.
- Пеневъ, Б., 1933.
Б. Пеневъ, История на новата българската литература, т. II, Софија
1933.
- Peufuss, D., 1989
M. D. Peufuss, Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769, Wien-
Köln 1989.

- Podsklasky, G., 1988
G. Podskalsky, Griechische Theologie in der Zeit der Türkenshaft (1453-1821). München 1988, 329-385.
- Поленакoвик, X., 1973
X. Поленакoвик, Никулците на новата македонска книжевност, Скопје 1973.
- Поленакoвик, Ха, 1973
X. Поленакoвик, Панајот К. Ђиноски, зограф, етнограф, фолклорист и лексикограф, Студии од македонскиот фолклор књ. 1, Скопје 1973, 273-326.
- Поп-Атанасов, Г., 1978.
Г. Поп-Атанасов, За македонските Ерминии, Културно наследство VII (1976-1978), (Скопје 1978), 197-202.
- Попова, Е., 2001
Е. Попова, Зографът Христо Димитров от Самоков, София 2001.
- Попова, Е., 2001a
Е. Попова, Иконите на Димитар Христов во Македонија, Зборник Средновековна уметност 3, (Скопје 2001), 215-224.
- Поповић, Д., 1937
Д. Поповић, О Цинцарима, Београд 1937.
- Поповска Коробар, В., 2003
В. Поповска Коробар, Иконописот во Охрид во XVIII век, магистарски рад, Филозофски факултет Скопје 2003.
- Прошић-Дворнић, М., 1988
М. Прошић-Дворнић, Покушаји реформи одевања у Србији током XIX и почетком XX века, у: Градска култура на Балкану (XV-XIX век) 2, Београд 1988.
- Радојчић, С., 1966
С. Радојчић, Зографи, О теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности, Зограф 1, (Београд 1966), 4-15.
- Ракић, С., 1998
С. Ракић, Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек), Београд 1998.
- Skarić, V., 1937
V. Skarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-ugarske okupacije, Sarajevo 1937.
- Слијепчевић, Ђ. 1991
Ђ. Слијепчевић, Историја Српске православне цркве, 3. књ., Београд 1991.

- Smit, A., 1998
A.D.Smit, Nacionalni identitet, Beograd 1998.(srpski prevod A.D. Smith, National Identity, London 1991.)
- Снегаров, И., 1995
И. Снегаров, История на Охридската архиепископия-патриаршия, том. 2, София 1995.
- Соколова, Д. 2001
Д. Соколова, Рисунките на Доспевски – между средновековието и новото време, Проблеми на изкуството 1. (София 2001), 23-36.
- Сокровиште Християнское, 1824
Сокровиште Християнское, въ Будинх градх 1824.
- Стојанчевић, В., 1971
В. Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године, Београд 1971.
- Светиева, А., 1992
А. Светиева, Резбарени тавани, долапи и врати во Македонија, Скопје 1992.
- Шекеровска, В. 2001, 253
В. Шекеровска, Зидносто сликарство и иконописот на Дичо зограф во храмот Свети Никола-Геракомија во Охрид, Зборник Средновековна уметност 3, (Скопје 2001), 243-256.
- Šelmić, L., 2004
L. Šelmić, Serbian 18th Century Wall-Painting, Novi Sad 2004.
- Тимотијевић, М., 1996
М.Тимотијевић, Српско барокно сликарство, Нови Сад 1996.
- Тимотијевић, М., 2002
М. Тимотијевић, Религиозна слика као историјска истина, Саопштења XXXIV, (Београд 2002),
- Тимотијевић, М., 2003
М. Тимотијевић, Традиција и барок (тумачење традиције у реформама барокне пикторалне поетике), Зборник Матице српске за ликовне уметности 34-35, Поствизантијска уметност на Балкану II, Нови Сад 2003, 201-221.
- Todorova, M., 1997
M.Todorova, Imagining the Balkans,Oxford University Press, New York 1997.

Томоски, К., 1966

К. Томоски, Мајстор Андреја Дамјанов (1813-1878), Скопје 1966.

Тричковски, Ј., 1991

Ј. Тричковска, Западњачки утицаји на црквено сликарство у Македонији преко зографа Михајла и Димитра из Самарине, у: Западноевропски барок и византијски свет, зборник радова, Београд 1991, 207-212.

Тричковска, Ј., 2003

Ј. Тричковска, Композиција Приговор Исусу Христу (Црква Светог Ђорђа у Рајчици код Дебра), Зборник Матице српске за ликовне уметности 34-35, Поствизантијска уметност на Балкану II, (Нови Сад 2003), 223-232.

Василиев, А., 1965

А. Василиев, Български възрожденски майстори, София 1965.

Вујовић, Б., 1986.

Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986.

Ненад Макуљевић

ЗОГРАФСКИ МОДЕЛ ПРАВОСЛАВНОГ СЛИКАРСТВА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ 1830-1870

Р е з и м е

У периоду 1830-1870, приликом осликавања православних храмова на простору југоисточне Европе коришћен је зографски модел православног сликарства. Истраживањем услова настанка, механизма и простора деловања, поетике иконописа и идентитета уметника показују се да је зографски модел православног иконописа формиран као саставни део верског модела који је био негован под јурисдикцијом Васељенске патријаршије на простору под Отоманском империјом. Овај ликовни модел био је заједнички свим православним хришћанима на овом простору и био је одређен потребама верске обнове 1830-1870.

Услови у којима се одвијао духовни живот утицали су да у најбитније носиоце овог модела спадају локалне црквене заједнице које су одабиром зографа, прилозима и ктиторисањем одређивали реализовање сакралне ликовне праксе. Тако да је верска обнова добила и снажне локалне карактеристике. Распрострањеност зографског модела била је одређена јурисдикцијом Васељенске патријаршије. Тако да је широм Отоманске империје, на територији на којој је живело православно становништво, он био примењиван. То је условило уобличавање просторне и јединствене балканске уметничке сцене широм које су се кретали најзначајнији градитељи и сликари. Сви зографи су примењивали

истоветни ретроспективни модел иконописа заснован на поштовању догмата и традиције што је било одговарало и захтевима верске обнове.

Зографски модел иконописа 1830-1870 представља посебан период развоја сакралне православне уметности у Отоманској империји. Њега карактерише велика продуктивност која је била одређена повољним политичким условима и већим степеном верске толеранција.

Зографски модел православног сликарства показује да подручје «Европске Турске» није представљало празан цивилизацијски простор у коме је доминирала искључиво етничка фолклорна култура већ да се ту одвијао специфичан културни модел условљен политичким, друштвеним и верским условима. Тако да је свеpravославна црквена обнова, 1830-1870., условила изградњу јединственог наднационалног културног модела у југоисточној Европи.

